

Ҳаким САТТОРИЙ

ҲАЗРАТ
СОХИБҚИРОН

2016 | 15th
10⁶⁰³

ҲАКИМ САТТОРИЙ

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОН

I

*Тўлдирилган ва қайта ишланган
иккинчи нашри*

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2016

94(575.1) - Ҳубеаистон тарзини

УЎК 94(092)
КБК 63.3(5Ў)
С 33

Тақризчилар:

Тарих фанлари докторлари:
Аҳаджон ҲАСАНОВ, профессор.
Убайдулла УВАТОВ, профессор.

С 33 Сатторий, Ҳаким

Ҳазрат Соҳибқирон: Тўлд. ва қайта ишланган
2-нашри. 1-китоб. – Т.: «Sharq», 2016. – 512 б.

ISBN 978-9943-26-469-4

УЎК 94(092)
КБК 63.3(5Ў)

ISBN 978-9943-26-469-4

© «Sharq» HMAK Бош таҳририяти, 2016.
© Ҳаким Сатторий, 2016.

201	61.7	номидаги	10	44350
10603	O'zbeki таҳрири		3193	

Амир Темурни англаш ўзлигимизни
англаш демакдир.

Ислом КАРИМОВ

ИСТИҚЛОЛ АДОЛАТИ (Иккинчи нашрға сўзбоши)

Биз улкан имкониятлар мамлакатида яшаймиз. Бу ҳол фақат табиий омилларга боғлиқ бўлмай, шу заминда яшаб ўтган алломаларнинг бой мероси ҳам бизнинг бебаҳо хазинамиздир. Буюк аждодларимизнинг тафаккур маёғи минг йиллардан нарида порлаб, инсониятнинг бугунги тараққиёт йўлларини ёритиб турибди. Мазкур ҳақиқатни 2014 йил Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган Ўрта асрлар Шарқ мутафаккирлари илмий меросининг ҳозирги замон тараққиётидаги роли ва мамлакатимиз туризм салоҳиятидан самарали фойдаланишга бағишлиланган икки йирик ҳалқаро анжуман иштирокчилари ҳам бир овоздан тасдиқладилар.

Ҳа, мустақиллик туфайли асил қадриятларимиз қатори жаҳонни лол қолдирган илмий-ижодий салоҳият ҳам ўз эгаларига қайтди. Эндиликда турли қомуслар-у луғатларда «араб олими», «форс мутафаккири» ёки «Ўрта Осиёда тугилган» сингари мавҳум эпитетлар билан таърифланган буюк олимларнинг ватани Ўзбекистон эканини олам аҳли англаб етаяпти. Президентимиз таъкидлаганлариdek, «Имом Бухорий, Имом Термизий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн

Сино, Амир Темур, Мирзо Улугбек, Заҳириддин Бобур ва бошқа кўплаб буюк аждодларимиз миллий маданиятимизни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшдилар, халқимизнинг миллий ифтихори бўлиб қолдилар. Уларнинг номлари, жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган ҳиссалари ҳозирги кунда бутун дунёга маълум».

Мустақил юртимиз улкан мэрраларни кўзлаб, олға босар экан, ана шу мерос дастурул амал бўлиб хизмат қилди. «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз худудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашда, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутади» деган эди Президентимиз. Истиклолимизнинг илк йиллариданоқ ана шу эзгу мақсадга амал қилинди. Фахрли аждодларимизнинг меросини ўрганиш, тарғиб-ташвиқ қилиш борасида кўплаб тадбирлар кўлланилди. Хусусан, Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг 660 йиллик юбилейлари халқаро даражада кенг нишонланиши ёш давлатимизнинг улкан мақсадлар йўлидаги дадил қадамларидан бўлган эди. Шундан кейин дунё аҳлининг назари бизнинг юртимизга қаратилди ва асрлар ғубори остида қолиб кетаётган ёки маълум мақсадлар асосида нотўғри талқин қилиниб келган асил маънавий бойликлар ўзининг ҳақиқий моҳиятини намоён эта бошлади.

Ўтган йиллар мобайнида кўплаб буюк боболаримиз, муҳташам тарихий шаҳарларимизнинг юбилейлари нишонланди. Шу тадбирлар муносабати билан тарихий меросга муносабат тубдан ўзгарди. Халқимиз чин маънодаги миллий ифтихор ҳиссини туйдилар. Бу бизнинг қадимги дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаганлигимизни тасдиқлаб, ҳеч кимдан кам эмаслигимизга ишончимизни юксалтириди. Кўлга

киритилаётган ютуқларимиз эса келажақда ҳам ҳеч кимдан кам бўлмаслигимизни кўрсатиб турибди. Ана шундай метин ишонч билан юртимиз юксалишда давом этмоқда.

Албатта, бу борада амалга оширилаётган маънавий соҳадаги ислоҳотлар парвознинг қўш қаноти сифатида моддий юксалишларга суръат бағишилади. Олиб борилаётган маънавий тадбирларимизда тарихий меросга мунтазам мурожаат қилиб турилади, ўтмиш салоҳиятини бугунги ёшлар онгиға сингдириш борасида кўплаб амалий воситалардан фойдаланилмоқда. Шубҳасиз, бу борада тарихий мавзуларда яратилган китобларнинг аҳамияти юксак. Дастребаки кузатишлар кўрсатмоқдаки, бу борада ҳали қилинадиган юмушлар кўп. Негаки, биз шундай бир теран мероснинг ворислари эканимиз тинимиз изланишларни тақозо этади. Жумладан, ватанимиз тарихида давлатчиликнинг пайдо бўлиши, бу борадаги саъй-ҳаракатлар тарихи улкан тадқиқотлар манбаи бўла олади. Юртимизда озодлик кураши, бу муҳорабаларнинг фаол иштирокчилари Султон Жалолиддин ва Амир Темур боболаримизнинг фаолияти заррама-зарра ўрганишга лойик. Бу улуғ зотларнинг ҳаёти шундай мўъжизаларга бойки, улардан хабардор бўлишнинг ўзи ҳам кишини анча баландга юксалтиради.

Тасаввур қилинг: гуллаб турган чаманга ёв бостириб келди, юз йилдан узоқ вақт давомида унинг кучини синдирадиган киши топилмади. Асоратда қолган ватан хор-зорликка мубтало бўлди. Ана шу жабҳада Хоразмшоҳ фарзанди Султон Жалолиддин муҳораба майдонида пайдо бўлди. У ёвнинг афсонавий шуҳратини сўндириб, дастребаки қақшатқич зарбаларни берди. Афсуски, у мақсадига эриша олма-

ди. Яна зулм кучайди, она тупроқ босқинчилар оёғи остида топталишда давом этди.

Орадан юз йиллар ўтиб, тарих саҳнасига Соҳибқирон Амир Темур чиқди, у устози, фахрли ватандоши Султон Жалолиддин бошлаган ишни охирiga етказди. Қарийб чорак асрлик жанг жадаллари билан ёвни синдириб, мамлакатда мустақил давлатни барпо қилди. Яна ўттиз беш йил давлатни бошқариб, уни дунёдаги энг юқори даражага кўтарди. Шундан кейин ҳам Темурийлар беш асрдан кўпроқ вақт мобайнида тарих саҳнасидан тушмадилар. Эндиликда инсоният тарихининг Темурийлар даври деб аталимиш босқичи маънавий юксалиш борасида мислсиз мўъжизалар яратгани билан ҳайратлидир.

Мустақиллигимиздан кейин ўтмиш меросига, жумладан, Амир Темур ва авлодлари фаолиятига холосона баҳо бериш бошланди. Бу меросни сатрмасатр ўрганишга киришилди. Тарихни билиш миллий ўзликни танишда муҳим омил экани тажрибадан маълум. Боболаримиз фаолияти билан танишиш ёшларимизни келажакка ишонч кўзи билан дадил қарашга ўргатмоқда. Шаҳарларимизда тикланган муҳташам ҳайкаллар, ҳар қадамда учрайдиган жозибадор суратларни кўрганда бошимизни мағрур кўтариб қўямиз. Бу, албатта, яхши. Мабодо бу меросни чуқурроқ ўргансак, китобларни мутолаа қилсак, бу ифтихор туйғуси қалбимизга, онгу шууримизга кўчади, бизга енгилмас маънавий куч ато этади. Албатта, ушбу масалада қўлингиздаги китоб яхши кўмакчи бўлади.

Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 680 йиллиги муносабати муаллиф Ҳаким Сатторийнинг саъй-ҳаракатлари қўллаб-куватланиб, унинг «Ҳазрат Соҳибқирон» ва «Соҳибқирон абадияти» китоблари тўлдирилган ва қайта ишланган нусхада

нашр этилмокда. Бу китобларда халқимиз тарихининг қарийб олти асрига дахлдор далиллар, маълумотлар юзасидан фикр юритилади. Улар содда тилда, тушунарли оммабоп услубда ҳикоя қилингани билан кенг китобхонлар аудиториясига мўлжалланган. «Ҳазрат Соҳибқирон» ва «Соҳибқирон абадияти» китоблари дастлаб 2005 ва 2011 йилларда нашр этилган эди. Уларнинг ўзига хос жиҳатлари шундан иборатки, гарчи бутун инсоният миқёсидаги бетимсол Шахс саналмиш Соҳибқирон Амир Темур ҳақида дунёning энг йирик қирқдан ортиқ тилида турли даражадаги асарлар ёзилган бўлса-да, уларда Соҳибқирон таржими ҳоли тўла акс этмаган, умуминсоният тамаддунида ўчмас из қолдирган тўрт юзга яқин Темурийлар ҳақидаги маълумотлар бир китобда жамланмаган эди. Ҳаким Сатторий турли манбаларни жиддий ўрганиб, узоқ йиллар давомидаги изланишлари натижасида иккита китобда шу вазифаларни адо этишга муюссар бўлди.

Асарларнинг қўлёзмалари мутахассислар ва илмий ҳамда бадиий жамоатчиликнинг вакиллари томонидан ўрганилиб, сўнг нашрга тавсия этилган эди. Китоблар ўз ўқувчиларини топди, «Ҳазрат Соҳибқирон» китоби лотин ёзувида ҳам чоп этилди. Мазкур асарлар юзасидан «Жаҳон адабиёти» журналида, «Халқ сўзи», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Маърифат», «Хуррият» сингари газеталарда ижобий такризлар эълон қилинди.

Ўтган йиллар давомида муаллиф изланишларини давом эттириди, манбалардан янги далилларни топди, баъзи маълумотларни яна ҳам аниқлаштириди ва китобларни қайтадан таҳrir қилиб, қўшимчалар билан тўлдириб, янги нашрини тайёрлади. Эътироф этиш жоизки, бу китоблар Ҳаким Сатторийнинг қарийб йигирма беш йиллик изланишларининг самараси-

дир. Уларнинг чоп этилиши тарихимиз жонкуярлари, умуман, маърифат аҳли учун, қолаверса, Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 680 йиллигига китобхонларга арзирли совға бўлади

Албатта, ҳали бу борада изланишлар тўхтаб қолмайди, янги-янги китоблар, тадқиқотлар яратилаверади. Дастребки қадамлар шуни кўрсатмоқдаки, қилиниши лозим бўлган ишлар кўп. Бу юмушларнинг чегараси ҳали маълум бўлмаган қўлёзмаларни излаб топишдан тортиб, китобларнинг янги нашрларини таъминлаш-у, саҳна, экран асарлари яратишгача бўлган кенг қамровни ташкил этади. Маълум бўладики, олайлик, Темурийлар даврини ўрганишда энг қимматли манбалардан бири ҳисобланмиш Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарининг ҳозир дунёда маълум нусхалари қиёсий-тарихий ўрганилмаган экан. Унинг ўзбек тилидаги 2–3 таржимаси маълум, уларнинг сифати ҳақида ҳам бир тўхтамга келинмаган экан.

Хуллас, қилинадиган ишлар етарли. Бу жабҳа ўзининг янги тадқиқотчилари, ижодкорларини кутмоқда. Ишни хайрли юмушдан бошлаб, манбалар билан танишиб, китоблар ўқиб турайлик. Бу борада ҳаммага муваффакият ва ютуқлар тилаб қоламиш. Соҳибқирон бобомиз оламига саҳифалар аро сафарингиз хайрли бўлсин.

Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ,
сиёсий фанлар доктори, профессор.

Хуршид ФАЙЗИЕВ,
*Темурийлар тарихи давлат музейи
директори, т.ф.н.*

МУАЛЛИФДАН

Ассалому алайкум, муҳтарам Китобхон!

Қўлингиздаги бу асар мавзуи дунёдаги барча йирик тилларда тараннум қилинган, унинг бош қаҳрамони – ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур ҳақида минглаб муаллифлар ўз муносабатини билдирган. Албатта, уларнинг ютуқлари кўп, бироқ кўз юмиб бўлмайдиган камчиликлари ҳам бисёр. Бу нарса, аввало, аксар муаллифларнинг турли эътиқод кишилари бўлганида куринса, яна улар халқимизнинг ўзига хос жиҳатларини тушунишдан йироқ бўлганлар. Қолаверса, ўша муаллифлар мавзуни қанчалик салоҳият билан ёритишга уринмасинлар, улар тадқиқотчи сифатида ёндашганлар. Ҳолбуки, Соҳибқирон авлодларига хос мухитда улғайган, ўзини бу буюк мероснинг ворисларидан бири деб билувчи муаллифнинг ўз нуқтаи назари бўлиши мумкин. Сиз мутолаа қилишга киришган асар ана шундай ёндашув асосида дунёга келган.

Буюк зотларнинг таржимаи ҳоли янги бир тарихий далил топилса ёки исботланса, қайта-қайта ёзилаверган. Зоро, бундай шарафга эга бўлган кишилар ҳаётининг ҳар бир лаҳзаси турли сир-синоатларга тўла. Бинобарин, бизнинг саъй-ҳаракатларимиз ана шу теранликни кашф этиш йўлидаги навбатдаги уриниш. Шубҳасиз, Соҳибқирон бобомиз ҳақида энг мукаммал асарларни яратиш ҳали истиқболда турибди.

«Ҳазрат Соҳибқирон» китобининг нашр этилганига 10 йилдан ошди. Бу давр мустақил юртимиз тарихида изчил юксалиш, тараққиёт босқичи бўлиб қолди. Ҳар соҳада рўй берган ўзгаришлар маънавиятимизнинг камол топишига самарали хизмат қилди. Инчунин, тарихга, ўтмишимизнинг бой маънавий меросига ҳам қизиқиш кучайди. Айниқса, изланишларнинг муттасил давом этгани янги янги манбаларнинг илмий истеъмолга киритилишига хизмат қилди. Турли жанрларда салмоқли, жиддий асарлар яратилди. Шу йилларда «Миллий темуршунослик»да тобора кучайиб бораётган маънавий эҳтиёжни қондириш борасида кўплаб амалий тадбирлар кўрилди. Пойтахтдаги Темурийлар музейи муҳлисларнинг ардоқли масканларидан бирига айланди. Ҳар йили 9 апрелни мамлакат бўйича нишонлаш урфга кирди. Хуллас, шавкатли бобокалонимиз ва авлодлари ҳаёт йўли, бой мероси, ибрати кундалик воқелигимизнинг ажралмас қисмига айланди.

Бундай омиллар китобни қайтадан назардан ўтказиш, уни тўлдиришни талаб этарди. Аввало, у кенг китобхонлар жамоасига аталган бўлиб, таъбир жоиз бўлса, биринчи эҳтиёжни қондиришга мўлжалланган, яъни чукур илмий таҳлил, даврнинг кенг манзараси эмас, балки ҳар бир саводли киши билиши жоиз бўлган маълумотлар иложи борича ҳаммабоп услугда ҳикоя қилиш тамойилига амал қилинган. Шунинг учун тафсилотларга кенг ўрин берилмай, воқеаларнинг муҳим қирралари қайд этилган, ҳатто тарихий шахсларнинг исм-шарифи ҳам маълум мезон асосида – жиддий аҳамиятга молик

иштирокчиларгина қайд этилган. Очигини айтадиган бўлсак, Темур ва Темурийлар даврини ўрганишда бутун бошли академияларга, университетларга юмуш топилади. Инчунун, бу маънавиятни бир неча жилдли китоблар ҳам сиёдира олмаслиги мумкин. Шу ҳақиқатни ҳис қилган ҳолда қийин истилоҳлар, мураккаб таҳлиллардан кўра одми, кўпчиликка тушунарли тилда ҳикоя қилиш мароми танланган эди. Қайта таҳрир жараёнида ушбу талабга яна ҳам жиддийроқ ёндашилди, гаплар, жумлалар имкон даражасида янада соддалаштирилди.

Шу йилларда маънавий истеъмолга киритилган асарлар орасида туркий, форс, араб тилларидан таржима қилиниб, дунёга тарқалган кўплаб ҳалқ китоблари яна бошқатдан ўтирилиб, ўзимизга қайтарилди. Ноширлар ёки таржимонлар қанчалик зўр бериб, уларни «Соҳибқироннинг айнан ўз қўли билан ёзган» деб таништирмасинлар, бу гапга ишониб бўлмайди. Мантиқ ҳам, тақдим қилинаётган муаллиф ҳам бу ҳолни тасдиқламайди. Шунингдек, бундай китобларни бутунлай уйдирма деб ҳам бўлмайди. Уларда муаллиф (*котиб*)ларнинг салоҳияти ва имон-эътиқоди даражасида ҳақиқат бор. Қолаверса, бундай асарларда тарихий хроникаларнинг биронтасида учрамайдиган, бобокалонимиз шахсияти, ички олами, руҳий дунёсини ёрқин ифодалайдиган лавҳалар борки, бу ҳалқ китобларига ҳам чуқур эътибор билан қараш лозимлигини тасдиқлайди.

Шунингдек, кейинги йилларда ҳалқ китоблари мотивлари асосида яратилган, ҳатто кўпда муаллифи ҳам номаълум бўлган битикларни асл намуна

деб тақдим этиш ёки шулар рухида асарлар ёзиб, уларни «тарихий далиллар асосида яратилган» тарзida тиқишириш урф бўлди. Ҳолбуки, у хоҳ мақтов бўлсин, хоҳ танқид бўлсин, ёлғон барибир ёлғон. Миллий темуршуносликнинг асосий вазифаси эса тарихий адолатни тиклаш ва ҳимоя қилишдир.

Умуман, буюк зотлар шахсияти унча-бунча қамровга сигмайди, истисно тариқасида ҳамма чўққини ўз кўзи билан кўради. Шунда соф ҳақиқат – доминанта барча рост ва ёлғонни, ҳақиқат ва ўйдирмани тушунишга асқотади. Бизнинг саъй харакатларимиз ҳам анга шу эзгу мақсадга хизмат қилишдир.

ШАВКАТЛИ
УМР
БАЁНИ

(*Жарънишни хол*)

Буюк бобокалонимиз меросининг толмас тарғиботчиларига бағишилайман.

Муаллиф

ҲАҚ СЎЗ ИСТАГИДА

МУҚАДДИМА

Ватанимиз, умуман, дунё маданияти тарихида нурли саҳифаларни ташкил этувчи XIV–XV аср ҳақида шунчалар кўп тарихий асарлар борки, академик В.Бартольд сўзлари билан айтганда, тадқиқотчилар «маълумотларнинг танқислигидан эмас, балки кўплаб кутубхоналарга тарқалиб кетган, танқидий ёндашиш, энг аввало, танқидий нашр этишни тақозо этадиган манбаларнинг кўплигидан қийинчиликка дуч келади». Бу қийинчилик, айниқса, бир шахс ёки мавзу ҳақидаги фикрларнинг турли-туманлиги, ҳатто бир-бирига бутунлай тескарилигидан юзага келиб, мавжуд ҳақиқатни ажратиб олиш осон кечмай, балки мумкин бўлмай қолганлигига аниқ билинади. Худди шундай манзарани буюк бобокалонимиз таржимаи ҳолига доир маълумотларда, ҳатто тугал асарларда ҳам аниқ кўриш мумкин.

Маълумки, Соҳибқирон тарихи ҳазрат ҳаётлик пайтидаёқ ёзила бошлаган ва уларнинг баъзилари билан бобокалонимизнинг шахсан ўзлари танишишга улгурганлар ҳам. Жумладан, Ҳиндистон фатҳи ҳақида битилган Ғиёсиддин Али ибн Жамол Яздийнинг «Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон» асарига муносабати кўпчиликка аён (*Соҳибқиронга асарнинг мураккаб, ҳавоийи (пафосли) услуги, ундаги*

ортинча мақтovлар маъқул келмаган). Шунингдек, ҳижрий 804 йил (1401 йил, 11 август – 1402 йил, 1 август оралиғи)да асли табризлик бўлган, ўша пайтда Ҳалабда дуч келган таниқли тарихнавис олим Низомиддин Шомийни Соҳибқирон ҳузурига чақириб, ҳалқона услубда бир китоб ёзишни топширган. Жумладан, бу асарнинг «услуби сўз оройишию ибораоролик санъатидан соф ва холи бўлиши» тайинланади. Бильякс, «шу услубда ёзилган китобларда кўзланган мақсадлар ўртада йўқолиб кетади. Бир киши маъносини фахмласа, фахмлаб қолар, аммо қолган ўнтаси, балки юзтаси унинг мазмунини билишдан ожиз».

Бу фикрлар Соҳибқирон бобомизга тегишли эканини Низомиддин Шомий ўз асарининг Муқаддимасида таъкидлайди ва ҳазратга ёқадиган китоб ёзишга киришганини билдиради. Унинг «Зафарномаи Шоҳий» асарида 1404 йилнинг март ойигача кечган воқеалар акс этади. Кейинчалик Шоҳруҳ Мирзонинг топшириги билан Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид (*Хофизи Абу*) «Иловава» (*«Зайл»*) билан тўлдиради ва «Зафарнома»да Соҳибқирон ҳаётининг сўнгги кунлари ҳам акс этади.

Кейинчалик ҳам жаҳон тарихида мислсиз ҳодиса, Ватанимиз шарафи, миллатимиз фахри Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларини миннатдор авлодлари унтиб кўймаган, ё у, ё бу даражада иззатини жойига қўйиб келган. Айнан шу борада ўтмишда амалга оширилган ижобий тадбирлардан айримларини эслайлик-да, уларни истиқлол йилларида Соҳибқирон бобокалонимизга кўрсатилган эҳтиром билан муқояса қилайлик.

Шоҳруҳ Мирзонинг Улуғбек билан тенгдош ўғли, Форс ҳукмдори Иброҳим Султон мозийшунос аллома Шарафиддин Али Яздийга раҳнамолик қилиб,

қарийб ўн йиллик саъй-ҳаракатлардан сўнг 1425 йилда Амир Темур ҳаёти ҳақида «Зафарнома» китоби ёзиб тугатилди ва бу борадаги юмушлар анча такомилига етказилди. Унда Низомиддин Шомий асаридан кенг фойдаланилган.

Шайбонийхонлар сулоласидан **Кўчкинчихон (она томондан Мирзо Улуғбекнинг набираси)** 1519 йилда «Зафарнома»ни Муҳаммад Али Бухорий орқали эски ўзбек тилига таржима қилдирди.

Хиндистонда ҳукмронлик қилган Бобурий шаҳзода Шоҳжаҳон (*Хуррам, 1592–1666*) уламо Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорийга Усмоний турклардан бўлган Яман ҳукмдори Жаъфар пошо (1607–1612) кутубхонасида сақланаётган туркий аслиятдан Абу Толиб ал-Хусайнин (вафоти – 1625 йил) форс тилига таржима қилган «Темур тузуклари» нусхасини «Зафарнома» билан солиштириб чиқиш ва мукаммаллаштиришни топширди. Бу юмуш 1637–1638 йиллар орасида амалга оширилади.

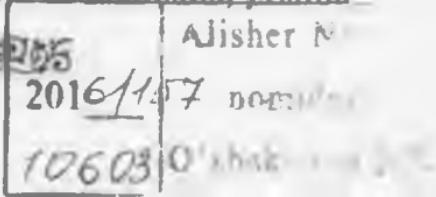
Кўқон хони Сайд Муҳаммад Алихон (*Мадалихон*) буйруғи билан 1835 йилда Набижон Хотиф Хўжандий Соҳибқироннинг таржимаи ҳоли – туркийчадан форсчага таржима қилинган «Зафар йўли» китобини форсчадан туркийчага ўтиради.

Мазкур далиллар Амир Темур меросига, ҳаётига қизиқиши даврлар оша яшаб келганини тасдиқлаб турибди. Бироқ мустамлака йилларида бу борада аянчли манзара юзага келди. Буни тасаввур қилиш учун ҳеч бўлмаганде Оқсаройнинг қисматини кўз олдимизга келтириш кифоя.

... Прагада бўлганимизда (1997 йил, январь) кўплаб тарихий обидалар қатори Страхов монастирига олиб боришди. Ҳозир ҳаракатини тўхтатган, ёдгорлик сифатида сақланаётган монастирда мени ҳайратга солган нарса Ренессанс даврида ишланган

олтин ҳайкаллар, барокко услубидаги деворий расмлар, готик нақшлар, одамнинг белига келадиган чарм китоблардан кўра ҳам ушбу мажмууда беш юз йилдан кўпроқ даврда қурилиш, бунёдкорлик ишлари изчил давом этгани бўлди. Мўъжаз ибодатхонанинг ёнига кимдир черков қурган, кейинчалик шамол тегирмони барпо этилган. Яна бир ҳукмдор кутубхона ташкил этган, бошқаси эшикларини янгилаган – хуллас, маданият ҳомийларининг узлуксиз саъи-харакатлари туфайли ақлни лол қолдирадиган гўзал бир маскан пайдо бўлган. Монастирнинг чўғдек гиламлар тўшалган, электр нурларидан музайян бўлган шаффоф залида туриб, юртимиздаги муаззам тарихий обидалар – Амир Темур кутубхонаси, Мирзо Улуғбек расадхонаси ва... Оқсарой хаёлимдан ўтди. Евropa энди юксалаётган маданиятини мисқоллаб тўплаб, бойитиб боришга киришган XV–XIX асрларда бизнинг юртимизда XVI асргача яратилган юксак маданият намуналарини асраш эмас, уларни йўқотиш йўлидан борилган. Оқибатда, 40 мингдан зиёд обидадан XX аср бошида 10 мингга яқини қолган, уларнинг бор-йўғи 434 таси муҳофаза қилинган.

Истиклолга биз ана шундай мерос билан етиб келган эдик. Ўша тарихий 1991 йил 1 сентябрдан 2–3 йил олдин, ҳатто бир ой олдин ҳам муносабат бундан яхши эмас эди. Шўро замонидаги айрим раҳбарлар «Оқсоқ Темур сингари феодаллар адабиёт ва санъатда нима қилиб юрибди?!» дея ўшқирап, шу мавзууда шеърига қоғия излаган ёки ҳикоясига персонаж танлаган ижодкорнинг пешонаси ғурра бўларди. Мустақиллик эълон қилинишидан бир ой олдин – 1–20 август кунлари **«Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб»** сафарга чиқдик. Жойларда бизни жамоатчилик билан учраштирмаслик, улуғ аждодимиз, ўтмиш

тариҳимиз ҳақида оғиз очтирмасликка ҳаракатлар, тазийиклар бўлган...

Буюк бобокалонимизни шарафлаш бутун ҳалқимиз кўз олдида кечди, бу хайрли ишларнинг моҳияти, қадр-қиммати ҳар биримизнинг қалбимиз тўридан жой олди. Албатта, бу савобли, айни пайтда оламшумул юмушларнинг бошида давлат раҳбари – муҳтарам Президентимиз турганлигини, ҳамма юмушларга давлат сиёсати даражасида қаралиб, юқсанак талабчанлик билан адо этилганини эҳтиром билан таъкидлаш жоиз.

Ушбу ўринда маълум далилларни қайд этган ҳолда Амир Темур ҳазратларининг юртига қайтарилиши солномасини бир қур эслайлик.

1993 йил 31 августда пойтахтда Амир Темур ҳайкали очилди.

1994 йил 29 декабрда ҳукуматимизнинг Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини тантанали нишонлаш ҳақидаги қарори қабул қилинди.

1995 йил 26 декабря «1996 йилни «Амир Темур или» деб эълон қилиш ҳақида» республика Президентининг Фармони эълон қилинди.

1996 йил 14 марта Вазирлар Маҳкамаси «Тошкентда Ўзбекистон Фанлар академияси ҳузурида Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил қилиш бўйича тадбирларни амалга ошириш тўғрисида» ва «Халқаро Амир Темур жамғармасини қўллаб-куватлаш тўғрисида» қарорлар қабул қилди.

Апрель ойида Парижда, ЮНЕСКО қароргоҳида Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги кенг нишонланди.

26 апрелда «Амир Темур орденини таъсис этиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди.

28 августда Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари Амир Темур ордени билан мукофотланди.

18 октябрда Темурийлар тарихи давлат музейи очилди. Шу куни Самарқанд ва Шаҳрисабзда ҳам Амир Темур ҳайкали очилди.

24 октябрда Тошкентда «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда дунёнинг 27 мамлакатидан 70 нафарга яқин таникли олимлар иштирок этди. Конференциянинг очилишида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов иштирок этди ва нутқ сўзлади.

25 октябряда Самарқандда юбилей тантаналари бўлиб ўтди.

1997 йил 17 сентябрда Тошкентда «Амир Темур ва Темурийлар даврида Марказий Осиё ва Европа» мавзудаги халқаро илмий конференция очилди. Ушбу конференция Шаҳрисабзда ўз ишини давом эттириди.

Ҳар йили Амир Темур таваллуд топган кун – 9 апрелни тантанали нишонлаш таомилга кирди. Шунингдек, фахрли аждодимиз таваллудининг 670 йиллиги (2006 йил), 675 йиллиги (2011 йил) мамлакатимизда катта тантаналар билан нишонланди, турли юбилей тадбирлари бўлиб ўтди.

Хуллас, Соҳибқирон бобомизнинг табаррук номи, ҳаёти ва фаолияти халқимиз маънавий дунёсининг ажралмас қисмига айланди.

Шу йиллар давомида бу мавзуда кўплаб китоблар нашр этилди. Гарчи уларда, юқорида таъкидлага-нимиз (*иқтибос келтирганимиз*)дек, Соҳибқирон ҳақидаги ҳақиқат турли даражада акс этган бўлса-да, бир нечта асарни солиштириб, доминанта – ягона тўғри асос гапни топиш имкони туғилди.

Мабодо, яратилган кўп китоблар қаторида кўлингиздаги асарнинг ўзига хослиги нимада, деб сўрасангиз, бизнинг жавобимиз шундай: биринчи-

дан, бобокалонимиз таржимаи ҳолларига доир сочилиб ётган далиллар, маълумотлар тартиб ипига тизилди. Ҳар бир далил қўлимизда бўлган манбаларга солиштирилиб, нисбатан ҳақиқатга яқини олинди. Ҳозиргача ёзилган китобларда муаллифнинг маслаги, дунёқараши, маълумот даражаси ва савиясига боғлиқ ҳолда билиб-билмай турли хатоликларга йўл кўйилган. Бу хатоликлар ўғилни набира ёки набирани жиян деб аташдан Соҳибқирон хизматларини камситиш, шахсига тухмат қилишгача бўлган диапазонни қамраб олади. Энди кўплаб манбаларнинг эълон қилингандиги, ўтмишга қарашнинг ўзгарганлиги, юртимиз истиқлолга эришганлиги туфайли бундай нуқсонларга чек қўйиш имкони туғилди. Бу вазифага асло Темурни нуқул мақташ воситасида эмас, балки давр нуқтаи назаридан воқеиликка баҳо бериш тамоилидан келиб чиқиб ёндашилди. Мақсад эса ҳазрат Соҳибқирон таржимаи ҳолини ҳаммабоп услугда энг қисқа шаклда баён этиш эди. Шунингдек, мухим воқеалар, асосий янгиликлар кенгроқ шарҳланди, баъзи ўринларда шахсий муносабатлар изҳор этилди.

Нафсиlamрини айтганда, бу мавзуда шунчалик кўп маълумот борки, улар «Уруш ва тинчлик» эпопеясига ўхшаш ўнлаб бадиий асарларга мавзу бўлиши мумкин. Шундай пайтда эса Лев Толстой сингари даҳо адабнинг ўн баравар кучли ғайрати ва илҳоми лозим бўларди.

Мана, қарийб етти юз йилдирки, Соҳибқирон Темурбек билан боғлиқ баҳс-мунозаралар давом этмоқда. Бу улуғ зот ҳақидаги бор ҳақиқатни тўлалигичабаёнэтишжуракийин, балки мумкин эмасдек. Тортишувлар эса биз яшаётган уч ўлчамли (**эні, бўйи, баландлиги**) оламда, моддаларнинг уч ҳолати (**қаттиқ, суюқ, газ**) мавжуд мухитда рўй бераяпти.

Илмий назариялар сайёralар дунёсида тўртинчи ўлчов ҳам борлигини, моддаларнинг тўртинчи ҳолатини топиш мумкинлигини кўрсатмоқда. Мабодо, бу ютуқлар қўлга киритилса, дунёning ҳали очилмаган янги сирлари кашф этилиши, кўплаб муаммолар ҳал қилиниб, тилсимотлар қулфи очилиши мумкин экан. Агар одамзот тафаккури шу даражада ривожланганда ҳам ҳазрат Соҳибқирон ҳақида янги мулоҳазалар пайдо бўлаверади.

Шубҳасиз, бу мавзутадқиқотлар натижасида оҳори тўкилмаган маълумотлар билан бойиб бораверади. Демак, янги, оригинал асарлар муттасил ёзилаверади. «Ҳазрат Соҳибқирон» китоби ана шундай хайрли юмушлардан бир ҳаракат, холос. У буюк бобокалонимиз ҳаёти ва фаолиятини қамраб олган теран маънавият дунёсини инкишоф этишда Сизга жиндай кўмак берса, ҳар ўқигандага вужудингиз жимиirlаб-жимиirlаб кетса ва шу лаҳзада миллий ифтихор туйғусини бир зум ҳис этсангиз, муродга етган бўлардик.

ТАВАЛЛУД АЙЁМИ

(1336 йил, 9 апрель)

Одамзот дунёсида ҳар қандай (*яхши ва ёмон*) ўзгариш (*оқибат*)нинг аниқ сабаблари бўлади, яъни воқелик маълум эҳтиёж таг-замини устида рўй беради. Шу маънода турли табиий фалокатлар ҳам буткул тасодиф эмас, фақат уларнинг макон ва замон ўлчамларини ҳали инсон ақли тўла инкишоф эта олмагани учун кутилмаганда, йўқ жойдан пайдо бўлиб қолгандек таассурот қолдиради. Бу қоидани постулата сифатида ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига ҳам тадбиқ этиш мумкин: агар одамлар барча эркинликлардан маҳрум қилинган тартибларга миқ этмай чидаб келаётган бўлса, демак, улар ўша инсоний эркинликлардан фойдаланишга ҳали тайёр эмас. Ёки эҳтиёж ва зарурат занжирини буюк шахсларнинг пайдо бўлиши ва фаолият кўрсатиши фактига ҳам қўлласа бўлади. Дейлик, ҳазрат Алишер Навоийнинг адабиёт оламида пайдо бўлиши юз йиллар олдин кўз очган чашманинг дарё бўлиб тўлиб оқишидек гап: туркий маданият ривожига эрк берилгач, барча соҳалар (*мусиқа, меъморчилик, санъат ва бошқалар*) қатори адабиёт (*шеърият*) ҳам юксалиш босқичига қадам қўйди, кўплаб бадият даҳолари қатори катта-кичик шоирлар пайдо бўлди ва уларнинг зинама-зина улғайган қаҳқашонида Мир Алишер Навоий юлдузи энг баланд ва ёруғ порлади. «Навоий» (*Ойбек*) романи қаҳрамони Тўғонбек Ҳиротни кезиб, «Ажаб, бу шаҳарнинг кабобпази ҳам, мешкоби ҳам шоир» деганида, шаҳар адабий муҳитининг теранлигини эътироф этган эди. Ёки Наполеон Бо-

напарт ҳам «Мен бўлмасам-да французлар барибир дунёни эгалларди», деган экан. Демак, шу маънода буюк шахсларнинг тараққиётдаги ўрнини тушуниш мумкин: уларни объектив зарурат дунёга келтиради ва фаолияти орқали тўпланиб қолган саволларга жавоб топилади.

Эътироф этиш керакки, баъзан ҳамма томонидан тан олинган ўлчамлар ҳам баъзи ҳодисаларни баҳолашда етмай қолади. Шундай ҳолатлар бўладики, уларнинг кўлами, бўй-басти ҳар қандай мезонга сифмайди. Гапнинг индаллосини айтгандা, ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур бобомиз ана шундай мўъжизалардан. Соҳибқироннинг ҳаётини ўрганган барча яхши-ёмон ниятли тадқиқотчилар бу ҳақиқатни тан олганлар. Улар ўз баҳоларини «зиддиятли», «мураккаб», «жумбоқли шахс» сингари мавҳум эпитетлар орқали ифодалаганлар.

Ростдан ҳам Амир Темур тарих саҳнасига чиққанда, унинг халқи, ватани босқинчилар зулми, хўрлашларидан озод бўлиб, эркин яшашни тушларида ҳам кўрмасди. У пайтда шу қавм вакиллари тезда дунёning ярмини эгаллаб, улкан империя барпо қилиши хаёлга ҳам сифмасди. Амир Темур ҳазратлари ўз фаолияти давомида шунчалик кенг миқёсли ишларни амалга оширдики, ҳали одамзот тарихи (*пайғамбарлар фаолиятини ҳисобга олмагандо*), бундай буюк қаҳрамонликка гувоҳ бўлмаган (*албатта, бир уммат сифатида пайғамбаримиз Мұхаммад с.а.в.нинг шавкатларини алоҳида эътироф этаман*). Мабодо, Амир Темур Мовароуннаҳр ҳудудларида мустақил давлат тузиш билан чегараланганде ҳам халқимиз тарихида абадий қоларди. Ҳолбуки, у бу вазифани 34 ёшида адо этди ва қолган 35 йиллик онгли фаолияти давомида бундан кам бўлмаган улуғвор юмушларни бажарди.

Мўъжизалари бисёр бўлган бу зоти шарифнинг яна бир мунааввар қирраси – зурриётларининг буюк шахслар бўлиб етишганидир. 50 йил таҳтда қойим ўтирган илм-фан ва маданият ҳомийси Шоҳруҳ Мирзо, бутун Ҳиндистон худудларини бирлаштириб, ҳокимиятни ярим асрдан кўпроқ бошқарган Акбаршоҳ, 40 йил подшоҳлик қилган ва олим сифатида дунёни лол қолдирган Улуғбек Мирзо, Ҳиндистонда қарийб 350 йил ҳукмронлик қилган Бобурийлар империясининг асосчиси, шоҳ ва шоир Захириддин Муҳаммад Бобур ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг фарзандлари-дирки, бу даражадаги шараф ҳали бирон инсон зотига насиб этмаган – кўплаб бутун-бутун миллатлар пешонасига бундай даҳоларнинг ҳатто биттаси ҳам битмаган. Умуминсоний маданият рутбасида эътироф этилган Темурий шаҳзода ва маликалар икки юз нафардан эйёдни ташкил этади...

Биз бу ҳақиқатларни кўп-да ҳис этмаймиз. Қадриятларимизнинг ўзимизга қайтишига имкон юзага келгани туфайли тарихимиздаги кўплаб қора нуқталарга ойдинлик киритилмоқда, биз узокдаги тоғ ёки кезиб юрган булутдек мавҳум тасаввур қиласидан тушунчалар чинакам воқеликка айланмоқда. Агар бу жараён изчил давом этаверса, биз афсонавий достонлардек ғуборли тасаввур қиласидан ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур ва авлодлари ҳаёти ҳам кўз олдимиизда ўзининг чинакам салобати билан намоён бўлади. Ўшанда тасаввурларимиз янада равшанлашиб, ул буюк зотга меҳримиз бир неча минг марта ортиши тайин.

Барча тадқиқотчилар эса битта нуқтада ҳам-фикрдирлар: Амир Темур қўлга киритган ва амалиётини таъминлаб кетган ютуқларнинг бош сабаби – унинг бетимсол ШАҲСИдир. Бу инсон талъатида шундай мўъжизалар, сир-синоатлар, қобилияtlар

мужассамлашган эдики, уни шарҳлашдан ҳар қандай ақл ожиз, унинг тилсими фақат Яратганга аён. Шунингдек, Соҳибқироннинг фаолияти жами инсониятга беназир хазиналар тухфа этди. Амир Темур тор масштаблардан чиқиб, бутун одам наслининг нодир тимсолини намоён қилди.

Унинг ҳаёти, таржимаи ҳолининг ҳар бир лаҳзасидан кишилар ибрат олса арзийдиган қўплаб ҳолатлар мавжуд. Ана шундай далиллар бу улуг зот умр дафтарини бутун дунё тарихи кўзгусида акс этиришни тақозо қиласди.

ДУНЕ

Албатта, бу кўхна олам қанчалик зафарлару инқирозларни, бузишлару тузишларни кўрган. Дафъатан уларни фикрда чамалаб кўрганда эса маълум нуқталардагина диққат жалб бўлади. Шунда ҳам уларнинг ҳаммасини тасаввурларимиз бир кўзгуда жамлай олмайди.

Милодий XIII–XIV асрларга келиб, дунё ўзига хос ўнқир-чўнқир манзара касб этганди. Бу пайтда қулдорликнинг темир тартиблари асосида қурилган Рим империяси кунпаякун бўлган, антик даврларнинг ёқимли қўнғироқлари садоси жуда-жуда узоқлашиб кетган, биз бугун «Америка» деб атаётган улкан материк ҳали бошқаларнинг назаридан четда эди. Қулдорлик асоратларидан холи бўлган Европада эса тарқоқ (**уюшмаган**) тараққиёт вақт элагида чошланиб, уюшган ҳолга ўтган, ҳатто Илк ўрта аср деб аталувчи тараққиёт босқичи ўтмишга айланиб улгурган эди. Феодал тузумнинг ўрнатилиши билан изоҳланувчи Илк ўрта асрда Франклар империяси ярим асрга яқин кун кўриб, қуёши ботган, Византия империяси (**V–VI асрлардан ҳаракатини бошлаган**) эса улуг салтанат-

лар йўриғини давом эттиришга киришганди. Византия Евроосиё материгида яшаган халқлар тарихида чукур из қолдирди, унинг тақдирида Амир Темурнинг ҳам ўрни бор: Соҳибқироннинг Боязид устидан ғалабаси унинг умрини яна ярим аср (1453 й.)га узайтиради.

Олис таракқиётнинг босқичларини шундай ҳам тасаввур қилиш мумкинки, V–VI асрларда азалий манзарапардан юксалиб, катта ер эгалари – феодалларни дехқонлар ҳужумидан асраш мақсадида қад ростлаган феодал қаср (*қалъа*)лари XI–XIII асрларга келиб мустақил шаҳарларга айланади. Бу шаҳарлар эса, нихоят, XIII–XVI асрларда марказлашган давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Демак, *қаср – шаҳар – давлат* учлиги Европада ривожланиш босқичларини акс эттиради.

Табиий омиллар – туғилишнинг ошиб бориши, кун кўришнинг янги имкониятларини излаш баробарида ижтимоий муносабатлар ҳам такомиллашиб боради, меҳнатга ҳақ тўлаш, меҳнат тақсимоти, табақаланиш сингари ўсиш бўғинлари турмуш тарзida янги тартибларни юзага келтиради.

Мафкуравий ҳаётда дин мавқенининг кучайиб боришини кузатиш мумкин. Черков маънавий марказга айланади. Унинг даъвати билан «Исо пайғамбарни кутқариш» шиори остида Салиб юришлари уюштирилади. 1095 йилда Рим папасининг нутқи (*фотиҳаси*) билан илк қадам қўйилган бу юриш қарийб икки юз йил давомида саккиз марта тақрорланди ва Куёш сайрига тескари бу ҳаракат мудҳиш асоратлар қолдирсада, мудроқ дунёнинг уйқусини бузди, маданиятлар қоришувига йўл очди.

Ва, нихоят, «Тухумга сиққанлар дунёга сифмай қолди», деган ўзбек нақлига амал қилиб, Европа қалбида пайдо бўлган икки кучли давлат – Франция ва Англия муносабатларини аниқлашга кириш-

ди. 1337 йилда бошланган бу мухораба 1453 йилгача давом этиб, тарихда «Юз йиллик уруш» номи билан машхур бўлди.

Агар Европанинг шу йиллардаги харитасини «бирлашиш» нуқтаи назаридан кўздан кечирадиган бўлсак, бугунги мезонларга тўғри келмайдиган манзараларни кўрамиз. Франция ва Англиядан сўнг Сербия қироллигининг мавқеи анча баланд бўлган. Кейин Чехия кучайган, ҳатто қирол Карл I ўзини Рим императори, деб эълон қилган. Германлар, итальянлар, поляклар эса ҳали бирлаша олмай овора эдилар. Руслар ҳақида ҳам худди шундай фикр билдириш мумкин. Москва ҳали қамишлар орасида унча билинмас, пойтахт эса Киевда эди. Князликлар ўзи билан ўзи, тарқоқ ҳолда кун кўрар, бирлашиш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Албатта, Чингизхоннинг набираси, Жўчининг ўғли Ботухоннинг саҳройи зарбаси уларни тариқдек титиб юборгач, буни англаб етдилар, афсуски, энди кеч эди.

Бу пайтда турк султонлари қаттиқ шиддат билан олга интилаётган эди. Косовода 1389 йилда берилган зарба сербларни бир умр ўнгланмас қилиб ташлади.

Шунингдек, Ян Гус бошлаб кетган ва давом этган деҳқонлар қўзғолони (**1371–1434 йиллар**) эса Чехияни ҳар томонлама заифлаштириди.

Африкада арабларнинг мавқеи баланд эди. Улар Испанияни деярли босиб олган (**VII аср**), бироқ араб халифалиги XI асрдаёқ юлдузли онларига нуқта қўйиб, бир нави кун кўрарди.

Ҳиндистонда рожа (**князъ**), брахман (**коҳин**)лар ўз тоифалари билан муттасил низолашиб юрар, XIII асрга келибгина мусулмон феодаллар Дехли султонлигини тузишга эришган, бу эса нисбий барқарорликни таъминлаган эди.

«Буюк Ипак йўли» бўйлаб карвонлар сафари бошланган, ипак, чинни, ўқ-дори, порох илк марта кашф қилинган Хитой эса мўғуллар истилосидан сўнг мавқеини йўқотган, фақат 1368 йилда мустақиллик олган эди.

... Албатта, маданий тараққиётда ҳам хийла ютуқлар қўлга киритилган эди. IX аср ўрталарида кирилл ёзуви кашф қилинган, китоб босиш йўлга қўйилган, Хитойда (*VIII аср*), Францияда (*XII аср*) газета нашр этила бошлаган, Англияда 1265 йил биринчи парламент тузилган эди. Парламент 1370 йилда Буюк эркинлик хартиясини қабул қилган эдики, ҳозир ҳам бу ҳужжатнинг мавқеи баланд...

ТУРОНЗАМИН

Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур дунёга келган аср остонасида Туронзамин даҳшатли зулмат ичиди эди. Ислом дини жорий этилиши билан юзага келган юксак тараққиёт таназзулга учраган, илму урфонлар ўлкаси мўғул босқинчилари истилоси натижасида харобага айланган эди.

Маълумки, Темучин (унвони – Чингизхон, яъни «Тенгсиз хон» – «ҳукмдорлар ҳукмдори», яшаган йиллари – 1155–1227 милодий, тўнғиз йилида туғилиб, тўнғиз йилида таҳтга ўтирган ва тўнғиз йилида вафот этган) 1220 йилга келиб Мовароуннаҳри тўла эгаллайди. Унинг бу юртга бостириб келиши сабаблари хақида турли тахминлар бор. Улар орасида ўша пайдаги Бағдод халифаси Носир Абул Фатҳ Мухаммад ибн Малик ал-Мансур Аббосий (1180–1225)нинг уларга нисбатан кўп шаккокликлар қилган Хоразм (умуман, Мовароуннаҳр) ҳукмдори Мухаммад Хоразмшоҳни Чингизхон воситасида йўқотиш учун ҳаракат қилгани далили эътиборли. Чингизхон юришининг фожиала-

ри ҳақида кўп ёзилган. Тасаввур учун уларнинг гуллаб турган Бухоро шаҳрини тамом ҳаробага айлантирганини ва бу ерда қарийб 7 йил одам яшашига имконият қолдирилмаганини эслаб ўтиш жоиз. Бундай форат бутун ўлкани қамраб олган эди. Қарийб 150 йил давомида мўғул истибоди, улар ўрнатган тартиблар тузумнинг ҳам, одамларнинг ҳам қон-қонига сингиб улгурган эди. Шу туфайли Амир Темур мўғул маликасига уйланмагунча унинг подшолиги тан олинмаган, ҳатто кўп йиллар таҳтни Чингизийлар авлоди вакили номидан бошқаришга, унинг муҳри билан пул зарб қилишга мажбур бўлган, расмий таомил шуни тақозо қиласарди.

Чингизхоннинг қўнғирот уруғидан бўлган хотини Бўрта қучиндан дунёга келган тўрт нафар (*яна бошқа хотинларидан 5 ўғли бўлган*) ўғли: Жўчи, Чигатой, Ўқтой, Тўлига сарой юмушларини ва тириклигида жами ҳудудларни бўлиб берганди. Фарзандларига мулкларни тақсимлаётганда Туронзamin жиловини иккинчи ўғли Чигатойга топширган эди. У қаттиқўллиги билан машҳур бўлиб, отаси айнан унга давлатни бошқаришдаги асосий тутум – Ясоқ ва Юсунга тўла амал қилинишини ҳам кузатиб бориш вазифасини юклаганди. Ясоқ шунгача амал қилиб келинган ислом дини шариати арконларидан ҳар жиҳатдан тубдан фарқ қиласарди (*жумладан, унда ҳукмдор фақат Чингизхон авлодидан бўлиши белгилаб қўйилган, 6-моддасида эса «Қонваичак-човоқлар ейишга ярайди», дейилган*) ва шафқатсизлиги билан ажралиб турарди. Ана шунга асосланган сиёsat Турон юртини даҳшатли асорат комига ташлади.

Чигатой вафоти (*1242 йил*)дан кейин бир қанча ҳукмдорлар алмашиб, ниҳоят, 1307 йилда улус ҳукмдорлиги Кебек (*Кепек, Кепак*) қўлига ўтади. Кебек отаси Тува, бобоси Бароқ орқали Чигатойга

богланарди. Кебек анча тарақкийпарвар киши бўлиб, пойтахтни 1318 йилда Насаф яқинига кўчиради ва бу жойни «Қарши» (*сарой*) деб атайди. Пул ислоҳотини ўтказиб, кепаки (ҳозирги «копейка» шу атамадан *келиб чиқсан, демак, Қарши – копейканинг ватани*)ни жорий этади. У 1326 йил Тармашир томонидан ўлдирилади. Тармаширни ҳам 1334 йилда укасининг ўғли Бузан ўлдириб, пойтахтни Или водийсига кўчириб кетади. Унинг шафқатсиз сиёсатига қарши норозиликлар кучаяди, ниҳоят, 1343 йилда бир пайлар Кебекка мухолифатда бўлган Ясавурнинг ўғли Қозон Чигатой улуси тахтига чиқади ва яна пойтахтни кўчириб, ҳозирги Муборак шаҳри яқинидаги Занжирсарой қасабасига олиб келади. Ана шу жойда кейинчалик Амир Темурнинг энг яқин маслаҳатчиси ва умр йўлдоши бўлмиш Сароймулхоним 1341 йилда дунёга келган, дейдилар.

Султон Қозонхон ўта шафқатсизлиги билан машҳур бўлган. Мабодо у мулоғимларини ҳузурига чорласа, улар бола-чақаси билан видолашиб кетар эканлар. У Чигатой насабининг барқарор ҳукмронлик килган охирги вакили эди. Унинг маҳаллий амирлардан Қазаған (бу аждодимизнинг исми «Қатаған» ҳам бўлиши мумкин, чунки араб имлосида «итқи» (т) ва «изғи» (з) фақат бир нуқта билан фарқланади) томонидан 1347 йилда маҳв этилиши билан мўғулларнинг қарийб 110 йиллик ҳукмронлигига чек қўйилади. Чигатойдан Қозонхонгача 21 нафар Чингизий Мовароуннаҳри идора қилган.

Албатта, бу йиллар тинимсиз феодал урушлар, қирғин-баротлар остида ўтади. 1334 йилга келиб, турли ижтимоий-диний зиддиятлар тазиикни остида Чигатой улуси бир-бирига душман икки хонликка бўлинниб кетди (маълумки, бу пайтга келиб,

асли мажусий ва буддавий бўлган мўғуллар ислом динини қабул қила бошлади. Буни биринчи бўлиб Муборакиоҳ 1266 йилда бошлаб берди): шимол ва шимолий-шарқда мўғулча анъаналарни давом эттираётган, саҳройи кўчманчи қабилаларни бирлаштирган Мўғулистон (*Жета ўлкаси*) ҳамда марказ ва жанубий-гарбда ёйилган, аксарият исломга содик ўтроқ аҳолига эга бўлган Мовароуннахр.

Амир Қазағанинг ғалабасидан сўнг тож-тахт талашлари, асосан, маҳаллий даъвогарлар ўртасида давом этди. Бу курашда жанубдаги қабилаларнинг кўли баланд эди ва бу ҳол Амир Темурнинг ғалабаси (*1370* йил)гача тўхтамади.

ОИЛА

Ана шундай суронли даврда ҳам одамлар ўз йўриғида кун кўрар, тирикчилик ташвишлари уларни тонгда уйғотиб, оқшом кулбасига қувиб келарди. Энг жузъий инсоний таомиллар тўфондек қўзғалган ижтимоий пўртаналарни ҳам маҳв этиб, башар фарзанди ўлимнинг асрорини тушунмаганидек, туғилишнинг маъносини ҳам кашф этолмасди. Ба-рибири, ҳар бир чақалоқ дунёга келганда бу хабарни эшиитган борки, шодланар ва кайфияти орқали оламнинг ҳали ечими топилмаган жумбоқларига жавобни Яратган шу мурғак жон орқали йўлламадимикан, қабилидаги умидини изҳор этарди. Тоғларга туташиб кетган маъмур бир шаҳарда, мучалнинг сичқон йилида, 736 йил ҳижрий, шаъbon ойининг 25-чисида сесланба куни амир Мұхаммад Тарагай ва Текина Хотуннинг шаръий никоҳидан чақалоқ туғилганда ҳам жафокаш тупроқ, эзилган қавм умид кўзларини Оллоҳга тиккан бўлса, ажаб эмас. Не баҳтки, шу куни барча тилаклар ижобат бўлган, Мовароуннахр –

Туронзаминнинг бўлажак халоскори дунёга келган эди.

Тансиқ мевалар тоза палакларда етилганидек, мўътабар шахслар ҳам палаги тоза оилаларда туғилиб, вояга етади.

Ота амир Муҳаммад Тарагай (*ул зоти шарифни манбаларда Тарагай баҳодир, амир Тарагай, Муҳаммад Тарагай, Тарагай тарзида қайд этганлар*) отаси амир Буркул ва боболари Илангиз баҳодир ва Ийжил нўён орқали Қорачор нўёнга бориб туташар, у Қорачор нўённинг бешинчи авлоди эди. Қорачор нўён Чингизхон саройида катта мавқега эга бўлган, шу сабабли уни Чингиз Чифатой аскарларининг бошлиғи қилиб қўяди. Умуман, бу икки авлод ўртасида аҳднома бўлиб, хонлик Қобулхон (*Чингизийлар бобоси*) авлодлари, сипоҳсолорлик эса Қочувли баҳодир (*Темурийлар бобоси, Қобул ва Қочувли Туманахоннинг эгиз ўғли бўлган*) фарзандлари илгидан бўлиши келишилган эди. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да маълумот бор. Демак, Чингизхондан олдин таомилга киритилган бу анъянани Амир Темур бузиб (*яхши маънода, аслида зафар қозониб*), на фақат сипоҳсолорлик, балки хонлик (*яъни ҳукмронлик*)ни ҳам қўлга киритди. Шуниси борки, Темурбек ўзини ҳеч вақт «хон» деб атамаган, Темурий маликалар ҳам «бегим» (*«хоним» эмас*) тарзида юритилади.

Маълум бўладики, Темурбекнинг отаси ўз насаби бўйича олий табақага мансуб бўлган. Ҳатто Қорачор нўённинг Чифатойнинг қизларидан бирига уйланган, деган ишоралар ҳам учрайди.

Тарагай баҳодирни манбалардаги қисқа-қисқа маълумотларда котиблар табиатан вазмин, тоатибодатга мойил, Нақшбандия тариқати, Имом Аъзам мазҳаби талабларини дастур тутган, сухбатида ула-

мою фузалога ўрин берган, кўпроқ хўжалик юмушла-
ри – чорвачилик билан банд бўлган киши сифатида
қайд этадилар.

Хозирги Чироқчи туманида Тарагай деган кат-
тагина қишлоқ бор. Унинг тепасида бир ғор бўлиб,
уни маҳаллий аҳоли «Амир Темур ғори» деб атайди.
1991 йил августда илмий сафар билан борганимиз-
да ғор ҳудудига кўтарилидик. Пастда сой ва қирлар,
даралар ястаниб ётарди. Шунда ушбу қишлоқлик
йўлбошловчи ҳамроҳимиз қўйидаги манзарага ишо-
ра қилиб, «Бу жойлар Говхона, Бузовот деб юритила-
ди, ана шу ерларда Тарагай баҳодирнинг сурув-сурув
қўйлари, подалари ўтлаб юрган», деганди. Шу ширин
хотираларда балки жон бордир.

Даргоҳи олиму фозиллар, фуқаро ахлининг
йиғингоҳи бўлган, машхур шайхул ислом Шаҳобиддин
Суҳравардий авлодларидан бўлмиш шайх Шамсиддин
Мир Кулолга сидқидилдан ихлос қилиб, пир тутган
Муҳаммад Тарагай мусулмончиликни мустаҳкамлаш
ва такомиллаштиришга кучли эътибор берган. Унинг
бу фазилати кенжа набираси Шоҳруҳ Мирзога ўтганга
ўхшайди. Аслида ҳам бобо авлоднинг фазилатлари
набира авлодга ўтиши ҳақида фаразлар бор.

Тарагайнинг дастлаб Қадақ хотун (*«Зафарно-
ма»*) ёки Йўкунхоним (*амир Қазағанинг қизи, «Те-
мурнома»*)га уйлангани ҳақида маълумотлар бор.
Баҳодирнинг Бухоро садр-аш шариа (*шариат қози*)-
си қизи Текинабегим Моҳ билан никоҳи эса олам-
шумул аҳамият касб этди. Текинабегим Моҳ (*ман-
баларда Такинамоқбегим, Такина хотун тарзида
ҳам қайд этилган*) Алишер Навоий «Насойим ул
муҳаббат»да «шайхул олам» деб қайд этган Сайфид-
дин Бохарзий (*вафоти – 1266 йил*) авлодларидан
бўлган, ўша пайтда Бухорода шариат қозиси мавқеида
турган Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-Маҳбубий оила-

сида дунёга келган. Тарағай ва Текинабегимнинг никоҳлари олдиндан башорат қилингани, шу жуфтликдан Соҳибқирон туғилиши кутилгани ҳақида ривоятлар мавжуд.

Шу ўринда бир далилни қайд этиб ўтиш ортиқча бўлмайди, деб ўйлайман. Амир Темур Дамашқда турганда машхур тарихчи олим ва араблар дунёсининг қозиси даражасига кўтарилган Валиуддин ибн Халдун 35 кун Соҳибқирон хузурида бўлади. Сұхбатларнинг бирида Бобилнинг охирги подшоси Бухтаннасар ҳақида сўз кетганда, унинг Манучехр авлодидан экани тилга олинади. Шунда Амир Темур «Оналаримиз томонидан бизнинг Манучехрга қариндошлигимиз бор», дейди. Манучехр – қадимги подшолардан бўлиб, унинг мадҳи Фирдавсий «Шоҳнома»сида, бошқа асарларда, халқ оғзаки ижодида кўп таърифланган, Манучехрлар сулоласини, умуман, бу номни кўплаб тарихий манбаларда учратиш мумкинки, бу далил алоҳида тадқиқотни талаб қиласди. Хуллас, бобокалонимизнинг кўплаб Ғарб тарихчилари, Ибн Арабшоҳ ҳам таъкидлаганидек, она томонидан Чингизийларга яқинлиги ёлғон, балки бошқа бир шажарага мансуб экан.

Манбаларда падари бузруквор ва волидаи муҳтарама ҳақида жуда кам маълумот берилган. Кўлга илингандлари эса юқорида қайд этилганлар, холос.

Хофизи Абру Тарагай нўённинг фарзандлари ҳақида сўзлаб, Соҳибқироннинг биродари сифатида Суюрғатмиш, Оламшайх, Жўги нўённи, опасингиллари – Кутлуғ Туркон оқа ва Шербека (*Ширинбека*) оқани (*тўрт ўғил, икки қиз*) санаб ўтади. Кутлуғ оқа амир Довудга, Ширинбека оқа эса амир Муайядга узатилган эдики, бу номлар Соҳибқирон таржимаи ҳолида тез-тез такрорланиб туради.

Муҳаммад Тарагай 1360–61 йиллар орасида вафот этади, Текина хотуннинг бир ўринда Темур икки ёшлигида, бошқа ўринда 22 ёшлигида вафот этгани қайд этилади.

Соҳибқироннинг туғилган жойи ҳақида Шарафиддин Али Яздий «Каши дилкаш вилоятида...» деса, Захириддин Бобур «Темурбекнинг зоду буду кешлик» деб ёзади. Ибн Арабшоҳ эса Кешга қарашли Хўжаилғор қишлоғини кўрсатади. Бу учала маълумот ҳам ўз ўрнида түғри. Тайини эса Темурнинг туғилган жойи Кеш (*санскритча сўз бўлиб, «нурофшон» деган маънони билдиради*), ҳозирги Шаҳрисабзdir. Хўжаилғор қишлоғи Шаҳрисабздан 15 километр чамаси жануби-ғарб тарафда бўлиб, у ёзлик яйлов бўлиши мумкин. Ҳозир ҳам чорвадорларда шундай удум борки, киш қори кўтарилигач, ёз яйловларига кўчиб чиқилади. Шаҳрисабз атрофларида ҳам шундай яйловлар кўп учраган ва шуларнинг бири балки Хўжаилғорда бўлгандир.

Биз сафар асносида (**1991 йил**) ушбу қишлоққа ташриф буюрганимизда одамлар бир пайтлар шу жойда беш тепалик, етти булоқ бўлганини, улар ер текислаш, артезиан қудуклари қазиш туфайли йўқ бўлиб кетганини ҳикоя қилиб беришган эди. Қишлоқ қабристонида каттагина даҳма бўлиб, у ислом лашкарлари илғори – байроқдори Хўжа Абдураҳмон Авфга тегишли экани ҳам айтилганди. Қишлоқда жомеъ масжиди (*унинг ўрни қолган, холос*) борлиги бу ер анча гавжум, балки карvonсарой ёки работ (*лангар, ём*) бўлганидан дарак беради. Тарагай баҳодир оиласи, табиий, шаҳар (*Шаҳрисабз*)да яшаган, унинг кўчи баҳор (*апрель ойи*)да яйловга чиққанини мантиқан таҳмин қилишга асос бор.

Соҳибқироннинг туғилган вақти ҳақида ҳам ҳозиргача турли саналар қайд этиб келинган. Кўп-

лаб Европа ва рус муаррихлари 1333 йил 7 май (*М.Иванин*), 1336 йил 7 май (*Л. Лянглэ*), баъзи манбаларда, «Зафарнома»нинг 1997 йилги нашрида, академик Рустан Раҳмоналиев тадқиқотларида эса 1336 йил 8 апрель кунларини келтиришади. В.Бартольд (*«Темур салтанати»*), Т.Грановский (*«Темур»*) эса 1336 йил 9 апрель санасини курсатган. Маълумки, таваллуд куни ўша замон манбаларида аниқ кўрсатилган, фақат хижрий-қамарий йил ҳисобини милодийга ўтиришда чалкашликлар ёки бехабарлик бўлиши мумкин. Бу мақсадда Вюстенфельд жадвалидан кўпроқ фойдаланилади. Унинг нечоғлик аниқлиги эса маълум эмас. Эндиликда юртимизда Соҳибқирон бобомиз туғилган кунини 9 апрелда нишонлаш таомилга кирди.

БАЛОФАТ

(1336–1360 йиллар)

Шундай қилиб, яна бир инсон зурриёди дунёга келди. У ҳам иккита юрак, иккита тилак вобасталигининг ҳосиласи эди. Ҳали бу мурғак жонни нималар кутаётгани, у ҳақдаги тақдир ҳукми номаълум эди. Лекин биз, қарийб етти юз йил кейинги авлодлари, бу ёзуғдан бохабармиз. У – Соҳибқирон эди, инсониятнинг буюк орзулари тажассуми эди.

Албатта, бу эътироф бугунги гап. Табиий савол туғилади: ушбу мўъжизани ўша пайтда билишганми? Чақалокни йўргаклаб олган момо-доя қўлида бўлажак мислсиз қаҳрамонликлар ижодкори, уч иқлиминг соҳиби сultonи, ҳар саккиз юз йилда инсониятга тухфа этиладиган илоҳий халоскор турганинги билармиди? Ота-она, қариндошлар, эл-улус бирон ўзгариш сезганмиди?

Баъзи китобларда (*афсуски, уларда илмий ҳақиқатдан бадиий муболага устун*) бола туғилган кун чақмоқ чақиб, қора булут ёмғир қўйиб, дунё бир безовталик ичидаги қолганлиги дарж этилган. Бўлса бордир, ахир буёғи эрта баҳор бўлса, намгарчилик, момоқалдироқ фасли эмасми? Шунингдек, гўё чақалоқ қўли қон ҳолда туғилган экан. Бунда ҳам ёмон таъбир қилинадиган бирон унсур йўқ: туғилиш жараёнида бу оддий ҳол эканини ҳозирги табобат ҳам тасдиклайди.

Мавлуд айёмининг чинакам мўъжизасини ровийлар, аникроғи – мунажжимлар бундай изоҳлайди: ўша кун осмон жисмлари Қирон буржига кирган эди ва худди шундай тизилиш юз берганда Оллоҳ биз

яшаб турган Дунёни яратган эди. Барча сайёralар, жумладан, Зухра (*Венера*) ва Муштарий (*Юпитер*)-нинг ана шундай мўъжизавий қаторлашуви бизнинг циливизациямиз даврида уч марта рўй берган эмиш ва ҳар сафар бир баҳтли ўғлон туғилган эмиш. Булар: Александр Македонский (*ҳаёт йиллари – эрамиздан олдинги 356–323 йиллар*), Муҳаммад алайхиссалом (*мелодий 570–632 йиллар*) ва Амир Темур (*1336–1405 йиллар*).

Халқ ҳикоялари, мунахжимлар башоратида қанчалик ҳақиқат борлиги аниқ эмас, аммо айнан ўша йилларда Мовароуннахрда кароматли фарзанд туғилажагини ёки туғилганини ровийлар, куръачилар, башоратчилар дунёning турли бурчакларидан туриб сезганликлари ҳақида китобларда (*масалан, Ибн Халдун асарларида, «Темурнома»да*) қайдлар учрайди. Нима бўлганда ҳам, мутлақ ҳақиқат фақат Яратгангагина маълум бўлган, қолган барча нарсалар нисбий ҳисобланувчи бу дунёда биз ҳам нисбий тушунчалар билан мушоҳада қилсак, ўшанда Шаҳрисабзга фалакдан нур ёғилгани ва бу нур кейинчалик бутун дунёни мунаvvар қилиб юборгани рост.

Фарзанд кутаётган баҳтиёр отага маълум бўлган илоҳий пайғом ҳақида «Зафар йўли» китобида бир лавҳа мавжуд. Кейинчалик ота – Муҳаммад Тарагайнинг ўғли Темурбекка ҳикоя қилиб беришича, у бир кечада тушунчалар билан мушоҳада қилич берган. Қилични боши узра сирпагандан бутун атроф ёруғ бўлиб кетган. Тарагай тушининг таъбирини пири Шамсиддин Мир Кулол (*бу зотни шайх Сайид Мир Кулол – Мир Сайид ас-Сухорий билан чалкаштирмаслик керак*)дан сўрагандан, пир «Оллоҳ сенга бир ўғил беради, у дунёни зулматдан кутқаради» деб тушни таъбир қилган экан.

Қолаверса, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида шундай қисқа гап бор: «... Қочули баҳодирнинг тушининг таъбириким, Туманахон айтиб эрди, муҳаққақ бўлди». Демакки, Қочули баҳодирнинг саккизинчи наслидан жаҳонгир туғилиши ўша бобокалон аждодларга ҳам зоҳир бўлган экан.

Ана шундай сир-синоатлар куршовида фарзанд туғилди. Энди унга исм қўйиш керак эди. «Зафар йўли»да қайд этилишича, ақиқа вақти (*исм қўйиш маросими*)да ота чақалоқни пир Шамсиддин Кулол ҳузурига олиб боради. Бундан пирнинг хабари бор эди ва олдинроқ отани муборакбод этиб, унга бир ҳовуч буғдой ва майиз берган ва «Уларнинг сонича авлодинг ҳукмрон бўлади» деб каромат қилганди (*буғдой ва майиз 370 дона бўлган*). Шайхнинг олдига кирганларида у Куръондан «А аминтум ман фис-самааи-яҳсиға бикуму-л арза фа иза ҳийа тамуру» (*67-Мулк сураси, 16-оят*)ни ўқиб ўтирган экан. Шунда оятдаги «тамуру» сўзидан болага «Темур» исмини берадилар. Мулк сураси (*«мулк» сўзи араб тилида подшоҳлик, ҳукмронлик маъноларини билдиради*) «Таборак» деб бошланганидан кўпроқ шу сўз билан машҳур ва кўп қироат қилинади. 16-оятнинг мазмуни эса қуйидагича: «(*Эй, Макка коғирлари*) ё сизлар осмондаги зот сизларни ерга юттириб юборганидан, бас, бирданига ер ларзага келишидан (*сизларни ҳалок қилишидан*) хотиржаммисизлар (*қўрқмайсизларми*)?!» (*«Куръони карим маънолари таржимаси», Т. 2001 йил, 563-бет*). (Шу ўринда бир мулоҳаза: *тилимизда* фаол қўлланадиган «таъмир» сўзи «тамуру» билан ўзакдош бўлиши мумкин).

Ҳазрат Соҳибқироннинг болалик, ўсмирлик йиллари ҳақида манбаларда маълумотлар йўқ ҳисоби. Бу ҳолни Шарафиддин Али Яздий шундай шарҳлайди: «Ул ҳазрат шахсан ўзи бош бўлган ғаройиб ишлардан

баъзиларини, эҳтимол, бундан сўнг одамлар ишон-масликлари ва ортиқча таърифу тавсифга йўйишлари мумкин, деб ёзиб қолдиришга йўл қўймади.» («Шарқ юлдузи» ж. 1992 й, № 5, 181-бет). Машхур тарихчи бу талабга ўзи ҳам амал қиласди ва айни пайтда Соҳибқирон ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда асос манбалардан бири ҳисобланмиш «Зафарнома» асарида ҳам бу давр ҳақида қисқа шарҳлар билан чекланади. Жумладан, насрда ёзилган мазкур китобида назм билан бир лавҳа чизади. У Муҳаммад Али Бухорий таржимаси (*XVI asr*)да шундай янграйди:

Чу ёшлар билан ўйнар эди мудом,
Дер эрди аларга: «Келинглар тамом.

Ки мен шоҳ бўлғайман ва барчангиз
Мани шоҳ атаб, ўзга сўз демангиз».

Келур эрдилар ёшлар қошиға,
Ани шоҳ атаб, кўтариб бошиға.

Бўлур эрди бир гўдак анга амир,
Яна бири анга чу доно вазир.

Ёғоч ва қамиш бирла инсон этиб,
Хар иш буюриб, анга фармон этиб.

Дер эрдиким, ул ёрлиқ эшиштмади,
Ёзуғлуқ қилиб ани буюртмади.

Дер эрди: «Кесинглар бошини равон,
Ки мундин нари ҳеч киши дар жаҳон
Шаҳоншоҳ ҳукмидин ул чиқмағай,
На ким шаҳ дегай, ўзга иш қилмағай».

Ана шу теран лавҳа орқали бобокалонимизнинг болалик йиллари қай тарзда ўтганини тасаввур қилишимиз мумкин. Табиий, кейинчалик ҳам асилзода хонадон фарзанди сифатида ўша пайтда аллақачон русум бўлиб улгурган мактаб ва мадраса таҳсилини инкор этиб бўлмайди. Маърифатли, илмли, оқил ва фозил кишиларнинг раҳнамоси Муҳаммад

Тарағайнинг ўғли Темурбек савод чиқармаслиги, Куръон қироат қилмаслиги мумкин эмас эди. Бунинг устига болакайда илохий сифатлар бўртиб турса, унинг пирлар, муридлар назарида бўлиши ҳам табиий.

Шу ўринда «Зафар йўли» китоби ва ундаги маълумотларга муносабат билдириб кетишга тўғри келади. Рисола 1992 йил «Амир Темур Кўрагон. «Зафар йўли». Ўз аҳвол ва атвори, юруш ва қўниши, мусолиха ва муҳораба воқиъотини туркий луғат бирлон ёзган китоби. (*Таржимаи ҳол*)» номи билан нашр этилди. Кўриниб турибдики, у тўғридан-тўғри Соҳибқиронга нисбат берилаяпти. Ҳозиргача маърифат аҳли фақат «Темур тузуклари»нигина бобо-калонимиз ёзган (*ёздирган, назаридан ўтказган*) деган фикрдалар. Ҳақиқатан, «Темур тузуклари» шу даражага лойиқ, мукаммал асар, уни ўша воқеаларни бошидан ўтказган кишигина ёзиши мумкин бўлган оригинал асар, дейиш мумкин. «Темур тузуклари»да расмий услуг, фалсафий йўналиш устун. «Зафар йўли» нимаси биландир «Темур тузуклари»ни тўлдирувчи, унга ҳамоҳангдек туюлади, бироқ унда бадиий услуг ва саргузашт йўналиши етакчи. «Зафар йўли»да акс эттирилган воқеаларнинг «Темур тузуклари» сюжети билан мантиқий боғланиши мавжуд, улар бир-бирига зид эмас ёки бир-бирини рад этмайди, аксинча, бир-бирини тўлдиради. Масалан, «Темур тузуклари»да: «Кирқ киши ҳамроҳлигига Қарши қалъаси томон йўл олдим. Йироқдан қалъа қораси кўрингандан, баҳодирларимни келган ерда тўхтатиб кўйдим ва уйимизда туғилиб ўсан Мубашир ва Абдуллоларни бирга олиб, ўзим кетдим» (*50-бет*) дейилса, «Зафар йўли»да эса «Мен шу ерда ўзим билан келган баҳодирларимни қолдирдим, отимни эса менинг садоқатли отбоқарим Абдуллога топшириб, бир

ўзим қалъа дарвозаси томон кетдим» (**90-бет**) тарзида баён этилади. Бундай ўринлар ҳар икки асарда кўплаб учрайди. «Зафар йўли»га энг жиддий эътиroz шунда бўлиши мумкинки, воқеалар баёни билан йиллар тўғри келмайди. Унда Соҳибқироннинг 39 ёшгача бўлган воқеалар ҳикоя қилинса-да, ҳали амир Ҳусайн ҳаёт. Ҳолбуки, ҳозирги ҳисоб-китобларга қараганда, Ҳусайн Соҳибқирон 34 ёшлигига бу дунёни тарк этган бўлиб чиқади. Бундай чалкашликларни котибнинг ёки ровийнинг хатоси ҳам деб тушуниш мумкин, Ибн Арабшоҳ ҳам бобокалонимиз ҳақида гапирганда «... ёши 80 га етган бўлса-да» тарзида ноаник фикр юритади.

Хуллас, бундай нуқталарга аниқлик киритишни илм аҳли ҳукмига қолдириб, «Зафар йўли»нинг ҳам ғирт уйдирма эканини инкор этиб (*у ўша давр илм аҳли даврасида урф бўлган, кўп қироат қилинадиган ҳалқ китобларидан бўлиши мумкин*), ундан Соҳибқироннинг ўз болалиги ҳақидаги эътирофларини келтирамиз. Уларда қайд этилишича, Темур 7 ёшда мадрасага борган, 9 ёшда беш вақт намозни ўрганиб, мактабдаги барча ўқувчиларга бошлиқ бўлиб олган. 12 ёшидан болаларча ўйинлардан орланиядиган бўлган. 15 ёшга тўлганида муттасил овчилик билан машғул бўлган. 16 ёшида отаси масжидда отабоболаридан қолган одат бўйича аскарларга бошчилик қилиш – сипоҳсолорлик Темурга ўтганини маълум қилган. Тезда рўзгор юмушларини ҳам ўз зиммасига олади, отасининг номидан беклар, амирлар машваратларида иштирок эта бошлайди.

Ҳалқ китоблари, афсоналарда ҳам ўсмири Темурнинг ҳайратомуз хислатлари ҳақида кўплаб қизиқ далиллар учрайди. Унга Ҳўжай Хизр дуч келади ва подшо бўлишини каромат қиласи. Мадрасада дома-ла Оллоҳнинг 99 номини талабаларга ёдлатганида,

биринчи бўлиб Темур муборак исмларни адашмай, тўлиқ айтиб беради. Шунда домла ҳаяжонланиб, «Сен ҳақиқий Соҳибқиронсан» деб эътироф этади. Жисмоний бақувватлигини таърифлаб, юк тўла аравани бир қўли билан кўтарганини, аждарнинг бошини тиши билан узиб ташлаганини, қирқ киши тортадиган қовғани бир ўзи қудуқдан тортиб олишини баён қиладилар.

Ёши улғайган сари Темурбекнинг зуваласига оила тарбияси билан сингдирилган ҳалоллик, ҳар доим ҳақ тарафида бўлиш, ожизларга кўмаклашиш сингари фазилатлар барқ ура бошлайди. Халқ ҳикояларида унинг босқинчи мўғул навкарларидан юртдошлирини ҳимоя қилгани, ноҳақ жабр чеккан оддий фуқарони ўз паноҳига олгани, зўравондан мазлумнинг ҳақини ундириб бергани тўғрисидаги тафсилотлар алоҳида меҳр ва самимият, халқона чечанлик билан акс этган. Адолатга ташна одамлар уни кучкудрат ва букилмас ирова сохиби, ўтда ёнмас, сувда чукмас мингбиржон сифатида тасвирлаганлар ва шу орқали ҳақнинг устуворлигига, қачондир, қайдандир нажот келишига ўзларини ишонтириб, оғир турмуш даҳмазалари остида эзилиб кетмасликка куч топганлар, халоскорни кутиб, умид билан яшаганлар. Темурбек тимсоли халқимизнинг шуурида асрлар давомида куйланган афсонавий қудрат, эртанги порлоқ куннинг ижодкори – қанотида баҳт олиб келадиган Семурғ қуш бўлиб муҳрланган. Ундаги чексиз олижаноблик, кенг мушоҳада ва теран билим, букилмас ирова, раҳм-шафқатни бўрттириб ифодалайдиган кўплаб ҳикоятлар, бутун бошли китоблар яратилганки, уларда васф этилган қаҳрамонномалар замирида ҳаёт ҳақиқати бўлган, факат ровий ёки котибнинг илтифоти туфайли улар янги тафсилотлар билан бойиб бораверган.

Ўсмирлик йилларида дала-даштларни кезиб, чўпонлар, дехқонлар, косиб-хунармандлар орасида яшаб, турмушнинг ранг-баранг манзаралари гувоҳи, кўплаб ҳаяжонли воқеалар иштирокчисига айланган йигитнинг саргузаштлари қанчалаб баҳс-мунозараларга сабаб бўлганини тушуниш қийин эмас. Ўша олис замонлардан бошланган бундай муҳокамалар, таасссуфки, ҳозир ҳам тўхтагани йўқ. (*Бу ҳол бир томондан яхши, агар ростгўйлик устувор бўлса; бошқа томондан ёмон, агар ғаразли мақсадларга хизмат қилса*). Дейлик, бир ҳикояда Темурбек аёлни зўрламоқчи бўлган муттаҳамни чавақлаб ташлайди, бошқасида дехқонга ташланган айиқнинг устига шижоат билан бостириб бориб, уни даф этади, яна бирида ёлғиз ўзи эллик нафар ўғрининг йўлини тўсиб чиқиб, уларни қўлга олади. Бундай ҳикояларнинг замирида аниқ одам шахсиятига сингдирилган халқнинг меҳрини, орзуармонларини кўриш мумкин.

Ўша замонларда баҳодирларнинг шер, йўлбарс сингари ўрмон ҳукмдорлари билан яккама-якка олишувлари чинакам куч-қудратнинг намойиши сифатида баҳоланганди. Бундай жанглар тафсилоти Спантамана (*Спитамен*), Жалолиддин Мангуберди, Темурмалик сингари шерюрак баҳодирлар иштирокида қизиқарли ва ҳаяжонли акс эттирилган. Худди шундай, Темурбек ҳам тўқай ва тоғ-далалардаги ширкор маҳали ҳаммадан кўп – 4 шер, 12 йўлбарс, ўнлаб қобонларни (*силовсин, қоплонларнинг ҳисобига етиб бўлмайди*) овлагани қайд этилади.

Хуллас, халқ ҳикоялари ижодкорининг ўзи каби самимий, меҳрга тўлиб-тошган кўнгилнинг изхорлариdek ёқимли таассурот қолдиради.

Соҳибқироннинг болалик йиллари Чингизийлар қудрати билан қарор топган осойишталик патаратга учраб, бошбошдоклик бошланган, қавмлар, улуслар, уруғлар ўртасида низолар авж олган пайтга тўғри келди. Бу ҳолнинг изоҳи куйидагича: 1348 йил қиши ниҳоятда қаттиқ келади. Қаршида турган Султон Қозонхоннинг отлари қирилиб кетади. Бундан хабар топган, олдинги икки жангда мағлуб бўлган амир Қазаған Амударё бўйларидан Қаршига етиб келади ва Қозонхонни енгигиб, уни ўлдиради. Бу жуда катта тарихий ғалаба эди, яъни шу билан Чингизийларнинг Мовароуннахрда 109 йил ҳукм сурган барқарор салтанатига чек қўйилади. Гарчи ҳукмдор орадан кўтариб ташланган бўлса-да, жорий бўлган тартиблар, хусусан, Чингизхон Ясоғи амалда эди. Унинг талабига кўра ҳукмдор Чингизхон наслидан бўлиши шарт эди. Ясоқ талабига кўра, Чингизхоннинг учинчи ўғли Ўқтой авлодидан Донишмандча хон қилиб кўтарилиди. (*Бу билан Қазаған Чигатой улусидан воз кечганини ҳам ифодалаган*). У номигагина (*қўғирчоқ*) хон эди ва бор-йўғи икки йил ўтиб, феъли ёқмагач, Қазаған қатл этади. Энди Баёнқули хон аталади ва у Қазаған ҳукмдорлигининг сўнгги (1358 йил)гача шу маснадда туради.

Қазаған ғолиб бўлгач, пойтахтни Бухорога кўчиради, Қозонхоннинг мол-мулки ва ҳарамига эгалик қиласи, қизи Сароймулхонимни набираси, Мусалло (*Мусло, Мусаллаб*)нинг ўғли Ҳусайнга олиб беради. Бу зот, тарих китобларида қайд этилишича, баҳодир, довюрак, олийҳиммат ва соҳибқудрат киши бўлган. Мунк шаҳрини яйлоқ, Солисаройни қишлоқ сифатида танлаган. Ҳукмронлигини мустаҳкамлаш, чегараларни кенгайтириш тадбирларини кўради. Унинг даврида, Яздийнинг эътирофича, турку тоҷик-

лар бениҳоят фаровонлик ва осойишталиқда кун кечиришиб, барча тоифадаги одамлар бисёр бойли-класка эга бўлишган.

Қазағанинг улус амирлари, беклари билан ўтказадиган кенгашларида дастлаб Шахрисабз улуси номидан Мұхаммад Тарагай (*Қаршидан – Жоку барлос*) иштирок этарди. Икки амир сафардош бўлиб, фараз қилиш мумкинки, куда бўлишга ҳам келишиб қўйишган эди: Жоку барлос қизи Турмиш оқани Тарагай баҳодир ўғли Темурга беришга рози бўлганди. Кейинчалик Темур отаси томонидан сипоҳсолор (*ота мулкига эгалик қилиш, нақарларни бошқариш вазифаси*) деб эълон қилингач, «Амир» сифатида тан олинади ва отаси номидан кенгашларда қатнаша бошлайди. Халқ китобларида нақл қилинишича, Амир Темур илк марта 18 ёшида шундай машваратларнинг бирида қатнашган.

Ёш амирнинг сахти-сумбати, хатти-ҳаракати Қазағанинг ҳам диққатини тортади ва шартта на-бираси Улжой Турконни Темурга никоҳлаб беради. Ана шу аснода Амир Темур Ҳусайн (*Қазағанинг на-бираси, Ўлжой Турконнинг акаси*) билан танишади ва бу танишув Соҳибқирон фаолиятининг илк даврида ўчмас из қолдиради. Улар бирга кўнгилхушлик учун ов қилишади, ҳокимият кетидан баравар от суришади, ниҳоят, «икки қўчкорнинг боши бир қозонга сиғмай қолган» пайтлар ҳам бўлади.

Вақт ўтар, ҳаёт давом этарди. Албатта, ҳеч нарса беиз кетмайди, ерга сочилган уруғлар бир кун униб чиқади. Шундай ҳам бўлди. Соҳибқирон 20 ёшга тўлганда Оллоҳ уни бирданига икки ўғил билан шарафлади: Турмиш оқадан тўнгич ўғил туғилди, уни Пайғамбаримиз ҳурматига Мұхаммад деб атасди, кейин яхши ният билан «Жаҳонгир» нисбасини қўшишди. Канизак Тулун оқа эса Умаршайх аталган

дилбандни тухфа этди. (*Истисно тариқасида қайд этиш жоизки, баъзи далиллар, хусусан, Ҳиндуон қалъаси фатҳида ёшининг 16 да эканлиги, ҳалок бўлганда эса 40 ёшга тўлганлиги Умаршайхнинг 1354 йилда таваллуд топганини тасдиқлайди*). Бу шодликлардан бобо – Муҳаммад Тарагай баҳодир бағоят хурсанд бўлди. Амир Темурнинг ҳам мавқеи ошиб борди. Унга ато этилган баркамоллик атрофдагиларни у билан ҳисоблашишга мажбур қиласарди. Машваратларда унинг таклифлари тош босадиган бўлди. Темурбек улкан юмушларга қодирлигини, бекиёс салоҳиятини аста-секин намойиш қила бошлади.

Хукмдор амир Қазаған бағрикенглик билан ёш амирни ўзига яқин олади, ундан меҳрини аямайди. Эътироф этиш лозимки, Соҳибқирондаги табиий иқтидор шу йилларда камолга етади, унинг салоҳиятини намойиш этиш имконияти туғилади. Бундай комилликни кўрган Қазаған уни мингбошилик мартабасига кўтаради, масъул топшириқлар ижросига йўллай бошлайди. Баъзи ҳалқ китобларида Темурбекнинг савдо карвонларини талаган қарокчиларни қўлга олгани, мамлакат ҳудудларида тинчлик-осойишталикни таъминлаш учун жидду-жаҳд кўрсатгани мароқли ҳикоя қилинади.

Ниҳоят, 1357 йил илк марта Амударёдан ўтиб, Хурсон ҳудудларига қадам кўяди ва Ҳирот ҳокими Малик Ҳусайн билан юзага келган ихтилофларни бартараф этиб келади. Амир Қазаған билан гурийлар суоласининг вакили Малик Ҳусайн ўртасида кўпдан буён зиддият мавжуд эди, табиатан сулҳпарвар бўлган Қазаған низоларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилар, баъзан тўқнашувларга ҳам бориларди, бироқ кўпинча амирнинг қўли баланд келарди. Соҳибқирон ўз раҳбарининг ишончига сазовор бўлгач, уни Ҳирот сари йўллайди, бу пайтда ёш қўмондоннинг довруғи

узоқларга ҳам етиб борган, унинг кимлигини ғурий ҳам билар, аммо юзма-юз бўлмаганди. Шу ўринда халқ китобларида келтирилган бир тафсилотни эслаш ўринли. Рақибиға нисбатан ғазаби ўт олган Малик ҳаяжонини жиловлай олмай, Темурбек ҳақида ҳақоратомуз гаплар тарқатади, «Бу тирранча ҳали менинг зарбамни билмайди, шундай қиласманки, унга сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолади» қабилида пўписалар қиласди. Ҳикоя қилинишича, шу кеча Малик туш кўради. Тушида уни... пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) жаҳл билан кувиб юрган эмишлар. Буни кечаги қилиғининг шакқоклик эканлигига йўйган Малик муносабатини ўзгартирган, ўйлаб муомала қиласдиган бўлган экан. Шундай қилиб, низо осон ҳал бўлади.

Амир Темур саркарда ва сиёsatчи сифатида намоён бўла бошлайди. Шу сафари давомида машхур шайх Абубакр Зайниддин Тайободий зиёратига ноил бўлади. Йигитдаги талъатни кўрган, туғма истеъдодни ҳис этган пир унга камолот тилайди, панд-насиҳатлар қиласди ва кўзига «Рости-русти» (айнан таржимаси – «Тўғри бўлсанг, ўзасан». *Бу калима ҳозир «Куч адолатдадир» шаклида қабул қилинган*) сўзлари ёзилган нодир узук тақдим этади, рост йўлдан озмаса, бутун ҳаёти давомида эришажак муваффақиятлари ҳақида сўзлайди, жумладан, Румни фатҳ этишини ишора қиласди. Бу учрашув йигит руҳий оламининг тароват касб этишида катта омил бўлди, мұтабар зот билан муносабатлар эса барқарор давом этди. Зайниддин Тайободий ҳазратлари бобокалонимизнинг маънавий пирларидан бири бўлиб қолдилар.

Қазағанинг ишончини тўла қозонган Темурбек Хоразмда Сўфийлар билан юзага келган англашилмовчиликларни ҳам тинч йўл билан ҳал қилиб келади, бу гал ўзини уста синчи (*дипломат*) сифатида намоён этади.

Маҳаллий ҳукмдор бошқарувидағи дастлабки ўн иил ана шундай барқарор улғайиш ва комилликка интилиш тарзида ўтади.

«Хар кимнинг ўз қўшиғи бор» деганлариdek, атрофдагилар ҳам ўз дардлари билан зир югурап эдилар. Инчунун, ҳукмдор – амир Қазағанинг ҳам душманлари кучайиб бораётган эди. Бало эса оёқнинг остидан воқе бўлди. Овда куёви Кутлуғ Темур ўқни бехато амирнинг юрагига қадаб қўйди. Қазағанинг ўрнига ўғли Абдулло кўтарилди (**1358 йил**). У пойтахтни Самарқандга кўчирди. Абдулло табиатан енгилтак, қизиқон кимса эди. Ана шу феъли унга қимматга тушди. Дастлаб отасига сидқидилдан хизмат қилган Баёнқулихоннинг ҳарамига кўз олайтириб, уни ўлдирди ва ҳали балофатга етмаган Темуршоҳни хон маснадига кўтарди. Шундан кейин унинг қиликлари улус амирлари ўртасида норозиликларга сабаб бўлди. Оқибатда, Ҳисор ҳокими Баён сулдуз Абдуллога қарши бош кўтарди. Уни Кеш ҳокими Ҳожи барлос қўллаб-қувватлади. Ҳожи барлос ҳам Қорачор нўённинг авлодларидан бўлиб, Темурбекка амаки мақомида эди. Самарқанд яқинида бўлган жангда Абдулло енгилади ва Амудан ўтиб, Андароб томонга қочади (**кейинчалик ўша ёқларда вафот этиб кетади**). Шундан кейин Мовароуннаҳр жилови нисбатан мавқеи баланд бўлган Баён сулдуз кўлига ўтади, у Самарқандни вақтинча қароргоҳ туради. Афсуски, у иродасиз, майшатга ўч, ичкиликка берилган зот эди ва шу туфайли қолган бекларни ўз атрофида жипс бирлаштира олмайди. Темиршоҳ ҳам хонлик маснадидан азл этилади. Амирлар ўзаро келишиб, ҳудудларни ака-укачилик (**ширкат**) асосида бошқариб турадилар.

Қазаған сулоласидан ҳукмдорлик кетгач, Мовароуннаҳрда бир-бирига бўйсунмайдиган ва бир-

бирини тан олмайдиган ўзича мустақил ҳудудлар пайдо бўлади. Кеш ва Қаршида – Ҳожи барлос, Ҳисорда – Баён сулдуз, Хўжандда – Боязид жалойир, Балҳда – Менгли Буғо сулдуз, Шибирғонда – Муҳаммад Хўжа апарди, Хутталонда – Кайхисрав, Арҳангда – Ўлжойту апарди, Самарқандда – амир Хизр ясовурий хўжайин эдилар. Амир Ҳусайн Амунинг нари ёғида Хурросоннинг бир қисмини эгаллаб, бобосининг давлатига даъвогарлик қиласарди.

Шуниси маълумки, бу туркий ҳукмдорлар бирбири билан келиша олмас ва шу туфайли ягона иттифоқقا бошлари қовушмас эди. Аксинча, бири кучайса, бошқасига ҳужум қилиб ёки бир-бирини талаб, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётар эди. Ҳолбуки, умумий хавф – мўғуллар таҳди迪 бартараф бўлмаганди. Фақат Чингизхон авлодлари ўртасида ҳам ўзаро ихтилофлар кучайиб кетганлигидан бу томонларни бир зум эсдан чиқаришган эди. Ҳам номига бўлсада, Чигатой, кейин эса Ўқтой насли вакилларининг (**қўғирчоқ**) хон қилиб қўйилиши уларга тасалли бериб турарди. Мовароуннаҳрда ички зиддиятлар чукурлашиб, бошбошдоқлик авж олгач, мўғуллар ҳам безовта бўлиб қолдилар ва, ниҳоят, қарийб 12–13 йиллик узилишдан сўнг ўзларининг собиқ мулкларига азимат қилиш, у ерларни тасарруфига қайта олиш фикрига тушдилар.

Бу пайтда Мўғулистон таҳтини Туғлуқ Темур бошқаради. У 1360 йилнинг бошида кўп сонли кўшини билан Мовароуннаҳр устига юради. Улуснинг тарқоқлиги туфайли деярли қаршиликка учрамай, жадал илгарилайди. «Темур тузуклари»да қайд этилишича, Туғлуқ Темур Хўжанд сувидан кечиб ўтгач, Амир Темур, Ҳожи барлос ва амир Боязид жалойир номига ёрлиқ жўнатиб, ҳузурига боришларини талаб қилган. Туғлуқ Темурнинг келаётганини эшитган

Хўжанд ҳокими Боязид жалойир қарши жанг қилиш ўрнига лашкари билан унга қўшилиб олади ва Кешга, Ҳожи Барлос устига душманни бошлаб келади. Чорасиз қолган Ҳожи барлос ўзида мўғулларга қарши куч топа олмагач, Амудан ўтиб, Хуросон тарафга кетишни афзал билади.

Албатта, Амир Темур ҳам Кешда, амакиси билан бирга эди. Шу кунларда отаси Мухаммад Тарағай вафот этганди. Бу йўқотиш туфайли аламзада бўлиб юрган кунларнинг бирида мўғулларнинг бостириб келаётгани хабарини эшитади. Ёш амир ҳозиргacha мўғуллар, уларнинг кирдикорлари ҳақида билар эди-ю, ҳали юзма-юз бўлмаганди. Эҳтимол, ўша дақиқаларда юртдошларидан Чингизийларнинг мислсиз бедодликлари ҳақида эшитган ҳикоялари унинг навқирон юрагида саросима уйғоттан бўлса, ажаб эмас. Шунинг учун амакисининг тақлифига рози бўлади. Кўч-кўрони билан Хуросон тарафга йўлга чиқади. Аммо падари бузрукворининг ҳали тупроғи совимаган қабрини ташлаб кетиши осон бўлмайди. Йўл бўйи уни ватандан қувилиш, ҳатто ота мозорини тарк этиш азоби қийнаб боради.

Бу азоб ҳозиргacha – 110 йил давомида умумхалқ, умуммиллат даражасидаги азоб эди. Эл-улус она тупроқдан, хеш-акрабодан, ор-номусдан мосуво бўлиш кулфатини бошини эгиб, миқ этмай тотишга, бу заҳру заққумни охирги томчисигача сипқоришга маҳкум қилинган эди. Қанчалаб одамлар дарбадарликда йўқ бўлиб кетмади, қанчалаб қиз-жувонлар номаълум тарафларга ҳайдаб кетилмади?! Бу кўргуликлар қуёшнинг чиқишидек, ёмғирнинг ёғишидек табиий қабул қилинар, бирор жонзот бу даҳшатли темир оқимга қарши боролмас, ҳатто бошини кўтариб, «Нега?» деб сўрай олмас эди.

...Саргардон карвон йўлда илгариilar, яқинда эркин от сурган дала-қирларни ғайриихтиёрий тарк этар, ҳозиргача ҳамма нажот топган усул – қочиш билан бошини омон сақлашга интиларди. Ана шу оқим сафида Амир Темур ҳам бор эди.

Шубҳасиз, ҳар ишнинг ўз фурсати бор, дейдилар. Қаҳрамонликни-чи? Бу фаолият олдиндан режалаштирилиб содир этиладими ёки вазиятнинг ўзи уни юзага келтирадими? Эҳтимол, қаҳрамонлик – ҳамма биладиган, бироқ ҳеч ким айта олмаётган гапни айтишдир. Эҳтимол, зарурат бўлган, аммо ҳеч кимнинг қурби етмаётган юмушни бажаришдир. Нима бўлганда ҳам қувилган, пароканда бўлган карвоннинг изми билан кетиш бошқа гап эди, унинг сафидан чиқиб, ватанда беватан, бемуруват қолган эл-улус сафига қайтиш бошқа гап эди. Амударёга етгунча Темур икки ўт орасида қоврилиб борди ва, ниҳоят, карвонбоши Ҳожи барлосга юрагини изҳор қилди: «Мамлакат ҳокимсиз қолса, у мухолифлардан хароб бўлади. Сиз Хурсонга кетсангиз, мен Кешга қайтаман...» Бу таклиф чиллада ёққан қордек кутилмаган ҳол эди. Аслида, ҳукмдорда шундан ўзга – халқ наклида айтилганидек, «Тирик бўлсак – бир тепада, ўлсак – бир чуқурда» қабилида мардона қарор қабул қилишдан бошқа йўл йўқ эди. Агар йўлбошчida бундай жасорат этишмаса-чи, унга ҳам жони ширин туюлаётган бўлса-чи? Темурбекнинг аҳди қатъий, амаки эса шароит қаршисида ожиз эди. Ҳожи ижозат берди. Темурбек отининг жиловини ортга қайтарди.

Кейинчалик маълум бўладики, бу қайрилиш бутун дунё тарихида туб бурилиш ясайди, инсоният тараққиётини янги босқичга кўтаради, ўз таърифи, шон-шавкатини то қиёматгача тилларда достон бўлиб қолишини таъминлайди. Бу қайрилиш том маъноси билан буюк жасорат эди.

БҮЮК ҲАЁТ ЛАҲЗАЛАРИ

1336 йил, 9 апрель, ҳижрий 736 йил, 25-шабон – Темурбек (Амир Темур, Соҳибқирон Амир Темур) Кеш вилоятида Муҳаммад Тарагай оиласида дунёга келган.

1340 – 1343 йиллар – болалик, «Подшо билан вазир» сингари ўйинлар, тенгдошлар орасида алоҳида белгиларнинг намоён бўлиши.

1343–1351 йиллар – мадрасада таҳсил. Тоғларда. Чўпонлар ҳузырида. Ов. Рўзгор юмушларини бошқариш.

1346 йил, қиши – маҳаллий ҳукмдорлардан Қазағаннинг (қароргоҳи – ёзда Солисаройда, қишида – Балхда бўлган) Қозонхон устидан ғалаба қозониши ва тахтга чиқиши. Пойтахтнинг Занжирсаройдан Бухорога кўчирилиши. Мовароуннаҳрда вақтинча Чингизийлар ҳукмронлигига чек қўйилиши.

1352 йил – Муҳаммад Тарагай томонидан ота-боболардан қолган одат бўйича ота мулкига эгалик қилиш, навкарларга бош бўлишни ўғли Темурбекка ўтганлигининг маълум қилиниши.

Амир Қазаған хизматида мингбоши. Хуросон ва Хоразм юришларида жасорат кўрсатди.

1354 йил – Темурбекнинг Қарши бекларидан Жоку бар-лоснинг қизи Турмиш (*Нурмушк*) оқага уйланиши.

1356 йил – Соҳибқироннинг фарзандлари – Муҳаммад Жаҳонгир ва Умаршайх (баъзи тарихий далиллар уни 1354 йилда туғилганини таҳмин қилишга изн беради)нинг дунёга келиши.

Темурбекнинг амир Қазағаннинг набираси Ўлжой Туркон оқага уйланиши.

1358 йил – амир Қазағаннинг ўз куёви Қутлуг Темур томонидан ўлдирилиши. Тахтга амир Абдуллонинг ўтириши.

Мамлакат пойтахтининг Самарқандга кўчирилиши.

1359 йил – Мовароуннаҳр амирларидан Баён сулдуз ва Ҳожи барлоснинг амир Абдуллога қарши бош қўтаришлари.

1360 йил – Мовароуннаҳрнинг ўнга яқин мустақил бекликларга бўлинниб кетиши.

Баҳор – Мўғулистон хони Түглук Темурнинг Мовароуннаҳрга юриши.

Падари бузруквор Муҳаммад Тарагай вафот этди. Кеш ҳокими Ҳожи барлоснинг Хуросонга қочиши.

МАҚСАД САРИ

(1360–1370 йиллар)

Албатта, тулпорни жиловлаш, отнинг бошини буриш узоқ йиллар давомида қарор топган тартибларни бошқа, янги изга солиб юборишдан осон эди. Ўшанда Мовароуннахрда, умуман, Чингизхон авлодлари истило қилган худудларда босқинчиларнинг иродаси ифодаси ўлароқ ҳозиргача қарор топиб ултурган исломий тартиблардан тубдан фарқ қиласидиган, ғайрианъянавий, ғайримиллий одатлар қарор топган эди. Темурбек бир қатъий ҳаракати билан ана шу тартибларга – ижтимоий ҳаёт оқимиға қарши боришга жаҳд этган эди. Бундай аксилҳаракат жуда катта, мислсиз куч талаб қиласиди, Темурнинг ихтиёрида ҳали бундай салоҳият йўқ эди, факат истак, бўйсунмас ғурур, сўнмас иштиёқ мавжуд эди, холос. Соҳибқироннинг кейинги бутун ҳаёти, борумрининг мазмуни юракнинг, қалбнинг тубларида жўш уриб ётган, ҳали бировга айтишга ҳам истиҳола қилинаётган оламшумул ниятлар – миллатни хорзорликдан холос қилиш, унинг шаъни, обрўсини улуғлашга қаратилди ва, не баҳтки, ана шу улуғвор орзулар эгаси ўз мақсадига тўла-тўкис эришди. Тўғри, ўша пайтда толеда битилган ёруғ кунларни тасаввур ҳам қилиш кийин эди. У чоқда улуғ ғалабалар эмас, оёқнинг тагидан тиканакдек ўсиб чиққан ташвишларни бартараф этиш кўринарди кўзга. Зотан, ҳар бир қадамда ўйлаб иш тутиш, етти ўлчаб бир кесиш, хато қилмаслик талаб этиларди.

Темурбек Кешга қайтишга аҳд қилганда ўзини қандай синовлар кутаётганини билар эди. Жаҳлга

тўлган Чифатой улуси хони бир ишора билан уни маҳв этиши мумкин эди. Ёки унинг иқтидорига шоҳид бўлган, келажакда ўзининг истаги йўлида уни асосий ракиб деб билган маҳаллий тахтпастлардан бири гумдон қилиши қийин эмас эди. Гарчи ана шундай хавфлар кўндаланг турса-да, Темур тақдирни оқимга ташлаб, Яратганга таваккал қилиб орқага қайтди.

Энди қандай йўл тутмоқ лозим? Фурсат ғанимат, вакт қиличи бошда йўйнамокда, девор икки томондан қисиб келаётир. «Темур тузуклари»да ёзилади: «Шу ҳол асносида пирим (*Тайободий*)дан маслаҳат сўраб, хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: «Тўртинчи халифа (*ҳазрати Али ибн Абу Талиб*)дан... бир киши сўрабдики, осмон – камон, ер – камон ипи, ҳодисалар ўқ бўлса, инсонлар у ўққа нишон бўлса, отгувчи эса Худойи таоло бўлса,... одамлар қаерга қочадилар?» Халифа жавоб қилиб: «Одамлар Яратганинг қошига қочсинлар» дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлук Темурхоннинг олдига «қоч»ғил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олғил».

Бу жавоб келиши билан Соҳибқироннинг кўнгли кўтарилиб, бундан юраги қувват олиб, Туғлукнинг қошига боришга аҳд қиласди. Ҳолбуки, вазият тақозасидан келиб чиқиб, мухолифатда ҳам бўлиши мумкин эди. Шунингдек, у ўша пайтда кўпроқ таомилда бўлган тарафдорларни тўплаб, босқинчиларга чет-четдан ҳужум қилиш (*партизанлик уруши*) ёки қароқчилик, йўлтўсарлик усулларидан фойдаланмади, бу тартибда улуғ мақсадга эришиб бўлмаслигини чақмоқдек акли билан тушуниб етди ва жасорат билан хоннинг ҳузурига бостириб кириб боришни тўғри, деб топди. Бу билан у ҳаётини икки карра хавф остига қўйди...

Амудан қайтиб, Ғузорга келганда маҳаллий беклардан ясурий (*ясавурий*) уруғидан Ҳожи Му-

ҳаммадшоҳни учратди. У Жета лашкарига йўлбошловчи бўлиб келган ва атроф қишлоқларни аёвсиз талаётган эди. Темур Ҳожига мўғул лашкарбошилари билан учрашиш нияти борлигини билдириди. Туғлук Темур Каршида (*баъзи манбаларда Ҳўжанд суви – Сирдарё ёқасидаги Чаноқбулоқ деган жойда*), фавж бошлиқлари – Улуг Темур, Ҳожибек, Беккичик (*Бекчилик, Бекижак*) Кеш вилоятида қўним топган эдилар. Темур Кешга совға-саломлар билан борди, очкўз беклар шунинг эвазига уни яхши кутиб олдилар, илтифот кўрсатдилар:

– Хонга мутеъ бўлмоқ керак, – деб маслаҳат бердилар.

Темур ҳам вазият тақозаси билан қўл қовуштириб:

– Мен қуллукқа келдим, ҳар не буюрсангизлар, тайёрман, – деб турди.

Туғлук Темур билан учрашув ҳам кўнгилдагидек ўтди. Темур ўзини намунали тутди, уста дипломатлик санъатини намойиш этди. Бундай муомаладан эриб кетган Жета ҳукмдори Кеш музофотини Аму соҳилларигача бўлган ерлар билан қўшиб, суюргол қилиб берди. Албатта, Туғлук Темурга ҳам садоқатли тарафдорлар керак эди. Маҳаллий аҳоли ўртасида мавқеи анча баланд бўлган ёш Амир Темур унга муносиб ва ишончли таянч бўлиши мумкин эди. Ана шундай узокқа мўлжалланган мақсад билан Темурбекни яхши кутиб олди ва сийлади.

Бу пайтда Мўғулистанда ҳам аҳвол яхши эмас, ички низолар кучайиб бораётган эди. Туғлук Темур ўғли Илёсхўжани Мовароуннахрда, Самарқандда қолдириб, ўзи Жетага қайтиб кетди.

Амир Темурга нафас ростлаб олиш, ўз йўлинни тайин этиш учун имконият туғилган эди. У асосий

эътиборни атрофдаги беклар билан муносабатларни яхшилаш, улар билан иттифоқ бўлиб, бирлашишга қаратди. Самарқанд ҳокими Хизр ясавурий, Хўжанддан Боязид жалойир Темурбек ҳузурига келиб, ҳамкорлик истагини изҳор этдилар. Албатта, умумий душман – мўғулларга қарши курашда бир туғ остида бирлашишдан ўзга йўл йўқ эди. Мовароуннахрда эътиборли бекларнинг бу ҳаракати Амир Темурнинг мақсад сари қатъий бўлишга рухлантирди.

Бу пайтда Жайхуннинг нариги қирғоғида яна бир шер наъра тортиб, майдон талаб қилиб юрарди. Бу – Мовароуннахрда биринчи бўлиб маҳаллий ҳукмдорлар салтанатини ўрнатган амир Қазаганинг набираси амир Ҳусайн эди. Маълумки, унинг синглиси Ўлжой Туркон оқа Соҳибқироннинг никоҳида эди ва уларнинг қариндошлиги бор эди.

Амир Темур Кеш вилоятидаги юмушлар билан банд бўлиб турганда Ҳусайндан хабар келди. У Ко-булдан қўшин тортиб, Ҳисори Шодмонга, Баён сулдуз устига юриш қилмоқчи эканини билдиради. Ҳусайн бобосининг давлатини қайтариб олиш, ўша ҳудудларда якка ҳукмдор бўлиш ишиёқида ёнарди. Дарёнинг бу тарафидаги Кеш, Самарқанд ва Хўжанд беклари ўзаро маслаҳатлашиб, Боязид жалойир (*Хўжанд*) чегараларда кўз-қулоқ бўлиб турадиган, Амир Темур ва Хизр ясавурий Ҳусайнга ёрдамга борадиган бўлишди.

Албатта, бу юриш маҳаллий туркий беклар ўзаро ички низоларининг бир кўриниши эди. Баён сулдуда қаршилик кўрсатадиган куч йўқ эди ва қалъани ташлаб қочди. Шу кетишда бирлашган қўшинлар Бадахшон ва Хутталонни ҳам забт этдилар, Ҳусайннинг ҳумронлиги устувор бўлди.

Хусайннинг дасти узунлигини таъминлаган шу юришда у бир воқеани содир этдики, унинг асорати умр бўйи уни тарк этмади, қолаверса, пировардида ҳаётига зомин бўлди. Хусайн Хутталон ҳокими Кайхусрав (у қочиб улгурган эди)нинг асир тушган укаси Қайқубодни ўлдирди. Албатта, ғалаба қурбонсиз бўлмайди. Хусайн ва унинг тарафдорлари зафар билан қайтдилар.

Бу Амир Темурнинг суюрғол қилинган худудлардаги ҳукмдорлиги давридаги Кеш вилоятидан ташқари биринчи сафари эди. Ҳар ҳолда мақсад унга насиб этди. Кеш яқинидаги Улуғмайдон деган жойда зиёфат тузиб, ғалабасини нишонлади. Хизр яsavурийни яхши меҳмон қилиб, уни Самарқандга кузатиб қўйди.

Албатта, ҳамма нарсанинг биринчиси эсда қолади. Кейинчалик Соҳибқирон зафарли юришларида кўплаб ғалабаларни кўлга киритди ва бир нарсани қатъий одатга айлантирди: ҳар бир яхши кундан сўнг, албатта, тўй тузиш, зиёфат беришни канда қилмади. Бу зиёфатлар бағоят тантанавор ва тўкин-сочин бўлганлигини, улар 3 кун, бир ҳафта, ярим ой, ҳатто, 40–60 кунгача давом этганини муаррихлар ёзиб қолдирган. Бу далил Соҳибқироннинг ниҳоятда ҳаётсевар бўлганидан, одамларнинг шодлиги, қувончидан ўзи ҳам завқланишидан дарак беради. Демак, у, баъзи ғайир кимсаларнинг наздича, фақат қон тўкиш, вайрон қилиш, босиб олиш учун яшамаган, балки унинг тириклик шиори, ҳаётининг мазмуни бутунлай бошқача бўлган. Шу жиҳати билан Амир Темур Чингизхондан тубдан фарқ қиласи. Бу борада бири тун бўлса, бири – кун. Бири оқ бўлса, бири – қора. (*Бундай фарқланувчи белгиларни неча ўнлаб санаш мумкин*).

Афсуски, у пайтда ҳаёт тўй-базмлардан иборат эмас эди, аксинча, ҳар куни жанг, қирғин-барот, десак тўғрироқ бўлади. Яна Хусайнга қарши кучлар бош кўтаради. Бу ёқда Хурросон тарафга қочиб кетган Ҳожи барлос (*Темурнинг амакиси*) пайдо бўлиб қолади ва Хўжанд ҳокими билан иттифоқ тузиб, Кешнинг янги ҳокимига қарши майдонга чиқадилар. Қарангки, яккаҳукмронлик васвасаси икки қариндошнинг бирбирига тиф кўтаришига олиб келди. Шу аснода бекларнинг феълидаги яна бир аломат юзага чиқади. Темур Ҳожи барлосга қарши курашда Самарқанд ҳокими Хизр ясавурийдан кўмак сўрайди. Ҳар ҳолда ўзининг шарафига Кеш яқинида Темур уюштирган зиёфат эсидан чиқмаган бўлса керак, таклифни қабул қиласиди. Икки қўшин Оқёр мавзесида учрашади. Тўқнашув уч кун давом этади, шу орада Ҳожи барлос айгоқчилар юбориб, рақиблари қўл остидаги кўплаб лашкарни ўз томонига ағдариб олади. Бу ҳолни Темурбек ва Ҳожи бирлашяпти, деб тушунган Хизр ясавурий бирданига майдонни тарк этади. Шундай қилиб, кечаги иттифоқчилар душманга айланадилар. Бундай «тўлғама» ҳаракат – бугун бир тараф, эртага у тараф қабилидаги ҳолат у пайтда оддий нарсага ўхшайди. Амир Темур кейинчалик ҳам атрофидагиларнинг бетайинлиги (*балки сотқинлиги*) туфайли кўп бора оғир аҳволда қолади. Фақат омад ва тақдир ҳукми билангина кутулиб кетади.

Чорасиз қолган Темурбек гурурини енгид, амакиси Ҳожи барлос ҳузурига боришга мажбур бўлади. Бир ўзи қолган Темур яна тарафдорларини кўпайтиришга мажбур бўлади, вазият тақозасига кўра Боязид жалойир билан иттифоқ бўлади ва ҳатто Суруш мавзесида Хизр ясавурий билан тўқнашишга ҳам тўғри келади. Амир Темурнинг қўли баланд келгач, Мовароуннахр ҳудудида учинчи кучнинг йўли кеси-

лади, энди зиддият Боязид жалойир билан маҳкам тил топишган Ҳожи барлос ва Темурбек ўртасида воқе бўлади. Бу пайтда Боязид Самарқандни, Ҳожи эса Кешни эгаллаб олган, фақат ўргада Темурбек уларга халақит қилаётганди. Албатта, уни ўртадан кўтариб ташлаш фикри икковини тарк этмасди ва турли хийлалар ўйлаб топиларди. Жумладан, Боязид қўлидан кетган Хўжандни эгалламоқчи, бу юмушда Ҳожининг кўмагидан фойдаланмоқчи бўлади. Темурбекка хат ёзиб, «Кешда учрашайлик, сен ҳам қўшининг билан етиб кел» таклифини билдиришади. Бу пайтда чеккароқ ҳудудларда (*балки Тошқўронда*) бўлган Темурбек ўз мардлиги ва дўстларга содиклиги рамзи сифатида айтилган манзилга етиб келади. Уни маҳсус ясатилган чодирга таклиф қилишади. Шунда Соҳибқироннинг чақмоқдек ақли бунда бир фитна яширинганини сезади ва «Бурнимдан қон келиб қолди» дея баҳона қилиб, ҳовлини тарк этади, эгар устига ўзини олиб, отини қичайди. Шундай қилиб, душманлар тузоғидан чиқиб кетади. Чодирнинг кириш жойида ўра қазилган ва устига гилам ташлаб қўйилганди. Яккама-якка олишувда кучи етмаслигиги сезган рақиблар Темурбекни чоҳга қулатиб, маҳв этмоқчи бўлишганди.

Режаси барбод бўлганидан дили хуфтон Боязид жалойир Ҳожи барлосдан юз ўгириб, Хўжандга кетди. Темурбек ҳам бу беклар билан тил топиш қийинлигига ишонгач, Термиз тарафга йўл олди. Унга инъом этилган ҳокимиятнинг тоши енгил эканини тушуниб, атрофида кучларни тўплашнинг янги воситаларини қидира бошлади. Бу пайтда мўғулларнинг зулми кучайгандан кучаяр, эзилган халқ нажот истаб, чарх уради. Халқ китобларида авом номидан маҳаллий арбобларнинг Темурбекка қасос олиш учун майдонга чиқишига даъват этиб, қайта-қайта муро-

жаат қилганлари дарж этилган. Демак, ёш саркарда дастлабки ҳаракатлари билан умид учқунларини йилтиратса олган, омма ўз нажодкорини топгандек бўлган экан. Афсуски, ҳали зулм тоғини синдирадиган кучлар тайёр эмас, шароит этилмаганди.

Ҳатто туғишганлар ўртасидаги дунё талашиш васвасалари поёнига етмаганди. Ҳожи Барлос тури фитналар билан мақсадига эриша олмаслигини билгач, майдон талаб қилди. Ниҳоят, икки қариндошнинг қўшини Ангорда юзма-юз бўлди. Ҳожи барлос Темурнинг зарбига дош беролмай, қочди. Уни Термизгача қувиб бордилар. Темурбек ҳам қайноғаси амир Ҳусайн билан бирлашиш фикрига тушди, ҳар ҳолда бегона эмас, бир, ҳатто икки марта мушкул аҳволдан чиқишига кўмаклашди. Ахир ҳалқда «Соя кўрсанг, кўнглинг тўқ» деган мақол бор. Аммо Ҳусайн қандай хаёлда эди – буни келажак кўрсатади.

Мовароуннахрда авж олган бундай бошбош-докликдан хабар топган ва ўз вилоятида вазиятни барқарорлаштиришга улгурган Туғлук Темур 1361 йил март ойида иккинчи марта шу тарафга юзланди. Бу сафар ҳам маҳаллий беклар совға-саломлар билан унга пешвоз чиқдилар, бироқ мўғулнинг кайфияти чатоқ эди. У Хўжандга келиб, Боязид жалойирни ўйлаб ўтирмай қатл этди. Бу хабарни эшитгач, тама илинжида қуллуқ қилиб келган Ҳожи барлос олдин Боязид билан ҳамтовоқлигини, мўғулга мухолифатда бўлганини эслаб, кўрқиб қолди ва изига бурилиб, Хуросон томонга ўтиб кетди. У шу кетишда қайтмади, кейинчалик Сабзавор вилоятида иниси Идуки барлос билан қароқчилар қўлида ҳалок бўлди. Амир Темурга толеъ юлдузи балқиган пайтларда Сабзаворда ўша бузуқиларни топтирди ва амакиси учун шафқатсиз ўч олди, ўша ерларни Ҳожи барлоснинг авлодларига мулк қилиб берди.

Түглүк Темур лашкари сафида Ҳомид тархон деган оқил ва доно киши бор эди, у Темурбекнинг отасини яхши билар, юрагида унга меҳри ўзгача эди. Ҳон олдидаги яхши мавқега эга бўлган тархон Түглүк Темурга Амир Темурни яхши сўзлар билан таърифлайди ва отасининг мулкини унга мерос қилиб беришга кўндиради.

Амир Ҳусайн дарё ортида ўз ҳукмронлигини қарор топтирган эди. Түглүк Темур унинг устига юриш қилди. Ҳусайннинг душманларидан Баён сулдуз ва Кайхисрав қуллук қилиб, хонга келиб қўшиладилар. Ҳусайн қарши туролмай қочди, уни Кундуз вилоятигача қувиб бордилар. Мўгуллар ўтган жойларини шафқатсиз талаб, ўша баҳор ва ёзда шу ерда қолдилар.

Ўша қўниш асносида Түглүк Темур биродари Йасун Темурнинг қизини ўзига садоқат билан хизмат қилган Хутталон ҳокими Кайхисравга никоҳлаб беради. Кейинчалик улардан туғилган қиз Руқия хоникани Амир Темур тўнгич ўғли Муҳаммад Жаҳонгирга келин қилиш истагини билдиради.

Кузда Түглүк Темур Самарқандга келиб, янги нўёнлар тайинлади, ўзига ёқмаганларни, жумладан, Баён сулдузни қатл этди. Ўғли Илёсхўжани хон деб эълон қилди, Беккичикни улуг бек қилиб қўйди. Түглүк Темур Амир Темурга боболари – Қобулшоҳ ва Қочули баҳодир томонидан битилган аҳдномани кўрсатиб, уни сипоҳсолор (**қўшин бошлиғи**) этиб тайинлади. 25 ёшли йигит учун бу жуда катта мавқе эди.

Шу билан яна ички низолар кучайгани сабабли Түглүк Темур Жетага қайтиб кетди.

Мовароуннаҳр қайтадан мўгуллар қўлига ўтган эди. Улар яна олдингидек беаёв ва ўзбошимча сиёсат юргиза бошладилар. Айниқса, Беккичикнинг золим, очкўзлиги, Илёсхўжанинг эса базму зиёфатга

муккасидан берилгани туфайли тартибсизлик авжига чиқди. Халқнинг ҳолидан хабар оладиган зот қолмади, аксинча, ғоят оғир азобга дучор қилинди. Тарих китобларида 70 нафар саййид ва саййидзодаларнинг ҳибсга олиниб, азоблангани, мўғуллар маишати учун 400 нафар қиз асира қилиб олиб кетилгани сингари далиллар қайд қилинган.

Ўшанда эл-улуснинг кўзи яна Амир Темурга тикилган эди. Гарчи унга яхшигина мавқе ва имтиёз ҳадя этилган бўлса-да, мўғуллар сафида айшини суриб юриши мумкин эса-да, юз бераётган бедодликларга тинч қараб туролмади. Давлат ишларида лаёқатсиз бўлган Илёсхўжанинг хоҳишига қарши бориб, ўзи мустақил йўл тута бошлади. Темурнинг бундай йўриғи мўғул ҳукмдорларга ёқмайди ва улар Туғлук Темурга хат ёзиб, шикоят қиласидилар. Туғлук Темур ўзбошимча сипоҳсолорни ўлдириш ҳақида фармон беради. Бир тасодиф туфайли бу хат (*фармон*) Темурнинг қўлига тушиб қолади ва вазиятнинг муросасизлигини ҳис этиб, тезда Самарқандни тарк этади. Шу билан унинг узоқ – 7–8 йил давом этган оғир, саргардонлик кунлари бошланади.

Дастлаб уламо ва машойихларнинг фатвоси билан мўғулларга қарши исён қилмоқчи бўлган Амир Темурни фақат Ийгу Темур ва амир Жоку барлос қўллаб-қувватладилар. Лекин Мовароуннаҳр аҳли қандай йўл тутади, кимнинг тарафида бўлади, деган савол Соҳибқиронни ўйлантиради. У ўзига тарафдор 60 йигит билан шаҳардан чиқиб, тоғда кутиб туради. Афсуски, бошқа ҳеч ким унга келиб қўшилмайди. Шунда тутган йўли – мўғулларга қарши бормагани тўғри бўлганига ишонади. Энди Жайхундан ўтиб, Бадахшон тарафларга кетиш ва ўша ёқдан лашкар тўплаш фикрига боради. Бухоронинг Сухори

кишлoғида яшаётган пирлари Сайид Мир Кулол хузурига ташриф буюриб, ўз мақсадини баён этади. Пир Темурга Хоразмга боришни маслаҳат беради. Шу томонларда амир Ҳусайннинг ҳам нажот истаб юргани маълум бўлади.

Илёсхўжа Темурбекнинг Хоразм тарафга кетганини эшишиб, Хива ҳокими Таваккал (*Тўқал*) баҳодирга хат ёзиб, унга қарши чиқишини ва ўлдиришни буюради. Чўлдаги сарсон кезишлар давомида, Соғиж қудуғи атрофида Темурбек ва Ҳусайн учрашадилар, бир-бирларига соғинч изҳор қилиб, иссиқ кўришадилар. Улар Пойоб деган жойга етганларида Таваккал минг кишилик қўшин билан бостириб келиб қолади. Ўртада муросасиз, кескин жанг бўлади. Шу жангда Ҳусайннинг ҳалок бўлишига бир баҳя қолди. У душман қуршовига тушади. Аҳволни кўриб турган Темур ёрдамга шошилди ва Ҳусайнни қутқарди. Унинг оти ўлдирилди, ўзи пиёда қолди. Тенгсиз жангда Темурнинг йигитлари шердек олишдилар. Улар енгишга етдилар. Шу жангда Таваккалнинг минг аскаридан эллик нафари омон қолди. Темурнинг атрофида эса олтмиш кишидан тирик қолган етти отлик ва уч пиёда бор эди. Ана шу сафарда Темурнинг рафиқаси Ўлжой Туркон ва Ҳусайннинг хотини Дилшод оқа ҳам бирга эди.

Нажот излаб, Хоразм чўлларида кезиш бошланди. Бир кеча қандайдир қудуқ бошига қўндилар. Ўша кечаси пиёда юрган уч нафар хурносонлик буларнинг учта отини миниб қочиб кетибди. Энди 7 киши уч от билан қолди. Жўйикий деган жойга етганларида узокдан бир тўда одамнинг қораси кўринади. Яйдок чўлда қочиб қутилишнинг иложи йўқ эди, шунинг учун аёлинни бир эски қудуққа яшириб, Темур уларга қарши таваккал қилиб боради. Улар туркмонлар

эди. Гап энди қурол-яроққа бораман, деб турганда, туркмонлар сафидан Ҳожи Мұхаммад отлиқ киши Темурбекни таниб қолади. Үнга азбаройи хурмати юзасидан яхши муомалада бўлади, меҳмон қиласи. Темур үнга бир лаъл ҳадя этади. Бундан эриб кетган Ҳожи Мұхаммад уч от, мўл озуқа беради, ғажарчи қўшиб, чўлдан чиқиб олишларига кўмаклашади. Соҳибқирон Ҳусайнни топади, уни отлантириб, Маҳмудий мавзеси (*Қорақум саҳросининг шарқида*)га етиб оладилар. Шу ерда бир қудуқ қазадилар ва 12 кун дам олиб, ҳордик чиқарадилар...

(*Шу воқеаларнинг бадиий инъикоси сифатида ёзилган муаллифнинг «Шер ҳамлага чоғланади» (2013 йил, апрель-август) киносценарийсида Темурбек, Ўлжой Туркон ва бошқа иштирокчилар тимсолини экранда гавдалантиришга ҳаракат қилинган.*)

Улардан хабар топган сахро бекларидан бири бостириб келади ва Темурни гаровга олиб, Мохон (ҳозирги *Марв*)га олиб кетади. Бу Ҳожи Мұхаммаднинг иниси Алибекнинг иши эди. Темурни бурга ва канага тўла бир ертўлага ташлайдилар. Воқеадан Ҳожи Мұхаммад (*у шу пайтда Тусда эди*) хабар топгунча, 62 кун заҳ ертўлада сақлайдилар. Ниҳоят, жасорат билан Темур ўзини озод қиласи. Чарчаб, пароканда ҳолда чўлдан қайтаётганларида йўлда Санжарийлар беги, Мохон ҳокими Муборакшоҳ йўлиқиб қолди. У Темурбек ва ҳамроҳларига илтифотлар кўргазди, озуқа, тураг жой ва от-уволов билан таъминлади. Кейинчалик Амир Темур Муборакшоҳ Санжарийнинг қийинчилик пайтида кўрсатилган бу яхшилигини унутмади ва унинг авлоди тўла эмин-омонликда кўн кўрди.

Чўлдаги бу саргардонликлардан мурод ҳосил бўлмагач, Темур ва Ҳусайн ажралишга, ўз юртларига

кетишга ва лозим бўлганда Сеистон яқинидаги маълум жойда учрашишга аҳд қилиб, тарқалдилар.

* * *

Темур бир ойдан кўпроқ чўлу қумлоқларда, чангалзору тўқайларда тентираб юрди. Ўлжой Турконни Бухорзиндон деган жойда қолдирди. У кўзга кўрина олмасди, атрофга айғоқчилар қўйилган, қўлга тушса, Илёсхўжага топширишлари аниқ эди. Ниҳоят, хуфиёна Самарқандга йўл олди. Мақсади – ахвол билан танишиш – тарафдорлар ортириб, лашкар тўплаш эди. У опаси Кутлуғ Туркон оқаникида 48 кун яшади. Аммо вазият бирон амалий чора кўришга имкон бермасди. Самарқандда эканлиги сезилиб қола бошлагач, бу ерни ҳам тарқ этишга тўғри келди. Бундан кейинги воқеалар ҳақида «Зафарнома»да «Кешнинг жилғасига кирди ва Ачиғи отлиқ кентда қутбдек турди», дейилади. Асарда берилган изоҳда эса «Кеш атрофидаги Ачиғи кенти ҳақида хабар сақланмаган»лиги кўрсатилади. «Темур тузуклари»да эса «Аму бўйидаги Ачиғий деган ўнқир-чўнқир ерга келиб тушдик» деган жумла бор. Шунингдек, бошқа бир манбада бу жой «Ниёзий кенти» тарзида кўрсатилган. Агар жойларнинг амалдорларга мулк (*ниёз*) қилиб берилишини кўзда тутсак, бу жой балки унча-бунча одам бора олмайдиган узоклардаги баланд тоғлар ораси ҳам бўлиши мумкин. Ҳақиқатда эса Шаҳрисабз туманинг кун чиқиши тарафидан тоғлар орасида Ачиғи деган қишлоқ ҳозир ҳам мавжуд.

Албатта, Яздий таъкидлаган «кент» тушунчаси қайдаражадаги аҳоли масканини ифодалайди, билмадик, бироқ Темурнинг ўша пайтда кўздан йироқ бўлишни хоҳлагани учун унинг бу қишлоққа борганини тахмин қилиш мумкин. Темур Ачиғида «нақт 48 кун турди» дейилади. Демак, унда атроф-теваракни кўздан

кечириш, асосий мақсади – аскар түплаш борасида самарали саъй-ҳаракат қилиш имкони бўлган.

Умуман, ўлкамизда Темур ва Темурийлар номи билан боғлиқ жой – дарё, тепалик, ғор, тоғ, йўл номлари кўплаб учрайдики, бу далил ҳам алоҳида тадқиқотни талаб қилувчи мавзу. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, икки ғор ҳақида мулоҳаза билдириш мавриди келди. Уларнинг бири Чироқчи туманидаги Тарағай қишлоғи тепасида бўлиб, иккинчиси Ҳисор тизма тоғлари худудида, Тошқўргон қишлоғи яқинидадир. Биринчиси одам энгалиб, эмаклаб аранг юрадиган ингичка кўринишда бўлса, иккинчиси ўз жойлашуви, манзараси билан чинакам табиат мўъжизаси (*у ҳақда кўп қисмли телевизия ҳам ишланган*). Ҳар иккала ғор Амир Темурга нисбат берилади. Биринчиси деярли маҳсус тадқиқ қилинмаган, ҳеч ким тубига ҳам етмаган. Тошқўргондаги ғорда сақланиб қолган излар эса бу ерда муттасил ва доимий одам яшаганини тасдиқлади. Ҳатто бу ғорда халқ қасоскори Муқанна ҳам бўлган экан. Ўша таҳликали йилларда, эл дардига дармон излаб чарх урган пайтларида Амир Темур ҳам бу жойларда бир неча бор бўлган, ҳатто лашкарига тартиб берганини фараз қилиш мумкин. Зеро, лашкар тўплаш учун бўлган ўша саъй-ҳаракатлардан сўнг «мингга яқин отлиқ аскар атрофимда жамланди», деб қайд этилган «Темур тузуклари»да. Албатта, бундай миқёсдаги нафусни муқим, яна маҳфий сақлаш учун анчагина катта ҳудуд лозимлигини зарда тутиш лозим...

Ана шу куч билан Соҳибқирон Жайхундан ўтади. Гармсир вилоятига қадам қўйганда, ҳоким Мир Маҳдий ҳузурига бош эгиб келиб, ўз ихтиёри билан сафига қўшилади. Гармсирни осонликча қўлга киритиб, лашкарга дам бериб турганда, Сеистон доруғаси Малик Маҳмуд Кутбиддин кўмак сўраб қолди. У

ўлканинг энг йирик шаҳри Зуранжни рақиби Малик Шужоҳга олдириб қўйган эди. Зуранжга ҳужум таклифини Ҳусайн қўллаб-қувватлади, чунки бу шаҳар карвон йўллари туташган жойда, жуда бой ва обод эди. Темур бу таклифга рози бўлди. «Тузуклар»да таъкидланишича, тезда душманлар эгаллаб олган етти қалъадан бештаси уларнинг кўлига ўтади. Бундай шиддатдан шошиб, қўрқиб қолган Қутбиддин юртини ҳам қўлдан бериб қўйишдан чўчиб, иттифоқчилари қўшинига ҳужум қиласи: кечаги дўст энди душманга айланади. Шу жангда Амир Темур ўнг қўли ва оёғидан яраланади.

Жароҳат анча жиддий эди ва унинг асорати бир умр кетмади. Шундан кейин гавданинг ўнг томонида ноқислик сезилса-да, муаррихларнинг қайд этишича, отда юришда ёки қилич чопишда ожизлик биллинмаган. Бу ҳол Соҳибқироннинг жаҳонгирилик фаолиятига, оламшумул ғалабаларига таъсир қилмайди, аксинча, Ибн Арабшоҳ қайд этганидек, «баҳту саодат ва мол-мулк (*ҳукмдорлик*) эшикларининг менга очиши, фатҳ этилган дунё келинчакларининг менга кулиб боқиши фақатгина Сеистон ўқлари сабабли бўлди. Ўша вақтдан, яъни ўқлар мени ноқис этганларидан сўнг то ҳозирги вақтга қадар мен нукул зиёда бўлишда давом этаман» деярди». Фақат унинг душманлари азбаройи ғазаблари кучидан исмига – **ланг** қўшимчаси ёки «оқсоқ» сифатини тиркаб айтадиган бўлишди. Кўплаб хорижий мамлакатларда уни «Тамерлан» тарзида юритишлари ҳам шундан.

Бу ҳасад, кўролмаслик ифодаси эди, ҳолбуки, дунёда кўзи, оёғи ёки қўли ожиз кўплаб лашкарбошилар, бошқа машҳур кишилар ўтган, аммо улардан ҳеч қайсисига бундай лақаб тиркалмаган. Ҳолбуки, инсоннинг жисмоний камчилигини юзига солиш энг оддий одобга ҳам тўғри келмайди, буюк

зотлар ҳақида гапирганда эса мuloҳаза билан иш тутиш лозим, зеро «Хизр назар қилмаса, эшак бозорида даллол ҳам бўла олмайсан», дейдилар. Бошқа бир халқ мақолида таъкидланганидек эса «Ит ҳураверади, карвон ўтаверади», бундай бачкана тавқилаънатлар тарих ахлатхоналарида қолиб кетди, Соҳибқироннинг ёруғ юлдузи эса инсоният оламида мангу порлаб турибди.

Соҳибқирон жароҳати тузалгунча икки ой чамаси Сеистоннинг бошқа бир шаҳри – Бустда қолишга мажбур бўлади. Бу воқеалар 1363 йил аввалида содир бўлганди. Агар шу кунлардаги Темурбекнинг ҳолатини кўз олдимиизга келтирсак, оламшумул мақсадлар билан тўлиб-тошган, жисми-жаҳонида мислсиз куч-қудрат мужассамлашган, яна бунинг устига эл-улуснинг дардига дармон бўлиши кутилаётган оташқалб йигитнинг ёв ўқидан яраланиб, тўшакда ётиши тақдирнинг яна бир зарбаси эди. Баъзан мuloҳаза қиласан: нега ўша ўқ юракка тегмади-да, ҳаммасига нукта қўймади? Балки шундай бўлганда, тириклиқ, ҳатто инсоният тарихи бунчалик жозибадор бўлмасди. Ҳар ҳолда бетоблик, захмдорлик кунлари ҳаммаси ҳақида батафсил, теран ўйлаб олиш учун фурсат бор эди. Уҳравий ва дунёвий илмлардан яхши хабардор Темурбек бу чоқларни чукур мuloҳаза қилиб кўрар, ҳар бир унсурни тафаккур элагидан ўтказарди ва бу дамлар ҳам бир синов эканини, кейинги қисмат ундан қандай ўтишга боғлиқ бўлишини тушуниб етарди.

Ўқ яраси оғриғи ва этнинг чириш азобига тиши тишига қўйиб чидаганча, тирқишдан тушаётган тола нурга термулиб ётар экан, кўзи ногаҳон бир чумолига тушиб қолди. У девор сиртида юқорига интилар, маълум жойга чиққач, қулаб кетар, ўнгарилиб, яна ҳаракатини давом эттиради. Умидлар ичидаги жони

ҳалак йигит чумолининг ҳаракатини охиригача кузатди, «У мақсадига ета оладими?». Ростдан, нечанчидир уринишда ҳашарот унгай из топди ва тирқишдан чиқиб, кенг оламга йўл олди. Ана шу ожиз махлукнинг шашти, жасорати унга куч берди. «Наҳотки бир ожиз чумолича мақсад йўлида событ бўлмасам?!»

Шу кунларда воқеадан хабар топган пир Абубакр Тайободий ташриф буюрди. Муътабар зотнинг қадам ранжида қилиши турли гумон ва иккиланиш ис-канжасида мажхул бўлиб турган йигитнинг қалбида офтоб зиёсини олиб кирди. Унинг истиқболини башорат қилган улуғ пир сидқидилдан дуо айлаб, иродасини тоғ этадиган пурвиқор каломлардан ирод этди. Инсон қавми турли саъжия ва даражаларда умргузаронлик қилиши мумкин, аммо Куръони каримда таъкидланганидек, «Биз сизларнинг бирингизни бирингиз устидан ҳукмрон қилиб яратдик», яъни қай бир вакилгаки, бошқа қавмни, эҳтимол, нуқул қорин ғамида яшаб, пода ҳолига тушиб қолган оломонни Оллоҳ амр этган эзгу амаллар тариқатига йўллаш буюрилган ва бундай шараф қисматда ёзилгани юздағи холдек билиниб турган экан, ўткинчи синовларга бардошли бўлиш, юрак ёллуғи ва қалб юксаклигини сақлаб, оламшумул ишларга шай туришни тайинлади. Бундай илоҳий руҳдаги олиймақом калом ўзини ёмон тутган, ҳатто тириклар оламида ортиқча деб ҳисоблаган bemорга айни шифо, ҳаёт инъомидек туюлди. Пирнинг соҳир нафаси уни ғайратлантириди ва заҳм азобидан тезда ҳалос бўлди.

Софайиб чиқса, атрофида энг садоқатли 40 чоғли йигитлар қолган экан. «Лекин уларнинг бариси аслзода, амирзода ва насли пок йигитлар эди, – дейилади «Тузуклар»да, – Шундайин азаматлар бу оғир кунларда нима учундир мен каби олтину молсиз, озиқ-овқатсиз бир кишига ҳамроҳлик қилиб, менинг

изнимга кириб юрганлари учун Тангри таолога шукрлар қилдим. Ўзимча: «Оллоҳ таолонинг мен билан қиласлик ишлари бўлгайким, ўзим каби йигитларни менга буйсундириши», деб ўйладим».

Хусайн эса юз чоғли киши билан Боғлонга йўл олган, мол-дунё тўплашга киришиб кетган эди. Унга Беккичикнинг иниси Ажуний (**Жуний**) баҳодир ҳужум қилади, ундан қочиб, Шивирғон тарафларга кетиб қолади. Ўз омадсизлиги юзасидан Темурбекка хабар юборади, қийин пайтда ташлаб кетгани, хабар олмаганидан хафа бўлса-да, хатони тузатиш иложи йўқ, душман оstonага келиб қолганди. Фурсатни ганимат билган Амир Темур Балх сари юради. Унинг хабарини эшитиб, тентираб юрган беклар унга келиб қўшила бошлашади. Тезда лашкарининг сони 300 дан ошиб қолади. «Лашкаримни ҳисоблаб кўрсам, ҳаммаси уч юз ўн уч киши экан. Кенгаш қилиб, бирор қалъани эгаллаб, ўринлашишни мўлжалладим», дейилади «Тузуклар»да.

Шундан кейин ўз қароргоҳини мустаҳкамлаш, тарқоқ бекларни бирлаштириш учун жадал ҳаракатлар бошланиб кетди. Темурнинг дастлабки муваффакиятлари, унинг ҳарбий салоҳиятига ишонч, эртага унинг барча кутган туркий қавмларининг йўлбошчиси бўла олишига умид одамларни унга оҳанрабодек торта бошлади. Ҳозиргача Илёсхўжа лашкарида бўлган, аслида унинг уруғдошлари ҳисобланмиш амирлар: Сулаймон, Мусо, Жоку, Жалолиддин, Хиндука сингари нуфузли ва бообру беклар Соҳибқирон тарафига ўтдилар. Амир Ҳусайн ҳам жадал ҳаракатда бўлди, атрофига тарафдорларини кўпайтира борди, фақат у Соҳибқиронга мутеъ бўлишни хоҳламасди. Темур эса мудом муроса қилишга, унинг истиғноларини кўтаришга мажбур эди. Вазият, катта кучга эга бўлган умумий душман –

мўғулларнинг мавжудлиги шундай йўл тутишга мажбур қиларди.

Нихоят, Жета лашкари (*мўғуллар*) ўзининг борлигини маълум қилди. Уларнинг Термизни талагани хабари келди. Энди икки кучнинг тўқнашуви нақд эди. Бу пайтда Темурбек ва Ҳусайн ҳозирги Афғонистон шимолини деярли тўла назорат қилар, 6 мингдан зиёд аскарга эга эдилар. Душман тарафда эса 20 минг киши бор эди. Хуллас, Вахш дарёси устидаги Тошкўприк (*Пулисангин*) деган жойда қўшинлар бақамти келди. Улар бир-бирларини пойлаб, қарийб бир ой кутишади. Тўқнашув эса нақд эди.

Кучлар тенг бўлмаган жангда Темур урушлар силасида ҳали кўрилмаган усулларни қўллади. Жойнинг жўғрофий тузилишини пухта ўрганиб, лашкарни кичик фавжларга бўлиб ҳаракат қилди, пистирма, тўлғама, аванғорлардан етарлича фойдаланди. Енгил кучлар душмани чалғитиб турди-да, ўзи бир яrim минг сараланган аскар билан дарёнинг юқори қисмидан нариги қирғоқقا кечиб ўтди. Коронғу тушгач, ҳар бир аскарига кўринадиган жойга чиқиб, ўн ерда ўт ёқишига фармон берди. Тоғ бошида сонсиз машъалани кўрган Жета лашкари ваҳимага тушиб қолди. Шабихун қилиб, ғафлатдаги ёвни тўсатдан босди ва мўғуллар жонини сақлаш учун ура қочди. Фурсатни қўлдан бермай, Соҳибқирон таъқибни давом эттириди. Кўпларини асир олди, кўплаб аскарлар Темур тарафига ўтдилар.

Кешга яқинлашгач, лашкарларидан юз йигитни саралаб олди, уларни фавжларга ажратди ва ҳар бир отлик эгарининг қошига иккитадан дарахт шохини боғлаб олиб, тупроқ йўлдан от қўйганча, чангтўзон кўтариб, қийқириқлар билан шаҳарга киришини тайинлади. Осмонга кўтарилган қуюн, даҳшатли

шовқындан ўтакаси ёрилган душман Кешни ташлаб қочади.

Ҳазрат Соҳибқироннинг бу ғалабаси кўплаб ҳарбий дарсликлардан жой олган ва урушлар тарихида ўзига хос талқинга эга. Олов ва чанг воситасида кўп сонли душмани енгиш – кам учрайдиган ҳодиса.

Кеш вилояти душмандан деярли тозаланади. Илёсхўжа Кешдан тўрт йиғоч наридаги Тошариқ (олим *Омонулло Бўриев бу жойни Тошқўрғон қишлоғи, деб тахминлайди*)да эди, Мўғулистондан отаси вафот этгани ҳақида хабар келади. У ота тахтини эгаллаш учун равона бўлади. Шу фурсатларда яна кўплаб беклар (*Баён сулдузнинг ўғли Шайх Муҳаммад, Шербаҳром*) ўз лашкарлари билан Темурбек паноҳига келади. Ҳусайн ҳам ҳозир бўлади ва Темур билан иккаласи пирларнинг мозорида дўстлик ва иттифоқликка аҳд қилдилар.

Эмну омонлиқда 2 йилга яқин вақт ўтди. Бу фурсатни, албатта, мутлақ тинчлик, осойишталик онлари деб бўлмайди. Шу даврнинг аввалида «Менинг салтнаматим бутун Бадахшон вилоятига ёйилди» дейди Темурбек «Тузуклар»да. Шунингдек, Жета лашкарлари билан қисқа-қисқа тўқнашувлар бўлиб турди ва, аксарият, Темур ва Ҳусайн иттифоқининг қўли баланд келаверди. Илёсхўжа билан ҳал қилувчи жангларнинг бири эса 1364 йилнинг баҳорида рўй берди.

Отаси вафотидан сўнг Мўғулистонга бориб, таҳтни эгаллаган ва вазиятни ўнглаган Илёсхўжа Мовароуннаҳрга бостириб келади ва кучли рақиби даражасига етган Темурбекни янчидан ташлаб, ўлкани эгаллашга астойдил аҳд қилади. Афсуски, Кеш яқинидаги Куббайметин қишлоғи ва Ём (*Жом*) суви бўйидаги тўқнашувларда омад амир Ҳусайн ва Темурбекнинг бирлашган қўшинлари тарафида бўлади. Илёсхўжа қақшатқич зарбага учраб, ўз юртига қайтиб

кетишга мажбур бўлади. Кўплаб мўғул саркардалари асир олинади. Уларнинг сафида амир Ҳамид ҳам бор эди. Эски қадрдонлик ҳурмати учун Темурбек унга омонлик ҳадя этади, аммо амир Ҳусайннинг йигитларидан бири шошиб, ясоққа етказиб қўяди. Шу ҳол ҳам қайнаға ва куёвнинг зиддияти чуқурлашига туртки бўлади...

Шубҳасиз, бу зафарларда Темурбекнинг кучли салоҳияти, одамшавандалигимуҳим ўрин тутди. Унга ҳақиқатан илоҳий куч-қудрат, иқтидор ато этилганини ўша замон воқеаларининг шоҳидлари, муаррихлари кўп қайд этганлар. Соҳибқирон Куръондан фол очиб, нима рўй беришини аниқ айта олганини «Темур тузуклари»да таъкидлаган. Ҳазратга туш орқали ҳам кўп нарса маълум бўлган. Бу ҳикматларга атрофдагилар ҳам жонли гувоҳ бўлганлар, азбаройи ишонгандаридан унга имон келтириб, тарафдорлари тобора ортиб бораверган. Темурнинг бундай обрўси, шуҳрати Ҳусайннинг ҳасадини қўзғар, уни тан олишни хоҳламас, Мовароуннахрда ўзи танҳо ҳукмрон бўлишни истарди. Бунинг учун ўзини кўпроқ ҳақли, деб ўйларди, чунки амалда бўлган Чингизхон Ясогида ҳукмдор мўғуллар авлодидан бўлиши белгилаб қўйилган, Ҳусайн мўғулларга куёв бўларди: у Қозонхоннинг қизи Сароймулхонимга уйланганди.

Ҳусайн Темурга нисбатан кек сақлар, ичида адвати бор эди. Бу кайфият кучайиб бораверди ва охир оқибат икки томоннинг бутунлай душман бўлиб қолишига олиб келди. Бу ҳол тарихда «Лой жангиги» деб ном олган муҳораба асносида аниқ юзага чиқди.

Илёскўжа ўзини ўнглаб, Жетадаги юмушларни адо этиб, яна Мовароуннахрни эслаб қолди ва ўлкада ўз тартибларини ўрнатишга қайта киришади. Албатта, у биринчи навбатда Темур ва Ҳусайннинг ўзаро

зиддиятлари чуқурлашишидан манфаатдор эди, шу фурсатни кутарди, қолаверса, уларни бир-бирига қайраб, шу йўл билан даф этмоқчи бўлади. Икки тараф тўқнашувга жадал тайёргарлик кўрадилар. Тошкент ва Чиноз ўртасидаги кенг майдонда кучлар 1365 йил 21 майда рўбарў бўлишади. Биринчи кунги жанг моаруннаҳрикларнинг кичик устунлиги билан тугайди. Бунда кўшиннинг чап қанотини бошқарган Темурбекнинг шижаоти аскотади. Иккинчи кун мўғуллар сафларидағи шомонлар сехри восидасида яда (*жада*) тоши билан кучли ёмғир ёғдирадилар. Бунга уларнинг рақиби тайёр эмас эди. Боз устига Ҳусайннинг саркашлиги туфайли кўшинни бир режа асосида бошқариш имкони бўлмайди. Жавонгор фаол ҳужумга ўтганда баронгор тарафдан қўллаш кўрсатилмайди, Ҳусайн шундай таклиф билан борган жарчи Тобон баҳодирнинг гапига қулоқ тутмай, аксинча, уни бир мушт уриб, кулатади. Рақиб қисувни кучайтиради, хуллас, иттифоқчилар енгилади. Улар Самарқанд томонга чекинадилар. Шундан кейин Ҳусайн дарёдан ўтиб кетди, Темурбек эса Кешда қолди.

Маълумки, Жета қўшинлари Самарқандни эгаллашда шаҳар аҳлининг шафқатсиз қаршилигига дуч келадилар. Мудофаа ишларига Сарбадорлар етакчилик қиласди. Мўғуллар шаҳарни қамал қилиб турадилар. Шу пайтда касал тарқалиб, уларнинг отлари қирилиб кетади. Оқибатда, тўрт кишига бир от қолади. Шундан кейин улар эгарларини елкалаб, тиркишларини орқалаб ортга қайтадилар. Бу воқеа яхшилик аломати эмас эди, гёй Илёсхўжадан омад юз ўтиргани белгиси эди. Мўғулистонда у йўқлигидан фойдаланган мухолиф кучлар кучайиб кетганди. Аҳвол шу даражага етдики, дуғлат аймогидан Қамариддин тахтни эгаллади ва Илёсхўжа Жетага қадам қўйиши билан уни тутиб ўлдирди.

Буни эшитган Темурбек Хусайн томон боради ва Боглонда учрашадилар. Кейинги юмушларни маслаҳатлашиб олиб, Темур қайтади ва шу йил қишини Қаршида ўтказади. Кенг кўламли ободончилик ишларини бажаради, қалъа деворларини, шаҳарнинг қоқ ўртасидан ўтган ариқни таъмирлади.

Самарқандда ҳукмронликни эгаллаган Сарбадорлар вазиятни қўлдан чиқарадилар, аҳолининг маълум табакасида норозилик пайдо бўлади. Шаҳарда бошбошдоқлик юзага келади. Кешда ҳозир бўлиб қолган Хусайн Темурни Самарқандга юриш қилишга кўндиради. У анча ўзгариб қолган, ўзини хўжайиндек ҳис этарди. Сарбадорларга муносабатда ҳам ташаббусни қўлига олди, тезда уларнинг йўлбошчиларини тутиб остирди. Фақат Темурнинг аралашуви билан Мавлонозода омон қолди.

* * *

Хусайннинг феълидаги қусурлар аста-секин юзага ура бошлади. У бойлика ўч, хасис одам эдики, бундай сифатлар юқори табақа кишиларига хос эмас эди. Хусайн тама илинжида Темурнинг атрофидаги бекларга катта-катта солиқлар солди. Ҳолбуки, улар Лой урушида бор бисотларини бой берган эдилар. Улар солиқни тўлай олмадилар ва Сохибқирондан ёрдам сўрадилар. Темур жами хазинасини, жумладан, хотини Ўлжой Турконнинг бир жуфт исирғасини ҳам бекларга берди.

Хусайн синглиснинг бисотини таниди, бироқ очкўзлигидан уларни ҳам олди.

Темур ва Хусайн муносабатлари тобора чигаллашиб, зиддият чукурлашиб борди. Бунда аламзада бекларнинг ҳам ҳиссаси катта бўлди. Бири Хусайндан зўр кўрган, бири Темурни ёқтирмайди, улар тарафтараф бўлиб, муносабатларни ойдинлаштиришга

киришиб кетдилар. Хўжанднинг Туғлук Темур қатл этган ҳокими Боязид жалойирнинг куёви Мусобек, унинг қайноғаси Али Дарвеш, бошқалар иғвони кучайтиравердилар. Жумладан, Тармасирнинг беваси Ўрда хотун (*унинг қизи Ҳусайннинг никоҳида эди*) сохта бир хат ёзиб, гўё Темур Ҳасайнга қарши сунқасд тайёрлаётганини маълум қилишади. Шербаҳром билан Баҳром жалойир эса Темурбекка Ҳусайнга қарши биргаликда курашишни таклиф қилишади. Шундан кейин Шербаҳром Хутталонга, Баҳром жалойир Хўжандга, Темурбек эса Самарқандга аскар тўплаш учун равона бўлишади.

1366 йил ёзида Ўлжой Туркон оқанинг бевақт вафоти иккала бек муносабатларини аниқ белгилаб берди. Энди икки қиличнинг бир қинга сиғмаслиги аниқ бўлиб қолди.

Ниҳоят, шу йилнинг кузида Соҳибқирон катта қўшин билан Ҳусайн устига юрди. Бундай юришларда уруғ бекларининг йўли жуда бетайин бўлганлиги тарих китобларида ёзилган. Кечагина кўз ёш қилиб, оstonага бош уриб келган бек эрта ё индин шартта нари томонга ўтиб кетаверган ва, аксинча. Шунданими, Темур сафдошларига нисбатан бирданига кескин чоралар кўриш (*ўлдириш*)дан тийилган. Аксинча, уларни турли воситалар (*муомала, бойлик, обрўли одамларни ўртага қўйиб*) билан ўзига оғдириб олиш йўлларини қўллаган.

Ҳусайнга қарши лашкар Бойсунга етганда у томондан элчилар келиб, Соҳибқиронни ярашишга кўндиради. Темур лашкари билан Ғузорга қайтганда Ҳусайн Чагониёнга келди, Хизр Хазиначи деган кишини Куръон билан қасам ичиб, Темурга жўнатди ва гиналарни кўтармоқчи эканини билдириди. Темур бунинг ҳийлалигини тушунди, етарли тайёргарлик билан айтилган жойга – Чакчак дарасига борди, бироқ

Хусайннинг нияти амалга ошмади. У Темурни қўлга тушириб, ўлдирмоқчи эди. Шундан кейин Хусайннинг чинакам душман экани, унга ишониб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолди.

«Темур тузуклари»да шундай дейилади: «Мен жангужадалга ҳозирлана бошладим. Бу ерда ҳаммаси бўлиб икки юз отлик аскар бор эди. Амир Хусайн қўшинининг фавжи дарага киргунича сабр қилиб турдим. Ўзим келгунга қадар юборган одамларимга уларнинг қайтиш йўлини тўсишларини буюрдим, ўзим эса ёғийга юзма-юз бўлдим. Хуллас, дарада икки ёқдан қамалиб қолган ғаним лашкарининг кўп қисмини қўлга туширдим. Сўнг Қаршига қараб юзландим. Тажрибамдан шуни кўриб билдимки, дўст ҳар ерда асқотар экан. Амир Хусайнга эса ушбу мазмунда туркий байт ёзиб юбордим:

*Ёрга етгур, сабо, ким макр қилмишдир манго,
Қилди эрса кимки макрин, қайтадир бир кун анго.*

Бу хатим Амир Хусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлди ва мендан узр сўради, лекин мен иккинчи бор унинг сўзига ишонмадим».

Хусайн ҳам энди юздан ниқобини кўтарди, муддаосини яшириб ўтирумай, уч минг кишилик лашкар билан бостириб келди. Ҳозирги Пачкамар сув омбори ўрнида (*Чакдолик ёки Қатимиш деган жойда*) бўлган тўқнашувда Хусайннинг қўли баланд келди. Темур тарафдорларининг қолган-кутганлари Исҳок қудуғи (*Олотда*) атрофида тўпландилар ва Темур Амудан ўтиб, Мохон (*Марв*)га кетди. Рақибларни чалғитиб, 2–3 ой шу тарафларда юрди.

Ниҳоят, Ғузордан ўтиб, Кўхна Пазди (*Миришкор туманидаги Фазли қишлоғи*) мавзеига борди ва кутилмаганда 243 йигити билан Ширкентда пайдо бўлди. Бу пайтда Қарши Хусайн қўлига ўтган,

амир Мусо шаҳарга ноиб сифатида эгалик қиласарди. Қаршини амир Мусо ихтиёридаги 7 минг, амир Малик баҳодир қўл остидаги 5 минг – жами 12 минг лашкар кўриклар эди. Темурбекнинг Амудан ўтиб кетганига ишонган амир Мусо қўшини билан Боймароғ деган хуш ҳаво жойда ҳордик чиқаарди. Вазиятни атрофлича ўрганганд Соҳибқирон йигитлардан 40 кишини ажратиб олиб, тунда девордан ошиб ўтди ва уйқудаги ўрдани босди. Ичкарида ваҳима кўтарилиб, ҳамма қоча бошлади.

Қалъанинг кутволи Мусобекнинг ўғли Муҳаммадбек эди. Уни Темурбекнинг қошига олиб келдилар. Мўйлови энди сабза урган бу йигитча Соҳибқиронда яхши таассурот қолдирди. Кейинчалик унга суюкли қизи Тоғайшоҳ Оқабегимни никоҳлаб берди. Улардан Султон Ҳусайн туғилган, бу набиранинг буюк салтанатдаги «хизматлари» такрорланмас бўлган.

Олатасирда Мусобекнинг ой-куни яқин хотини Орзумалик оқанинг кўзи ёриб қолди. Дунёга келган қизалоқ – Туман оқа орадан йиллар ўтгач, Соҳибқироннинг маликаларидан бирига айланди.

Енгилган амир Мусо қочиб, Ҳусайн қошига боради, уни яна катта куч билан қайтариб жўнатади. Бу пайтда Соҳибқирон атрофидағи йигитлар икки юздан кўпроқ эди. Юзма-юз тўқнашув фойдасизлигини билиб, атрофида тарафдорлирини кўпайтириш тадоригини кўрди. Ҳатто Жета ҳукмдорларидан кўмак сўрашни мўлжаллади.

Кейинги йиллар ҳам муттасил жангу жадаллар билан ўтди. Бу муҳорабалар бир тарафдан якка ҳукмронлик истагидаги Ҳусайн билан бўлиб ўтган бўлса, иккинчи томондан ўзаро бир-бирини талаб, қирғинбарот қилиб турадиган маҳаллий амирлар, бекларни муросага келтириш мақсадида кун тар-

тибига қўйиларди. Ана шу курашларда Соҳибқирон нафақат ҳарбий лашкарбоши, балки узоқни кўра оладиган стратег, мохир дипломат сифатида ҳам намоён бўлди. Бу жиҳатдан Ҳирот вилоятининг подшоси Малик Ҳусайн билан муносабатлари дикқатга сазовор. Ҳиротда ўша пайтда курдлар сулоласи (**1245–1389 йиллар**) ҳукм сурарди. Курдлар эронийлашган ўғуз турклари бўлиб, Чингизхон истилоси ҳам уларга дахл қилмаган, мустақиллигини сақлаб қолган, Ҳирот шаҳар-давлат сифатида яшаган. Темурбек Ҳиротнинг бетарафлигидан фойдаланиб, уни захира ҳамкор сифатида танлайди ва Жокубекни элчи тайинлаб, дўстлик ва муроса таклифини изҳор этади. Подшо қароргоҳига ўғли Муҳаммад Жаҳонгирни хос вакил (*аслида гаров сифатида. Ҳа, ватан эрки Соҳибқирон учун фарзанддан ҳам қадрли эди!*) килиб қўйди.

Ҳар қанча қийин бўлмасин, Соҳибқирон номардлик йўлини тутмаганига бир мисол – тинимсиз зарбалар олавергач, Ҳусайн яна бир бор узроҳлик қиласи ва икки амир Самарқанд яқинидаги Алиободда учрашади. Ҳусайн юз киши билан келади (*Чакчакдагига ўхшаш*), Темурнинг тарафдорлари эса кўпчилик эди. Унинг беклари «Ҳусайнни тутиб ўлдирайлик», дейишади. Соҳибқирон «Сўзимизда турайлик» деб бунга рози бўлмайди.

Албатта, Темурбекнинг ҳаёти фақат курашлар билан ўтди, десак хато бўлади. 1368 йилда Ҳусайннинг ашаддий душманларидан бири – Кайхисравнинг қизини ўғли Жаҳонгирга келинглика сўради. Бу воқеа сабаб Тошкентда бир ой хурсандчилик қилишади (**1364 йил қишини ҳам Тошкентда ўтказган эди**). 1368 йилда кучлар нисбати тўла Соҳибқирон тарафга оғгач, она шахри Кешда бўлиб, эл-улуснинг

катта-кичиклари, вилоятнинг уламою машойихлари билан учрашади, улар Соҳибқиронни алқаб, дуолар қиладилар, эмну омонлик учун курашида зафар тилайдилар. Ундан кейинги фаолиятга ҳам Темурни Кеш (*Шаҳрисабз*) меҳри асло тарк этмади, салтанатнинг энг олий иморати – Оқсаройни ҳам шу ерда бино қилгани бежиз эмас.

Лой жанги, ундан кўп ўтмай Чакдоликдаги тўқнашув, Қарши қальъаси учун талашлардан кейин Амир Темурнинг эртанги куни учун амир Ҳусайн билан орани очиқ қилиш биринчи даражали вазифага айланди.

Агар бу икки шахс муносабатларини умумий тарзда назардан ўтказсан, Ҳусайннинг иззатталаблик қилиб, Темурнинг бўйсунишини истаганини, салоҳият ва иқтидор жиҳатидан бутунлай устун бўлган Темурнинг бу инжиқликларни сабр-бардош билан енгиб келганлигини кўрамиз. Ҳусайн Темурни мағлуб этиш, ҳатто йўқ қилиш учун турли ҳийлалар ишлатади, хаёлга келмайдиган иғволар ўйлаб топади. Бироқ омадми, тасодифми ёки Яратганинг илтифотими, Соҳибқирон балолардан омон қолаверади. Шу йиллар давомида улар 6–7 марта юзма-юз тўқнашдилар: Кўзимунчоқ мавзеси (*Қамаши туманидаги Қизилтепа қишлоғи*), Ём (*Жом*), Самарқанд ва Жиззах атрофларида. Бу тўқнашувлар гоҳида алоҳида сараланган кучларнинг пистирмада юзма-юз келиб қолиши шаклида бўлса, гоҳида тарафларнинг ўн минглаб лашкар иштирок этган ҳақиқий уруши тарзида рўй берди. Ҳар сафар зафар Соҳибқирон тарафида бўлар, тақдирнинг бу ҳукмини тан олишни хоҳламаган Ҳусайн эса фирромлик билан ё зиддан, ё пинҳона курашни давом эттирди. Бу борада ҳазрат Соҳибқироннинг нақадар муроса йўлини тутгани, умумий хавф бартараф бўлмагунча икки йирик куч-

нинг ҳаёт-мамот тўқнашувини орқага суреб келаверганини кўриш мумкин.

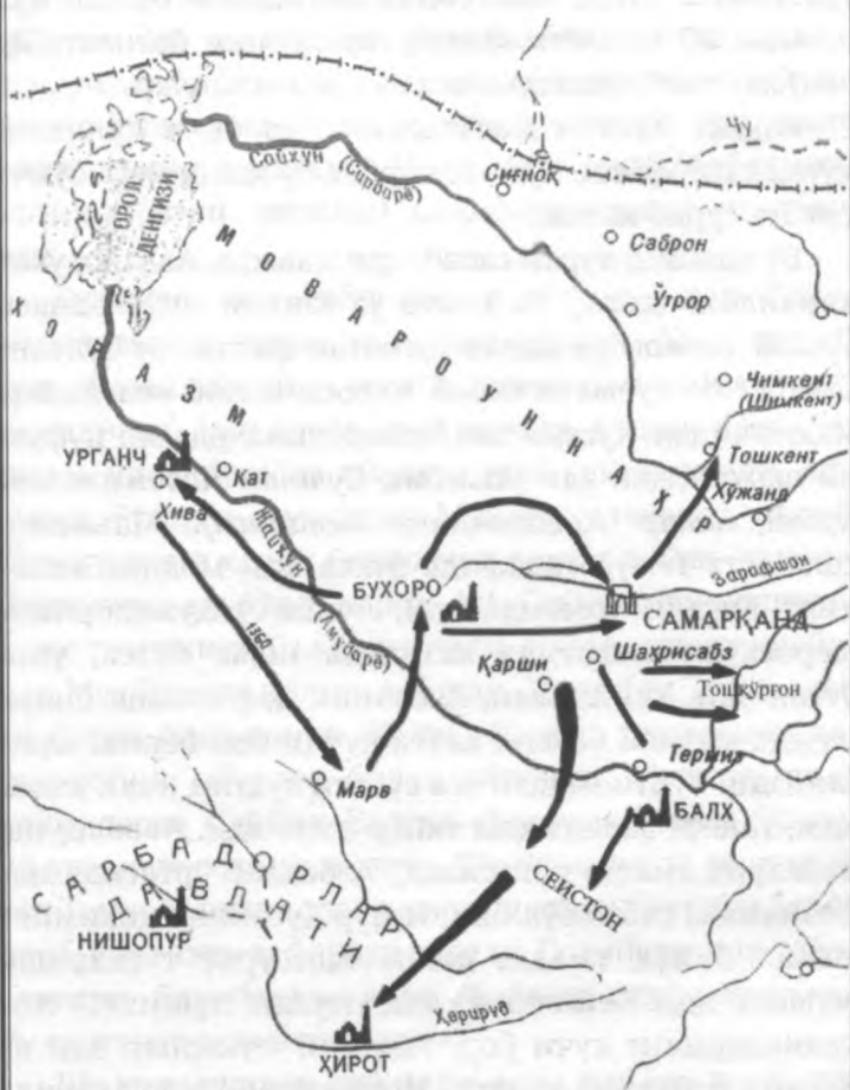
1368 йилда Ҳусайн ва Темур лашкарлари Кобул ва Бадахшонни бўйсундиргач, Ҳусайн Балхни ўзига пойтахт қилмоқчи бўлади. Темур унинг бу таклифи-ни қувватлайди, балки дарё ортида тинч юрар, деган илинж ҳам бўлгандир, шаҳарни ободонлаштириш, Хиндувон қалъасини тиклаш ишларида бақамти туриб ёрдам беради. Аммо мамлакат ҳудудлари нотинч эди.

Бу пайтда Илёсхўжа ўлдирилган, Мўгулистанни идора этиш навбати Қамариддинга етганди. Қамариддин ҳам ўз издошлари йўлини давом эттиради, ўша йил қишида Тошкентни босади. Соҳибқирон Амир Темур Мусо билан муносабатларини яхшилаб олган эди, икки амир бошчилигида қўшин шошилинч Балхдан ортга қайтадилар, Қамариддин лашкарини қувадилар. Ҳусайн ҳам дарёдан ўтиб, Кешда тўхтайди. Бу юриши билан у нимани назарда тутган, номаълум, балки Темурнинг Қамариддин билан тўқнашувда енгилишини кутган ва шундан фойдаланиб, Мовароуннахр ҳукмронлигини қўлга киритмоқчи бўлгандир.

Бундай тўлғама ҳаракатлар Темурбекнинг ҳафсаласини пир қиласди. Тарих китобларида ёзилишича, у «Ўзингдан чиқсан балога, қаерга борасан да(ъ) вога?» тарзида бош оғриғи бўлган Ҳусайн билан орани очик қилиш мақсадида юзма-юз тўқнашувни мўлжаллайди. Ҳатто Тошкентда турган пайтида Жетадан кўмак сўрамоқчи ҳам бўлади. Бундан хабар топган Ҳусайн ишнинг оқибати ўзи учун ёмон бўлишини тушуниб етиб, бир қанча уламоларни Балхдан Тошкентга юборади. Улар узроҳлик қилиб, Соҳибқиронни режасидан қайтарадилар. Яна яраш битими имзоланади.

Вазият эса бошқа таҳдидни юзага чиқаради. Ҳусайн йўқлигидан фойдаланган бадахшонликлар бош кўтаради ва Амудан ўтиб, бу томонни талайди. Жаҳлидан тушган Соҳибқирон тезда чегара сари отланиб, илғор билан йўл олади. Ҳусайннинг ўғли Жаҳонмалик лашкари билан қўшилади. Соҳибқироннинг келаётганини эшитган Бадахшон аскари дарёдан ўтиб қочади. Темур Жайхуннинг юқорисидан кечиб, улар йўлини тўсиб чиқади. Шу юриш асносида маҳаллий аҳоли уларни қароқчилар талаганини арз қилади. Темур Жаҳонмалик бошлиқ гуруҳни юборади. Тўқнашувдан қайтишда бадахшонликлар тор дара йўлини тўсиб, 130 отлик аскарни асир оладилар. Жаҳонмалик қочади. Амир Темур бу шармандаликлардан қаҳрланиб, уларни қутқаргани йўлга тушади. Тор дарада душманинг катта кучига дуч келиб қолишади. Бу филга қарши пашша билан боришдек гап эди. Темур саросимага тушмай, отлиқларига (*улар 13 нафар эди*) юкларни тушириб, отларни бўшатиб, яйловга ҳайдаб юборишини ва ўзлари чўпонлардек bemalol ётишларини буюради. Душман тараф бу «отбоқар»ларга парво ҳам килмай ўтиб кетади ва даранинг ичкарисига йўл олади. Уларнинг изидан отланиб, хужум қилишади. Ана шу муваффақиятли маневр туфайли 130 отлик озод этилди. Бу тўқнашувни Соҳибқирон бутун умри давомида ҳарбий юришларидаги энг оғир жанг сифатида эслаб юрди.

Амир Темурнинг бу зафарли юриши билан Бадахшон ва Балх вилоятлари яна Ҳусайн қўлига ўтди. Энг қизиги – Темурбекнинг мислсиз шухратидан лол бўлган Ҳусайннинг ракиблари ҳам Соҳибқиронга садоқат нишонасини изҳор эта бошладилар (*чунки ўртадаги низо ва тўқнашувлардан хабардор эди-*

Илк юришлар (1360–1370 йиллар)

лар). Жумладан, Хутталон ҳокими Кайхисрав (ўз вақтида Темур билан қуда-анде бўлишга келишган эди) ва Шайх Муҳаммад Баён сулдуз (амир Баён сулдузнинг ўғли, эътиборли беклардан бўлиб, қўл остида 10 мингдан ортиқ сараланган йигити бор эди) хат ёзиб, ҳамкорликка таклиф этадилар.

Вазият Ҳусайн масаласини бир ёқли қилишни кўндаланг қўйди. Хўш, Темурбек бу ишни нега бунча орқага суриб келди?

Бу ҳолнинг турли сабаблари мавжуд. Аввало, улар қариндош эдилар ва Темур ўз завжай муҳтарамаси Ўлжой Туркон ва ундан туғилган фарзанди Султон-бахтбегим ҳурмати сабаб муроса қилиб келгандир. Иккинчидан, Ҳусайн ҳам Мовароуннаҳрда энг нуфузли шахслардан эди (*кимсан, Султон Қозонхоннинг куёви, амир Қазаганинг невараси*). Маънавий салоҳият Темур тарафида бўлса ҳам моддий салоҳият Ҳусайн томонда эди, чунки у ҳукмдорнинг меросхўри сифатида хазинада нима бўлса, унга ўтган эди. Учинчидан, Ҳусайнни даф қилиш билан улусда мавқеи баланд катта кучни бой бериш мумкин эди. Тўргинчидан эса сўнгги ҳукмга ички ахвол ҳам, ташқи вазият ҳам тайёр эмас эди. Аввало, иш аввалроқ амалга оширилса, бу беклар ўртасида норозиликка сабаб бўлиши, Темур Ҳусайнни ҳокимият талашиб йўқ қилди, деган таассурот туғдириши мумкин эди. Кейин эса ҳали умумий душман – жеталикларнинг кучи бор, таҳдиди муқаррар эди ва Ҳусайн бартараф этилса, Мовароуннаҳр лашкарида парокандалик, ожизлик юзага келиши эҳтимоли бор эди.

Кўргур Ҳусайн эса ўзининг бетайин қиликлари билан сўнгги соатни тезлаторди. У бирданига Балхни обод қилиш мақсадида Кешдан одамларни кўчириш

талаби билан чиқди. Анча олдин Темурга тарафдорликда гумон қилиб Шербаҳромни қатл этганди. Жаҳонгир Мирзо унинг саройида эди, у орқали Соҳибқирондан Мусобекни ихтиёрига беришини сўради. Энг ёмони эса Муаййадбек базмда Ҳусайн аскаридан бири (*жовурчи – қадаҳ тутувчининг ўғли*) ни уриб ўлдириб кўяди. Ҳусайн қотилнинг ҳарамини келтиришни буюради. Маълумки, Муаййадбекнинг хотини (*яъни ҳарами*) Соҳибқироннинг синглиси эди.

Буларсиз ҳам сабр косаси тўлган Амир Темур мулозимлари билан маслаҳат қиласди. Улар яқдиллик билан Ҳусайн устига юриш қилишни ёқлаб чиқадилар. Ажр соати етиб келади. Кўшин йўлга тушади, унга Мусобек қўлиғул этиб тайинланади. Афусски, Фузорга етмасидан Мусобек ваҳимага тушиб, Самарқандга қочди (*«ишонган тоғда кийик ётмас», деганлари шу бўлса керак-да*). Соҳибқирон лашкарнинг тизгинини ўз қўлига олди, хон Суюргатмиш билан Муаййадни илгари юборди. Темурбек Термиздан уч йигоч (*тахминан 20 км.*) берида тўхтаганда, тарихчининг ибораси билан айтганда, кутилмаганда саййидзода Сайид Барака «ажалдек пайдо бўлди» ва унинг висолини истади. Шу учрашувда муҳтарам зот Темурбекнинг оламшумул ишларини муборакбод этиб, унга янги зафарлар тилади. Соҳибқиронга таблица (*ноғора, балабан*) ва алам (*байроқ*) тухфа эттиким, бу салтанат аломатлари эди.

Шу учрашувдан кейин бу икки зот хоҳ юзма-юз, хоҳ руҳан асло ажралмадилар. Соҳибқирон Сайид Баракани ўзининг маънавий пири сифатида тан олди, бир умр унинг маслаҳатларига қулоқ солди. Бу яқинликни қисмат ҳам бир умрга муҳрлади, руҳан ва қалбан яқин бўлган иккала зотнинг хоки туроби

ҳам бир гумбаз остида қўним топди: Самарқанддаги машҳур хилхонада устоз шогирднинг бош томонида ётибди.

Ўшанда пирнинг ташрифини Соҳибқирон хайрликка йўйган эди. Унинг келаётганини эшитган, тентираб юрган беклар йўлига пешвоз чиқиб, қўшилавердилар. Амир Ҳусайндан кўпчилик безган экан. Катта куч Ҳиндуvon қалъасини ўраб олиб, омбирдек сиқа бошлади.

Муаррих Шарафиддин Али Яздий шу жангда ўсмир ёшли амирзода Умаршайхнинг жасоратини алохида эҳтирос билан тасвирлайди. Жасорат кўрсатишга муштоқ шердил, шерюрак Умаршайх ҳаммадан кўп жавлон уради. Бир ўқ оёғига теккан ва тешиб ўтган эди, унинг оғриғини сездирмай, тинимсиз от сурарди. Балки эшитган ҳикоялари орқали Ҳусайннинг отасига етказган изтироблари юрагида қолганмиди?

Темурбек элчи юбориб, Ҳусайннинг таслим бўлишини ва ҳузурига келишини сўради. Бу муҳорабадан омон қолмаслигини билган Ҳусайн сулҳ таклиф қилиб, ўғлини юборди. Соҳибқирон унинг тилагини қабул қилди, ҳаж зиёратига кетишига рухсат берди.

Ҳусайн ҳаммани ўзидек эгри кўнгил деб биларди ва Темурнинг бу гапига ишонмай, тунда қочиб чиқади ва отини излаб юрган бировга йўлиқиб қолади. Зикна Ҳусайн қўрққанидан бир ҳовуч тиллани ҳалиги одамга бериб, ҳеч кимга айтмаслигини сўрайди. Одам айтмасликка онт ичиб, тўғри боради-да, Соҳибқиронга бу хабарни етказади. Ҳусайнни яширинган жойидан топиш қийин бўлмайди: чопонининг этагини эшик қисиб, ташқарида қолган эди.

Нихоят, бир пайтлар қалин дўст бўлган, Мовароуннаҳри босқинчилардан тозалаш учун бир-

га от сурган узанги йўлдош, кейинчалик эса ашаддий рақиб икки зот бири ғолиб, бири мағлуб сифатида учрашдилар. Ҳусайннинг аҳволини кўриб, Темурбекнинг кўнгли бузилади, саргардонлик кунларида бирга ўтказган оғир дамларини эслаб, кўзига ёш келади. У Ҳусайнни авф этганини, ўзи хоҳлаган жойга кетиши мумкинлигини яна тақрорлайди. Беклар олдин ҳам қасамини бузган бу одам яна хиёнат қилиши мумкинлигини билдирадилар. Кайхисрав укасини ўлдиргани эвазига Ҳусайндан хун талаб қиласди. Темур Муайядга кузатиб қўйишни топширди. Кайхисрав эса изидан бориб, эски алами учун ўч олди. Бундай қасос шариат ҳукмича тўғри экан. Кайхисрав Ҳусайнни ўлдирди. Бироқ тақдир унга қандай ёзуғ ато этади, қасос ўти уни четлаб ўтадими – буларни келажак кўрсатади.

Ана шу ғалабадан сўнг Амир Темур Ҳусайннинг барча бойлиги ва ҳарамига эга бўлади. Жумладан, Сароймулхонимни ўз никоҳига олди. Унга мўғуллар одатига кўра «Кўрагон» (**куёв**) нисбаси берилди. Бошқа амирлар, бекларга ҳам мавқеига яраша инъомлар улашилди. Ниҳоят, ҳамма жам бўлиб, бир байрам туздилар, узоқ-яқиндан меҳмонлар ҳам таклиф қилинди, Сайид Барака ҳам етиб келди. Балхда бўлиб ўтган шу анжуманд ҳазрат Амир Темур Соҳибқирон Мовароуннаҳр ҳукмдори, деб эълон қилинди.

Бу воқеа 1370 йил 9 апрелда рўй берди.

БУЮК ҲАЁТ ЛАҲЗАЛАРИ

1361 йил боши – Туғлук Темур томонидан Кеш беклигининг Амир Темурга суюргол (мулк) қилиб берилиши. Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасида ҳарбий иттифоқнинг вужудга келиши.

Март – Туғлук Темурнинг иккинчи марта Мовароуннаҳрга юриш қилиши.

Куз – Илёсхўжанинг Мовароуннаҳр хони деб зълон қилиниши, Чингизийлар ҳукмронлигининг қайта тикланиши.

Амир Темурнинг Туғлук Темур томонидан сипоҳсолор (қўшин бошлиғи) этиб тайинланиши.

1362 йил – сипоҳсолор Темурбекнинг мўғул қўшинидан ажралиб чиқиши. Сўхори қишлоғида пир Сайид Мир Кулол ҳузурида. Бадахшонга эмас, Хоразм томонга йўл олиш.

Амир Темурнинг олтмиш навкар билан Хива ҳокими Таваккал (*Tўkal*) баҳодирнинг минг кишилик қўшинини енгиши.

Баҳор-ёз – Амир Темурнинг Моҳон (*Марв*) бекларидан бири Алибек ертўласида 62 кун тутқунликда бўлиши.

Ёз – Самарқандда ва Ачиғи (*Ниёзий*) кентида (48 кундан) яшириниб юди.

Жета лашкари Термизни талади.

Куз-қиши – Гармсир вилоятининг эгалланиши, Зуранжга ҳужум пайтида яраланиб, икки ой даволаниши. Пир, шайх Зайнiddин Тайободий ташрифи ва руҳий далдаси.

1363 йил – Тошкўприк (*Vахш дарёси устида*) яқинида Илёсхўжа қўшинлари устидан ғалаба. Кешнинг эгалланиши ва Мовароуннаҳрнинг мўғуллардан деярли тозаланиши.

Туғлук Темур вафот этади.

Амир Темур ва амир Ҳусайн Ғузордаги Ҳўжа Шамс мозорида дўстлик учун онт ичадилар.

1364 йил, қиши – чегараларни мустаҳкамлаш мақсадида фаслни Тошкентда ўтказиш.

Қурултой. Амир Темур – Кешда, амир Ҳусайн – Солисаройда ҳоким.

Ёмсуви атрофи (*Тошариқ, Қуббаиметин мавзеси*) да Амир Темур ва амир Ҳусайннинг Илёсхўжа билан тўқнашувлари.

1365 йил – қишини Қаршида ўтказиш.

Баҳор – Илёсхўжа Жетадан қайтди.

21–22 май – Мўғулистон хони Илёсхўжага қарши Амир Темур ва амир Ҳусайннинг бирлашган қўшинлари ўртасида тарихда машҳур «Лой жанг» бўлиб ўтди.

Илёсхўжа қўшинларининг Самарқандни қамал қилиши.

Сарбадорларнинг бебошлиги, халқ норозилиги.

1366 йил, ёз – амир Ҳусайннинг синглиси, Темурбекнинг рафиқаси Ўлжой Туркон оқанинг вафот этиши билан Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасидаги муносабатнинг узилиши.

Мироншоҳ Мирзо туғилди (*онаси – канизак Менглибека оқа*)

Куз – амир Ҳусайннинг Амир Темурни ҳийла билан қўлга тушириш учун Чакчак дарасида уюштирган фитнасининг барбод бўлиши.

1367 йил, баҳор – Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасидаги Чакдоликда тўқнашув.

Темурбекнинг Мохонга кетиши.

Ёз – Ширкент орқали 243 йигит билан Қаршига ҳужум қилиш ва 12 минг аскар қўриқлаётган шаҳарнинг эгалланиши.

Ҳусайн билан Қарши, Самарқанд ва Жиззах атрофларида тўқнашувлар.

1368 йил – Соҳибқироннинг қишини Тошкентда ўтказиши.
Амир Ҳусайн ҳузуридан уламоларнинг келиши ва ярашиш.
Балх ва Бадаҳшон томонларга назорат юришлари.

1369 йил – Жета ҳукмдори Қамариддиннинг Тошкентга
хужуми.

Соҳибқирон ҳаётидаги энг оғир жанг (*Кўнгуз ялангида 13*
киши билан бадаҳшонликларга асир тушган 130 отлиқни
озод қилиш).

Амир Ҳусайннинг нобоп талаблари. Муносабатларнинг
ўта кескинлашиши.

1370 йил – Ҳусайнга қарши ҳал қилувчи юриш. Сайийд
Барака Амир Темурга Термиздан З ийғоч беридаги Бўёйи
мавзеида ҳокимият рамзлари бўлмиш ногора ва байроқни
топширди.

Март – амир Ҳусайннинг амир Кайхусрав томонидан
ўлдирилиши.

9 апрель – Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг
Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилиниши.

ХУКМДОР

(1370–1380 йиллар)

Самарқанд бу гал карвонни ўзгача хушнудлик билан кутиб олди. Шаҳар кўпдан буён бундай тантана ни, шодиёнани курмаган эди. Тарихи минг йиллар нинг чанг-тўзонларига кўмилиб, афтода ҳолга келиб қолган қадимий пойтахт аёвсиз жангу жадаллардан азалий кўркини йўқотган, лойсувоқ уйлару қинғир-кийшиқ кўчалардан иборат маҳзун кўриниш касб этганди. Бу ҳақда муаррихлар, сайёҳлар ўз китобларида аниқ-тиниқ ёзиб қолдирганлар. Жумладан, бундан ўттиз беш йил олдин Самарқандда бўлган машхур сайдиҳ Ибн Баттута (*у Бухорода Тармашир билан ҳам учрашганди*) ўз нафис қоғози, шоҳи матолари билан дунёни лол қолдирган шаҳарнинг ночор аҳволини надомат билан тасвиrlаган. «Чингиз тўдалари катта-кичикни аямаган. Қадимий деворлар тупроққа айлантирилган, бозорлардаги шодон шовқинлар қумга сингиган сувдек йўқ бўлиб кетган» дея ифодаланади унинг кечинмалари.

Балхдан йўлга чиққан, Кешда тўхтаб нафас ростлаган Сохибқирон Амир Темур чиндан Самарқандга янги ҳаёт, яшнаш-яшариш, машхурлик тоқида абадий порлаш нафасини олиб келаётган эди. Самарқанднинг, Мовароуннаҳр диёрининг, умуман, Шарқнинг шавкатли кунлари бошланаётган эди.

Балхдаги тантаналар баланд кайфиятда ўтди. Ҳусайн ўртадан кўтариб ташлангач, кейинги ҳукмрон ким бўлиши масаласи кунтартибиға қўйилишибий эди. Ҳеч ким тож-тахтни ўзгада бўлишини хоҳламас, жиловни ўзи тутишини истарди. Халқ китобларида

нақл қилинишича, гарчи бу даражада Соҳибқиронга мос бўлса-да, таҳт даъвоси билан чиққанлар: Кайхисрав Хутталоний ўзини «хон куёви» хисобларди ва Яса бўйича таҳтни ўзиники ҳисобларди. Шоҳ Муҳаммад Бадаҳшоний ва Шайх Муҳаммад Баён сулдуз катта худудларда хукмронлигини, нуфуси кўплигини пеш қиларди. Шундай вазиятда Сайид Барака ва Термиздан ташриф буюрган саййидлар Абулмаолий, Алиакбар масалани қуръа ташлаш йўли билан ечишни таклиф қиласидар. Номзодларнинг отлари қоғозга ёзилади ва хат жойнамоз остига яширилади. Холис киши қўл суқиб, қоғозлардан бирини олади. Уч марта шу амални тақрорлайдилар, уч сафар ҳам Темурбекнинг қоғози чиқади. Шундан кейин даъвогарлар тақдирга тан бериб, муҳолифат либосини ташлайдилар ва Соҳибқиронни табриклаб, тиз букиб келадилар.

Бу машваратларда улуснинг барча нўёнлари, амирлари, беклари, дин арбоблари (*Сайид Барака, Абулмаолий, Алиакбар*) жам бўлиб, Темурбек хукмронлигини бир овоздан тан олдилар. Соҳибқирон табрикларни қабул қилди, тантана шарафига катта зиёфат уюштирилди.

Ўша давр уруш йўсунининг тартибларидан бири шу бўлганки, ғолиб тараф ўз шавкатини кўз-кўз қилиш мақсадида мағлубнинг ҳарамига эгалик қилган ва уни ихтиёрича тақсимлаган. Кўпинча бу маросим ўчолиш, наритомонни хўрлаш каби ғаразли мақсадлар асосида амалга оширилган: аёллар чўри ҳолига келтирилган ёки улар отбоқар, чўпон, ошпаз даражасидаги тоифаларга ҳадя қилинган. Темурбек бу удумга амал қилишга мажбур эди; шунда у бутунлай инсоф йўлидан борди, мархумнинг насл-насаби ва оиласига ўз илиқ муносабатини ифодалади. Маликалардан тўрт нафарини: Қозонхоннинг қизи бўлган Сароймулхоним, Баён сулдузнинг қизи

Улус оқа, Хизр ясурийнинг қизи Ислим оқа ва Тоғай Туркон хотунни ўз хос ҳарамига юборди. Бу билан уларнинг имтиёз ва мавқеини сақлаб қолди. Бошқа малика ва канизакларни ҳам эътиборли беклари ихтиёрига топшириди.

Ҳазрат Соҳибқирон шу кунларга етишда фидойилик кўрсатган яқинларига совға-саломлар улашди, уларга кўнглига ёқадиган гаплардан айтиб, ўз вилоятларига бориб, хурраму хушҳол яшашларига ижозат берди.

Балхга ҳоким тайинлаб, дарёдан ўтдилар ва Кеш яқинидаги Хушмиш яйловида кўч ташладилар. Шу хушманзара жойда икки ой турдилар. Темур синалган бекларни турли лавозимларга тайинлади.

Тарих китобларидан маълум бўладики, Соҳибқирон давлатни бошқаришда дастлаб амалда бўлган (*мўғуллар жорий этган*) тизимни қўллаган (*чунки бир ярим аср истифода этилган тартибларни бирданига ўзгартириш қийин эди. Соҳибқирон кейинчалик 35 йиллик ҳукмдорлик йилларида давлат тизимини муттасил ислоҳ қилиб борди ва янгича давлат бошқарувини асослади*). Жумладан, шаҳар ёки вилоят доругалари, арбоблар, ҳазора, сада, туман тушунчалари худудий бўлинишларни ифодаласа, девондор, черик беклари, девон беклари, мингбеги, юзбеги, ҳировул, сафларнинг улуғи мансаблари маъмурий бошқарувни акс эттирган.

Самарқандга келгач, ободончилик ва тиклаш ишлари авж олиб кетди. Темур Самарқанднинг имкониятларини ҳисобга олиб, уни салтанатининг пойтахти қилиб танлади. Пойтахтда подшоҳ саройи қуриш ва унда аъёну мулизимларни – сарой хизматкорларини жойлаштиришга амр этди. Бу билан Амир Темур кўчманчи мўғуллардан тубдан фарқ қиласарди. Чингизхон авлодларида ўтроқлашиш тўла жорий

бўлмаган, шу сабабли уларнинг қароргоҳлари ҳам ўтовларда жойлашган эди. Соҳибқирон тутган йўл ўта маданийлиги ва янгича тараққиёт белгиси сифатида ўтмишдошидан бутунлай устун эди. Шу тариқа Кўксарой қурилиши (*кейинчалик Бўстонсарой – асан маший турмушга мўлжалланган*) жадал бошланди. Шаҳар мудофаа девори – қўргонини тиклаш, кўча ва маҳаллаларни обод қилиш ҳам авж олди.

Соҳибқирон ҳукмдорлигининг илк кунлариданоқ бошланган бу хайрли юмушлар кейинчалик ҳам изчил давом эттирилди. Оқибатда, Самарқанд ер юзининг сайқалига айланди. Энг гўзал шаҳарлар унга рашк қила бошлади. Бир шоир ёзганидек, «унга Бағдод рашк қилиб йиғлаганда, кўз ёши Дажла бўлиб оқди, Қоҳира эса рашк либосини Нилга отди!»

Мамлакат янги ҳаётга қадам қўя бошлади. Истиқболда муҳим вазифалар кўндаланг туради. Булар, аввало, ички аҳволни тартибга олиб келиш, ўзаро низоларга чек қўйиш, чегараларни мустаҳкамлаб, чет душманнинг йўлини қирқиб қўйиш, шу билан ички тинч ҳаётни таъминлаш эди.

Ўшанда Амир Темур қўл остидаги ҳудудларнинг бир чети – шарқда Мўғулистон (*Жета*), шимолда – Оқ Ўрда, Олтин Ўрта (*Дашти Қипчоқ ерлари*), ғарбда – Хоразм, жанубда – Балх, Бадахшон, Хурросон, Хутталон орқали Ҳиндистон ва Эрон билан ўралган эди. Албатта, мўғуллар ўзлари мазахўрак бўлган ва қарийб бир ярим аср ширасини сўриб келган Мовароуннаҳр (*Туронзамин*)ни эсдан чиқармаган ва улар истаган пайтда имконият топиб, бостириб киришга тайёр турарди.

Маълумки, ўша асрнинг 40-йилларига келиб, бир пайтлар яхлит Чигатой улуси деб аталган ҳудуд диний, маданий ва турмуш тарзидаги тафовутларга кўра икки (*Жета (Мўғулистон) ва Мовароуннаҳр*)

га ажралган, рамзий чегара Иссиқкўлнинг ғарби, Сирдарё ўзани орқали ўтарди. Мўғулистонда дуғлат уругидан чиқсан хон Қамариддин хукмронлик қилар, у ўзини баҳодир жангчи ва кучли ҳарбий лашкарбoshi сифатида кўрсата олган эди. Ана шу одам қарийб йигирма йил давомида Амир Темур билан урушди. Соҳибқирон етти марта унга қарши мудофаа жангларини олиб борди. Аммо Қамариддин мақсадига эриша олмади, энди олдинги дараҳтлар кесилиб кетган, Турунзамин ўз халоскорига эга бўлган эди.

Иккинчи энг катта хавф ва безовта нуқта Хоразм тарафда эди. Бу ўлкада ўзига хос бошқарув тизими қарор топган эди, яъни у Чингизхон томонидан бурдаланиб, кейин қўшилганди. Чингизхон бу юртни бошиб олгач, уни иккига бўлганди. Шимол қисми (*маркази – Урганч*)ни катта ўғли Жўчига инъом этган ва у Олтин Ўрда тасаррufига ўтиб кетганди. Жануб (*маркази – Ком (Киёт)* Чигатойга берилганди. Мўғуллар ичида парокандалик бошлангач, маҳаллий беклар яхлит юртни ягона қилиб бирлаштириш ҳаракатига тушиб қоладилар ва, ниҳоят, 1359 йилда қўнғирот уругидан чиқсан Ҳусайн Сўфи бу ишни амалга оширади.

Мовароуннаҳр Темур қўлига ўтганда Хоразм мустақил сиёsat олиб борар, ҳали муносабатлар аниқ эмас эди. Албатта, Амир Темур Хоразмсиз Мовароуннаҳрда тугал давлат қуриб бўлмаслигини тушунарди. Негаки, буюк тарихга, теран маданий илдизларга эга Хоразм азал-азалдан Турунзаминнинг ажралмас бир қисми бўлиб келган, бу ерда умумий маданият, турмуш тарзи шаклланган, бир ота-онадан тарқалган халқлар яшарди. Қолаверса, бу икки ҳудудни ажратиш чап қўлни ўнг қўлдан ёки танани оёқдан ажратишдек гап эди. Энг қийин пайтларда ҳам бўлиниш ҳақида гап бўлмаган, Муҳаммад

Хоразмшоҳ юлдузи чараклаган пайтларда кўп муддат Самарқандни пойтахт қилиб танлаган эди. Шунингдек, Туронзаминнинг бу дурдонасига шимолдан Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда кўз тикиб турган эдики, нисбатан кичик бу ҳудудни улар бир ҳамла билан ўзига кўшиб олиши мумкин эди. Туронзамин яхлитлигини таъминлашни бош стратегик мақсади, деб билган Амир Темур Хоразмни доимо эътиборида тутди. Кейинчалик унинг таклифларига рози бўлмаган ёки хиёнат қилган Сўфилар билан беш марта музокаралар олиб боришга мажбур бўлди.

Агар Соҳибқироннинг шу ўн йилликдаги фаолиятига умумий назар ташлайдиган бўлсак, унинг бу даврдаги умри Шарқ ва Ғарб оралиғида чарх уриб ўтганига гувоҳ бўламиз. Гоҳ кунчиқишида Қамариддин ширин луқма илинжида чегара вилоятларга бостириб кирса, гоҳ Хоразмда тўполон бошланиб, унинг шовқини Бухорогача етиб келарди. Бу икки кутб ҳудди келишиб олгандек, Темур Мўғулистонга йўл олса, ғарбдан бosh кўтаришади, аксинча, кун ботишга юзланса, Қамариддин отини қамчилаб қолади. Бунинг устига Темурни тан олишни хоҳламаган ёки унинг сиёсатидан норози бўлган беклар ҳам озгина таадди ўтса, қочиб, ё у томонга, ё бу томонга кетиб қолади. Ҳуллас, Туронзаминнинг келажаги, қолаверса, Темурбек сиёсатининг иқболи шу қарама-қарши икки кутбни бир қўлда ушлай олиш, энг мақбул йўлни топиш, ўлкада тинчлик ва барқарорликни таъминлай билишда қолган эди. Тарих ва тақдир кўрсатдикни, ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур бу мураккаб вазифани муваффакиятли уddyалади, мақсадига етиб, иқбол юлдузи баланд порлади.

Албатта, бунга ҳали анча бор эди. Ўша кунларда эса тезда ҳал қилинишини кутаётган юмушлар оёқ остида пойлаб турарди.

Мавжуд вазиятни таҳлил қилиб, кейинги юмушларни бамаслаҳат ҳал этиб олиш мақсадида Соҳибқирон 1370 йил кузидаги қурултой чақиришга аҳд қилди. Курултойга вилоятлар, туманлар, ҳазоралардан доруға, арбоб, мингбеги, юзбегилар Самарқандда тўпланди. Темур пойтахт шаҳарга ҳоким қилиб Дувубекни (*опаси Кутлуғ Туркон оқа унинг никоҳида эди*) тайинлаганди. Курултой қатнашчилари Темурбекка садоқат изҳор қилдилар, унинг айтганларини адо этишга сўз бердилар. Шу анжуманга фақат апарди бекларидан Шивирғон ҳокими Зиндачашм (*Тириккўз*) келмади.

Шу ўринда Соҳибқироннинг ўз йўлдошларига, бекларига, умуман, одамларга муносабатини тасаввур қилиш учун ўша даврнинг нуфузли шахсларидан икки кишининг хатти-ҳаракатини Темур қай йўсинда баҳолагани, уларга қандай муносабатда бўлгани баёнини келтириб ўтамиз. Булар амир Мусо ва юқоридаги бек – Зиндачашмдир.

Эсингизда бўлса, Ҳусайнга қарши юришда амир Мусо қўшинга бош этиб тайинланган, у эса Ғузорга борганда лашкарни ташлаб, Самарқандга қочган эди. Темур ғалаба билан қайтгач, Мусо Туркистон томонга кетиб қолади. Соҳибқирон унинг изидан одам юборади.

Мусобек улар билан олишиб, яна Тангиболо деган тоғларга чиқиб кетади. Темур унга ярашиш, яхши кунларда бирга бўлиш таклифини изҳор этиб, Ҳусайннинг иниси Қарлиғочбекни жўнатади. Мусо барибир тутқич бермайди ва Амудан ўтиб, Зиндачашм ҳузурига боради. Очиги, бу иккиси ҳам марҳум Ҳусайнга мойил бўлиб, унинг тақдиридан (*ўлдирилишидан*) норози эди.

Зиндачашм қурултойга келмагач, Соҳибқирон жаҳлланди ва одам юбориб, тезда этиб келишини,

бильакс, қўшин тортиб боришини айтиб юборди. Зиндачашм тилёғламалик қилиб, садоқатини изҳор қилди-ю, барибир келмади. Аксинча, Ҳусайннинг душманлари бўлган, Темур ҳузурига қўшилиш учун келаётган арлот уруғининг бегини ўғли билан йўлда тутиб ўлдирди. Бундай ҳаракатлар жиддий муносабатни талаб этарди. Илк ҳукмронлик босқичида парокандаликка олиб келиши мумкин бўлган бу ҳолни тезда бартараф этиш лозим эди. Зиндачашмнинг бир қариндоши Темур қошида яхши мавқега эга эди, ундан яқинини тартибга чақиришни сўради. Лекин бу ҳам кор қилмади. Шундан кейин Соҳибқирон Шивирғонга қўшин тортиб боришга мажбур бўлди. Албатта, Зиндачашм бундан талвасага тушиб қолади ва ўша қариндошига арз қилиб, гуноҳини тилаб олишни сўрайди. Темур уни авф этади. Мусобекни ҳам кечириб, ўзи билан олиб келади, унга мол-мулк ҳадя этиб, ўзига яқин тутади. Матьумки, кейинчалик у билан Соҳибқирон қариндошлик ришталарини улади.

Зиндачашм шу билан ҳам тинчимайди. Термиз саййидлари фатвоси билан дарёдан ўтиб, элни ташлашга машғул бўлади. Темур қўшин жўнатади, шаккокни тутиб, Соҳибқирон қошига келтирадилар. Унга насиҳатлар қилиб, яна қайтариб юборади.

Самарқандда бўлаётган ўзгаришлар атрофдагиларни бепарво қолдирмасди. Темурнинг ҳокимият тепасига келганини эшитиб, Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрусхон Тўйхўжа Ўғлон бошлиқ элчиларини Самарқандга юборди. Улар сафида Тўйхўжанинг ўғли Тўхтамиш ҳам бор эди. Кейинчалик унинг ҳаёт йўли Соҳибқирон билан кўп бора кесишиди ва таржимаи ҳолида белгили шахслардан бирига айланди.

Кейинроқ Олтин Ўрда хонининг элчилари ҳам ташриф буюрди. Бу Темурбек салтанатининг Чингиз-

хон авлодлари томонидан тан олиниши ифодаси эди. Қўшни мамлакат элчиларини Соҳибқирон яқинда куриб битказилган Кўксаройда қабул қилди.

Хўжанд вилоятида босим бўлган жалойир уруғи Қамариддин билан тил топишаётгани ҳақида хабар келгач, 1371 йил баҳорида Жета сари қўшин тортишга тўғри келди. Юриш шарқий чегараларни тафтиш қилиш, айборларни жазолаш билан тезда якунланади. Афсуски, бу юмшоқ муносабат етарли хулоса чиқаришга кифоя қилмайди чоғи, кузда жиддий юриш уюштирилади. Сайрам ва Янги (*Авлиёота-Жамбул*)дан ўтган лашкар кенг қамровли маневрлар ўтказиб, Хўжандга етади. Ношукурлик, кўр кўзнинг очилмаганлигини қарангки, қўшин сафида бўлган Мусо ва Зиндачашм маҳаллий беклар билан келишиб, Темурга сунқасд тайёрлашади. Улар Ўтрор яқинидаги тўқайда ов пайтида уни ўлдиришмоқчи бўлади. Бу хабар Соҳибқиронга етиб боради. Шу кунларда Мусонинг ўғли Мухаммадга Соҳибқироннинг қизи унаштириб қўйилган эди. Бунинг устига Сароймулкхоним Мусонинг эгачисининг қизи эди. Шуларни ҳисобга олиб, уни яна афв этади. Зиндачашм эса энди кечирилмайди.

* * *

Албатта, Амир Темурда Мовароуннаҳрни Чиғатой давридаги чегараларда тиклаш нияти бор эди. Хоразмга Алуфа тавочини юбориб, Ҳусайн Сўфидан тобелик аломати сифатида закот талаб қилади. Элчига шундай жавоб бўлди: «Мен бу вилоятни қилич билан олганман, мендан ҳам қилич билан оладилар». Темур бунга муносиб жавоб бермоқчи бўлди, бироқ унинг аъёнлари сафида мулоҳазали, донишманд Жалолиддин Кеший деган солих одам бор эди, у қўшин тортмай, яна бир марта муроса қилишни таклиф қилди ва

ўзи Хоразмга йўл олди. Ҳусайн Сўфи эшитишни ҳам хоҳламади ва Кешийни зинданга буюрди. Темурнинг кўшин тортишдан бошқа иложи қолмади.

1372 йил баҳорида лашкар Қарши орқали йўлга чиқди. Шу аснода олдиндан ҳамкор бўлган Ҳирот подшоси Малик Фиёсиддин Соҳибқиронга садоқат рамзи сифатида совға-саломлар юборди. Уларнинг қаторида бир оқ от ҳам бўлиб, эгари олтиндан эди, уни Ҳанг Ағлақ деб атардилар.

Йўлда Кот қальаси шитоб билан забт этилди. Ҳусайн Сўфида Урганчни мудофаа қиласиган мажол ҳам йўқ эди. У сулҳ билан чиқишини ўйлаб турганда, Темурбек лашкари сафида бўлган Кайхисрав одам юбориб, таслим бўлмасликни, ўзи унинг тарафига ўтиб, биргалиқда курашишини билдириди. Оқибатда, муҳораба анча чўзилди. Бу орада Ҳусайн Сўфи ўлиб қолди ва унинг ўрнига Юсуф Сўфи ўтирди.

Юсуф яраш йўлини тутди. Унинг таклифини Соҳибқирон қабул қилди. Ўртадаги муносабатларни мустаҳкамлаш, қариндошлиқ ришталарини боғлаш учун Темур куда бўлиш ниятини изҳор этди. Юсуф Сўфининг иниси Оқ Сўфи мўғул хони (*Олтин Ўрда ҳокими Ўзбекхон, ҳукмронлиги 1312–40 йиллар*) нинг қизи Шакарбекага уйланган эди ва ундан Севинчбека исмли қизи бор эди (уни *Хонзода деб аташарди*), ана шу моҳичехрани Муҳаммад Жаҳонгир Мирзога сўради. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, бу таклиф хушхол қабул қилинган, фақат Хонзоданинг сепи тайёр бўлмагани учун тўй кейинроққа қолдирилган.

Кўшин яраш йўлини тутиб, ортга қайтгач, йўлда Кайхисравнинг хатти-ҳаракати муҳокама қилинди. Унинг айби исботлангач, Соҳибқирон уни Ҳусайннинг навкарларига топширди ва олган қасди учун (*маълумки, Кайхисрав укаси Қайқубоднинг хуни учун*

амир Хусайнни ўлдирған эди) ўч олиниб, умри поёнига етказилди.

Шундан кейин Кайхисравнинг ўғли Мұҳаммадбек фитна уюштириб, ўз фикрдошлари билан қочиб, Юсуф Сүфи ҳузурига бордилар ва уни Темурга қарши мухолифатга күндирилдилар. Улар қўзғалиб, Котни босдилар. 1373 йил январь ойида, қаттиқ совуқ аралаш Хоразмга иккинчи юриш бошланди. Юсуф Сүфи ошкора тўқнашувдан қочиб, сулхга кўнди ва тезда Хонзодани сепу саруполар билан узатишни бўйнига олди.

1374 йил март ойида Соҳибқирон энг яқин одамлари – Корачор нўён авлодидан Ёдгор ва куёви Дувубек ҳамда Улжойтуни шоҳона бисотлар билан Хоразмга жўнатиб, Хонзодахонимни келин қилиб тушириб келди. Юсуф Сүфи куда тарафни яхши кутиб олди, данғиллама тўй қилиб берди. Келин йўлга чиққанини эшитгач, Соҳибқирон Чингизхон наслидан Қайдухон ўғлининг рафиқаси Куртуқа хотун бошлиқ жами бекларнинг аёлларини пешвоз чиқарди. Улар Котгача бориб, юз-минг таъзим билан келинни кутиб олдилар ва ўйин-кулги, хушчақчақлик қанотида Самарқандга олиб келиб, тўйга машғул бўлдилар. Соҳибқирон ўзи бош бўлиб, тўйни тантана ва шод-хуррамлик билан ўтказди.

Шарқий худудларда кўчманчи ўзбеклар ва мўғуллар таҳдид солиб турардилар. 1375 йил январда яна, учинчи марта Қамариддин изидан тушилди. Ҳаво ҳаддан ташқари совуклигидан йўлдан қайтдилар ва баҳор келгач, қўшин Сайрамдан ўтиб, ҳозирги Алмати худудларига етди. Қамариддин этагини туттири мас эди. Жаҳонгир Мирзо бошлиқ лашкар шу ёз тоғ дараларию Иссиққўл атрофларини айланиб чиқди. Ҳамма жойда ўз тартибларини ўрнатдилар. Сафардан

қайтиб, Соҳибқирон ўша йил қишини Занжирсаройда кутиб олди.

Кўп манбаларда шу сафар давомида Қамариддиннинг хотини ва қизи Дилшод асир олинди, деб қайд этилади (*кейинчалик Дилшод оқага Соҳибқирон уйланади*), Яздий эса «Зафарнома»да «Шамсиддиннинг хотуни Буён оқа ва қизи Дилшод оқа эликка тушди» (77-бет), деб кўрсатади. Ёш бўлишига қарамасдан, бундай шижаот намоён этган Жаҳонгир Мирзонинг ишларидан ота хурсанд бўлди.

Баҳор келиши билан яна янги юришларга жадал тайёргарлик кўрила бошланди. Хоразмда Юсуф Сўфи келишув шартларини бузатган, Жетада Қамариддин чет-четдан таҳдид солиб турарди. Ўз кучига ишонган Соҳибқирон икки рақиб билан бир йўла ҳисоблашишни мўлжаллади. Ўттиз минг лашкарни Жета устига йўллади. Кўшинни Сарибуға ва Одилшоҳ жалойир деган ишончли бекларга топшириди. Ўзи Хоразмга кетди.

Гарчи Темурбек шу пайтгача анча иссиқ-совукни татиб кўрган бўлса-да, ҳали одамларга ишончи сўнмаган эди. Ўзи ғарбий чегараларга йўл олиб, икки бегини Мўғулистанга юборганида, уларга ўзига ишонгандек ишонган эди. Аммо «Одамнинг оласи ичида бўлади», деганлари рост чиқди: Жетага йўл олган лашкар бошлиқлари Андижонга етгач, вилоят доруғаси Ҳамди билан тил бириктириб, хиёнатга юз тутдилар, кучларни бирлаштириб, шартта орқага қайтиб, пойтахтни эгаллаш мақсадида Самарқандга ҳужум қилдилар.

Соҳибқиронга ҳам Шивирғонга доруға этиб тайинланган Туркон арлот хиёнат қилди. У келишилган жойга лашкари билан чиқиш ўрнига Афғонистон томонга қочди. Аксинча, йўл-йўлакай у билан ҳам жанг қилишга тўғри келди.

Темурбек Самарқандда ахвол танглигини билгач, шаҳар мудофаасига ўғли Жаҳонгирни юборди ва изидан ўзи ҳам қайтди. Хоинлар қочдилар ва Оқ Ўрда хони Ўрусхон паноҳига кетдилар. Шундан кейин Темур жалойир уруғидан бўлган аскарларни бўлиб юборди. Андижонга ўғли Умаршайхни ҳоким қилиб қўйди.

Умаршайх Мирзонинг Андижон ҳокими этиб тайинланиши Соҳибқироннинг мамлакат худудлари-ни бошқариш сиёсатида янги, ёрқин ва дадил қадами эди. Агар ҳазрат ҳозиргacha маъмурий бошқарувда анъанавий ҳокимларга суюнган бўлса, энди ўзи вояга етказган кишиларга ишонч билдиришни бошлади. Кейинроқ учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзони Хуросон ҳокими этиб тайинлади. Ҳа, Соҳибқироннинг фарзандлари қанотига кира бошлашди.

Умаршайх чегара вилоят Андижонда ҳушёрлик билан фаолият кўрсатди, падарибузрукворининг талабларига тўла жавоб берди. Шаҳар ва вилоят ҳаётида ёрқин из қолдирган тадбирлар кўрди. У барпо этган Гулистон боғи ҳақида муаррихлар завқ билан ҳикоя қилганлар. Жумладан, Бобур Мирзо машҳур асарида уни чукур ҳурмат билан «Улуғ Умаршайх» деб атайди (**чунки бобосининг исми ҳам Умаршайх эди-да**) ва Андижонда амалга оширган ишларига юқори баҳо беради.

Одилшоҳ ва Сарибуға кейинчалик Қамариддинга қўшилдилар. Тўқнашувларнинг бирида Одилшоҳ тутиб ўлдирилди. Сарибуға кечирим сўраб келди, Соҳибқирон уни афв этди ва яна жалойир қавмига бош қилиб қўйди.

Қамариддин ўша қочиб борганларнинг қутқусига учиб, Андижонга бостириб кирди. Умаршайх пойтахтдан ёрдам сўради. Амир Темур Жета устига тўртинчи бор юриш қилди. Қамариддин Отбошидан қочиб, бир

дарага яширинди. Соҳибқирон қўшинни фавжларга бўлиб, рақиб изидан жўнатди. Ўзи 200 жангчи билан қолди. Шу пайт Қамариддин 4 минг аскари билан куттилмаганда ҳужум қилиб келди. Ҳазрат Соҳибқирон заррача ҳам ваҳимага тушмай, йигитларни олға бошлади. Улар шунчалик жасорат ва садоқат билан жанг қилдиларки, Қамариддин лашкари чекинишга мажбур бўлди. Темур аскарлари Қамариддинни таъқиб қилишда давом эттилар. Бу сафар ҳам у қочиб қутулди.

Албатта, уч-тўрт калимада, бир-икки сатрда қайд қилинган бу жидду жаҳдларни бир сира, пинакни бузмай ўқиб кетиш мумкин. Аслида уларнинг замирида, зуваласида, ботинида қанчалаб инсон тақдири турганини ҳис этиш осон эмас. Камондан пайконлар тинимсиз учиб турган, яланғочланган қиличлар қон тўкишга ташна бўлиб, лаҳзама-лаҳза сирпанаётган издиҳомда бир ишорат қанча умрларга завол келтира олади? Яна бу талотўмлар ҳафталар, ойлар мобайнида узлуксиз давом этганини тасаввур қилсак, ҳаёт саҳнасида тақдир ўйини на қадар қалтис кечганини ҳис қилиш мумкин. Солномаларнинг хира тортган саҳифалари орқали ўша кунларнинг сурони бир қадар совуқон, шафқатсиз кўринишда етиб келган. Ҳар бир жангтафсилотида, ҳар бир варакда қанчалаб сарбозлар, баҳодирлар, беклар, амирлар номи қайд этилмаган? Ҳатто уларнинг исмини эслаб қолиш ҳам дафъатан қийин, бироқ номлар замирида давр руҳи, замона зайли яширинган.

Олайлик, Шарафиддин Али Яздийнинг маълум асарида шу кунлар иштирокчисининг ҳаёт тарзи тафсилотига доир кўплаб лавҳалар берилган. Масалан, Пўлод (*буғунги Пўлат бўлса керак*) баҳодир қандай жанг қилган? Соҳибқирон уни бир жамоат киши билан Туркон арлотнинг изидан юборади. Форёб дарё-

сининг бўйидаги тўқнашувда Туркон енгилиб қочади. Пўлод унинг изидан тушади, рақибининг оти ҳориган эди, йиқилди. Отган ўқи Пўлоднинг дубулғасига тегди. «Пўлод анинг сари югуриб, анга ёпушди ва Турконни кўтариб ерга уруб, бошини кесди.. Ва Амон сарбадол Турконнинг инисини тушуриб, ўлтурди ва икки бошни Соҳибқирон қошиға келтирдилар».

Қамариддин билан муҳорабада ҳам Пўлод майдонда эди. «...яна Қамариддин қочиб, Учқаробек анинг кейнида тушиб, бир неча сурди. Қамариддин саккиз киши билан қайтиб урушти ва кўб заҳмлар еб, чиқиб қочди. Пўлод баҳодирнинг эликида йамон ўқ тегиб эрди, қайтиб бир ерга тушканда анда ўт тушди. Ўзи қўнуб саъий эттиким, ўтни ўчургай. Ул жиҳатдин жароҳати тоза бўлуб, вафот бўлди».

Кир-адирлар, тоғ-тошлару чўл-биёбонларни gox отда, gox пиёда қадамлаб ўтган, бу изғишлардан этигининг пошнаси тўзғиган; бошидан қуёш уриб, жала-ёмғир қўйган, шамол ва бўрон зириллатган; уйқусида фароғату еб-ичишида ҳаловат бўлмаган; бор бисоти бир чарм саночда жамланган, бир қўлида найза, бошқасида қалқон тутиб, ҳар лаҳзада ажал билан бақамти юрган минглаб навкарларнинг умр баёни ушбу тахлид эди. Ана шундай ярим ёвойи турмуш тарзи, унча-бунчада қолипга тушмайдиган, буйсунмайдиган такабўйин куч бир онгли мақсадга йўналтирилганди: эл-улус осойишталигини таъминлаш, ватан озодлигига эришиш. Бу ёруғ, олиймақом орзунинг жиловида Амир Темур қоядек собит турарди.

Ҳаёт эса ўз измида давом этар, унинг қаттол, шафқатсиз қонунлари ўз ҳукмини ўқирди.

Ўша кунларда Соҳибқирон сирли бир туш кўрди. Жаҳонгир Мирзо касалланиб, Самарқандда қолган эди. Тушига манбаларда машҳур шайх Сайфуддин Бо-

харзийнинг ўғли, Қораҳонийлар ҳукмронлиги даврида таниқли диний арбоб тарзида изоҳ берилган шайх Бурҳониддин Қилич кирибди, ул зотдан «Ўғлимнинг аҳволи қалай?» деб сўраганмиш ва «Худойи таолодан унга саломатлик тиланг» деганмиш. Аллома эса «Худо билан бўлгин» деган сўздан ўзга ҳеч нарса гапирмай, ғойиб бўлибди. Бундан таҳликага тушган Темур бекларга:

— Гумон қиласманки, фарзандимдан айриламан, — дейди ва пойтахтдан бирор хабар келган бўлса, сир тутмай айтишларини сўрайди. Бироқ ҳеч қандай дарак йўқ эди.

Соҳибқирон Самарқандга қайтганда, ҳақиқатан Жаҳонгир вафот этган эди. Бундан қаттиқ изтиробга тушадилар. «Жамиъ ҳалойик бошяланг, палос ёпинган ҳолда Соҳибқирон истиқболига чиқди» (*Шомий*). Шаҳзода Кешда дафн этилади. Ундан икки ўғил қолади: Муҳаммад Султон ва Пирмуҳаммад.

* * *

Ҳазрат фарзанд доғини унута олмай юрган кунларда Даشتி Қипчоқдан Тўхтамиш келиб қолди. Отаси – бир пайтлар Темур саройига элчи бўлиб келган Туйхўжани Ўрусхон қурутойда ўзига қарши овоз бергани учун ўлимга буюрган, қасд олишга жазм қилган ўғил эса енгилиб, қочиб, Соҳибқирон даргоҳига келган эди. Тўхтамиш нимаси биландир тенгдоши марҳум Жаҳонгирни эслатар эди. Бундан Соҳибқироннинг изтироби таскин олгандек бўлди ва унинг даргоҳига келишини хайрликка йўйиб, ўғли қаторида қабул қилди. Уни паноҳига олди. Саброн ва Сигноқ вилоятларини берди.

Ўрусхоннинг ўғли Кутлуғбуға Тўхтамишни таъкиб қилиб бостириб келиди, афсуски, жангда Кутлуғ ўлдирилади, бироқ Тўхтамиш енгилиб яна

Самарқандга қайтади. Соҳибқирон бу сафар олдингидан ҳам яхши кутиб олиб, лашкарини жамлаб, яна вилоятига юборади. Энди шаҳиднинг акаси Тўхтақия яна ҳам кўп лашкар билан келади, тўқнашувда енгилиб, Тўхтамиш яна қочади: Сирдан сузиб ўтаётганда ўқ тегиб ярадор бўлади. Сувдан чиқиб, хас-ҳашаклар ичида ётганида, тасодифни қарангки, Темурбек унга кўмакка юборган Идику инграган овозни эшишиб, уни топиб олади...

Ўрусхон элчи юбориб, ўғлини ўлдирган Тўхтамишни талаб қиласди. Соҳибқирон талабни бажармайди ва икки ўртада гап урушга бориб тақалади.

Бу орада Қамариддин устига икки марта қўшин юборилади. Соҳибқироннинг ўзи ҳам Кўчкор мавзесигача бориб, шу ерда Тўхтамиш келганини эшитган эди.

Соҳибқироннинг чекига тушган қисмат ройиши, унга аталган ҳаёт тарзи шунчалик шиддатли эдики, бир инсон – ота сифатида дард чекишга, курашлардан сўнг дам олишга, авом ҳалқ қаторида осуда яашашга имкон тополмасди. Ҳазрат гўё улкан оқимга тушиб қолган, энди фақат нариги қирғоққа сузиб ўтибгина ўзини сақлаб қолиши мумкин; бу оқимнинг забти шунчалик тезкор эдики, озгина ғафлатда қолиш, кечикиш ғарқ бўлиш билан баробар эди. У тинмай от сурешга, эгар устида тонгларни бедор ўтказишга, бунинг устига ўз сафдошларига жасоратда, матонатда, маҳоратда ўрнак бўлишга мажбур эди. Унинг танлаган йўли – ватанни озод қилиш, унинг қаддини тиклаш, ҳалқнинг бошига соябон бўлиш вазифаси шуни талаб қиласди.

Темурбекка ҳар бир дақиқа, ҳар бир ҳаракат – у чегараларда ёғийнинг пайдо бўлишими, ишонган одамларининг хиёнатими ёки тақдир ўйиними – ҳаммаси синов эди. У ана шу шафқатсиз синовлардан

мардона, шараф билан ўтиши керак эди, негаки, Ту-
ронзамин аталган бебаҳо юртнинг тақдири беихтиёр
унинг ҳаётига кириб борган эди. Энди Темурнинг за-
фари – бутун халқнинг ҳаёти, унинг мағлубияти шу
халқнинг мамоти эди. Соҳибқирон Темур зиммасида
ана шундай залворли юк бор эди.

Бу пайтга келиб, Мовароуннахр эски чегарала-
рида тикланган, Амир Темур Туронзамииннинг шав-
катли султонига айланган эди. Ҳазрат ўз табиати ва
тарбиясидан келиб чиқиб (*у гўзалликни қадрловчи,
хурсандчиликдан чинакам завқ оловучи киши эди ва
маърифатли, аристократ хонадонда тарбиялан-
ганди*), жанг жадаллардан бўш вақтларида ободон-
чилик ишлари билан муттасил шуғулланди, қадимги
Самарқанд, Урганч ёки Бухоро обидаларига монанд
иморатлар қуришга киришди. Уларнинг дастлаб-
киси ўз қароргоҳи Кўксарой эди. Кейин Кешда ота-
си ва пирлари Шамсиддин Мир Кулол (*1370 йилда
вафот этганди*) қабри устида мақбара курдирди.
Пайғамбаримиз авлодларидан Кусам ибн Аббос дағн
этилган Шоҳизинда зиёратгоҳини обод қилиш билан
бирга янги мажмуалар бунёд этди. Шулардан бири ёш
вафот этган жияни Шодимулк хотирасига қурилди.
Кейинчалик опаси Кутлуғ Туркон оқа ҳам шу ерда
дағн этилди ва мазкур мақбара ҳозир ҳам мавжуд.
Самарқанд атрофида бир-бирига ўхшамаган гўзал
боглар барпо этилди. Уларнинг аксарияти аёллар ша-
рафига аталган эди. Агар bogларнинг тарихи алоҳида
бир мавзу бўлса, Соҳибқирон тақдирида аёлларнинг
ўрни ва ҳазратнинг аёлларга муносабати, ҳурмат-
эътибори ундан ҳам кам қизиқ бўлмаган мавзу. Булар
ҳақида тадқиқотлар бор, бу юмуш тўхтамайди...

Умуман, Соҳибқироннинг шахсий сифатлари
ҳақида жуда кўп фикр юритиш мумкин. Бу гениал ва
мураккаб инсонда одам фарзандига хос барча бел-

гилар мужассам бўлганга ўхшайди. Бироқ шу сонсиз хислатларни баҳоловчи битта мезон бор: буюк бобо-калонимиз номард бўлмаган.

Ҳазратнинг мардлиги шу даражада бўлганки, у ҳатто ўзига қарши тиғ кўтарган, жонига қасд қилган кишиларда заррача инсонийлик бўлса, уларни қадрлаган, тан олган, гуноҳини кечирган (*баъзи лавҳаларни юқорида кўрдик*). Ўзига яқин олган одамларига хиёнат қилмаган (*ҳатто бу тарзда фикр юритиш бизга ҳам ноқулай, негаки, Соҳибқиронда бунақа кайфият ҳам бўлмаган*), эзгуликни ҳар қандай шароитда қўллаб-қувватлаган.

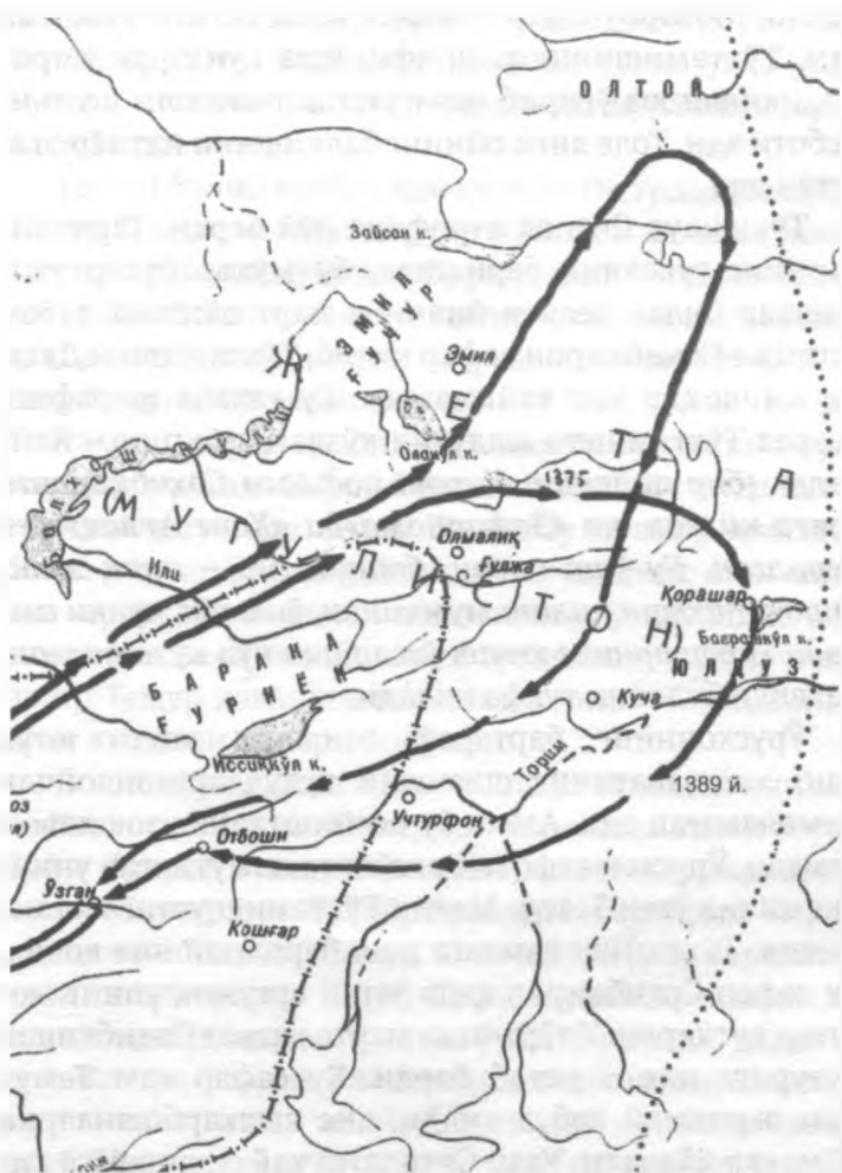
Ана шу фикрларимизнинг жонли тасдиғи Тўхтамиш тақдирида аниқ кўринади. Ҳақиқатан, шерурек, жасур бўлган бу йигит Темурбекнинг меҳрини қозонди, ана шундай кучнинг доимо ёнида бўлишини истади, ҳар доим қўллаб-қувватлади, бироқ...

Ўшанда, Ўрусхон қасос олиш учун Тўхтамишни беришни талаб қилганда ҳам Соҳибқирон ўз феълатворини намойиш қилди ва даргоҳига юкиниб келган одамни тутиб бериш (*ҳатто икки мамлакатнинг тинч-тотув яшаш манфаатларига мос тушса-да*) одамгарчиликдан эмаслигини изҳор қилиб, Ўрусхон билан муҳорабага чиқди.

1376 йилнинг қиши-қировли кунлари ўтгач, ҳарбий сафар бошланди. Ўрусхон ҳам бутун Жўчи улусининг қолган-қутган лашкарларини тўплаб келди. Бу тўқнашув қарама-қарши йўллар кесишган пайтда содир бўлди. Бир тараф бу ёғи Коракурум сахроларидан бошланиб, Европанинг киндигигача (*Адриатика денизигача*) ўз тасарруфига олган, дунёни чинакамига ларзага солган қавм вакиллари бўлса, иккинчи томон энди кураш сахнасига чиқсан, ички низоларни куникеча бостириб, тинч бунёдкорлик юмушига киришган ва истиқболда нима кутаётганини билмайдиган

Мовароуннахр чегараларини мустаҳкамлаш

учун кураш (1370–1380 ва 1385–1389 йиллар)

сирли күч эгалари эди. Шуниси борки, кучлар нисбати янги авлод фойдасига оғаётган эди: лашкарбошлиар, улус беклари Чингизийлар тасарруфидан чиқиб, қочиб, Мовароуннахр султони қўли остига ўтаётган эди. Тўхтамишнинг ташрифи, ўша кунларда Ҳирот маликидан юз ўтириб одамларнинг келиши шунинг исботи эди. Толе янги ойнинг балқишини ихтиёр этаётган эди.

Тўқнашув Сигноқ атрофига рўй берди. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, бу муҳорабалар узилишлар билан келаси йилнинг март ойигача давом этган ва Соҳибқирон зафар қучиб, Тўхтамишни Дашиби Қипчоқда хон тайинлаган. Бу ғалаба шарафига ҳазрат Тўхтамишга юлдузни кўзлаган бир от – Ҳанг Уғлақ (бир пайтлар Ҳирот подшоси Соҳибқиронга совға қилган от «Зафарнома»да «Ханг Ағлақ» деб берилган. Бу ўша отми, бошқасими – аниқ эмас, бироқ таҳмин қилиш мумкинки, ўша от, чунки имлода ҳарфларнинг кичик ўзгариши кўп кузатилган) лақабли бедовни тухфа қиласди.

Ўрусхоннинг бартараф этилиши катта ютуқ эди: мамлакатнинг шимолий худудлари ишончли ҳимояланган эди. Аммо бу осойишталик узоқ давом этмади. Ўрусхон вафотидан сўнг таҳтга ўтирган унинг энг кичик ўғли Темур Малик Тўхтамиш устига юриш қилди. Тўхтамиш ҳамлага дош беролмай яна қочди, бу сафар Соҳибқирон ҳадя этган арғумоқ унинг жонини қутқарди. У тўртинчи марта ҳазрат Соҳибқирон ҳузурига нажот истаб борди. Бу сафар ҳам Темур уни оғринмай қабул қилди, яна лашкарбошиларни кўмакка йўллади. Улар Сигноқни қайтадан қўлга киритдилар.

Шу кунларда (**20 август**) Амир Темур ҳаётида қувончли воқеа рўй берди. Яратган унга малика Тогай Туркон оқадан тўртинчи ўғилни ато этди. Накл

қиладиларки, Сохибқирон бу хушхабарни шахмат ўйнаб ўтирган ва шу ўйинда рух билан шоҳга кишт бериб, ғалабага эришган аснода эшигтан эмиш. Шунданми, янги фарзанди аржумандга Шоҳрух деб исм бердилар. Ўғил баркамол мухитда тўқис ўсиб-унди ва толе унга авлодлари қаторида энг нурли кунларни насиб этди...

Иқбол бошқа қутбда ҳам кулди – Оқ Ўрда ҳукмдори Темур Малик майшатга ружу қўйиб, мамлакат ҳолидан хабар олмай қўйгани, бу раиятнинг норозилигига сабаб бўлаётгани, улус Тўхтамишни талаб қилаётгани ҳақида хабарлар келди. Фурсатни ғанимат билиб, Сохибқирон Тўхтамишни лашкар билан отлантириди. Тўхтамиш зафар қозонди ва Даشتி Қипчоқни тўла эгаллаб, пойтахт Сарой Беркага кирди. Бу жуда катта тарихий ютуқ эди. Амир Темур бу муваффакиятдан беҳад хурсанд бўлди, Даشتி Қипчоқнинг эгалланиши муносабати билан тантаналар ўтказилди, афв эълон қилиниб, зиндондаги тутқунлар озод этилди. Амир Темур ҳомийлигига тахтга чиқсан Тўхтамишнинг юлдузли онлари бошланди.

Сохибқирон Даشتни Қипчоқда ўз салоҳиятини на мойиш этиб юрган чоқларида Хоразм волийси Юсуф Сўфи ўртадаги келишувларни ҳамда қариндошлик муносабатларини бузиб, Бухорога бостириб кирди ва аҳолини талади. Темур элчи юбориб, бу ҳаракатга изоҳ талаб қилди. Юсуф Сўфи шунчалар ҳаддидан ошган эдики, муроса қилиш ўрнига элчини зиндона ташлади. Элчини банд қилиш подшоҳлик шартларидан эмаслигини эслатиб битилган иккинчи хатни олиб борган кишини тутқун қилди, аксинча, талончиликни кучайтириди. Муроса талаб қилиб, Юсуф Сўфининг инсофга келишини кутиб, шу қиш ўтди. Шу пайтларда Сайфиддинбек ҳаж сафаридан қайтди (*у Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин зиёратга*

*кетганди). Кишни Занжирсаройда (кейинги қиши
ҳам, умуман, Соҳибқирон Сароймулхонимнинг
қизалоқлиги ўтган бу гушага кўп ташриф буюрган,
яшаган, қандай сир бор экан?) ўтказдилар.*

Кунлар исигач, Хоразмга юриш қилишдан бошқа илож қолмади. Кўшин тўртинчи марта мамлакат яхлитлиги ва осойишталигини кўзлаб йўлга чиқди. 1379 йил февраль ойида Амудан ўтиб, Урганчни ўраб олдилар.

Шу юриш асносида бўлиб ўтган қизиқ воқеалар: Юсуф Сўфининг яkkама-якка курашга тушмоқчи бўлгани (*бир пайтлар Оҳлот қамали пайтида ҳам Абубакр Аюбий Султон Жалолиддинни курашга чақирган ва ўзи қўрқиб чиқмаганди*), унга олтин товоқда Термиздан келтирилган илк ҳосилдан янги қовун юборгандари-ю, тухфани дарёга иргитганлари ҳақида кўп ёзилган.

Темур қўшинлари қалъани юз кундан кўп қамал қилиб турдилар. Юсуф Сўфи ўжарлик билан сулҳга рози бўлмади. Шундан кейин ҳаммасини қурол кучи билан ҳал қилишга тўғри келди.

Соҳибқирон Амир Темур шу юришида биринчи марта узоқ давом этган ҳарбий ҳолатга дуч келди (*қалъани эгаллаш уч ойдан кўп чўзилди*) ва ўзига хос тактика кўллашга мажбур бўлди. Кейинги юришлари давомида ҳам бундай вазиятга жуда кўп дуч келди ва илк катта муҳораба тажрибаси, сабоғи ҳар сафар асқотди. Бу ҳарбий тактика моҳияти шундан иборат эди: бирор қалъага яқинлашгандан сўнг, элчи орқали хат йўлланиб, таслим бўлиш таклиф қилинади. Таклиф қабул қилинса, ҳеч кимга тегилмайди, қалъа тасарруфга олинади. Рад жавоби бўлганда эса қалъа ўраб олинади ва унинг бир қисми вайрон қилинади. Бу охирги эслатиш бўлади, шундан кейин ҳам муросага келинмаса, бутун куч билан тотал хужум қилинган.

Бундай муносабат Сохибқироннинг ўз услубига айланди ва бутун жанглари давомида унинг зарбасига биронта ҳам қалъа дош беролмади. Бу Амир Темурнинг урушлар тарихида қолдирган ўзига хос навбатдаги дастхати эди.

Кухна Урганч қалъаси таслим бўлгач, олимлар, ҳофизлар, хунармандлар афв этилди, ҳарбийлар ва сарбозлар асир олинди. Бундай муносабат ҳам Сохибқирон фаолиятида ўзгармай қолди. У ҳеч қачон илм-фан, санъат аҳлига шикаст етказмаган, аксинча, уларни асрраб-авайлаган, илмидан, хунаридан фойдаланган. Ҳисоб-китобни қурол тутган кишилар, давлат бошликлари билан олиб борган, чунки ўринсиз қон тўкилишларга шуларни айбдор деб билган.

Кейинги замон тарихчилари турли сиёсий мақсадларни назарда тутиб, қалъаларнинг текислаб ташлангани, баъзан ўрнига арпа экилгани ҳолатига кўп ургу берганлар. Кўриниб турибдики, мазкур ҳолатда қамал узоқ давом этган ва шу аснода ўткир юқумли касаллик тарқалган бўлиши эҳтимоли бор. Бунинг бартараф этишнинг синалган усули сифатида эса кўкат ўстирилгандир. Нима бўлганда ҳам орадан кўп ўтмай, қалъа олдингисидан ҳам мустаҳкам ва маҳобатли қайта тиклангани китобларда қайд этилган.

Сохибқирон 1380 йил баҳоридан она шахри Кешда гўзал ва тенгсиз иморат қуришга фармон беради. «Куббат ул-ilm ва адаб» дея эътироф этилган шаҳардаги мазкур кошона кейинчалик Оқсарой номи билан машҳур бўлади. Оқсарой жуда мукаммал мажмуя бўлиб, Сохибқирон Темур унинг бетимсол ва тақрорланмас бўлиши учун ҳеч нарсани аямаган. Курилиш ишлари йигирма йилдан кўпроқ давом этиб, 50 минггacha одам юмушларга доимий жалб қилинган. У баландлиги 74, узунлиги 250 метрли улкан кошона

бўлиб, мингта хонаси бир-бирига ўхшамаган. Сарой тепасидаги катта ҳовуз, ҳовлисидаги улкан фаввора бу мўъжизанинг чинакам ноёблигини тасдиқлади. Унинг деворлариға «Султон Оллохнинг ердаги соясидир» деган гап чавандознинг бўйича катталикдаги олтин ҳарфлар билан ёзилган. Пештоқига эса машхур «Кимкибизнингқудратимизгашубҳаланса, қурдирган иморатларимизга қарасин», деган сўзлар дарж этилган. Саройни ўз кўзи билан кўрган испан сайёхи Руи Гонзалес де Клавихо унинг таътифига сўз ожизлигини эътироф этиб, бу гўзаллик қаршисида Париж ҳам лол қолишини тан олган. Хуллас, Оқсаройнинг қурилиши, тақдири, у билан боғлиқ воқеалар буюк бобокалонимиз тарихи ичидаги алоҳида тарихдир.

Оқсаройнинг қуришга киришилгани Мовароуннахрда саодатли кунлар бошланаётганинг хушхабари эди.

БУЮК ҲАЁТ ЛАҲЗАЛАРИ

1370 йил, куз – Самарқандда қурутой чақирилди.

Шибирғонга, Зиндачашм устига юриш.

Оқ Ўрда ва Олтин Ўрдадан элчиларнинг келиши.

1371 йил, баҳор – Жета сари биринчи юриш.

1372 йил, баҳор – Хоразмга илк юриш. Ҳонзодани келин қилиш шарти билан сулҳ тузилди.

Салтанатда жиддий ислоҳотларга киришилди.

1373 йил, январь – Хоразмга иккинчи юриш. Ҳусайн ўрнига ўтирган Юсуф Сўфи ваъдасини бажармагани учун узр сўрайди, ярим йўлдан қайтилади.

1374 йил, март – Хонзоданинг келин қилиб олиб келиниши.

Чегараларда ҳарбий түқнашувлар.

1375 йил баҳори ва ёзи – Қамариддинга қарши муҳофаза жанглари. Жаҳонгир Мирзо асиrlар ва Дилшод оқани Самарқандга олиб келди.

Июнь-июль – Хоразмга ва Жетага қарши бир пайтда учинчи ва тўртинчи юриш.

1375 йил, 26 декабрь – мўғуллар томон юриш.

Фатвон мавзесида қаттиқ совуқдан тўхташ.

1376 йил, 23 февраль – яна Қамариддин изидан. Дилшод оқа Соҳибқирон никоҳида.

Баҳор – Жета устига ҳал қилувчи юриш. Мўғуллар қаршилигининг бутунлай бартараф этилиши ва ҳудудларда тўла хукмронликнинг таъминланиши.

Умаршайх Мирзо – Андижон ҳокими.

Жаҳонгир Мирзо вафот этди.

Тўхтамишнинг Соҳибқирон ҳузурига келиши. Унга Ўтрор ва Саброннинг берилиши.

1377 йил, март – Оқ Ўрда устидан зафар.

Тўхтамиш – Даشت Қипчоқ хони.

20 август – Шоҳруҳ Мирзо туғилди.

1378 йил – Богибөҳишт қасри ва чорбоғи қурилди. Соҳибқирон Туман оқага уйланди. Қишини Занжирсаройда ўтказди.

1379 йил, февраль – Хоразм устига тўртинчи юриш.

Умаршайх Мирзо Андижонда Гулистон боғини барпо қилишга киришди.

1380 йил – Оқсарой қурилишининг бошланиши.

Мироншоҳ Мирзо қўмондонлигига 25 минг лашкар Хурсонга йўл олди.

ЖАҲОНГИР

(1380–1390 йиллар)

Соҳибқирон Темур чинакамига камолга етди. Унда, бир донишманд таъкидлаганидек, йигирма ёшгача жисмоний қувват, ўттиз ёшгача ақл ва, низоят, қирқ ёшгача бойлик насиб этди – бу пайтда Темурбек Туронзаминнинг ҳакиқий султони эди. Бирор нарсага эришиш осон, уни сақлаб қолиш қийин, деган гап бор, энди унинг зиммасида жами сарватини муҳофаза қилиш ва кўпайтириш, шунингдек, ўз имкониятини, салоҳиятини тўла намойиш этиш ташвиши туради.

Амир Темур атрофидагиларнинг ишончини тўлиқ қозониб улгурди. Бу бежиз эмас эди. Ундаги яширин қобилиятни юришларда анча кўзи пишган, одамни ажрата оладиган Туглуқ Темур 1360 йилдаёқ сезган эди. Катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирган Чингизий фотиҳ Кешда Темурни кўрди-ю, шаштидан тушиб, отасининг мулкини Амударёгача бўлган ерлар билан қўшиб суюргол қилиб берди. Темур вужудидаги ботиний қудратни маҳаллий амирларнинг дастлабкиси Қазаған ҳам сезган эди, шундай бўлмаса, унга ишониб, Хурросонга юбормаган, қўшинга мингбоши қилиб тайинламаган ва, низоят, иккиланмай набираси Улжой Туркон оқани никоҳлаб бермасди.

Темурбекда қандайдир жозиба бўлмаганда, бўйсунмас айикдек амирлару жаҳд қилса дарёни куритадиган беклар унинг хизматига кўл қовуштириб келмас эди, энг нуфузли амир, ўн йилдан кўпроқ Мовароуннаҳри бошқарган Қазағаннинг набира-

си Ҳусайн билан орани очиқ қилиш пайти келганда, кўпчилик унинг тарафида турмасди. Темур ўз кучини, нимага қодирлигини кўрсатиб қўймаганда эди, рақиблари унинг келаётганини эшишибоқ тирақайлаб қочмасди. У 243 йигити билан 12 минг киши кўриқлаб турган Қарши қалъасини забт этди, 13 нафар ҳамроҳи билан 150 асирни кутқарди, 200 киши 4 минг лашкарнинг ҳалқасини ёриб чиқиб кетди.

Бундай ҳайратомуз воқеаларни кўплаб келтириш мумкин, булар Темурнинг ҳозиргача кечган ҳаётидан лавҳалар, холос. Ҳали унинг зиммасига буюк қахрамонликлар юкланганди, улар билан кейинги сахифаларда танишамиз.

Албатта, дастлабки қадамлар (*ҳа, Туронзамин ҳудудларидағи ушбу ҳаракатлар катта ҳаётнинг бошланишигина бўлиб қолди, тақдир Темурга жуда теран умргузаронликни ҳадя этди*) улкан ютуқларнинг сири ҳақида ўйлаб кўриш имконини беради. Агар гап ғалабаларнинг сабаблари ҳақида кетадиган бўлса, унинг асосини Соҳибқироннинг шахсий фазилатларидан изламоқ керак. Яратган унга чексиз қобилият билан бирга ўша қобилиятни истеъфода эта оладиган ақл ҳам берган эди.

Соҳибқирон Темур деганда, аввало, гениал (*доҳий*) шахс тушунилади. Ҳазратнинг ўзи кўп такрорлаган ҳаётий тамойиллари борки, уларни эслаш беназир шахсини тасаввур қилишга имкон беради. У «Тузуклар»ида асло душман излаш йўлидан бормаганлигини, балки душманларни дўст қилишга интилганини кўп такрорлайди. Унинг узоқ ва барқарор зафарли юришларининг асрори билан қизиқсан тадқиқотчилар ҳам Темурнинг жиддий душманлари бўлмаганлиги, шунингдек, қўл остидаги бошликлар ўртасида адоват умуман ҳукм сурмагани – ички ихтилофлар рўй бермагани ҳолларини унинг салтанати

бардавомлигини таъминлаганини таъкидлайдилар. Үнга ҳукмдорлик, кейин эса жаҳонгирлик насиб этганда ҳам йўлида учраган катта-кичик рақибларига уларнинг хатти-ҳаракатига мос муомала қилган, иложи борича тўқнашувга бормасликка, низони тинч йўл билан ҳал қилишга интилган. Шу ўринда ҳазратнинг иккинчи ҳаётий шиори ёдга келади: «салтанат ишларининг тўққиз улушкини машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улушкини эса қилич билан бажо қилиш».

Табиий, Темур от сурган йилларда одамлар ўртасида ўзига хос тартиблар ҳукм сурарди. У пайтда ақлдан кўра жаҳолат устун эди ва ҳокимиятни фақат кучли сиёsat, қолаверса, шафқатсизлик билан сақлаб қолиш мумкин эди. Темурбек бу талаблардан чекина олмасди ва ўша даврда урф бўлган жазо чораларини хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам қўллашга мажбур эди. Бироқ ҳар қандай шароитда ҳам умр бўйи «қилични ўйлаб қинидан чиқариш (*чекиши*)»га интилгани шубҳасиз. Ахир у икки хил муносабатлар – мўғуллар ва туркийлар тарихи ажralаётган пайтда сахнага чиқди. Мабодо, унинг юрагида инсонпарварлик бўлмаганда ундан даҳшатли фотиҳ пайдо бўлиши ва ўтган йўлларида гўзал бинолар, жаннаторо боғлар эмас, вайроналар, култепалар қолиши мумкин эди.

Тафаккур тараққиётининг XXI асрига келиб, цивилизациялар тадрижи таҳлилиниң кўплаб хуносалари пайдо бўлдики, улар орқали биз баъзи нарсаларни тўлароқ тушуниб олишимиз мумкин бўлади. Жумладан, формациялар алмашаётган, янги тартиблар жорий бўлаётган ғалаёнли пайтларда «ҳокимият тепасига кам қобилиятли, лекин иззатталаб, кучли жозибали, бироқ ишлашга кучи ҳам, матонати ҳам етишмайдиган одамлар» келиб қолар экан (*А. Герцен*). Ўша пайтларда муносабатлар маълум бўлмайди, омма тепадаги одамнинг оғзини пойлаб юравера-

ди ва унинг халқни яхши ёки ёмон томонга бошлаб кетишига имкон берадиган бўшлиқ (*вақт*) пайдо бўлади. Франция ва Германияда шундай вазият юзага келганда ҳокимият бошига келиб қолган Наполеон ва Гитлер нима «каромат» кўрсатганини бутун инсоният бир умр унута олмайди.

Не бахтки, олис XIV асрнинг зулмат кунларида миллатнинг, халқнинг пешонасида қуёш порлаган эди – ҳокимият тепасига қалби эзгу мақсадларга тўлган Турон фарзанди – Соҳибқирон Темурбек келиб қолган эди.

Шундай қилиб, тарих ғилдираги юксалиш сари одимлади, Темур мамлакат жиловини қўлига олиб, унинг қудратини мустаҳкамлаш, мустақиллигини таъминлаш, дунёда номини бор этиш мақсадига киришди.

Албатта, Темур дастлабки йилларда мамлакатида амалга оширган ислоҳотлар ҳақида узоқ гапириш мумкин. Маълумки, ўша пайтда Туронзамин мўғулларнинг асрий истибодидан чалажон ҳолатга келиб қолган, ҳамма ёқда қашшоқлик, вайронгарчилик эди. Вазиятни изга солиш учун Соҳибқирон томонидан кескин чоралар кўрилган.

Давлатни бошқарадиган маъмурий тизим юзага келтирилган.

Худудларда қатъий маҳаллий идора усули жорий этилган.

Тафтиш, назорат, солиқнинг ўзига хос тизими барпо қилинган.

Албатта, барқарорички ривожланишини мустаҳкам ташки сиёсатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Теваракдаги юртларнинг эса Темур давлатига қарашлари турлича эди: бири ҳамкорликни кўзлаб, элчилар юбораётган бўлса, бошқасида зимдан ҳаёт-мамот курашига тайёргарлик кўрилаётганди.

Аввало, ташқи омилларнинг таъсири, кейин эса мамлакат салоҳиятининг жадал ошиб бораётгани Амир Темурнинг икки дарё оралиғидан чиқиб, кенгрок сарҳадларда фаолият юритишини талаб қиласарди. Қолаверса, тақдир ҳукми (*пешонага ёзилгани*)ми ёки ҳар қандай одамда бўладиган шахсий майлларми, хуллас, Соҳибқирон Темур парвозга шай туради.

«Темур тузуклари»да шундай қайдлар мавжуд: «Ўз-ўзимча: «Худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Оллоҳ таолонинг муқаддас мулки – ер юзига эгалик қиласадиган подшоҳ ҳам битта бўлиши керак», дея ўйлар эдим». Шуниси борки, бу эътироф Темур ҳали катта аренага чиқмаган, Туронзамин парчаланиб, беклар ўртасида талаш бўлиб ётган пайтларда хаёлидан кечган. Демак, ўша пайтдаги тасаввурича, ер юзи – Мовароуннахр ҳудудлари бўлиб тюолгандир. Бинобарин, «Тузуклар»даги бу сўзларни кимнингдир дунёни забт этиш васвасаси деб тушумаслик керак. Шароит, вазият тақозоси, албатта, кераклича жавоб қайтаришни талаб этарди.

Воқеалар тадрижига эътибор берайлик.

Хоразм юришидан қайтилгач, Соҳибқирон курултой чақирди. Унга Хурсон вилоятининг подшоси Малик Ғиёсиддин ҳам таклиф қилинган эди. Ўшанда вилоят курдлар сулоласи қўлида бўлиб, ўзича мустақил кун кечирар, ҳатто уларга мўғуллар ҳам дахил қиласмаган эди. Малик курултойга келмайди. Фақат ҳожи Сайфиддин элчи бўлиб келса, боришини билдиради. Сайфиддин бориб, аҳвол билан танишгач, Малик ўзича мудофаага тайёргарлик кўраётганини (*شاҳарга қалъа қураётганини*) ва Темур ихтиёрига ўтмоқчи эмаслигини сезади. Аслида, «Тузуклар»да қайд этилишича, Ироқ ахолисининг ўз ҳукмдорлари – Музafferийлар ва турли тоифадаги

хукмдорлар зулмидан шикоят қилиб ёзган аризалар Соҳибқироннинг қўлига тушгач, Ироқقا юриш тадоригини кўришга жазм қиласди ва дастлаб Хурросон давлатлари билан иттифоқ тузишни мўлжаллайди. Кўшнилар эса ўз билганларича кун кўрар, ўзаро низолардан боши чиқмасди. Жумладан, (*Ҳиротни кўрдик*), Сабзаворда Хожа Али Муайяд бошлиқ Сарбадорлар хукмдорлик қилса, Мозондаронда амир Вали подшо бўлиб, унинг қавми афғон қабилаларига мансуб эди. Ҳиротдаги курдлар эронийлашган ўғуз турклари авлодлари саналиб, улар суннийлар эди. Сарбадорлар эса форс шиаларидан ташкил топганди. Ана шундай турли-туман ихтилофлар туфайли бу икки давлат ўзаро уришаётган эди. Шу ҳудуддаги Калот ва Тусни Алибек бошқаарди. Эронда мўғул хонларининг сўнгги қолдиқлари – Элхонийлар сақланиб қолганди. Озарбайжонни Жалойирлар сultonлиги ўзига қўшиб олганди.

Аниқбўлиб қоладики, дунё масштабида қараганда, кафтдек жойда асло қони қўшилмайдиган турфа қавм жамланганди ва улар ўртасидаги низолар бир зум тўхтамасди. Бундан оддий халқ кўп жафо чекарди.

Темурга иттифоқчилар керак бўлиб турганда Монхондан Алибек Жониқурбоний (*ўша, Соҳибқиронни 62 кун асирикда ушлаганлар вакили*) келиб қолди. Ўтган гаплар унутилди. Алибекнинг қизини ҳазрат набираси Муҳаммад Султонга келинликка сўради. Энди ҳамкор бўлишга, баҳорда Хурросонга бирга боришига аҳдлашилди.

Хурросон забтига киришишдан олдин Соҳибқирон 25 минг лашкарга 14 ёшли ўғли Мироншоҳни бош қилиб ўша томонларга юборди. Бу катта сафар олдиндан разведка характерида бўлса керак.

1381 йил февраль ойида Темурбек бошлиқ қўшин Керки кечиги орқали Амударёдан ўтди. Андхуйда

жахрия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан Бобо Сангу яшарди. Хофизи Абрўнинг ёзишича, Темур уламони ҳузурига чорлайди, лекин валий зот «Менинг унда ишим йўқ, юмуши бўлса, ўзи келсин» деб жавоб қайтаради. Темур бундай журъатли одамни кўришга иштиёқи ортиб, даргоҳига боради. Кейин бобо айтган эканки, «Ҳар доим бирорвга юзма-юз бўлсам, уни салобатим босарди, бу сафар йигитнинг салобати олдида шошиб қолдим». Унинг зиёратига борганда, Соҳибқиронга қўйнинг тўшини узатди. Темур тўшни қўлига олиб, «Хуросон ер юзининг тўши бўлса, у бизнинг илкимизга ўтади», деб яхши таъбир килди.

Хирот яқинидаги Тайобод қишлоғида Соҳибқироннинг пири, машҳур авлиё Зайнiddин Абубакр Тайободий яшардилар. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Темур эмаклаб бориб, шайхнинг оёғига бош урди. Шунда шайх Темурнинг кифтига икки қўлини қўйди. Темур (*кейинчалик*) деди: «Агар шайх елкамдан тезлик билан қўлини олмагандан, чиндан ҳам мени (*тоғ*) босиб қолади, деб ўйлаган эдим. Гўё осмон ерга узилиб тушгану, мен ўзимни еру осмон ўртасида майда-майда бўлиб кетгандек тасаввур қилдим». Пир амирни ғалабалари билан кутлаб, яхши тилаклар билдириди, ҳаётига оқ йўл тилади. Соҳибқирон бу улуғ инсон билан бир умр муносабатларини узмади, ундан маслаҳатлар олиб турди. Зайнiddин Тайободий чинакамига Темурнинг маънавий пирларидан бирига айланди. «Темур тузуклари»да ул зотнинг номини бир неча жойда хурмат билан эслайди.

Воқеаларнинг бошланиши Соҳибқироннинг зафаридан дарак бераётган эди. Фушанж қалъаси (у Соҳибқироннинг зафарли юришлари давомида биринчи марта забт этган қалъаси сифатида белги-

ли), кейин Ҳирот шаҳри астойдил жангу жадаллардан сўнг таслим бўлди. Темур Ҳирот атрофида тикланган қалъани бузиб ташлашга буюрди, чунки кейинчалик исён чиқиши мумкин эди (*ростдан, 1383 йил ҳиротликлар қўзғолон кўтардилар*), шаҳарнинг темир қопланган нодирдарвозаларини эса Шахрисабзга юборди. Шаҳар аҳлидан бир қисмини ҳам кўчириб бориш амр этилди. Кейинчалик Ҳирот Темурийлар давлатининг йирик маданий марказларидан бирига айланди. У Мир Алишер Навоий таваллуд топган шаҳар сифатида эса тарихимизда мангу муҳрланди.

Нишопур ва Журжон орасидаги Исфараин қалъаси Темур лашкарига қаттиқ қаршилик кўрсатди. Қалъа эгаллангач, у бузиб, ер билан тенг қилиб ташланди ва қайтиб тикланмади.

Сафар ғалаба билан ниҳояланди ва апрелда Самарқандга қайтдилар. Бу Темурнинг ўз ҳукмонлиги давридаги Мовароуннахрдан ташқари биринчи йирик юриши эди.

* * *

Шундан кейин Али Муайяд ва Алибек тобелик шартини қабул қилдилар. Сабзавор, Калот ва Тус Соҳибқирон тасарруфига ўтди. Амир Вали эса бўйин эгишни хоҳламасди чоғи, музокараларга ҳам тобе йўқ эди.

Соҳибқирон кенжা қизи Тоғайшоҳни жуда яхши кўрарди, эркалаб Оқабегим, деб атарди. Оқабегим кутилмаганда касалга чалиниб, вафот этди. Бу йўқотиш Темурга оғир таъсир этди, дунё ишларидан бутунлай қўли совиди. Шу кунларда унга тобе бўлган Алибек амир Вали билан бирикиб, Сабзаворни босгани, халқни талаётгани ҳақида хабарлар тарқалди. Темур эшитиб, пинагини ҳам бузмади, унинг кайфияти ёмон эди. Тарихчи Яздийнинг ёзишича, Соҳибқироннинг

опаси Кутлуғ Туркон оқа унга мамлакат ахволини ўз холига ташлаб қўйиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини тушунтирган ва бебошлар устига қўшин тортиб боришга кўндириган.

Қишининг ўртасида черик йигилади, Моҳон орқали Калотга етилади. Таассуфлар бўлсинки, Алибек Жониқурбоний бола-чақаси билан қальага кириб олиб, Темурдан юз ўгиради. Уни инсофга чақиришлар бефойда кетади. Оғир жанглар билан Калот эгалланади, Соҳибқирон қариндошлик ҳурмати (*қизи Мұхаммад Султонга қаллик эди*) Алибекни кечиради.

Амир Валибекни таъқиб этиб, Туршиз вилоятига бордилар. Туршиз қальасини афғон қавмларидан садидийлар шижаот билан қаттиқ ҳимоя қиласидилар. Уни эгаллаш оғир кечади. Қалья таслим бўлгач, Соҳибқирон ҳимоячиларнинг жасоратига тан беради ва уларни ўлдирмай, ўз аскарлари сафига қўшиб олиб, Мовароуннахрга жўнади. Бу ердаги қальалар муҳофазасини уларга топширади. Бундай муносабат – ўз душманини қаҳрамонлик учун афв этиш ва уни ўз сафига қабул қилиш урушлар тарихида кам учраса керак.

Туршиздан сўнг (*шу жойда Дишод оқа Соҳибқирон билан бирга эди, унинг тоби қочади ва Самарқандга жўнатадилар*) Мозондаронга йўл олинганини эшитган амир Вали қўрқиб, Соҳибқирондан шафқат сўради. У афв этилди ва мағлубларга турли чоралар кўлланди. Жониқурбонийлар Тошкентга жўнатилди. Алибекнинг ўғиллари ва иниси Андижонга, Умаршайх Мирзо ихтиёрига юборилди. Туршиз ҳокими Малик Ғиёсиддин Самарқандда сақланди.

Хурросон ерларига Мироншоҳ Мирзо ҳоким этиб тайинланди.

Тобелар янги ҳукмдорларни осонгина тан олиб қўймадилар. У ер-бу ерларда исёnlар бўлиб турди. Бебош оломон Ҳирот ичкарисидаги Ихтиёриддин қалъасини эгаллаб олди. Сабзаворда Соҳибқирон тайинлаган доругани ўлдирдилар. Сеистонда рақиблар бош кўтардилар. Бундай ҳолларда зарур тадбирлар кўрилди, эшитган, кўрганлар ваҳимага тушадиган шафқатсиз чоралар кўлланди.

Соҳибқирон шарқий чегаралар – Мўғулистон томонга, Қамариддинга қарши жияни, амирзода Али бошлиқ қўшин юборади. Улар ҳудудларни тафтиш килиб, яна Қамариддинни тутолмай келдилар.

Шероз подшоси Шоҳ Шужоъа оқил ва фозил киши эди. Амир Темурнинг Хуросондаги юришларини эшитиб, бу безовта элда тинчлик ўрнатилганини муборакбод этиб, элчилар юборди, ўзининг хайриҳоҳ эканлигини изҳор этди.

Минтақада тинчлик ўрнатиш миссияси давом этди. Балхда қўшин йиғилишини кутиб, бир оз тўхташга тўғри келди. Шу жойга икки ойлик Халил Султонни йўргаклаган Хонзодахоним келади (у олдинроқ Мироншоҳ Мирзога узатилганди), бу ташриф шарафига катта базм уюштирилади. Ҳаёт фақат жангу жадалдан иборат эмас-ку.

Эрон ва Ҳиндистон чегара ҳудуди (*Кач ва Мекрон*)да карвонларни талашга машғул бўлган Туман, Ҳазарбаро қалъаси атрофидаги уч мингдан ортиқ йўлтўсарлар, Даҳна қалъаси бебошлари даф қилинди. Дунёнинг ишларини қарангки, ана шу юришлар пайтида Соҳибқиронни Сеистонда ярадор қилган Мамактув исмли мекронлик навкар узркашлик билан ҳазрат қошига келди. Аммо бу узр қабул қилинмади, у нариги дунёга жўнатилиб, қалъалари эгаллаб олинди. Қандаҳор вилояти ҳам тасарруфга ўтди. Энди навбат Мозондаронга етганди.

Албатта, ҳар гал ҳам мақсад ҳосил бўлавермайди, ташки борлиқ доимо бизга бўйсунавермайди. Машаққатлар тортиб эришган, узоқ кутилган ютуқлар қаторида хабар бермай, кутилмаганда рўй берадиган ҳодисалар ҳам мавжуд. Шу йилда кетма-кет Соҳибқироннинг завжай муҳтарамаси Дилшод оқа ва опаси Кутлуг Туркон оқа бандаликни бажо қилдилар. Дилшод оқа саккиз йил Соҳибқирон никоҳида бўлди, у Мўғулистон маликаси эди. Кутлуг Туркон оқа ақлли, маслаҳатгўй аёл эди, Темурнинг жами изтиробу қувончларига гувоҳ эди. У Шоҳизинданда дафн этилди. Таъзия кунлари ҳазрат Соҳибқирон кўп ортиқ хафа бўлди, Сайид Барака, яна бошқа уламолар ёнида туриб, хотира маросимларини ўтказдилар.

Соҳибқирон илгидаги ҳудудлар кенгайиб борар, бу ҳол ўз-ўзидан чегараларни мустаҳкамлаш, ички аҳволни барқарор ушлаб туриш чораларини кўришни талаб қиласди. Айниқса, тарихий ва географик мавқеи баланд шаҳар ва қалъаларга доимий эътибор зарур эди (*Бу пайтда Макка ва Мадинага олиб борувчи йўллар ўтадиган Сулаймон тоғлари, Марказий Осиёни Ҳиндистон билан боғлайдиган уч йўлнинг иккитаси – Панжоб ва Мўлтонга туташган Буст шаҳри – уни қўлга киритишга Искандар Зулқарнайн ҳам, Маҳмуд Газнавий ҳам, Чингизхон ҳам алоҳида эътибор берган эдилар – Соҳибқирон тасарруфига ўтган эди*). Тинчликни таъминлаш мақсади ҳаракатда бўлган баъзи бебош тўдалар устига юришни тақозо этарди. Вазиятдан келиб чиқиб, жиддий сафарга тайёргарлик кўрилди. Унинг бир оз узоқ давом этиши кутилаётган эди.

1384 йил баҳорида қўшин Самарқанддан чиқиб, Дурун қалъасига етди. У эгаллангач, Дехистон (ҳозирги Туркманбоши шаҳри) орқали Журжон дарёсини кечиб, Шоҳонга кетдилар. Жиддий тўқнашувга

тайёргарлик кўрилди, амир Валининг қўшини билан йигирма кун мудофаа жанглари олиб борилди. Вали енгилса-да, тутқич бермай, Астробод (*Мозондарон пойтахти эди*)га қочди. Уни изма-из таъқиб қилиб, Домғон (*Теҳрон*), сўнгра Райгача бордилар. Амир Вали тоғлар орасидаги Рустамдор вилоятига қочиб яширинди. Соҳибқирон бўлган жойларини назардан ўтказиб, шаҳар ва қалъаларга тарафдорларидан бошлиқлар тайинлаб борди. Оёғи остидаги Султония (*ўша пайтда Форснинг пойтахти*), Табриз (*Озарбайжон пойтахти*), Омул, Сори шаҳарлари (*Фирдавсий «Шоҳнома»сида бу шаҳарларнинг подшоҳ Манучеҳр томонидан эгалланиши васф этилган*) ташвишсиз фатҳ бўлдилар. Ўша йил қишини Райда ўтказиб, 1385 йилда Самарқандга қайтдилар. Пойтахтда ғолиб лашкар шод-хуррамлик билан кутиб олинди.

Нафасни ростлаб, мамлакат ички ҳаёти масалалари билан шуғулланиш имкони туғилди. Кўплаб янги мадрасалар, хонақоҳлар курилди, боғлар барпо этишга киришилди. Соҳибқирон шу йил қишини Занжирсаройда ўтказди.

* * *

Соҳибқирон мамлакатининг жанубий чегараларини мустаҳкамлаш билан астойдил машғул бўлиб кетган йилларда шимолда бир тўқай йўлбарси тобора куч тўплаб, кураш майдонига дадил кириб кела бошлаган эди. Бу – ҳаммамизга маълум Тўхтамишон эди.

Тўхтамиш ҳазрат Соҳибқирон кўмаги билан Оқ Ўрда тахтини (1378 йил) эгаллагач, унга янги имкониятлар эшиги очила бошлади. У, аввало, жасур ва қобилиятли лашкарбоши эди (*ахир беҳудага Темурbekнинг назарига тушмагандир*). Кейин эса у балофат

палласига етганда мўғуллардан ундан кучли етакчи (*лидер*) йўқ эди. Етарли куч тўплагач, Олтин Ўрдани ҳам бўйсундириш фикрига тушиб қолди ва 1380 йилда Азов дengизи қирғоғидан унча узок бўлмаган Марипол районидаги Калька ёнида Олтин Ўрда ноиби Мамайни енгиб, мақсадига мұяссар бўлди. Ўзини Олтин Ўрда хони, деб эълон қилди. Шу билан икки ўрда қўшилди. Унинг ғайрати туфайли иккига бўлиниб ётган Даشتி Кипчоқ ерлари бирлашди ва у амалда бир пайтлар Жўчи бошқарган ҳудудлар ҳукмдорига айланди. Пойтахти қуи Волга бўйидаги Сарой ҳисобланган унинг давлати чегаралари Сирдарёдан Днестргача, Ўтрордан Киевгача чўзилган эди.

Тўхтамиш тезда қувватга кира бошлади, Чингизхон анъаналарини давом эттириб, йирик юришларга азм этди. Руснинг кўлдан чиқсан ҳудудларини яна босиб олди. 1382 йил августида Москвага ўт кўйди, Владимир, Юрьев, Можайск сингари рус шаҳарларини вайрон қилди, ўзига халақит беришга уринган Литва князларига Полтава остоналарида қақшатқич зарба берди. У Руслан давлатини яна мўғулларга тиз чўқтириди.

Бундай ғалабалар Тўхтамишнинг бошини айлантириб кўйди. Энди Соҳибқирон Темурни эсдан чиқарадиган, уни писанд қилмайдиган ҳолга етди. Босар-тусарини билмай қолган Тўхтамишнинг 1383 йил Хоразмга киргани, Сулаймон Сўфи билан апоқ-чапоқ бўлиб, ҳатто ўз номидан пул чиқазгани ҳакида тарих китобларида ишоралар бор. Аммо Соҳибқироннинг бу ҳаракатларга эътибор бермагани кизик.

Хуллас, андишанинг отини қўрқоқ билдими ёки Турон арслонининг жигига тегмоқчи бўлдими, ўша 1386 йил қишида кечагина Темурбек отларининг туёғи теккан йўллар билан Кавказга бостириб борди.

У мазкур юришга аждодлари удумига содик қолиб, жуда тантанали тус берди. Тўхтамишнинг тўққиз думлик хоқонлик байроғи ортидан ҳайқириқлар билан Чингизхон авлодидан 12 шаҳзода қўшини от суриб борган. Улар Дарбанддан ўтиб, шамол тезлигига Табризни эгаллаганлар, Ширвон ва Озарбайжоннинг бошқа вилоятларини талаб, мачит ва мадрасаларни бузиб (*демак, улар ислом динига қарши эканликларини яширмаганлар, худди Чингизхон тутган йўлни қўллаганлар*), кўп ташвиш орттирганлар.

Эронзамин ўша пайтда зиддиятли бир тарихий шароитни бошидан кечираётган эди. Аввало, у бўлиниб, парчаланиб кетган ва бундай ҳол, биринчидан, ўзаро низоларга сабаб бўлса, иккинчидан, эл-улуснинг қашшоқланишига, бир вақтлар гуллаб турган маданиятнинг танazzулга юз тутишига олиб келарди. Тўхтамишнинг ошигич бурнини суқиши эса вазиятни яна ҳам чалкаштириб юборган эди.

Соҳибқирон икки йиллик юриши давомида бу қадимий ўлкадаги ахволни ўз кўзи билан кўрган, унинг келажаги ҳақида хulosалари бор эди. Мўғуллар шимолий ҳудудларни бемалол мусаххар этиб, ўлжаларни қўлга киритиб кетдиларми, демак, Хуросон ахли ўзини ҳали ҳимоя қила олмайди. Туран ва Эроннинг азалий муштарак тарихи шуни кўрсатадики, уларнинг бирида тинчлик бўлмаса, иккинчисида ҳам осойишталикни кутиш мумкин эмасди. Туташ чегаралардан безовталик сизиб ўтиб кетаверади. Кўриниб турибдики, вазият Эронзаминдаги ахволни барқарорлаштириш вазифасини кўндаланг қилиб қўяяпти. Соҳибқирон Темур бу нозик ҳолатни ўз вақтида англади ва жиддий юриш тадоригини кўрди. Тавочилар вилоятларга чиқиб, ҳарбийларни жамлади. Темурнинг таржимаи ҳолида

«Уч йиллик юриш» номи билан машхур катта сафар бошланди.

Уч йиллик юришдан кўзда тутилган мақсад ва унинг натижалари ҳақида кўп тадқиқотчилар ўз муносабатларини билдирган. Аввало, бу азим ҳаракатга зарурат туфайли кўл урилгани аниқ. Мақсад эса худудда барқарор тинчликни таъминлаш, ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш эди. Нотинчлик туфайли тартибсизлик авж олган, йўлларда талончилар кўпайиб, карвонларнинг ўтишини қийинлаштиради. Шунингдек, диний низолар пайдо бўла бошлаган, бундан мусулмонлар азият чекаётган эди. Грузинлар кучайиб, Озарбайжоннинг Ганжа ва Шеки бўлукларини эгаллаб олганди.

Кўшин Жайхундан ўтиб, Мозондарон шарқидаги Ферузкўҳ қалъасига етди. Сохибқирон улус ҳокимларидан ахволни суриштирди, Тўхтамиш келиб-кетганидан сўнг бўлиб ўтган ўзгаришлар билан қизиқди. Гап орасида Луристонда Маккаи мукаррамадан қайтган карвонларни талаганлари ҳақидаги хабар айтилди. Темур бу воқеани жуда тез тафаккуридан ўтказди, ҳам сиёsat, ҳам вазият тақозоси билан кескин тадбирлар қўллашга аҳд қилди.

Луристон Исфаҳоннинг шимоли-ғарбидаги вилоят бўлиб, ўтиб бўлмас тоғу тошлар кўп эди ва қароқчилар ўзларини бехавотир ҳисоблардилар. Темур ўз қудратини биркўрсатиб қўйишни мўлжаллади. Бунинг билан, аввало, йўлтўсарларни жазолаб, диндорларнинг ишончини қозонади, ўзининг тинчлик тарафдори ва таъминловчиси эканини кўрсатади, ниҳоят, аскарининг қудратини намойиш этади. У ўн кишидан саралаб биттасини олди, тоғда аскотадиган буюмлар билан тўла қуроллантириди. Топшириқнинг бажарилишини шахсан ўз назоратига олди. Сохибқироннинг ишончидан руҳланган,

жасорат кўрсатишга иштиёқманд бўлган йигитлар тоғларда мислсиз қаҳрамонлик намойиш этдилар, бургут учиб ўтолмайдиган чўққилар бағридан қароқчиларни битталаб тутиб, йўқотдилар. Жанг оғир кечди, Соҳибқироннинг ботирларидан айримлари, жумладан, жияни Али Муайяд ҳам ҳалок бўлди.

Зафарли юриш давом этди.

Табриз яқинига Султон Аҳмад жалойир қўшини билан келгани хабари етгач, жадаллаб Озарбойжонга юрилди. Жалойир туриш бера олмай қочди, шаҳар ҳеч қаршиликсиз Темурга дарвозаларини очиб берди. Шаҳар Тўхтамишдан катта талафот кўрган эди, Соҳибқирон ташрифини улар мадад кучлари сифатида қабул қиласидар. Шаҳарнинг обрўли кишилари, илм ва санъат вакиллари, қозилар пешвоз чиқиб, тобелик шартини бажо этадилар. Шаҳарнинг энг яхши хунармандлари Самарқандга жўнатилди.

Хунармандлардан ташқари шаҳар яқинидаги Шабистар қишлоғи аҳли ҳам Темурнинг алоҳида илтифотига сазовор бўлишади. Шу қишлоқда таваллуд топган шоир Маҳмуд Мирзаҳайдарнинг «Гулшани роз» достони йигитлик йилларида Соҳибқиронга кучли таъсир этган, ҳатто уни ёддан айтиб юаркан. Шундай латиф шоирга ватан бўлган макон аҳлининг ҳар бирини алоҳида сийлашга аҳд қилган жаҳонгир ҳар жон бошига маълум миқдордан тилла пул тарқатишни амр этади. У пайтда олтиннинг қадри қай даражада экани маълум эмас-у, баъзи манбаларда Шабистар қишлоғига ўттиз кило чамаси тилла тарқатилгани қайд килинган. Бу далил ҳеч қандай изоҳларсиз ҳам тушунарли.

Нахчивон мустақил хонлик эди. Жиддий тўкнашувдан кейин у ҳам таслим бўлди. Шу орада Валибек қочиб, Халхол вилояти доруғаси ҳузурига

борган эди. Доруға қочқоқ амирнинг калласини кестириб, Соҳибқирон ҳузурига юборди.

* * *

Нусратнишон қўшин Аракс дарёси устига қурилган 27 метр кенглиқдаги тош кўприкдан ўтиб, Гарни, Сармолука, Қарс қалъаларини мусаххар қилди. Озарбайжон ҳудудларида йўлтўсарлик қилиб юрган туркмон қабилалари ҳам муросага келтирилди.

1386 йил ёзида Тифлисга ҳужум қилинди. Қалъа жуда мустаҳкам ҳимояланган эди, дастлабки икки уриниш бефойда кетди. Кўп киши бехуда қурбон бўлди. Ҳужум наф бермагач, мудофаага ўтилди ва қалъа қамал қилинди. Ана шу муҳорабада отиш қуроллари – манжаниқ, нафтандоз ва бошқа муҳандислик қурилмаларидан фойдаланилди. Қалъа ичига ёниб турган смола-ю ўқлар тинимсиз ёғдирилди, жон талвасасидаги одамларнинг қийқириғи, ёнгин ҳамма ёқни тутиб кетди. Шиддатли ҳужумга дош беролмай, қалъа таслим бўлди. Подшоҳ Баграт V асир олинди. Уни Соҳибқирон ҳузурига келтирганларида, жонини омон сақлаш, фақат ҳалқини ислом динига киритиш таклифи айтилди. Бу билан Темур ғайридинларни ҳам мусулмон қилиш, шу орқали ислом динини қувватлантиришни кўзлаган эди. Баграт Соҳибқироннинг таклифини қабул қиласди. Үнга улуғ мақсадни амалга ошириш учун кўп сонли лашкар кўшиб берилади. Афсуски, Багратнинг ваъдаси ёлғон эди, у ўлимдан қолиш учун хийла ишлатган эди. Озод бўлгач, аъёнлари ва үнга берилган қўшинни бошлаб, тор даралар ичига кетади. Қулай бир жойда ислом лашкарини ҳалок қилиб, ўзи қочиб қолади.

1387 йил баҳорида Грузияга қайтадан юриш уюштирилди. Унда Озарбайжондан келиб қўшилган Иброҳим Ширвоншоҳ бошлиқ мусулмон лашкари ҳам

бирга ҳаракат қилди ва жуда катта куч ҳосил бўлди. Юзма-юз тўқнашувларда, текисликдаги жангларда грузинлар тинимсиз мағлуб бўлдилар, фақат улар майда-майда бўлакларга ажраб, қадам етмас тоғларга чиқиб жон сақладилар. Шуниси борки, грузинлар билан бу сафар ҳам муносабатлар аниқланишига кифоя қилмади. Кейинчалик ҳам ўзаро ихтилофлар сақланиб қолди ва, ниҳоят, олтинчи марта уринишда (**1403 йил, декабрда**) Грузия подшоси Георгий XII (**1393–1407 йил**) таслим бўлганини тан олди.

Тифлис муҳорабасидан сўнг Соҳибқирон Аронга йўл олди. Бу хушҳаво жой ўз бошидан кўп савдоларни ўтказган, қадимги римликлар уни Албания, арманлар Ағвани деб атаган, мусулмонлар қўлига ўтгач эса Арон бўлган эди. Темур унга Қорабоғ дея ном қўйди. Бу манзилнинг ишқи Соҳибқирон қалбидан чуқур жой олган экан чоғи, кейинги юришларида ҳам бир неча марта Қорабоғда бўлди.

Шеки вилояти, лакцлар юрти, Танғұт вилояти, Эльбурс ва Кура дарёсидан ўтиб, Ширвон, Гилонда назорат ўрнатиб, Бардаға шахрига келдилар. Шу жойга етганда Тўхтамиш Озарбайжон устига қўшин юборгани хабари етди. Тўхтамишнинг бу ҳаракати очиқча нонкўрлик эди. Фалабаларидан ҳаволанган бу мўгулнинг феълидаги ўзгаришларни Яздий шундай изоҳлайди: «Тўхтамишнинг атрофида кўпни кўрган 3–4 донишманд беклар бор эди. Улар доим Тўхтамишга ҳазрат Соҳибқироннинг яхшиликларини эслатиб турарди. Улар вафот этиб кетгач, бир жамоат номаъқул ва ақлсиз кишилар Тўхтамишон қошида нойиб бўлдилар. Шуларнинг бири Қарончи ҳатто ўз отасини ўлдирган эди, у улут бек бўлди. Ана шуларнинг таъсирида мухолифат йўлига тушди».

Мўғул қўшинлари билан Кўра дарёси атрофида тўқнашув бўлди... Темур уларга қарши Мироншоҳ

бошлиқ лашкар жўнатади. Тўқнашувда Тўхтамиш лашкари енгилади ва қўплаб аскарларини асирликда қолдириб, Кавказни тарк этади. Рўй берган воқеалардан ҳайрон бўлган Соҳибқирон Тўхтамишга элчилар йўллаб, душманлик тўғри йўл эмаслигини, бир ирқдаги халқлар тинч-тотув яшашлари лозимлигини уқтиради ва асиirlарни озод қилиб (*икки яrim мингдан зиёд киши озод қилинади ва уларнинг ҳар бири қўлига муроса таклифи ёзилган мактублар берилади, ўз элида қондошлар билан тинч яшани ташвиқ қилиш топширилади*), улар орқали ўзи ва Тўхтамиш ўртасида ота-ўғиллик муносабати борлигини етказади. Тўхтамиш бундай муроса йўлини қандай баҳолаганини вақт кўрсатади.

Амир Темур ҳаётида Сароймулхоним бекиёс вазифани бажаргани кўп тақрорланган. Албатта, бу ақлда ва ҳуснда беназир аёл дунёқараши ўз хайрли ишларида, доно маслаҳатларида акс этган. Соҳибқирон тўрт тарафлама ёвлар билан курашиб юрган ўша ташвишли кунларда Улуғ аёл қандай туйғуни кечирган, билмаймиз, бироқ тинч ўтиrmай (*балки тинч ўтиrolмай*), Самарқанддан суюкли набиралар – Шоҳруҳ (10 ёш) ва Халил Султон (3 ёш) ни олиб, Кавказга келган экан. Мехмонлар Табриз яқинида шоду хуррамлик билан кутиб олиниб, улар шарафига тантаналар уюштирилган.

Сафар шиддат ва зафар билан давом этарди. Авник қалъаси, Арзиум ва Арзинжон шаҳарлари ортда қолди. Бу жойлар ҳозир Арманистон таркибида бўлиб, ўша пайтда бир қатор туркмон амирлари ўртасида тақсимлаб олинган эди. Улардан Таҳуртан Соҳибқиронни тан олиб, унинг вассаллигига ўтди. Қора Муҳаммад эса тутқич бермай қочди, унинг изидан юборилган уч туман лашкар ҳам куруқ қайтди.

Арманистонни фатҳ этиш Ван ва Вастон қалъаларини олиш билан ниҳоясига етди.

Солномаларда қайд этилишича, шуюришасносида Турон лашкарига таслим бўлишни хоҳламаган одамлар тоғларга чиқиб кетиб, қоялар бағрида, ғорларда яшаганлар. Темур қўшинлари ўз йўлида бундай мувакқат манзилгоҳларни кўплаб учратган. Тоғдаги бир ғорда арманлар монастири жойлашган бўлиб, унда таркидунё қилган кўплаб эркак ва аёл яшарди. Уруш қонунларига мувофиқ босиб олингандан кейин жой таг-туги билан йўқотилиши керак эди. Биринчи ҳаракати билан Соҳибқирон шундай йўл тутмоқчи бўлади. Бироқ бу жой, гарчи бошқа эътиқодга хизмат қилса ҳам, диний маскан-ку. Шунда иккиланади ва фикрини амалга оширишга шошилмайди. Тутқунлар томонидан билдирилган аёллар ва болаларни олтин ҳам кумуш ҳисобига озод қилиш таклифига пинагини ҳам бузмайди. Бирданига ўзи бошқа бир таклифни ўртага қўяди: ким тирик қолишни хоҳласа, ўз оғирлигича китоб келтирсин! Бутаклифни монастирдагилар узоқ муҳокама қиладилар ва унга жавобан китобларни топширмасликларини (*агар қириб ташламоқчи бўлса, ёқиб юборишиларини*), аксинча, ўлимга рози эканликларини изҳор этадилар. Улар энг қимматбаҳо бойликлари – китоблар ва қўллётзмаларни топширишни хоҳламайдилар. Соҳибқирон бундай қарордан ҳайрон бўлади ва уларнинг ҳаммасини афв этади. Халқининг энг нодир бойликларини жонидан азиз билган кишилар тирик қолишга, яшашга ҳақли эди.

Арманистон ҳудудларини ишончли одамларга топширган Соҳибқирон Курдистонда ҳам ўз назоратини ўрнатди. Гilon тоғи этакларида кўч ташлаб, Форс подшоси Зайналобидинни ҳузурига чорлади. Бир пайтлар унинг отаси Шоҳ Шужоъа Соҳибқиронга

садоқат изҳор қилган, әлчилар юборган, ҳатто қуда бўлишга келишилган эди. Шужоъ вафот этгач, ўғил ота лафзини эсга олмайди ва Темурнинг ҳузурига келишдан бош тортади. Бильъакс, амакиси – Исфаҳон ҳокими Шоҳ Мансур ҳузурига қочиб бориб, душманлик йўлини тутади. Бундай муносабатга жавобан 1387 йил кузида шу томонга қўшин тортилади.

Исфаҳон катта бож эвазига омон сақланади.

Темур шаҳарда уч минг навкарни бож йигишга қолдириб, ўзи шаҳар ташқарисига кетди. Солиқчилар ишга киришгач, Али Кўчапо деган киши фитна ҳозирлаб, шаҳар аҳлини оёққа турғазади ва оломон солиқчиларни ўлдиради. Бу хабар Темурга етгач, қаттиқ ғазабланади, бегуноҳ ўлдирилган уч минг мусулмон хуни учун шаҳар аҳлини бутунлай қириб ташлашга буюради. Бундай шафқатсиз йўл тутилишининг сабаби – ўшанда кўп жойлар энди Соҳибқирон тасарруфига ўтган ва унинг одамлари измида эди. Мабодо, Исфаҳондаги воқеа муносиб баҳоланмаса, уни эшитган бошқа тобелар ҳам бош кўтариши мумкин эди. Шуни ҳис қилган лашкарбоши кескин йўл тутди. Бу воқеа 15 ноябрь, душанба куни содир бўлган.

Исфаҳондаги ишлар жойига тушгач, шаҳарга садоқатли беклардан ҳоким тайинлаб, Соҳибқирон Шерозга юрди. 13 декабрда шаҳар яқинидаги Тахтиқорача манзилига етиб тушди. Шерознинг барча аъёнлари, улуғлари Соҳибқирон ҳузурига келиб, қуллук қилдилар. Кермон, Сиржон вилояти ҳокимлари итоат изҳор этдилар. Саркашлиқ қилган вилоятлар куч билан олинди.

Шероз азалдан илм-фан, адабиёт, санъат аҳлининг ватани сифатида машҳур эди. Соҳибқирон бир неча кун тўхтаб, шаҳар ҳаёти билан танишди. Шу аснода шоир Ҳофиз Шерозий (**1325–1389 йиллар**) билан сухбатлашди. Ҳофиз Шерозий Шарқ шеърияти-

нинг такрорланмас вакили бўлиб, у ғазал жанрини ҳар жиҳатдан камолга етказган, айниқса, ҳаётдан завқланиш, умрни шодликда кечиришга даъват мотивлари билан бойитган эди. Ўз даврининг шоири сифатида Шоҳ Шужоъанинг тахтга чиқишига қасида бағишилаган, ғазалларида Шоҳ Мансурни мадҳ этган эди.

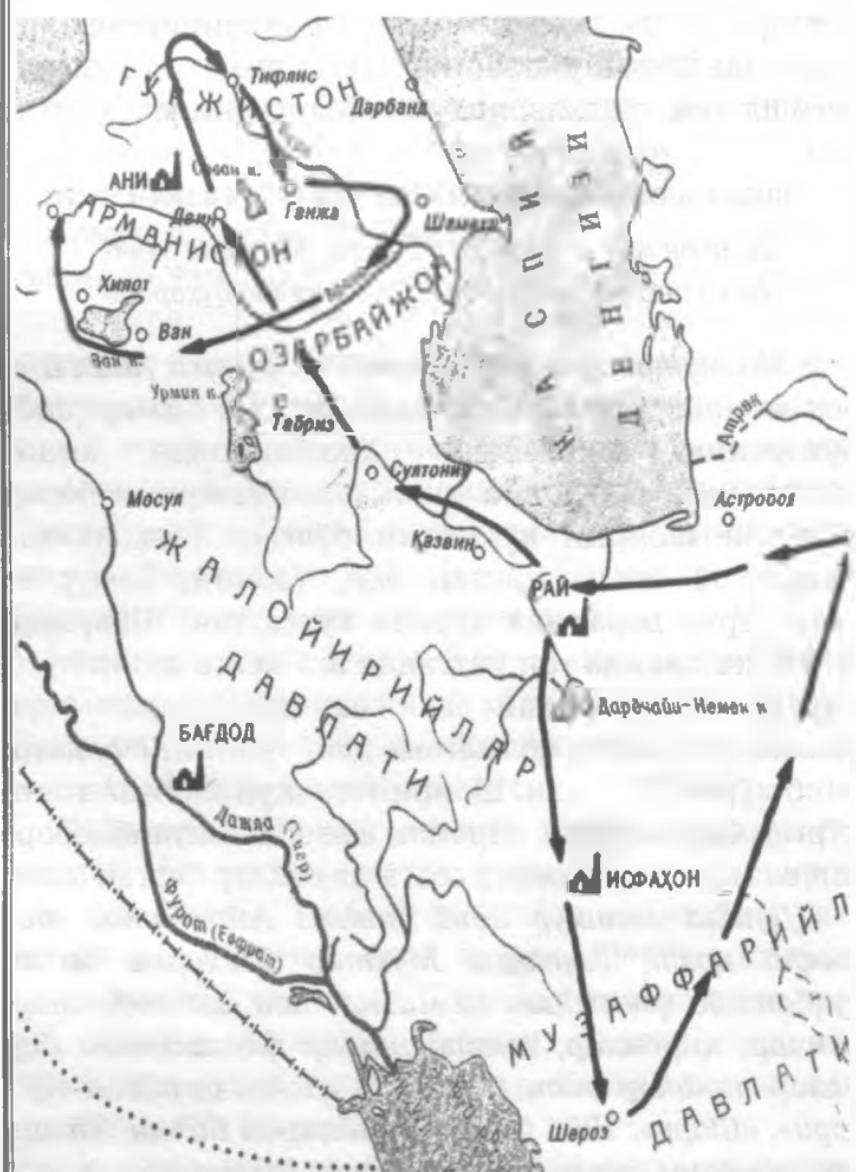
Нақл қилишларича, шоирнинг бир ғазалидаги:

*Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро*

(Мазмуни: «*Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони, қаро холига бахш эткум Самарқанду Бухорони*») мисралари Соҳибқиронда киноя уйғотган ва бир холга икки гўзал шахрини бериб юборган шоирни кўрмоқчи бўлган. Ўша пайтда Ҳофиз 60 ёшдан ошган эди, табиий, Темурбек унга зарур даражада ҳурмат кўрсатган. Шеърдаги муболаға ҳақида гап кетганда эса кекса шоир лутф қилиб: «Ана шундай сахийман-да, шунинг учун ўзимга ҳеч нарса қолмаган» деб, тўнининг олдини очиб кўрсатган экан. Шоирнинг юпун кийинганини кўрган Соҳибқирон чиройли жавобдан кулиб юборган ва мўътабар шоирга совға-саломлар берган экан.

(Дунёга машҳур адаб Чингиз Айтматов таникли қозоқ ёзувчиси Мухтор Шаханов билан сұхбатида ҳокимият ва маънавият ёки подшолар, ҳонлар, қироллар, президентлар фаолиятига бир назар ташлар экан («Чўққида қолган овчининг оҳизори». «Шарқ». 1998 йил.), Соҳибқирон билан боғлиқ шу воқеани эслайди ва ундан ўзгачароқ хулоса чиқаради. Чингиз Айтматов келтирган ҳикояда Амир Темур мулозимларига шундай дейди:

– Ўз шоирини излаб юрган подшонинг қўл остидаги ҳалқ бахтили бўлади. Бироқ ўз ҳукмдорини из-

Уч йиллик юриш

(1386–1388 йиллар)

лаб юрган шоирнинг ҳалқи баҳтсиздир. Менинг бу сұзларым ҳамиша ёдингизда бўлсин).

Шерозга Шоҳ Шужоъанинг Соҳибқиронга эҳтиром кўрсатган ўғил ва набираларидан ноиблар тайинланди. Ҳунармандлардан бир гурӯҳи Самарқандга юборилди. Машҳур муҳаддис олим Шариф Журжоний (1340–1403 йиллар) ва ҳарб илмининг моҳири амир Аловуддин Иноқ ҳам пойтахтга кетадиган бўлди.

* * *

Соҳибқирон 1388 йилнинг 2 февралида Самарқандга йўл олди. Жайхунга етганда, уч йил олдин Хитойга юборилган элчи Низомиддин Кошғарий карвонга келиб қўшилди, Темурбекка қимматбаҳо совғалар пешкаш қилди, сафар ҳақида ахборот берди.

Уч йилнинг юзини кўрган катта сафар мувafferиятли поёнига етди. Мамлакатда эса Соҳибқиронни етарлича ташвишлар кутиб турарди. Чопар аллақачон унга Тўхтамиш яна аҳдини бузиб, Мовароуннаҳрга қўшин юборганини хабар қилган эди. Мўғуллар Сигноқ ва Саброн орқали Андижонга ҳужум қилмоқчи бўлган. Андижон ва Самарқанд қўшини биргаликда Чўкалак мавзесида мўгуллар билан жанг қилган. Умаршайх Мирзо жуда баҳодирлик кўрсатиб урушган, уни тузокқа тушириш учун ишлатилган ҳийладан ҳам қутулиб кетиб, Андижонга янги кучларни бошлаб бориш учун қайтган. Шу пайт Жетадан Сайрамга ҳам таҳдид бўлди. Умаршайхнинг икки рақиб билан урушишига тўғри келди.

Тўхтамишнинг тўдалари Бухорони таладилар, Занжирсаройга ўт қўйдилар, Қарши, Ғузордан ўтиб, Аму сувигача босқин қилдилар. Улар Соҳибқирон келаётганини эшитгач, орқаларига қочдилар.

Самарқандда Чўкалакда бўлган жанг тафсилоти жиддий муҳокама қилинди (*шу тўқнашувда Соҳибқирон пойтахтга ҳоким қилиб қолдирган Аббосбек ҳам ҳалок бўлганди*). Темур жасорат кўрсата олмаган бекларини койиди. Баҳодирлиги анча машҳур бўлган Барот хожа сусткаштилик қилган эди, унинг соқолини қириб, юзига упа-элик суртиб, шаҳарни айлантиридилар. 13 аскари билан 300 душманга қарши олишиб, енгишга етган ва асиirlарни ҳам озод қилган Кўча Маликка катта мулк инъом этилди. Темурбек ўғли Умаршайхнинг жасоратидан мамнун бўлди.

Соҳибқирон давлат юмушларига киришди. Яна раиятнинг аҳволини яхшилаш, ободончилик ишларини давом эттириш, чегараларни мустаҳкамлаш борасида тадбирлар кўрилди.

Хоразм масаласини узил-кесил ҳал қилиш кун тартибига қўйилди. Бу ўлкага тайинланган Сулаймон Сўфи мўғулларни юрга киритмаслик, уларга қарши курашиш ўрнига душман билан апоқ-чапоқ бўлиб, ўз салтанатига қарши қилич кўтарди. Тўхтамишга ғажарчилик (*йўл кўрсатувчилик*) қилиб, ёвни Бухоро, Қарши устига бошлаб борди. Соҳибқирон Сўфилар билан дўст бўлишнинг ҳамма воситасини қўллади: уларни кечирди, ўзларидан ҳоким қўйди, қуда бўлиб, қариндошлик ипларини боғлади, бироқ ҳеч бири наф бермади. Энди охирги чорани қўлламасдан бошқа илож қолмади.

1388 йилнинг баҳорида бешинчи қатла ғарбий чегараларга қўшин юборилди. Қўшин сафида Тўхтамишдан юз буриб келган лашкарбошилар ҳам бор эди. Шу юриш натижасида Урганч қалъаси та- мом эгалланди, аҳолиси бошқа жойларга кўчирилди, Сулаймон Сўфи тутиб қатл қилинди. Бу ўринда асло меҳнаткаш, ҳунарманд, навозанда халқнинг айби

йўқ. Фақат нобоп, шуҳратпарасть, хоин етакчилар вазиятни шу даражага етказдилар. Орадан уч йил ўтгач, Урганч қалъасини қайта тиклашга киришилди, у олдингисидан ҳам мустаҳкам ва салобатли иморат бўлди.

Сафар чоғида Бухорода Суюрғатмишхон касалланиб, вафот этди (**у 1370 йилдан хонлик маснадида эди**). Унинг мол-мулки ва мавқеи ўғли Маҳмудхонга ўтди.

Соҳибқирон вояга етган фарзандларини уйлантириш фикрига тушди. Ака-ука Муҳаммад Султон ва Пирмуҳаммад ҳамда ўғли Шоҳруҳ Мирзога моҳичехра қизлардан келин туширди. Тўй Богоибекишиштда юксак тантаналар билан ўтказилди.

Албатта, олатасир дунё ҳеч вакт тинч турмаган. Мамлакат ичкарисида гоҳи-гоҳи бекларнинг обрў та-лашиб тўқнашувлари юз бериб турса, баъзан очиқча кўрнамакликлар ҳам содир бўларди. Соҳибқироннинг кичик қизи Султонбаҳтбегим Муҳаммад Миракнинг (**у ҳазратнинг йигитликдан яқини Шербаҳромнинг фарзанди эди**) никоҳида эди. Темур куёвига марҳамат қилиб, Хутталон вилоятини берган эди. Хоразм юриши кунлари Мирак жазавага тушиб, Термиз, Ҳисор шаҳарларини талади. Кўшин тўплаб, урушга тайёргарлик кўрди. Албатта, у бирор натижага эришиши гумон эди, лекин одам йўлдан адашса, ёмон экан. Миракдан ҳамма юз ўғирди, дарбадар қочиб юрган кунларининг бирида тутиб ўлдирилди. Уни бартараф этишда амирзода Умаршайх Мирзо анча фаоллик кўрсатган.

Тўхтамишнинг нонкўрлиги эса ҳаммасидан ошиб тушди. Унинг бир тўда лашкари Ўтрор атрофида пайдо бўлгани ҳақида хабар келди. Қишлоғи, қаттиқ совук, калин қор бўлишига қарамай, Соҳибқирон кўшинга бош бўлиб, мўғуллар устига отланди. Андижондан

чиқиб, Умаршайх қўшилди. Кутилмагандан қилинган хужум душманни довдиратиб қўйди, улгургани қочди, кўплари асир тушди. Мўғулларнинг бир тўдаси Ўзганд яқинида қаттиқ зарбага учраб, орқага қочди. Асиrlар Тўхтамиш Ясси (*ҳозирги Туркистон шаҳри*) тарафда эканини айтишди. Баҳорга чиқиб, Хуросондан Мироншоҳ ҳам қўшини билан етиб келди. Кунлар исигач, Соҳибқироннинг бирлашган лашкари Тўхтамишнинг изидан тушди. Энди у билан муроса қилиб бўлмаслиги, бутунлай душманлик йўриғига ўтиб олгани аниқ эди. Соҳибқироннинг келаётганини эшитиб, Тўхтамиш юзма-юз тўқнашувдан қочди. Уни Еттисувгача қувиб бордилар.

Соҳибқирон Тўхтамиш билан орани узил-кесил очиқ қилиш фикрига тушди. Бу хусусда аъёнлари, ҳарбийлар билан маслаҳатлашди. Шаҳзодалар ва беклар бу катта муҳорабадан олдин шаркий чегараларни мустаҳкамлаш лозимлигини билдирилар. Бу пайтда Мўғулистонда Қамариддин ҳокимиятдан ажралган, тахт Тўғтуқ Темурнинг кичик ўғли Хизрхўжага теккан эди.

1389 йил ёз чилласида Мўғулистон устига ҳал қилувчи юриш бошланди. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, икки ой давом этган бу сафар давомида Жета улуси қадамба-қадам кезиб чиқилган, қаердаки мўғул қавмидан бўлса, улар билан очиқча гаплашилган. Соҳибқирон қўшини бу ҳудудни тўла фатҳ этиб, сонсиз ўлжалар билан августда Самарқандга қайтган.

Бу галги юриш анча жиддий ва муросасиз кечди. Сараланган қўшин ҳудудни шаккоклардан бутунлай холе қилишни мақсад қилиб қўйди ва кенг қанотли муҳорабалар олиб борилди. Ҳудуд эса бепоён эди, Соҳибқирон жидду жаҳд билан ҳар бир қадамни назаридан ўтказиб борарди. Бу ёғи Катта ва Кичик

юлдуз яйловларигача борилди. Мазкур жойларни кўрганлар, хусусан, Алихонтўра Соғуний эсдаликларида ўлангзорларнинг чексизлиги алоҳида ҳайрат билан тасвирланган. Уфқа яшил кенглик тирманиб кетган, кафтдек текисликда бошқа ҳеч нарса кўзга ташланмайди. Ана шу оралиқда ҳафталаб йўл юрсанг ҳам ҳеч нарса ўзгармайди, худди бир жойда дебсиниб тургандек ҳолат. Чексизлик шунчалар бепоён. Соҳибқирон қўшини ана шундай сирли-синоатли манзиллардан ўтиб, Қорахўжа деган жойгача боради. Бу Самарқанддан уч ойлик йўл нарида эди. Агар қўшин бир кунда бир марҳала (*20–25 чақирим*) йўл босишини инобатга олсак, бу масофа қарийб 2500 километрни ташкил этади! Соҳибқироннинг ҳаракат кўлами шунчалар бекиёс эди. Мабодо, қизикувчилар бобокалонимизнинг бир ўзи от устида босиб ўтган йўлни ҳисоблаб чиқса, бу натижа ҳам бетакрор бўлиши мумкин. Жуда кўп жихатар билан Соҳибқирон Амир Темур одамзод оламида ўчмас из қолдирган.

Қишида Бухорога бориб, Фаркат кўлида қуш ови билан машғул бўлдилар. Шу қиши ичида Султонбахтни Сулаймонбек (*жияни, опаси Кутлуғ Туркон оқа ва Довуд дуғлат никоҳидан туғилган*) га узатдилар.

1390 йилда Сулаймонбек бошлиқ 20 минглик қўшин Жетага юборилди. Улар 6 ой давомида мўғулларнинг собиқ улусини айланиб, тинчликбарқарорликни таъминлаб келдилар. Бу галда турган катта муҳораба олдидан шунчаки машқ эди. Энди Тўхтамиш билан ҳисоб-китоб қилиш фурсати етган эди.

Ҳа, қарийб икки юз йилдан буён бу чексиз худудларда икки куч олишар эди. Бирида дунёни бўйсундириш истаги жўш урса, иккинчисида ўзи кўз очган тупроқда эркин, қарам бўлмай кун кўриш

хөхиши яшарди. Кечмиш онлар эса ана шу икки қайсар, бир-бири билан муроса қила олмайдиган туйгуни (зоро, ҳар қандай киши елкасига чиқиб оламан ёки күкрагига оёқ құяман, деган бошқа бир қавмiga қаршилик күрсатади) яроғланган лашкар тимсолида юзма-юз қилиб турарди. Қирғинбарот бўлар, одамлар ўлар, қонлар дарё бўлиб оқарди. Муҳорабадан бир тараф ғолиб чиқар, яна ўз ҳукмини ўтказар, иккинчи тараф эса суюги иликка тўлгунча, мушаги куч олгунча бош эгиб яшашга, тўзиб кетишга, эзилишга маҳкум эди. Ҳозиргача Туронзамин тупроғи қайта-қайта душман оёғи остида гард-гард бўлиб титилиб келар, ҳозиргача мўғул қавми ғолиб эди. Энди ана шу куч тизгинланган бўйсунмас майлини яна кўз-кўз этиб, Тўхтамишхон тимсолида на-моён бўлаётганди.

Бу икки кучнинг дунёни ларзага келтирган мислсиз тўқнашувлари кўп бўлган. Буларнинг энг даҳшатлиси Синд дарёси (*Ҳинд ҳам эмас, Аму ҳам эмас – эслаб қолинг*) бўйларида 1221 йилнинг изғиринли ноябрь ойида рўй берганди. Ўшанда Синд дарёсида ўн кун қон оққанди. Дарё яқинидаги Нилоб деган жойда рақиб тарафлардан қарийб 4 юз минг жангчи бир-бири билан олишганди. Бир тарафнинг бошида Чингизхон, иккинчи томонда эса Жалолиддин турган эди. Ўшанда нима бўлгани кўпчиликка маълум – тўқнашувда мўғулларнинг қўли баланд келган. Жалолиддин онаси, хотини ва фарзандларининг тирик асир тушишини хоҳламай, уларни дарёга чўктиришга амр этганди. Бироқ мулозимлар бу даҳшатли юмушга журъят этолмаган, оқибатда, улар тирик қолган эди. Айниқса, Нилоб қиёматининг энг даҳшатли манзараси – ғазаби оловланган Чингизхон қаршисида эндиғина беш ёшга тўлган, ниҳояти нафратини шаҳзодаларга хос мағрур туриши билан

ифодалаган мурғак Жамолиддин (Жалолиддиннинг ўғли) нинг қисмати ҳеч кимнинг кўз олдидан кетмаса керак.

Босқинчи душманидангина эмас, унинг зурриёдларидан, эртага туғилиши мумкин бўлган авлодидан ҳам қўрқарди, шул сабаб қўлга тушган эркакларнинг ҳаммасини ўлимга ҳукм этганди. Чингиз гўдакка раҳм қилмади, аксинча, жаллодига уни яна ҳам даҳшатлироқ тарзда бўғизлашни буюрди. Жаллод бир зумда қайқи пичоги билан гўдакнинг кўкрак қафасини тилкалади-да, норасиданинг юрагини қонли бармоғида олиб чиқди, уни олтин баркашга солиб, хоқонига узатди. Чингизнинг ишораси билан ҳали дириллаб, ҳовур чиқиб турган юрак хоқоннинг севимли тозисига луқма бўлди, итга иргитилди. Шу билан золим босқинчи қасоскор кучнинг илдизини қуритдим, уни бутунлай йўқотдим, деб ўйлагандир. Афсуски, одамнинг эркинликка бўлган иштиёқи асло сўнмаганидек, озодликка, ёруғликка интилиши ҳам ўлмас экан. Қаранг, орадан нақд 115 йил ўтиб, ёш гўдак кўкрак қафасидан чиқиб, осмонларга учеб кетган рух Кешда пайдо бўлди, Муҳаммад Тарагай ва Тегинабегим Моҳ дунёга келтирган зурриёд қасос иштиёқида майдонга чиқди, бўлиниб қолган эрк курашини давом эттирди.

Тарихнинг бурамасимдек тараққиётининг шартимикан, тақдир яна икки кучнинг курашини нақд қилиб қўяяпти. Гарчи бу курашда одамлар, йўлбошчилар ўзгарган бўлса-да, моҳият ўзгармаган эди, ҳамон озодлик, эрк ўз душманига рўбарў турарди. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Темурбек Султон Жалолиддиннинг айнан ўзи эди – бу иккала Турон шунқори қалбида Ватани озод кўриш истаги ёнган, холос. Лекин Тўхтамиш Чингизхон эмас эди. Аввалио, унинг ёнида кучли ҳарбий истеъдодга эга бўлган

Жэбэ нүён, Субутой баходир сингари содиқ ва тажрибали лашкарбошилари йўқ эди. Кейин эса унга қарши турган қўшиннинг салоҳияти ҳам энди унинг лашкаридан устун эди.

Соҳибқирон Темурбекнинг қўшини дунёда тенгсиз лашкар бўлган – бу орадан беш-олти юз йил ўтгандан кейин энг юқори талаблар билан чиқарилган хulosaga. Бундай хulosага олиб келган кўплаб белгилар мавжуд, уларни моҳиятан даражаларга ажратиб бўлмайди, аммо ҳаммадан асосийси – қўшинда энг кичик навкардан энг юқори лашкарбошигача – Темурбекка содиқлигиdir. Тадқиқотчилар, ҳарбий мутахассислар ана шу асрор қаршисида неча юз йиллардан берики, ҳайрон – Соҳибқирон ўзига нисбатан одамларда бунчалик меҳр, ҳурмат, фидойиликни қандай уйғота олган? Бундай жон-фидоликни эса ҳар қадамда кўриш мумкин эди: унинг тахтиравонини елкасида опичлаб бораётган юзлаб йигитлар бу юмушдан ифтихор сезганлар (*айниқса, қорли Ҳиндикуш тоғларидан ўтишда, Ҳиндистон забтидан қайтишда*), унинг койишлари, насиҳатларини ҳамма жон қулоғи билан эшитган, агар у буюрса, ўтда ёнган, сувда сузган.

Темурбек қўшинни битта қўлда маҳкам ушлаган эди, унинг айтгани – айтган, дегани – деган эди – у ягона ҳакам эди. Рағбатлантиришда ҳам, жазолашда ҳам унинг гапи-гап эди. Аслида, бу жуда оғир вазифа, битта нотўғри ҳукм, битта чалкаш хulosaga билан ҳамма нарсани бузиб юбориш мумкин эди. Худди шу ўринда Темурбек шахси бутун талъати билан намоён бўлади. У қарорлар қабул қилишда хато қилмаган – чунки у бу борада одилликни устивор билган, адолат талабларига амал қилган. Ҳамма соҳада, ҳамма жойда – Адолат бўлиши қўшинда ҳам, ҳаётда ҳам Соҳибқироннинг бош шиори бўлган. «Куч – адолат-

дадир!» Бу одмигина шиор бугун ҳам Сохибқирон Темурбек номидан дунёда янграмоқда.

Сохибқироннингadolати қаршисида энг қайсар кишилар ҳам бошини кундага қўйгани, душманлар дўст бўлиб даргоҳига келгани ҳақида мисоллар кўп.

Темурбек ҳар қандай шароитда навкарлар билан бирга бўларди, сафар мashaққатларида, урушларнинг ҳаёт-мамот лаҳзаларида ёнма-ён турарди. Бу эса унга одамларнинг меҳрини ошириш билан бирга уларнинг кайфиятини яқиндан билишга ёрдам берарди. Унинг қўшинида мўғул билан эрони ёки шаҳарлик билан саҳройи, мусулмон билан христиан ёки буддист аралашиб юраверар, бироқ бирор ўринда чеклаш ёхуд камситиш сезмасди. Ана шундай турфа хил касбкор, миллат, эътиқоддаги кишилар бирлашиб, юксак бир чўққини ташкил этган эдиларки, унинг энг юқорисида Сохибқирон Амир Темур турарди.

Сараланган қўшин яхши қуролланган ва аслаҳаланган эди. Бошда темир қалпоқ, эгнида совут, юзда сипар тортилган, булар навкарнинг енгил ҳаракат қилишига халақит бермайди. Курол эса қилич, найза, чўқмор, гурзи, сўйил, камон бўлган. Муттасил ҳарбий машқлар ўтказилиб турилган, оқибатда, навкарлар уста мерган, чавандоз, тирандоз бўлиб етишганлар.

Темурбекнингadolатга асосланган тамойиллари туфайли кишилар ишчанлиги, қобилияти сингари фазилатларига кўра қадрланган. Бундай муносабатнинг қарор топиши билан азалдан ҳукм суриб келган уруғчилик кўринишларини чеклаб бориш имкони туғилган. Ҳозиргача ҳар бир уруғ ўзича мустақил бўлиб (*биз тез-тез дуч келаётган барлос, сулдуз, апарди, ясурий, қавчин, арлот, эркинит сингари сузлар уруғ номлари бўлиб, исмига шу сўзлар*

қўшилган кишилар уруғ беклари ҳисобланган, уларнинг ихтиёрида уруғнинг қудратига қараб 10 кишидан тортиб 4-5 минг нафаргача қуролланган йигит бўлган, орада келишмовчилик юзага келса, шартта бўлиниб кетаверган ёки душман тарафга ўтаверган), бу ҳол уларни бирлаштиришни қийинлаштирарди. Соҳибқирон турли йўллар билан уруғларнинг қўшилиб боришини таъминлади. Бир уруққа бошқа уруғ вакилларидан бошлиқ тайинлашга эришди. Уруғчиликнинг барҳам топиб бориши, аввало, жамият тараққиёти нуқтаи назаридан олға қадам эди. Бу марказлашган давлат тузишни таъминларди.

Шунингдек, сафарлари давомида ҳозиргача ёпиқ бўлган ва маълум тоифаларга хизмат қилган қалъаларни бўйсундириш билан уларни очиқ аҳоли қароргоҳларига айлантирди. Европа стандартларида ҳам феодал қасрларининг фуқаролашуви марказлашган йирик шаҳарлар пайдо бўлишига олиб келган бу ҳол анча кейин юз берган.

Албатта, Соҳибқирон Темурбек давлатининг ўша йиллардаги аҳволини шарҳлагандан, мамлакатда амалга оширилган кўплаб ислоҳотларни тилга олмаслик мумкин эмас. Соҳибқирон узоқ сафарларда юрганда юрт ичкарисида барқарор тизим ишлаб турарди. Катта-кичик амалдорлар ўз ишларини дафтарга ёзиб юрганлар, вилоятлар, бошқа мамлакатлар билан ёзишмалар олиб борганлар. Шу орқали зарур ахборотлар тўпланиб борган, давлат ҳужжатчилиги юзага келган. Нархлар (*айниқса, озиқ-овқатга тегишли*) муттасил назорат қилиб турилган, хунармандлар, дала юмушчилари рағбатлантирилиб борилган. Хатларни тез етказиб бериш, юкларни бехавотир ташиш мақсадида йўлларда подшоликнинг навкарлари хизмат қилган.

«Темур тузуклари»да «Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим», дейилади. Тузуклар ҳар хил низомлар, шариат талаблари бўлса, тўра – маҳсус давлат хизмати эди. Тўра шундай йўлга қўйилган эдики, Соҳибқирон бепоён ҳудудларда нима рўй бераётганини ҳаммадан олдин биларди. Унга сарҳадларнинг қайси бўлагида қай бир мамлакат карвони кезаётгани, уларнинг қанча сармояси борлиги-ю, тайинланган амалдорларининг феъл-атворларидан тортиб набиралари эрталаб қачон уйғонгани, тунда нима деб алаҳсираганингача – ҳамма нарса бехато аён бўлиб турарди. Бу ҳам Темурбекнинг мустаҳкам ва боқий давлат тузиш йўлидаги самарали усули эди... Бу ҳақда Ибн Арабшоҳ ўзининг машҳур асарида алоҳида тўхталган (*«Амир Темур тарихи»*, 2-китоб, 71-бет).

Хуллас, яна бир ҳаёт имтиҳони фурсати етди. Туронзамин Соҳибқирон тимсолида нимага эришган бўлса, очик муҳорабада уни намойиш этиш керак бўлди. Ҳижрий 792 йил (**1390 йил**) кузида Тўхтамиш устига юриш бошланди. Кўшин Самарқанддан чиқиб, Тошкент остонасига етиб келди. Соҳибқирон тўхтаб, сўнгги тайёргарлик ишларини поёнига етказишини ихтиёр этди.

БҮЮК ҲАЁТ ЛАҲЗАЛАРИ

1381 йил, февраль-апрель – Соҳибқироннинг Хуросонга юриши.

Бобо Сангу, Зайниддин Тайободий билан учрашувлар. Фўшанж қалъасининг олиниши. Ҳиротнинг таслим бўлиши, Куртлар сулоласи тугади.

Тоғайшоҳ Оқабегим вафот этди.

1382 йил, қиш – Яна Хуросонга юриш.

Мироншоҳ Мирзо – Хуросон ҳокими.

1383 йил, ёз – бутун Хуросон ва Мозандароннинг бўйсундирилиши.

Форсга элчиларнинг юборилиши.

Дилшод оқа ва Кутлуғ Туркон оқа вафот этди.

Тўхтамишнинг Хоразмга ҳужуми.

1384 йил, баҳор – Соҳибқироннинг амир Валига қарши Мозандарон, Ироқи Ажам, Султонияга юриши.

Райда қишлиш.

1385 йил, май – Самарқандга қайтиш.

Қиш – Занжирсаройда.

1386 йил, қиш – Тўхтамиш Табризни талади.

Уч йиллик юришнинг бошланиши. Гуржи подшоҳи Багратнинг исломни қабул қилиши.

Форс тасхирига киришилди.

1387 йил, ёз – Соҳибқирон Табриз атрофидаги Кўкчентенгиз (Урмуя кўли) бўйига келиб тушди. Сароймулхоним Самарқанддан набиралар Шоҳруҳ (10 ёш) ва Халил Султон (3 ёш) билан восил бўлди.

15 ноябрь – Исфаҳондаги кўзғолон.

Тўхтамиш Занжирсаройга ўт қўйди.

13 декабрь – Соҳибқирон Шероз яқинидаги Тахтиқорача манзилида. Уламолар билан машварат. Машҳур шоир Ҳофиз Шерозий (1325–1390) билан сұхбат.

1388 йил – Анқа Тўранинг Жетадан келиб, Сайрамга, Тошкентга ҳужум қилиши.

Февраль – Самарқандга қайтиш.

Баҳор – Хоразмга бешинчи юриш.

Шоҳруҳ, Муҳаммад Султон, Пирмуҳаммаднинг уйланиш тўйи тантаналари.

1389 йил, ёз – Мўғулистон устига ҳал қилувчи юриш. Оқёр мавзеи (*Афто, Оққоп, Дарбанд яқини*)да катта қурутой.

1390 йил – Мирзо Самарқандга, Соҳибқирон хузурига келди.

Куз – Тўхтамиш устига юришнинг бошланиши. Тошкента да қишлиш.

Қадақ хотун вафот этди.

СОХИБҚИРОН

(1391 йил, январь – 1399 йил, май)

ЖАВОБ ЮРИШИ

Соҳибқирон Темурбекнинг тарихини ёзган турли тоифадаги муаррихлар ҳазратнинг шахматга жуда ишқибоз бўлганларини қайд этишган.

Одатда, ҳар қандай машгулот билан ундан завқ олган кишигина шуғулланади. Шуғулланиш бир завқ бўлса, унда ғалаба қозониш яна бир завқдир. Қолаверса, завқлана билиш, завқланадиган воситани топиш, ўзида завқланишга эҳтиёж сезиш қай дараҷададир комиллик белгисидир. Ҳазрат Соҳибқирон шахсида комилликнинг бир қирраси сифатида шахматга ишқибозлик намоён бўлган эди. Ибн Арабшоҳ ўзига хос истеҳзо билан ёзади: «Темур Шарқу Ғарб иқлиmlарини алғов-далғовга солди. Унинг жанг жадалида ҳар бир сulton ютқазиб, ҳар бир шоҳ жангда ҳам, (*шахмат*) ўйинида ҳам ундан енгилиб мот бўлди».

Баъзан шахматда бир томонга ишқибозлик қилган мухлислар вақт ўтиб, таҳтанинг икки томонидан бир-бирига қарши дона сурадилар. Бу ўйиндаги оддий ҳол, бироқ Тўхтамишга қарши (*аниқроғи, Тўхтамишининг шаккоклигига яраша*) жавоб юришига жаҳд қилган Турон лашкари билан кечажак синоатлар эса шахмат таҳтаси устида рўй берадиган ҳолатлардан хийла мураккаб эди.

Тўхтамиш йўқ жойдан Соҳибқиронга ташвиш ортириди. Буни ҳалқда «Ўзига ўзи қилди», дейилади. Ўшанда, енгилиб, думи қисилган тозидек, даргоҳига

қочиб келганда, Ўрусхонга тутиб берганида ҳам Оқ Ўрда олдида обрўси ошарди, ҳам бугунги ташвишларига ҳожат қолмасди.

Тўхтамиш илк дафъя отаси Тўйхўжа бошлиқ элчилар билан Соҳибқирон саройига келганда ўсмир ёшида бўлиб, шаҳзодалар Жаҳонгир ва Умаршайх билан қарийб тенгдош, ўғиллари қаторида анча жозибали туюлганди. Кейин эса ёш Жаҳонгир Мирзо дунёни тарк этган кунлар фарзанд доғида қуиб ўтирган Темур ҳузурида пайдо бўлди. Соҳибқирон эрта тарк этган фарзандига аталган меҳрини унга берди, уни ўғил мақомида кўрди. Лашкар билан қувватлантириди, тахти олиб берди, энг учқур аргумоғини ҳадя этди. Даشتি Кипчокда ҳукмрон бўлганда, дилдан қувониб, бутун Мовароуннаҳрга тўй берди: Соҳибқирон шимолдан келадиган душманлар энди бутунлай бартарап бўлди, деб ишонганди. Афсуски, одамнинг оласи ичида экан, Тўхтамиш йўлдан оза бошлади, дастлаб пана-панада, кейин очиқча «ўғлим», деб тутган инсонга оқпадарлик қилди. Аввал Хоразмга бостириб кирди, кейин изидан Кавказга от сурди, охири Бухорою Қаршини талади, Занжирсаройга ўт қўйди. Ўша сафар Тўхтамишнинг Жета лашкари билан бирлашиб, Мовароуннаҳрни тўла эгаллашига бир баҳя қолди. Хайрият, Темурбекнинг қозиги анча чуқур кетган, у қадаган кўчат амал олган экан, юрт ёғий оёғи остига тиз чўкмади. Отаўғил шаҳзода Умаршайх Мирзо қийналиб бўлса-да, жон сақлаб турди...

Мана, ниҳоят, ажр фурсати етиб келди. Шарқда – Мўғулистан, ғарбда хоин Сўфилар бутунлай бартарап этилиб, тўла қувват билан Туронзамин лашкари шимолга, кўрнамак Тўхтамишхон билан очиқ ҳисобкитоб қилишга йўл олди.

Совуқ кунлар бошланаётган эди. Нусратшиор кўшин Тошкент атрофида танда қўйиб, катта юришга

тайёргарлик кўрарди. Соҳибқирон Хўжандга бориб, бузруквор шайх Муслиҳиддин (**XШ асрда ўтган уламо**) ва бошқа авлиёлар мозорларини тавоф қилди, ундаги факиру мискинларга, жумладан, шоир Камол Хўжандий авлодларига ўн минг олтин динор ҳадя этди. Тошкентга қайтгач, ногоҳ касаллик нишон берди ва аста-секин хуруж қилиб борди. Сеистонда ортирилган жароҳат – ўнг кўл ва ўнг оёқдаги шикаст биринчи марта кутқу солди. Соҳибқирон жиддий оғриб, ётиб қолди. Бу ҳолдан барча безовта бўлди.

*Ҳазрат ғамидин барча жаҳон титрап эрди,
Танларда кўнгиллар била жон титрап эрди.
Ул жону жаҳон эрди, аниг ваҳмидин
Айтмоққа оғизларда забон титрап эрди.*

«Зафарнома»

Темурбек қирқ кун безовта бўлиб ётди. Имкони бўлган барча муолижалар амалга оширилди. Эл-улус Соҳибқиронга омонлик тилаб, дуолар қилди. Нихоят, Яратганинг шафқати билан касаллик чекинди. Соҳибқироннинг аҳволи ўнгланди. Аммо ҳамма иккиланарди: ҳазратнинг соғлиғи бу оғир юриши кўтараётган бу аждаҳони зудлик билан, тезда янчидан ташлаш шартлигини, билъакс, кучайиб, янада оғир ташвишлар туғдириши мумкинлигини тушуниб етган эди. Кўшинга тайёргарлик ишларини поёнига етказиш тўғрисида буйруқ берилди.

Шу кунларда амирзода Мироншоҳ ҳам Хурсондан ўз лашкари билан келиб қўшилди.

Соҳибқирон мамлакат ҳукмронлигини набираси Пирмуҳаммад (**15 ёш**) ва ўғли Шоҳруҳ (**14 ёш**)га топширди. 1391 йил 19 январда Тўхтамиш устига юриш бошланди. Малика Чўлпонмулк оқа (**у бир йил олдин**

*Соҳибқироннинг никоҳига ўтган эди) кўчи билан са-
фарда бирга кетадиган бўлди.*

Қораосмон мавзеъи (бу жой Чимкент вилояти-
нинг Ўрдабоши авдони ҳудудида; 1992 йил октябрь
оийда илмий экспедиция билан у ерда бўлиб, зиё-
рат қилганмиз. Қораосмонда қозоқларнинг уч
улуғ жузи бийлари жунғорларга қарши биргаликда
курашиш (XVII аср) учун онт ичганлар)га етиб ке-
лишганида, Тўхтамишхон тарафдан элчилар ташриф
буюриб, узроҳлик қиласидар. Улар Тўхтамиш ўз
қиликларидан қаттиқ пушаймонда эканини, баъзи
бекларнинг иғвосига учганини, Соҳибқироннингунга
ўз ўғлидек марҳаматлар кўрсатганини унутмаганини
изҳор этадилар. Темурбек элчиларга етарли ҳурмат
кўрсатади ва «Шу «ўғли»миз билан толеъимизни май-
донда синаб кўришга аҳд қилдик, энди сўзимиздан
қайтмаймиз», деб жавоб беради. Соҳибқирон чиндан
ҳам қаттиқ ғазабланган эди.

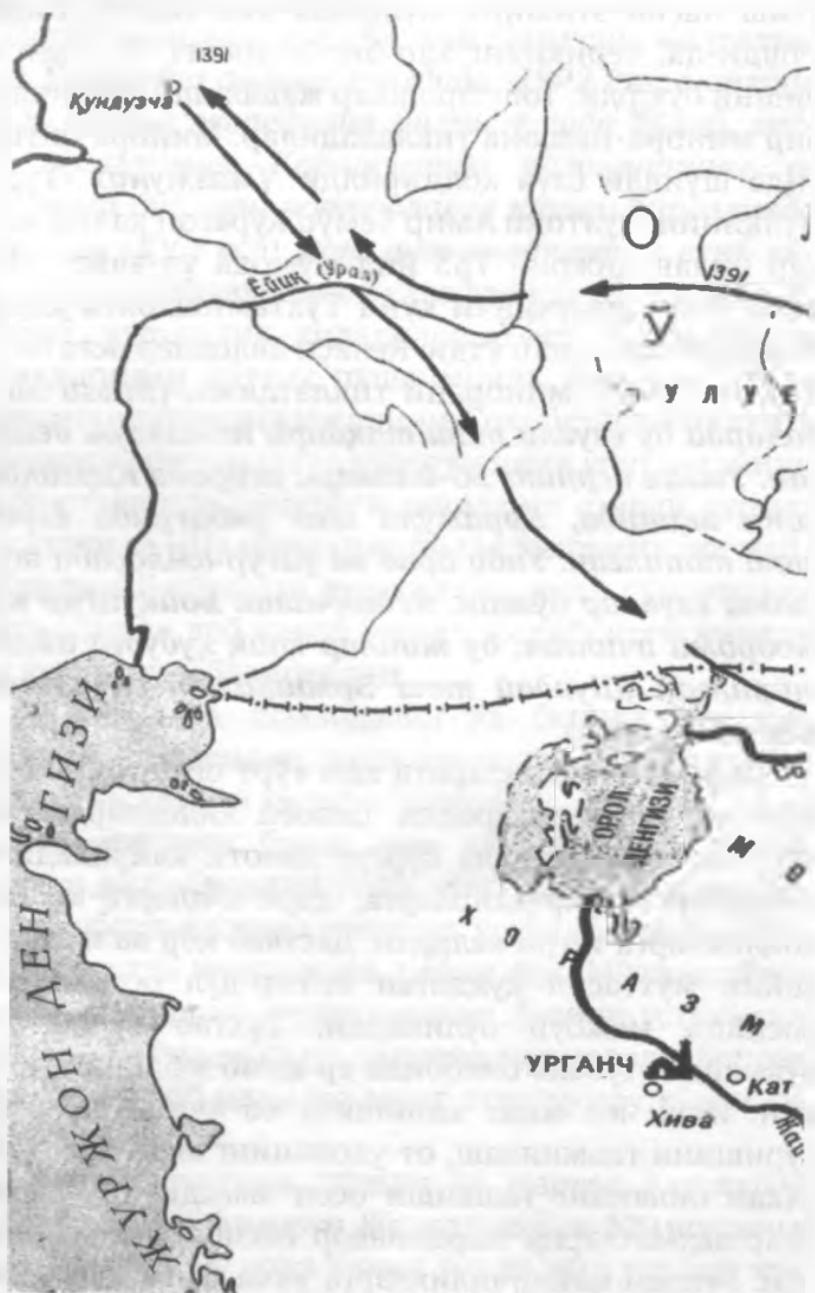
21 февралда шаҳзодалар ва беклар йигилиб,
қурултой ўтказдилар, энди юришда орқага қайтиш
йўқлигини қатъий қилиб қўйдилар.

Киш чилласи ўтган эди, қўшин йўлга чиқиб,
Қарочук ва Саброндан ўтиб, чўлга кириб борди. Ол-
динда тубсиз, адоксиз текислик ястаниб ётарди. Бун-
дай шароитда юриш жуда қийин эди. Мўлжал тўғри
олинмаса, адашиб кетиш мумкин. Бунинг устига сув,
отларнинг озуқаси катта ташвиш туғдиради. Бепоён
саҳрова қарийб икки юз минг лашкар еру кўкни ту-
тиб олға босарди.

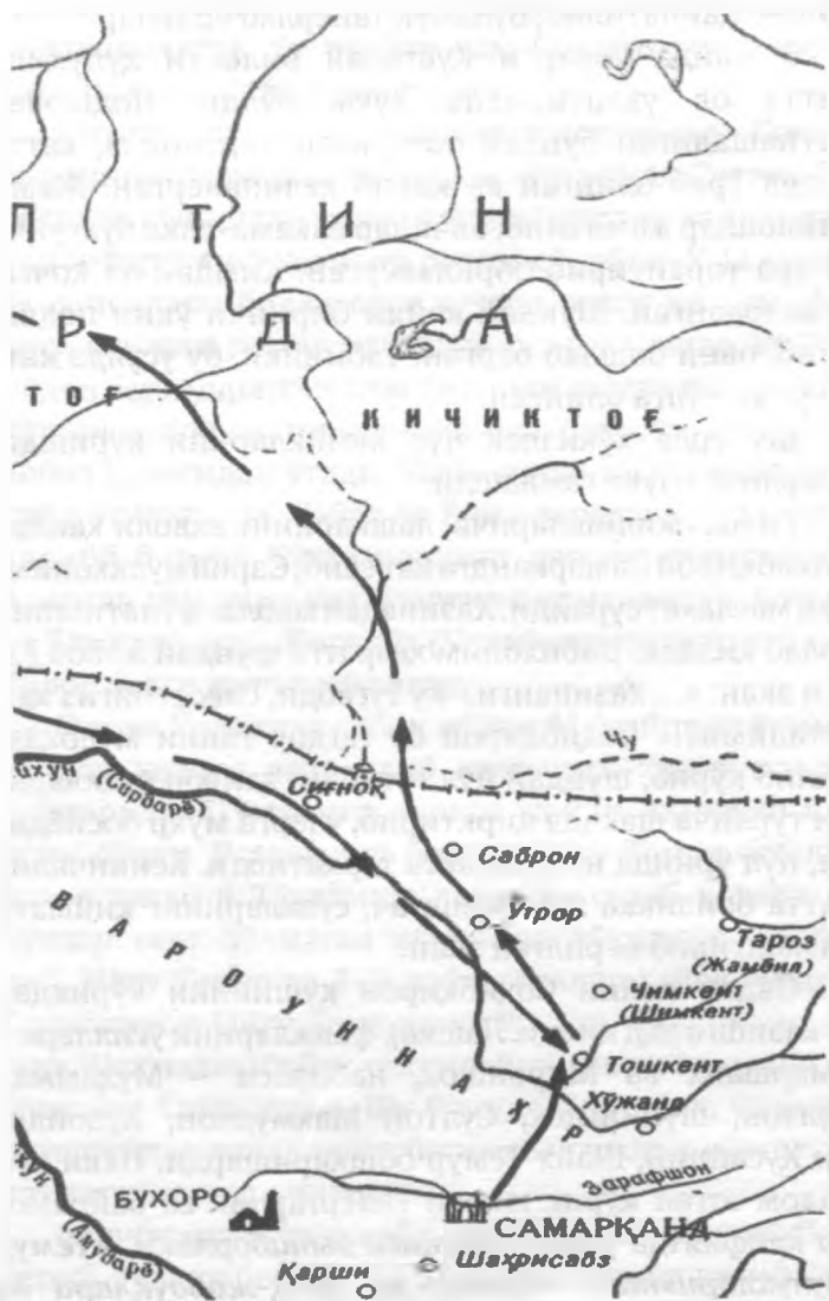
Тарихчи ёзадики, қўшин 28 марта Қарсақбай
мавзесига етди (*ҳозирги Жезқазғандан 100 чақирим
шымолроқда*). Бу ерда Кичик тоғ ва Улуғ тоғ бор эди.
Соҳибқирон Улуғ тоққа чикди-да, атрофни кузатди.
Борлик ям-яшил эди. Ҳазратнинг кўнглидан ажиб
ҳислар ўтди. Балки у тақдир ўзини қандай жойлар-

га етаклаб келганини-ю, бу ерлардан яна қачон ўтиш насиб этишини мулоҳаза қилгандир. Тоғдан тушди-да, черикнинг ҳар бир аъзосига тош келтиришни буюрди. Тоштарошлар жадал ишга киришиб, бир минора-нишона тиклаладилар. Минора битгач, унда шундай ёзув қолдирилди: (*мазмуни*) «Турон мулкининг султони Амир Темур Кўрагон қалин лашкар билан ҳижрий 783 йил жумода ул-аввал ойининг йигирма учинчи куни Тўхтамишхонга қарши бораётиб шу ердан ўтди. Келаси авлодлар эсга олурлар, деб ушбу минорани тиклатдим». (*Баъзи манбаларда бу ёзувли тош тақдирни номаълум дейилган. Ўтган асрнинг 30-йиллари охирида Қарсақбай кони яқинида, Қорамўла тоғ ёнбағрида ёзувли тош топилган. Унда араб ва уйғур имлосида туркйча ёзувлар бўлган. Кейинчалик Бойқўнғир космодроми очилгач, бу жойлар ёпиқ ҳудудга айлантирилган. Шундай тош Эрмитажда сақланиши ҳам айтилади*).

Сафарга чиққанларига ҳам тўрт ой бўлиб қолди. Йўл гоҳ тубсиз сахродан, бепоён яйловлардан кечар, гоҳ ўчиб ўтишда бургут қаноти қайриладиган чўққиларга, қир-адирларга, дарё-кўлларга-ю, ботқоқликларга тўғри келарди. Дастваб кор ва изғирин, кейин муттасил куядиган ёмғир-дўл остида олға босишга мажбур бўлинарди. Тўхтаб туриб ҳам бўлмайди: тубсиз биёбонда ер ютиб юбориши мумкин. Икки юз минг кишининг еб-ичиши-ю, ётибтуришини таъминлаш, от-уловининг аҳволи, хуллас, улкан оиланинг ташвиши осон эмасди. Шу тарзда оғир захматларни мардонавор енгиб, олға босишар эди. Бундай қийинчиликларга унча-бунча одамнинг иродаси чидамасди. Тўхтамиш эса изини кумга солиб кетган, дараги топилмас эди. Озиқ-овқат тақчиллиги ва толикиш сезила бошлади. Сахро кўкатлари, пар-

Түхтамишхонга қарши юриш (1391 йил)

рандаларнинг тухумлари билан тамадди қилишга ҳам тўғри келди. Озгина унга туз ва кўкат сувлари кўшиб қайнатилиб, буламук тайёrlаб ердилар.

З майда ҳозирги Қустанай вилояти ҳудудида катта ов уюштиришга ҳукм бўлди. Подшолар қатнашадиган бундай овларнинг тартибича, катта ҳудуд ўраб олинган ва қисиб келинаверган. Жами ҳайвонлар жамланиб, овчилар елкама-елка бўлгунча доира торайтириб борилаверган. Кимдан ов қочса, у жазоланган. Шундай кейин биринчи ўқни подшо отиб, овни бошлаб берган. Табиийки, бу усулда катта ўлжа қўлга олинган.

Шу ерда ҳўкиздек чўл кийикларини кўришди. Етарлича озуқа ғамлашди.

Ривоят қилишларича, лашкарнинг аҳволи ҳақида Соҳибқирон Самарқандга хат ёзиб, Сароймулхонимдан маслаҳат сўрайди. Хазинадан маблағ жўнатишини талаб қиласди. Бибихоним ҳазратга шундай жавоб ёзган экан: «... хазинангиз-ку тугабди, сиёсатингиз ҳам тугадими?!» Соҳибқирон бу тагдор гапни мулоҳаза қилиб кўриб, шундай йўл тутибди: ҳайвон суюкларини турлича шаклда кирктириб, уларга муҳр босибдида, пул ўрнида навкарларга тарқатибди. Кейинчалик катта бойликка эга бўлишгач, суюкларнинг қиймати алмаштириб берилган экан.

Овдан кейин Соҳибқирон қўшинини кўриқдан ўтказишга аҳд қиласди. Лашкар фавжларини ўғиллари – Умаршайх ва Мироншоҳ, набираси – Муҳаммад Султон, шунингдек, Султон Маҳмудхон, Худойдо-ди Ҳусайний, Шайх Темур бошқаришарди. Икки кун давом этган кўрик юқори тайёргарлик ва байрамона кайфиятда ўтади. (*Шуниси эътиборлики, «Темур тузуклари»нинг «Сипоҳнинг яроқ-жабдуқлари ва анжом-жиҳозлари тузуги», «Жангу жадал, уруш майдонига кириш, қўшинни сафлаш ва ғаним лаш-*

карини синдириш тузуги» бўлимларида сипоҳ ва қўшиннинг аҳволи жуда аниқ белгилаб қўйилган. Демак, кўрикда ўша талабларнинг бажарилиши текширилган). Бу тадбир ҳам Соҳибқирон ҳарбий таълимотининг бир бўлаги эди.

Ниҳоят, натижасиз кезишлардан зериккан Соҳибқироннинг шерюрак набираси Мухаммад Султон бо босидан қўшиндан ажраб илгари боришга ва душмандан хабар топиб келишга руҳсат сўрайди. У 12 майда ўз сипоҳлари билан олға кетади, икки кундан сўнг янги ёқилган гулхан изларига дуч келадилар. Бу беш ойдан бери учратганлари биринчи жонли нишон эди. Кўшин ҳушёрликни ошириб яна олдинга юради ва Тобол дарёсидан ўтади. Ушбу юриш тафсилотларида қайд этилишича, Тобол ва Ёйик дарёлари оралиғида қарийб бир ой Тўхтамишнинг дараги қидирилади. Асиirlар ҳам аниқ маълумотни билмайдилар. 6 июнда Ёйикдан ўтиб, Кирққўл (*Челябинск*)гача излаб ҳам бирор белги тополмайдилар.

Олтин Ўрданинг собиқ нўёни Мамайнинг ўғлини ярадор ҳолида асир олиб келдилар. Унинг маълумотларидан Тўхтамиш турган жойни аниқлаш имкони бўлди. Разведкага борган Ийгу Темур бошлиқ илғор қисмни Тўхтамиш лашкари сезиб қолади ва кучлар teng бўлмаган шароитда тўқнашув юз бериб, Ийгу Темур ва 2–3 нафар беклар ҳалок бўлади. Соҳибқирон Ийгу Темурнинг ўрнига Қиличқайнинг ўғли Шоҳмаликни бек тайинлайди, унинг муҳрини ва мулкини бахш этади. Шу ўринда Темурбек, умуман, Темурийлар хонадонига бетимсол садоқат кўрсатган зот катта саҳнага чиқади.

Соҳибқирон Умаршайх Мирзога 20 минг лашкар бериб, тутқич бермас Тўхтамишни топиш вазифасини юклайди. Эртасига керакли хабар Темурбекка келиб етади.

18 июнь куни Самара шаҳрининг шимолидаги Қундузча (*Кондурча*) мавзеъида лашкаралоҳида сафланиб, жанговар ҳолатга келтирилди. Соҳибқирон бу муҳорабага ҳали ҳеч ким қўлламаган янги усулни жорий этди. Кўшиннинг марказ қисмини 7 қўлдан (*бу рақамни хосиятли деб биларди*) иборат қилиб туздики, «ҳеч подшоҳ андоқ қилмайдур эди ва эшиг майдур эди» (*Яздий*). Ҳар бир қўлга энг баҳодир ва қўрқмас лашкарбошилар тайинлади. Энг катта қўлни Муҳаммад Султонга топшириди ва унинг яна икки ёнида сараланган лашкардан қанотлар тузди. Қолган қўлларга Султон Маҳмудхон, амирзодалар Умаршайх ва Мироншоҳ, ҳожи Сайфиддин, Бердигек, Худойдоди Ҳусайнинй бош этиб тайинландилар. Ҳар бир бўлинма аниқ режага эга эди. Бундай тузилма қадимул айёмдан урушлар тарихида янги ҳодиса эди. Ҳазрат Соҳибқирон жанг қилиш санъатини тартибсиз савашишдан иборат ғалаёндан мукаммал босқичга, худди шахмат таҳтаси устидаги мураккаб «ақл гимнастикаси» даражасига кўтарди.

Ҳали офтоб шуъласи ерга тушмай душман тарафдан қоровул қисми пайдо бўлди. Тўхтамиш уларни Жўчи наслидан бўлган хонзодалардан тузган эди. Бирданига Соҳибқирон отлардан тушиб, чодирлар тикишга амир этди. Тўхтамиш бундан ҳайрон бўлди. Унинг қўшини сон жиҳатдан кўп эди. Тарихчи ёзади: «Ҳазрат ҳаргиз черик билан эътимод қилиб кўнгул қўймас эди, анинг умиди ҳазрат Жаббордан эрди ва одати бу эрдиким, ҳар урушдаким ғаним била муқобила бўлиб эрди, тушуб икки ракъат намоз ихлос била ўкиб, тазарруъ ва зорий била ҳазрат Ҳақдин нусрат тилар эрди».

Намоз тугагач, байроқлар кўтарилиди, ногора ва нағирлар чалинди, еру қўкни тутган шовқинсурон билан душман устига от қўйилди. Сафар-

да бирга бўлган Сайид Барака қўл кўтариб дуо қилди. Жанг бошланди. Аскарларнинг дубулғаси шунчалар ялтирас эдики, уларга тушган қуёш нуридан рақиб лашкарининг кўзи қамашиб қолди. Ҳожи амир Сайфиддин биринчи бўлиб ўзини душманнинг сўл қанотига урди ва бир зарба билан рақибларини тўзитиб юборди. Тўхтамишхон лашкари амир Сайфиддин қўлини марказдан ажратиб олиш мақсадида орқадан айланиб ўтишга интилди. Душманнинг бу ҳаракатини сезиб қолган Жаҳоншоҳ ёрдамга шошилди. Шаҳзодалар, амирлар, беклар ғалаба иштиёқида шиддат билан чопишдилар. Мироншоҳ бошлиқ қўл ҳам ўз тўғрисидаги рақиб зарбасини қайтариб, қарши ҳужумга ўтди. Айниқса, Мұхаммад Султон қўмондонлигидаги қўшиннинг қалби душман тўдасини қоқ ёриб, кучини бўлаклаб ташлади ва рақиб тарафда парокандалик бошланишини таъминлади. Бердивек ва Худойдод иккаласи иттифоқ бўлиб, душманнинг ўнг қўлдаги кучларига қақшатқич зарба бердилар. Жанг майдонининг ҳар бир бўлагида Мовароуннаҳр лашкари устунликни таъминлади. Умаршайх Мирзо жасорат билан Тўхтамишнинг устига бостириб борди, рақиб ҳужумга дош беролмай қочди. Тўхтамишнинг қочгани хабарини Соҳибқиронга етказдилар. Темурбек унинг изидан борди, бироқ Тўхтамишда тўхтаб уришадиган мажол йўқ эди. Лашкардан ҳар ўн кишидан етти кишини ажратиб, душманни таъқиб этишга юбордилар. Улар Волга дарёсигача қувиб бордилар. Тўхтамиш ўша томонларга қочиб кетди.

Кундузча мавзеида бўлган жангда Соҳибқирон Темурбекнинг ҳарбий даҳоси оғир синовдан муваффакиятли ўтди. Амалда нотаниш бўлган дала шароитида, сон жиҳатдан кўп душманга қарши жангда фақат қўшинни тўғри бошқара олиш йўли билан

ғалабага эришилди. Бу зафар ҳали олдинда турган оламшумул муваффакиятларнинг бир нишонаси эди, холос.

Жўчи авлодидан икки шаҳзода – Кунча ўғлон ва Идику ўзбек ҳазрат қошига келди. Улар Тўхтамиш билан келиша олмас эдилар. Соҳибқирон уларга сарполяр берди, улусларига бошлиқ қилиб тайинландилар. Умуман, бу ғалаба айнан мўғуллар яшаган заминда, улар давру даврон сурган худудларда нишонла-наётган эди. Соҳибқирон қўшинида уларнинг кўплаб уруғдошлари бор эди, баъзилари яхшигина мавқега эга эдилар. Қариндошлар бир-бирларини излаб кетишади, баъзилари уларни бошлаб Самарқанд лашкари сафига олиб келса, баъзилари бу ёқдан у ёқقا қочиб кетади. Хуллас, Соҳибқирон Тўхтамишнинг ўрнига ўзига хайриҳо бўлган Чингизийлардан хукмронлар тайинлайди. Шу йўл билан Тўхтамиш давлати ва Мовароуннахр ўртасида буфер юзага келади.

Волга бўйларида эришилган зафар муносиб нишонланади. Голиблар жуда катта микдордаги ўлжага эга бўладилар. Қўшинга мириқиб ҳордик чиқаришга изн берилади. Улар 26 кун давомида Тўхтамиш устидан эришилган ғалабани нишонлайдилар. «Дунёдаги энг гўзал қизлар хизматда бўлди», деб ёзади тарихчилар ўша кунлар ҳақида.

Шундай қилиб, Олтин Ўрданинг мавқеига путур етди. Икки асрдан буён бутун Европага таҳдид солиб турган ракиб чекинди, уларни ҳам енга оладиган, тиз чўқтирадиган куч дунёда пайдо бўлганини ҳамма билди.

Бу юришдан кўзланган стратегик мақсадга тўла эришилди. Энди бу ёқларда узоқ қолиб бўлмасди. Заварнишон лашкар ватанга йўл олди.

Тарих китобларида шимолдан ватанга Хоразм орқали қайтилгани, Соҳибқирон бу жойда-

ги ободончилик ишлари билан обдон танишгани, янги топшириқлар бергани қайд этилади. Қалья аллақачон қад ростлаган, бошқа юмушлар ҳам күнгилдагидек давом этарди. Ҳазрат йўл-йўлакай Питнакда тўхтаб, шу жойда қўним топган саййидлар – Абу Муслим (*халқ китоблари – «Або Муслим жангномалари»ни эслайлик*) авлодларига ўзининг алоҳида эҳтиромини изҳор этади, маҳсус ёрлиқ билан уларнинг дахлсизлиги ва имтиёзларини кафолатлайди. Маълумки, Абдураҳмон ибн Муслим – Абу Муслим (718–755 йиллар) Умавийлар – Муовия ва Язид тарафдорларидан ислом ҳукмронлигини қайтариб олиш, пайғамбаримиз Муҳаммад (*с.а.в.*) арконларини қайта тиклашда Наср ибн Сайёр билан қаттиқ курашган, Аббосийлар таҳтни эгаллагач, Хурросонга ноиб қилиб тайинланган ва Моваруннаҳрда ҳам бўлган машҳур лашкарбошидир. Энг эътиборлиси, бизгача жуда кам етиб келган Темурийлар даври ҳужжатларининг асил нусхалари ичida Соҳибқироннинг муҳри чекилган ушбу ёрлиқ ҳам бор. Унинг фотонусхасини муҳтарам олим Иброҳим Мўминов ўзининг машҳур рисоласида эълон қилган, асли ҳам музейларимизда сақланади. Қолаверса, эски ўзбек тилида ёзилган бу ноёб топилма ўша давр расмий услубини, ёрлиқ матнини тарихий, лингвистик ва этимологик ўрганишда муҳим манба бўлиб, кўплаб тадқиқотларга асос бўлган. Шу хилда Тўхтамиш устидан қозонилган зафарнинг бир эпкими маданиятимизни бойитиб турибди.

Ғолиб лашкарлар 11 ойдан кейин Мовароуннаҳрга қайтиб келдилар. Соҳибқирон ўша йил қишини Тошкентда ўтказди. Шимолга уюштирилган юриш сабоқлари таҳлил қилинди, ўлжаларнинг ҳисобкитоби олинди, яна навбатда турган юмушларга тайёргарлик кўрилди. Энди жануб ўзига чорлаётган эди.

БЕШ ЙИЛЛИК САФАР

Олтин Ўрда муҳорабасидан қайтилгач, амирзода Мироншоҳ тўхтамай қўшини билан Хуросонга йўл олди. Бу ҳудуд хийла нотинч экани хусусида хабарлар бор эди. Соҳибқироннинг у ёқлардан қайтганига ҳам уч йилдан ошди. У тайинлаган беклар, жорий қилган тартиблар яна қайта тафтишни талаб қилиб қолгани сир эмас. Кўп жойларда ғаним кучлар бош кўтарган, Темурбек тайинлаган мансабдорларни ўлдирган ёки писанд қилмай қўйган эди. Яна гайридинлар ўз йўлига тушиб олганди. Вазиятдан келиб чиқиб, яна бир улуғ сафарга тайёргарлик кўрилди.

Соҳибқирон Наврўз кунлари Тошкентдан Самарқандга келди. Шу гўзал дамларда бир тўй тузиб, вақтичоғлиқ қилиш фикрига тушди ва Конигилда шодиёналарга тайёргарлик бошланиб кетди. Шаҳзода Умаршайхнинг ўғиллари Пирмуҳаммад ва Рустами хамда Мироншоҳнинг ўғли Абубакрни (*у икки йил олдин амир Сайфиддиннинг қизига унаширилган эди*) уйлантириб қўйди. Тўй ер ва кўк орасида жуда тантаналар билан шоҳона нишонланди.

Орадан кўп ўтмай, товачилар узоқ-яқиндаги қўшинга беш йиллик юришга тайёрланиш ҳақида хабар етказди. 1392 йил ёзида бошланган бу тарихий сафар ўша замон муаррихлари томонидан кунма-кун аниқ қайд этиб борилган. Биз ҳам ортиқча мураккабликка чек қўйиш мақсадида воқеаларни ўша солномалар асосида хронологик қайд этиб ўтамиз.

7 июнда қўшин Бухоро орқали йўлга чиқди. 23 июнда Шоғиркон туманидаги Жўйизар ариғига етганда Соҳибқирон бетоб бўлиб қолди. Самарқанддан оила аъзолари чақиртирилди. Муолижалар ўтказилди, кўплаб жонликлар сўйилиб, садақалар қилинди.

7 июлда ҳазратнинг сиҳати ўнгланди, ўн кун ўтгач, илғор билан кетиб, Амудан ўтган Муҳаммад Султонга сафарни давом эттириш хабари берилди. Соҳибқирон кўчи ойнинг 27 сида кўзғалиб, 30 да Жайҳундан ўтди ва Эронзаминга йўл олди.

Астробод ҳокими пешкашлар билан чиқди. Бу шаҳардан йирик қалъаларга олиб борадиган йўллар чангальзор, ботқоқликлардан иборат эди. Ана шу нобоп ерларга йўлтўсарлар бекиниб олиб, карвонларга ортиқ захмат етказишарди. Соҳибқирон амри билан йўл қуришга киришилди, ўн минглаб одамлар (*асосан ҳарбийлар*) бу ишга сафарбар қилинди. Кенглиги юз қадамдан кам бўлмаган учта йўл очилди.

Мозондарон вилоятидаги Омул, Сари, Моҳон қалъаларида шиа мазҳабидаги саййидлар таъсири кучли бўлиб, улар диний тартибларни ўзларича ислоҳ қилган (*масалан, намозда аzonни таъқиқлаган, жума намозини жамоат бўлиб ўқишини маън этган*) эдилар. Баъзи гурӯҳлар эса кимнинг қўлида китоб кўрса, ўлдирап эди. Ислом динининг соғлиги, илм-маърифат учун курашган Соҳибқирон бу қалъаларни муросага чақириди, рози бўлишмагач эса куч билан эгаллаб, айборларни жазолади.

Мозондарон қайта тасарруфга ўтгач, Шасмон мавзеъида бир олий иморат қуришга амр бўлди ва йилнинг охирида Самарқанддан чақириб келинган Сароймулхоним бошлиқ маликалар, шахзодалар шу бинода кутиб олинди.

Соҳибқирон 1393 йил 9 январда Мозондарондан чиқди, Қазвин, Султония, Бағдоддан ўтилди, Курдистон худудлари ҳам назардан ўтказилди.

Луристон ва Ҳузистонга етгач, ҳазрат Соҳибқирон фарзандлари Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо ва Муҳаммад Султонни алоҳида лашкарлар билан таъминлаб, бу вилоятларнинг тоғ ва чўлларига бўлиб-

бўлиб юборди. Улар қаерга борсалар, хайриҳоҳ кишиларни кўллаб-қувватладилар, рақибларни енгиб, янги ҳокимлар тайинладилар.

Соҳибқирон 1 мартда Тустар шаҳрига боришда-ги Дизфул кўпригидан ўтди. Уни 310–79 йилларда ҳукмронлик қилган Эроннинг Сосонийлар сулоласидан бўлмиш Шопур II курдирган бўлиб, 28 тоқи бор эди. Унга пешвоз чиқсан Шамсиддин Дехдор 20 харвор (**1 харвор – 75–100 кг**) кумуш танга совға қилди.

Йўллар энди Шерозга элтар эди. Маълумки, бу ўлкани Музаффарийлар сулоласи идора этар, бир вақтлар уларнинг вакили Шоҳ Шужоъа Соҳибқиронга эътиқод кўрсатган эди. Уч йиллик юриш вақтида Шуҷоъанинг авлодлари Темурбекка ҳар хил муносабатда бўлди. Айримлари унинг хизматига ўтди, айримлари бўйсунишни хоҳламади. Жумладан, ўшандага Шероз ҳокими бўлган Зайналобиддин очиқча тан олмай, қочиб кетганди. Ўтган йиллар давомида ҳам Шероз, Исфаҳон, Абаркӯҳ, Язд, Кермон, Сиржон ҳокимлари бир-бири билан низолашиб юрган эдилар. Улар орасидан Шоҳ Мансурнинг мавқеи баланд бўлиб, Исфаҳон, Абаркуҳ, Тустар – асосий ҳудудларни у назорат қиларди.

«Амирзода Муҳаммад Султон ва иниси Пирмуҳаммад Бошихотун дарбандидан музaffer ва мансур қайтиб, ҳазрат Соҳибқирон ўрдусига келиб қўшилдилар. Соҳибқирон Севинчак баҳодирни Умаршайх Мирзони чақириб келиш учун Ҳувайзага юборди», деб ёзади Яздий. Демак, бу юришнинг масъулиятни оғир бўлган ва унга атрофлича, жиддий тайёрланилган.

Соҳибқирон 10 мартда Шероз томон ўйлга тушди. Кейинги кунлар шарҳи муаррих томонидан батафсил келтирилгани эътиборли. Бир ой давомида қайси ман-

зилдан ўтилгани қадамба-қадам қайд қилинган. Сарой котиблари учун жорий қилинган тартибга қойил қолмай илож йўқ. Балки бобокалонимизнинг ҳаёт йўли ана шундай қатъий изчиллақда муҳрлагандир-у, фақат биз ўша битикларга эга эмасмиз?

Музаффарийларнинг деярли ҳаммаси қўл қовуштириб пешвоз чиқдилар, фақат Шоҳ Мансур қуллуққа келмади. Бу пайтда Зайналобиддин ҳам унга тутқунда бўлиб, кўзига мил тортилган эди.

Кўшин **үн** беш кун давомида шарқий Эронни мусаххар этиб, 25 мартда Навбинжон шаҳридаги Сафид қалъасига яқинлашди. Бу қалъа тоғ бошида бунёд қилинган бўлиб, забт этишнинг иложи йўқдек эди. Тор бир жойда уч киши туриб олса, дунёning лашкари бўлса ҳам қайтарар эди. Қалъанинг ҳудуди кенг бўлиб, унда йиллаб жон сақлаш мумкин эди. Соҳибқирон шу қалъага кўз тикди. Уни ўраб олиб, фатҳига киришдилар. Шу муҳорабада Оқбуға навкар алоҳида жасорат кўрсатди, у кутилмаганда қалъа устида пайдо бўлди ва лашкарларни ғалабага руҳлантирди. Қалъа эгалланди, аскарлар, жумладан, кўр бўлиб қолган Зайналобиддин ҳам озод этилди. Соҳибқирон алоҳида жасорати учун Оқбуғага жуда кўп бойлик ва бир чиройли қиз ҳадя этди.

Шероз яқинидаги Потила деган жойда Темурбек ўттиз минг лашкари билан Шоҳ Мансурни ўраб олди. У чекинишни хаёлига ҳам келтирмай, жуда қаттиқ олишди. Мансур таслим бўлмаслик ҳақида қасам ичиб чиқсан эди – бу ҳақда Ибн Арабшоҳ эҳтиром билан ҳикоя қиласди. Мансур икки қўли билан баравар қилич чопар, шердек ҳамла қиласди. У хос соқчиларни ёриб ўтиб, Соҳибқиронга дадил яқинлашиб келди, икки марта қилич ҳам урди. Бундай жасоратга Темурбек тан берди. Арабшоҳ ёзадики, жанг тугагач, Мансурни топа олмай қоладилар.

Уни ўликлар ичидан излашади. У ярадор бўлиб ётар, бошига келган навкарга ялиниб, катта пул ваъда қилиб, кутқаришини сўрайди. Навкар эса Мансурнинг бошини кесиб, Соҳибқиронга элтади. Бу мард йигитнинг ўлдирилишидан қаттиқ изтиробга тушган Темурбек ўша навкарни шафқатсиз жазолади, деб ёзади Арабшоҳ. Шарафиддин Али Яздий эса ўша пайтда 17 ёшда бўлган шаҳзода Шоҳруҳ Мирзо Шоҳ Мансурнинг бошини кесиб, ҳазрат Соҳибқиронни зафар билан муборакбод этди, деб қайд қилади.

Шу билан Музafferийлар сулоласига чек қўйилади. Улар ўртасидаги ўзаро низолардан раият жуда жабр кўрган эди. Форс мамлакатига Умаршайх Мирзо подшоҳ қилиб тайинланади. Шаҳар ва вилоятларга ҳам янги ҳокимлар қўйилади. Шерозда тинчлик, осойишталик ўрнатиш чоралари кўрилади, жабр чекканлар афв этилади.

Форсда эришилган муваффакият шарафига Богимайдонда бир ой тўй қилдилар.

10 май куни Соҳибқирон Шероздан кўчди. Исфаҳон, Жарбодиқон, Ангувон, Бурҳондан ўтиб, бир ойдан сўнг Ҳамадонга етдилар. Бу жойларни Мироншоҳ Мирзо қўлига топширди.

Мансур черик олға босарди. Сафасун қалъаси, Дашти Жаҳо, Ҳабаший қалъаси, Армон тоги, Гармсир, Кулоғи дашти, Оқсой, Оқбулоқ ортда қолди. Шу орада Хонзодаҳоним Соҳибқирон шарафига тўй берди. Рамазон ойини ўтказдилар. Энди навбатдаги манзил Бағдод эди.

Бағдодда жалойирларнинг сўнгги вакилларидан Султон Аҳмад ҳукмронлик қилар эди. Соҳибқирон элчисидан айнан шу одам ҳақида «... икки кўзли бир бўлак гўшт экан», мазмунида хат олган эди. Аҳмад юраксиз, тадбирсиз бир кимса бўлиб, уришишдан қочишни яхши кўрарди. 12 сентябрда Соҳибқирон

қүшини Бағдодга етгач, Карбало тарафга қочди. Бойлиги, хотин-бала-чақаси асир тушди. Улар Самарқандга жүнатилди.

Темурбек Бағдодда икки ой турди, шарқнинг йирик илмий марказларидан бири ҳисобланган шаҳарда яшовчи уламолар, дин арбоблари, ижод аҳли билан учрашди, уларнинг аҳвол-руҳияси билан танишди, сұхбатлар қурди. Жумладан, йирик тарихчи олим Низомиддин Шомий (*Шанбий, Шанби Ғозоний*) шу шаҳарда эди, у Соҳибқироннинг дарагини эшитиб, истиқболига пешвоз чиқди, кейин ҳам сұхбатларига мушарраф бўлди. Бу қадрдонлик сўнг ҳам давом этиб, олим машхур асарини яратди.

Атроф-жавонибда карвон йўлларининг эмну омонлиги чоралари кўрилди, қароқчи тўдалари лашкар юборилиб даф этилди. Ислом дунёсининг шоншухратга бурканган бу қадимий дурдонаси ўзининг маърифий ва маданий мавқеини йўқотган, шаҳарда ахлоқсизлик авж олганди. Соҳибқироннинг фармони билан хумлардаги шаробу майлар Дажла дарёсига тўқтириб юборилган, кенг тус олган фоҳишаҳоналар ёпилган. Илм-фан, санъат аҳли ҳимояга олинган.

Салтанат ҳудудлари Миср билан чегарадош бўлиб қолганди. Мисрда ҳукмдорлик мамлуклар (*улар ҳам Дашиби Қипчоқдан бориб қолган туркійлар авлоди эди*) қўлида эди. Соҳибқирон Миср подшоҳи Барқуқقا хат юборди. Унда Чингизхон наслига бўйсунган ерлар энди Мовароуннаҳр ҳукмдори тасарруфига ўтгани маълум қилиниб, ўзаро муносабатлар режаси баён этилган эди. Шунингдек, Султон Аҳмаднинг қочиб, Мисрга боргани хабари эшитилган эди, уни топшириш талаб қилинди. Бу хат ўзига хос дипломатик эслатма ҳам бўлган.

Соҳибқирон Бағдоддан чиқиб, Шайх Баҳлул мозорини тавоф қилди. Дажладан ўтиб олға юрар экан,

Мосул ҳокими ва Ирбил доруғаси ҳазратнинг йўлига пешкашлар билан чиқиб, мамнун кутиб олишиди.

Умуман, Соҳибқироннинг Форс ва Ироққа юришидан бош мақсади ўша ҳудудларда тинчлик ўрнатиш, ҳаж зиёратига борувчилар ва савдо карвонларининг йўлларда бехавотир ҳаракатланишини таъминлаш бўлган. Шу жиҳатдан Тикрит қалъаси билан боғлиқ воқеалар эътиборли.

Тикрит қалъаси Миср ва Суриядан ўтадиган карвон йўли устида тикланган бўлиб, унда бир тўда қароқчилар жойлашиб олган эди. Курилганидан бери бирор подшо фатҳ қилмаган қалъа аҳли карвонни истаганича талаб, хароб қиласарди. Соҳибқиронга бу қалъа ҳақида хабар берганларида иккиланмай унинг забтига киришишни буюради. Қалъада Ҳасан деган ҳоким эди, у Соҳибқирон ҳузурига инисини, кейин онаси ни элчи қилиб юбориб, шаҳзода Шоҳрухни ўртага қўйиб, ҳар қанча бойлик бўлса беришга тайёрлигини, фақат қалъни дахилсиз қолдиришни сўраётганини маълум қилди. Темурбек эса факат Ҳасан қалъадан чиқиб, ҳузурига келишини талаб қилиб тураверади. Қалъа ўраб олинниб, тагидан лаҳмлар ковланиб, манжаниклар тайёрлаб қўйилган эди. Ҳасаннинг қалъа ичидаги бойликни тўла топширгиси келмайди чоғи, муросага кўнмайди. Ниҳоят, кучли шиддат билан қалъа йигирма кунда эгалланади. У ер билан яксон қилинади, факат битта минораси ёдгорлик сифатида сақлаб қолинади. Асир олинган оддий фуқаро озод қилинади, ҳарбийлар қолдирилмай қатл этилади. Бу воқеа 1 декабрь, душанба куни содир бўлади.

Амирзодалар Муҳаммад Султон ва Мироншоҳ ҳам Восит, Хилладан ўтиб, Басрага келдилар, бу шаҳарга Сарбадорлардан бирини ҳоким тайинладилар. Шатт ал-арабдан ўтиб, ниҳоят, Ҳарбия мавзеъида Соҳибқирон дийдорига етдилар. Шу билан

Бағдод султонлиги ва араб Ироқи ҳам тұла әгаллан-ди. Соҳибқирон бу жойлар ихтиёрини қароқүйлик ва оққүйлик туркмонлар құлига топширап экан, адолат ва инсоф билан ҳукм юритишларини қаттық тайинлади.

Диёрбакр (*ҳозир Туркияning жанубий-шарқида*) мазкур юришнинг эң узоқ нұқтаси (*апогейи*) бўлди. Шаҳардан айланиб, Қиркүк қалъаси, Ирбил мавзеи орқали Мосулга бордилар. Бу ерда Жиржис (*Идрис*) ва Юнус пайғамбарларнинг марқадлари бор эди, уларни зиёрат қилиб, ўн минг олтин танга садақа қилинди ва қабрлари устига гумбаз тиклаш буюрилди.

Шу ердан Форс мамлакати подшоси амирзода Умаршайх Мирзога бош ўрдуга, Соҳибқирон ҳузурига етиб келиши ҳақида чопар юборилди.

З январда ҳазратни Мордин ҳокими шаҳар дарвозаларини очиб кутиб олди. Рұха шахрида Бобил ҳукмдори золим Нимруд (*эрәмиздан олдинги IV-III асрлар*) пайғамбар Иброҳим Халилуллоҳни оловга соглан оташкадани кўрдилар. Шу ерда тўқиз кун туриб, хайр-худойи маросимлари ўтказилди, атроф-теваракдаги аҳвол билан танишилди. Ҳианкайр, Арзин, Ботмон, Жазира ҳокимлари Соҳибқирон ҳузурига келиб, мулозимат қилдилар.

Амирзода Умаршайхга етиб келиш ҳақида хабар борганды, у Сиржон қалъасининг забти билан машғул эди. У бир йил давомида Форс ўлкасида тинчлик-осойишталик ўрнатиш, худудни ягона марказга бўйсундириш учун кўп ишлар қилди. Ҳозиргача ҳеч кимни тан олмай келаётган Истаҳр, Фадак, Шаҳриёр қалъаларини ўз ҳукмига олди. Умаршайх Сиржонда ўрнига одам қўйиб, ўзи Шерозга борди ва юкларини олиб, Курдистон орқали йўлга тушди. Аффуски, бу сафар унинг учун охиргиси бўлиб қолди. Йўлда Хурматур деган қалъага яқинлашганларида бир қароқчи

пистирмадан амирзодага ўқ узди. Не бахтсизликки, шу билан амирзода шаҳид бўлди (**1394 йил, 16 январь**). Дастрраб отасининг қанотига кирган, Андижонда узок вақт ҳокимлик қилиб, шаҳар салоҳиятини юксалтирган, Жўчи улусига қарши курашларда мислсиз жасоратлар кўрсатган шерюрак шаҳзоданинг умри аlamли тарзда поёнига етди. Бу салтанат учун оғир йўқотиш эди.

Бу хабарни Соҳибқиронга етказганларида, тарихчининг ёзишича, «йиғламай ва хурж қilmай тик турди». Умаршайх бу пайтда қирқ ёшга тўлмаган эди. Ундан олти нафар ўғил қолди – Пирмуҳаммад 10 ёшда эди, у отасининг ўрнига тайинланади, Рустам (*ҳам сафарда бирга эди*), Искандар (*ўшанда эмизиликни бўлган*), Аҳмад, Сайди Аҳмад ва Бойқаро (*кейинги учаласининг уйланиши тўйини бобоси Конигилда ўтказган*).

Бойқаро наслидан кейинчалик бошқа бир шоҳ ва шоир – Султон Ҳусайн (*унинг отаси – Мансур Бойқаро ўғли*) дунёга келди, уни бугунги авлод ҳам яхши билади. Маълумки, Султон Ҳусайн Мансур (*Бойқаро*) (**1438–1506 йиллар**) Мир Алишер Навоийнинг замондоши ва энг яқин дўсти бўлган, Хиротдаги оламшумул шуҳратли маданий мухитнинг ҳомийси, ҳам подшо, ҳам шоир (*«Ҳусайний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган, девон тузган*) сифатида тарихда қолган.

Умаршайх Мирзони дастлаб Шерозда муваққат дағн этадилар, кейинчалик хоки Шахрисабзга, Жаҳонгир Мирзо қабри яқинига кўчирилади. Унга ҳам хонақо тикланади, ёнида Соҳибқирон яна бир иморат қурдирган ва вафот этса, ўзини шу ерда дағн этишларини айтган.

... Соҳибқироннинг ёши олтмишни қоралаб қолган эди. Бу йилларнинг ҳар бир лаҳзаси шунчалик

күп кескинликларга тўла бўлганки, уларни бирдек ке-чириш, бирдек қабул қилиш учун кишидан уммондек қалб, тоғдек матонат, филдек куч талаб қилинарди. Ҳар ҳолда, вазиятнинг ўзи ҳазрат Соҳибқиронда ана шундай қудратни пайдо қилдими ёки мислсиз қудрат ўз забтига чексиз майдонни талаб этдими, нима бўлганда ҳам Соҳибқирон Темурбек ўз даври-нинг буюк воқеаси бўлиб ҳаракат қилаётган эди. Бильякс, бино бўлгандан бери ҳеч кимни тан олмаган асов қалъаларни бўйсундириш, қўргошиндек қайнаб, бир зум осойишталик билмай, қирпичноқ бўлиб ётган улусларда тинчлик, эмну омонлик ўрнатиш, миллионлаб одамлар тақдирини бошқа ўзанга бошқариб юбориш юкини ҳамма ҳам қўтара олмас эди. Бир вақтлар камолот остонасида Темурбек «Ўзимни осмон ва ер ўртасида қолгандек ҳис қилдим», деган-ди шайхнинг елкасидаги қўлини эслаб. Кейинчалик унга ҳаёт чинакамига ер юзига осмондек салмоқ би-лан босиб келган жаҳолат, парокандалик, мазлум-лик юки остида қолиши, бироқ чилпарчин бўлмай, бу юкни (*миссияни*) озод кўтариб туришни ирова этди. Ер билан осмон ўртасида бақувват тик устун бўлиш нақадар оғир эди, у одамни метинга айлантириб қўяр эди. Шунданми, Соҳибқирон фарзанди-нинг ўлими ҳақидаги хабарни қилт этмай эшилди. У жуда мустаҳкам чийралган эди, энди ундан мислсиз мўъжизалар кутиш мумкин эди.

... Гарчи Мордин шаҳрининг ҳокими тобелиги-ни изҳор этса-да, бироқ дарвозаларни очмади. Бу ҳол ҳазратни ажаблантириди ва «Сўзингда турмасанг, ёмон бўлади», деб пўписа қилиб қўйди. Март ойи-нинг бошида Дажладан қайтиб ўтди ва Жазирани мусаххар этиб, ўлжаларни қирқ кемада ўн кун Мо-сулга ташидилар. Аммо Мордин қучоғини очмасди. Наврўз арафасида уни тўрт тарафдан куршовга олиб,

шундай қисдиларки, дарвозалари ўз-ўзидан очилиб кетди. Шу куни (*22 март*) чопар Султониядан (*олий ўрду шу пойтахт шаҳарда турарди*) хушхабар келтириди: амирзода Шоҳруҳ Мирзо хонадонида ўғил фарзанд туғилган эди. Соҳибқирон бағоят хурсанд бўлди, гўдакка падари бузрукворининг исмини нишон этди – Муҳаммад Тарағай, ҳам асир тушган Мордин аҳлининг гуноҳидан кечди. Чексиз шодлик ва эмну омонлик ҳадя этиб келган бу меҳмон пешонасига нурли кунлар ёзилгани аниқ эди. У кейинчалик Темурийлар осмонининг порлоқ юлдузи, буюк олим ва Мовароуннаҳр тахтини 40 йил бошқарган подшо бўлиб этишган Мирзо Улуғбек ҳазратлари эди.

Омид (*Хомид, Амид*) шаҳрида (*бир пайтлар унинг аҳли ҳамма нарсасидан мосуво бўлган Султон Жалолиддин најот истаб келганда дарвазаларини очмаган, шундан кейин Маёфориқин томонларга кетиб қолганди*) бир қалъа бор эди, унинг курилганига тўрт минг уч юз йил бўлган, лекин бегона бир киши қадам қўймаган эди. Соҳибқирон қўшини шунчалик кучга эга эдики, шу қалъани икки кунда эгаллайди, деворларини бузиб, қароқчиларга барҳам беради.

Тарихчи ёзадики, шу кунларда лашкар сафидаги Йатиқ сўфи одамлари билан қочмоқчи бўлади. Унга Соҳибқирон эътибор кўрсатиб, бир туманин берган, у Тикрит қалъасини забт этишда илгорлар сафидаги эди. Демак, сўфилар ҳар қанча ҳурмат кўрсатилмасин, барибири душманлик кайфиятидан воз кечмаган. Улар хуфиёна йўллар орқали Тўхтамиш билан алоқа қилиб турган, омадли соат келишини пойлаб юрган. Темурбек Йатиқни ўлимга буюрмайди, балки Муш шаҳридаги бир қалъага беркитади.

Ван кўли яқинидаги Олатоқقا етгач, Соҳибқирон амирзода Мироншоҳ ва ишончли лашкарбошиларга

навкар бериб, теварак-атрофнинг тафтишига юборди. Амир ҳожи Сайфиддин бошлиқ қўшин Грузия жануби, месхетилар ўлкасига сафарбар қилинди.

Баҳор келиши билан Сароймулкхоним бошлиқ олий ўрду ҳам Султониядан чиқиб, Соҳибқирон дийдорини ихтиёр этди. Ҳазрат ўн бир ойдан бери фарзандларини кўрмаган эди. Июнь ойининг бошида оила аъзолари учрашдилар, Умаршайх Мирзони эслаб, таъзия изҳор қилишиб, ош-сув бердилар. Хоқон ҳокими, Ойдин қалъаси кутволи, Арзинжондан Тахуртан Соҳибқиронни очик юз билан кутиб олишиди. Қаршилик қилган Аланчук, Авник (*иқки ойга яқин жангдан сўнг*) қалъалари фатҳ этилди.

Мана, бир қалъни тасхир қилиш (*эгаллаш*) қандай кечади:

Қароқчилар ва йўлтўсарларнинг сардорларидан бири Қора Муҳаммад (*Шомийда «Аҳмад»*) ўз қавмида эътиборли шахслардан эди. У тоғлар ва дараларга бекиниб, карвонларга кўп ташвиш ортириар, уларни талар эди. Унинг ўғли Миср Авник қалъасига ҳоким эди ва Соҳибқиронга тобеъ бўлишни хоҳламас эди. Шарафиддин Али Яздийнинг рақам қилишича, Фурот дарёсидан ўтиб, шу томон юзланган Соҳибқирон 16 июнь куни Муҳаммад Султонни Авник томон юборган. Соҳибқирон Муҳаммад Султондан олдин қалъя яқинига келиб тушиб, унинг фатҳига киришган.

Нақора ва нағирларнинг овозидан, баҳодирларнинг ҳайқириғидан дарада зилзила кўчгандек бўлади. Қалъани тўрт томонидан ўраб олиб, тезда мудофаа деворлари ер билан teng қилинади. Миср тоғлар орасига қочиб, кулай жойларга ўрнашиб олганча юқоридан зафарқарн қўшинга кўп талофат етказади. Унинг забтига жиддий киришадилар. Сиқувга дош беришига кўзи етмаган Миср ўғлини пешкашлар билан Соҳибқирон хузурига юборади ва ундан

омонлик сўрайди. «Менда қувват йўқдирки, сиз билан муқобила тургаймен. Ҳар не бўлса, бандалиқقا боргайман. Фақат бизни тинч қўйсингар» дейди. Соҳибқирон элчини сийлаб, унга олтин камар ва хосса тўнлар тақдим этади, қайтариб юборар экан, дейдики:

— Отанг биздан кўрқмасин. Уни омон қўйгайбиз. Фақат қалъадан чиқиб, қуллуқقا келсин.

Таслим бўлишни хоҳламаган Миср яна урушишга ружу беради. Эртаси Арзинжон ҳокими Тахуртан унга насиҳатли сўзлар айтади, қаршилик қилишдан наф йўқлигини ўқтириб, қалъани топширишни таклиф қилади. У «Шаккоклиқдан наф йўқдир. Бу Соҳибқирон ўзгача туур, агар омонлик тиласен, келиб уни кўргин, шунда сени афв этгусидир. Соҳибқирон лафзида туради» дейди.

Кўшиннинг ҳаракатидан ваҳимага тушган Миср бу гал ўғлини Сатилмиш деган яқин кишиси билан яна узроҳликка юборади. Рақиб таслим бўлишни истамаётганини билган Соҳибқирон элчиларни тутиб туришни буюради. Муҳаммад Султон ҳам лашкари билан келиб қўшилади. Яна қаттиқроқ жидду жаҳд билан ҳужум бошланади. Шу пайт қалъа ичкарисидан пайконга боғланган бир хат келиб тушади. Унда Сатилмиш Мисрнинг азиз кишиси экани, унинг қонидан кечмаслиги, банд қилиб турсалар, таклифга кўниши ёзилганди.

Яна муроса йўлини истаган Соҳибқирон ўғилни озод қилиб, бўйнига қафолат хатини осганча отаси қошига қайтариб юборади. Миср ҳазратнинг одамларини сарполар билан сийлаб қайтарди ва кўнглига қўркув тушиб, онасини гунохини тилашга юборди. Соҳибқироннинг маликалари Сароймулхоним, Туман оқа ва бошқа олийнасаб аёллар онани яхши

сўзлар билан кутиб олиб, нафис хилъатлар нисор этиб, Сохибқиронга дуч қилдилар. Ҳазрат яна ўз шартини такрорлаб, бу қалъа шутторлари кўп йиллардан бери карвонларга, тинч одамларга ташвиш орттириб келганлари, уни ўз ҳолига қўйиб бўлмаслигини маълум қиласди.

Жони ширин кўринган Миср яна қалъадан чиқмайди. Шундан кейин жиддий ҳужумга киришилади. Атроф-жонибдан шох-шабба, тош-кесак тўплаб, уларни балчиқ ва лой билан мустаҳкамлаб, қалъа яқинида ундан ҳам баланд минора кўтарадилар. Устига манжаниқ, раъд, аррода, тирчарх, нафтандозларни чиқариб, ичкарига тош ва ёнаётган нафтларни иргитадилар. Ер-осмон чанг-тўзон ва олов ичида қолади. Мисрнинг лашкари ваҳимага тушиб, девордан ўзини ташлаб қоча бошлайди. Яккалануб қолганини сезган Миср бу гал онаси ва ўғлини қалъадан чиқариб, яна ҳамма бойликлари эвазига тегмасликларини сўрайди. Улар тупроққа юзини босиб йиғлаганча илтижолар қилиб, омонлик тилайдилар. Сохибқирон:

– Биз қалъани куч билан олурбиз, фақат гуноҳсиз одамларнинг қони тўкилмасин, деб муроса йўлини тутаяпмиз. Агар Миср бунга кўнмаса, одамларнинг уволи унинг бўйнида қолур, – деб жавоб беради.

Мисрнинг онаси ҳайрон ва саргашта бўлиб, ўғли қошига борди ва эшигларини унга етказди. Ёлизланиб қолганини сезган ва ҳаракатлари зое эканини тушунган Миср охири қисмат ҳукмини кутиб, бўйнига кафан ва қилич осган ҳолда 1 август куни чиқиб келди ва Муҳаммад Султондан гуноҳини сўраб олишни илтижо қилди.. Уни тутдилар. Шаҳзода юкуниб, бобосидан Мисрни кечиришни сўради. Қайсар ҳокимни аввал Султонияга, сўнгра эса Самарқандга юбордилар.

6 августда Самарқанддан қайтган ҳожи Сайфиддин худудларда тинчлик омонлик эканини, ҳазрат салтанатига қарши бош кўтарадиган бирор куч мавжуд эмаслигини маълум қилди. Бу хабарни ўзича таҳлил қилган Амир Темур пойтахтга янги ҳоким тайинлаш заруратини ҳис этади.

14 август куни Сароймулхоним ҳазрат Соҳибқирондан суюнчи олди. Яратган Шоҳруҳ Мирзога иккинчи ўғил фарзандни ато этган эди. Мазкур шаҳзода – Иброҳим Султоннинг туғилиши шарафига Мингқўл (ҳозир Туркияning Бингёл шаҳри) даштида катта тўй ўтказдилар.

Орадан ўн йил ўтгач, бир йилда туғилган бу икки шаҳзода бобосининг Хитой юришида бирга бўлди. Қорли Ўтрор яқинида улар ҳазратнинг қошида эдилар. Ҳатто Соҳибқиронсиз унинг оқ ўтови тикилганда бугун дунёга келган нуридийда Иброҳим Султон бобосининг ўрнида ўтовга кириб ўтирган эди. Кейинчалик у хонадонга муносиб фарзанд бўлиб ўлғайди, вилоятларни бошқарди. Машҳур муаррих Шарафиддин Али Яздийга раҳнамолик қилиб, узок йиллар давомида маълумотларни тўплатиб, уларни текширитириб, буюк бобосининг зафарномасини ёздиреди. Соҳибқироннинг ўzlари лутф этганларидек, «Китоблар қурилган иморатлардан ҳам узокроқ яшайдилар». Айни пайтда Яздий яратган «Зафарнома» Соҳибқирон тарихини ўрганишда энг қимматли манба бўлиб хизмат қилмоқда.

17 сентябрь куни ҳазрат Соҳибқирон Оллоҳ икки ўғил билан сарафрозд этган Шоҳруҳ Мирзони ҳузурига чакирди. Бағрига босиб, муборакбод айлади ва уни Самарқандга ҳоким қилиб юборажагини маълум этиб, шундай насиҳатлар айтди: «Ўзингдан ғофил бўлма, халқнинг ахволидан хабар ол. Тоат-ибодатни

канда қилма. Мансабга тайинласанг, мўмин ва мусулмон кишилардан қўй. Халқقا зулм қилганларни тирик қўйма». Маликалар ҳам Султониягача Шоҳруҳ Мирзо билан бирга кетадиган бўлди.

Шоҳруҳ Амудан ўтиб, Кеш орқали Самарқандга етиб келди. Уни шод-хуррамлик билан кутиб олишиди. Тахтга ўтиргач, жарчилар қўйдириб, кимнинг арзи бўлса, келиб учрашишини маълум қилди. Ғайрат билан юрт азиматига киришди.

Зафарнишон қўшин йўлда давом этиб, шутторларнинг таъзиини бериб, овлаб, гўзал манзараларда дам олиб, Грузия ҳудудларига кирди, Тифлис, Базтоз, Кўҳистон қайта назардан ўтказилди. Кура дарёси соҳилларидағи қулай масканларда қиши тинч-омон ўтказиш тадориги кўрилди..

* * *

Шу кунларда Тўхтамишнинг одамлари Дарбанддан ўтиб, Ширвонга яқин ерларни талагани ҳақида хабар келди. Соҳибқирон вазиятни тез баҳолади, Кўра дарёси бўйидаги Маҳмудобод, Фахробод мавзеъларида қишлоқ (кўч) ташлаш, олий ўрдуни Султониядан кўчириб келтириш ҳақида амр қилди. Мироншоҳ ҳам Аланчуқдан келиб, ўғруққа қўшилди. Ҳазрат жиддий бир юмушга орқа-олдини йигиштириб тайёрланаётган эди. Қиши шу таклид сергаклик билан ўтказишиди. Бу катта сафарнинг тўртинчи қиши эди.

Хуфия хизмат 1391 йилги зарбадан ўзини тез ўнглаб олган Тўхтамишхон яна ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўраётганидан хабар берарди. У шу мақсадда ўзига иттифоқчилар излай бошлаган. 1394 йил 26 марта унинг элчилари Дамашққа, Султон Баркуқ аз-Зохир ҳузурига келадилар, албатта, бундан мақсад аниқ эди. Худди шундай таклиф билан Рум султони Боязид ва Сивос ҳокими Бурҳониддин Аҳмад

элчилари ҳам келади. Шундан сўнг иттифоқчилар Шом (*Сурия*)да катта қўшин тўплашга киришишади.

Ҳазрат Соҳибқирон катта ҳарбий стратег сифатида кутилаётган хавфни аниқ ҳис қиласи ва ўзига қарши бирлашаётган рақибларининг қўшилишига имкон бермаслик, улар билан якка-якка ҳисоб-китоб қилиш йўлларини излайди.

Шу киш ичида Соҳибқирон саройдаги уста дипломат(*тўра*)лардан Шамсиддин Алмолиғийни Тўхтамиш ҳузурига хат билан юборади. Хатда сулҳ тақлиф қилинган, муросада яаш шартлари баён этилган, аксинча бўлса, кескин чоралар кўрилиши дарж қилинган эди. Манбаларда кўрсатилишича, Тўхтамиш элчини яхши кутиб олган, Соҳибқироннинг тақлифига кўнган, бироқ атрофидаги жоҳил беклари қарши бўлганлар. Оқибатда, элчига рад жавоби берилган. Бу хабар Соҳибқиронни муросасиз бўлишга унdagани шубҳасиз. Ҳазрат Сароймулхоним ва Туман оқани шахзодалар билан Самарқандга жўнатади, Чўлпонмулк оқа ва баъзи канизаклар Султонияга бориб турадиган бўладилар.

Соҳибқирон Тўхтамиш билан муроса килиб бўлмаслигини, унинг кўл остидаги нўёнлар Чингизхон замонини кумсаётганини тушуниб етади ва у билан орани бутунлай очик қилишга аҳд этади. Бундан тўрт йил олдинги зарбани мўғуллар унутиб ултурган ва, эҳтимол, улар ўзларига ортиқча баҳо бериб, Соҳибқирон Темурбекни писанд қилмаётган, улар дунёда (*ҳудудда*) янги бир куч пайдо бўлганини тан олишни хоҳлашмаётган эди.

Соҳибқирон жиддий ҳал қилувчи юриш олдидан, одатдагидек қўшинни кўриқдан ўтказмоқчи бўлди. Унинг лашкари 400 000 кишидан иборат бўлиб, Эльбурс тоғи этакларидан Каспий денгизигача чўзилган ерларда ёйилиб ётар эди. Бундай катта қўшин Чин-

гизхон замонидан буён бўлмаганди. Кўшин фақат сон жиҳатдан эмас, сифатига кўра ҳам, ҳатто бундан 3 йил олдинги лашкардан фарқ қиласарди. У тажриба, интизом, жасорат борасида тенгсиз эди. Ҳарбий юришларнинг пири ҳисобланган Соҳибқирон Темурбек қўшинни ҳар доим юксак тайёргарлик ва етарлича таъминотда сақлашда бетакрор бўлган. Унинг қўшинида дунёдаги жами лашкарларнинг энг яхши ютуқлари мужассамлашган эди. Кўшин бўлинмаларининг тактик вазифасига қараб турли ранглардаги кийимлар, кўмондонларнинг даражасини фарқлаш учун ўтога (*какарда*) сингари атрибутларгача жорий қилинганди.

Соҳибқирон қўшиннинг яроғини кўздан кечирадар экан, бўлинмалар олдида отдан тушар, навкарларнинг тайёргарлигини кўздан кечира, уларни илҳомлантирадиган сўзлар айтар эди.

Тадорик поёнига етгач, 1395 йил 28 февраль, якшанба куни қўшин йўлга чиқди. Ҳозирги Доғистон ҳудудларидан ўтиб, Гудермесдаги Сунта дарёси ёқалаб, Терек, ундан Куранинг юқори ҳавzasига етиб борилди. Ниҳоят, ҳозирги Ставрополь ўлкаси даштларида икки тараф бир-бирига муқобала бўлди.

14 апрелда хандаклар қазиб, позицион жангларга ҳозирлик кўрилди. Тўхтамиш бунчалик катта куч олдида довдираб қолди, очик урушдан қочиб, кичикичик маневрлар қилиб турди. Соҳибқирон асосий кучларни амирзода Муҳаммад Султон ихтиёрига берди ва очик тўқнашувга чиқилди. Соҳибқирон яна қўшинни етти фавжга бўлиб ҳужумга ўтди. Жангда ҳазратнинг ўзи ҳам майдонга тушди. Нақора, нафир, кавс, кўрагаларнинг овози оламни тутди, минглаб навкарлар «Урҳо!» деганча майдонга от қўйдилар. Еру осмон бу шиддатдан титроққа келди. Йигирма етти қўшин мухолифларга қарши аёвсиз ку-

рашар эди. Бирданига душман Соҳибқирон гурухига қақшатқич ҳужум ташкил қилди. Шунда жасур белклардан Шайх Нуриддин ўлимни ҳам писанд қилмай, отдан тушиб, ёв билан юзма-юз муқоталага киришди. Унинг бу диловарлиги бошқаларни ҳам руҳлантириди, ҳамма жонини жабборга бериб олишди. Оллоҳдод, Худойдоди Ҳусайнин, Сайфиддинбек, Жаҳоншоҳ улут баҳодирликлар кўрсатдилар.

Шу жангда яқинда вафот этган Умаршайх Мирзонинг 14 ёшли ўғли амирзода Рустам катта жаҳду жадал билан ҳаракат қилганини тарихчи алоҳида таъкидлайди. Айни шунаقا пайтда шаҳзодаларнинг баланд ғурурини, ҳар қадамда отасининг ўғли эканини тасдиқлашга интилганини сезиш мумкин.

Тўхтамиш чекинади, қўшинини ва аъёнларини паришон ҳолда ташлаб, Кама дарёси ҳавзасидаги Булғор ўрмонлари ичига қочиб, яширинади.

Тўхтамиш шу кетишида жонини қутқариш учун Кримга ҳужум қиласди, озуқа ва маблағ илинжида Генуяни босади, Литва князи Витавт билан иттифоқ бўлиб, кичик муваффақиятларга эришади, лекин у қайтиб Олтин Ўрда тахтини эгаллай олмайди. Соҳибқирон назоратида бўлган Ўрда унга қақшатқич зарбалар беради. Майда-майда тўдалар билан қароқчилардек кун кўриб юрган Тўхтамишни 1406 йилда Даشت Қипчоқ хони Шодибек ўлдиради. Катта қувват ва кучли салоҳиятга эга лашкарбоши худбинлиги туфайли бирор мақсаддага эриша олмай, дунёни тарк этади.

Соҳибқирон Ўрусхоннинг ўғли Кўйричақни Жета улусига етакчи этиб тайинлайди ва ўзи Тўхтамишни таъқиб қилишда давом этади.

Зафарнишон қўшин Русь ва ҳозирги Украина (*Ўрустук*) ерларини фатҳ этди, Москвага яқинлаш-

гач, Соҳибқирон у ерга Муҳаммад Султонни юборди. Амирзода ғолибона юришини давом эттириб, жуда катта ўлжа ва асиirlар билан қайтди.

Соҳибқирон Амир Темур ҳаётининг айнан шу нуқтаси ҳозиргача турли хилда изоҳланган. Собиқ шўро, айниқса, рус тарихчилари Темур Москвагача бормаган, Рязань вилоятидан, Ёйик дарёси бўйидан қайтган, деган даъвони илгари суриб келдилар. Ҳатто улар Темур Русь князи Василий Дмитровичдан чўчиған, деган кулгили далилларни рўкач қилишди. (*Холбуки, бу князь Тўхтамишининг вассали бўлиб, унга бож тўлаб турган*). Албатта, Москвага бориш ёки бормаслик масалани ҳал қилмайди, гап тарихий далилларни хаспўшлаб, «Москва енгилмасдир», бунинг устига олис Осиёдан келган лашкар қаршисида тиз чўкмаган, қабилидаги шовинистик қарашларга зўр бериб келингани ҳақида кетаяпти. Аслида нима бўлганини эса ўша замон тарихчилари Шарафиддин Али Яздий ҳам, Низомиддин Шомий ҳам кўрга ҳасса тутқизгандек аниқ ёзib қўйишибди. «Соҳибқирон Маскавга сориким, Руснунг шаҳарларидин эрди, таважжух қилди. Анда етконда нусратшиъор черики ул вилоятни (*шаҳар ва атрофини*) чоптилар ва андағи ҳокимларни тобеъ қилди. Ва черикнинг эликларига сонсиз мол тушди: олтину кумиш ва қумошу кабиш ва ҳатану қоқам ва каттону қаро самур ва қиличлар, йахши отлар тушти» (*Яздий*). Матннинг давомидан маълум бўладики, Муҳаммад Султон ва Мироншоҳ Мирзо бошлиқ алоҳида гуруҳлар ҳам атроф ҳудудларни назардан ўтказиб, Болчимкин, Азов шаҳарларигача боргандар.

Яна бир мулоҳаза: унақада Темур нега изига қайтди, Русни босиб олмади, деган сўроқقا эса ҳамма ўз нуқтаи назаридан келиб чиқиб, турлича жавоб беради. Биз ҳам мукобил фикрларнинг айримлари-

га шахсий мулоҳаза сифатида тўхтаб ўтишга қарор қилдик.

Москвада 1981 йилда «XIV–XV аср ўрталари қадимги Русь адабий ёдгорликлари» деган тўплам эълон қилинган. Унда «Оқсоқ Темур ҳакида қисса» деб номланган халқ китоби ҳам киритилган. Қисса айнан ҳазрат Соҳибқирон қўшинининг Тўхтамишни қочириб, Русь ерларига етиб бориши хусусида. Унда душман сифатида Темурга беҳисоб қора чапланади ва ана шу «ёмондан-ёмон» одам дунё мамлакатларини кетма-кет бўйсундириб, ниҳоят, шавкатли Русь ерларига яқинлашгани жазава билан ҳикоя қилинади: «1395 йилда, Тўхтамиш ҳукмронлигининг ўн бешинчи йили, улуғ князъ Василий Дмитрович князлиги (*айнан шундай, ҳукмронлиги ёки подшолиги эмас*)нинг еттинчи йили Москвани эгаллаш учун Ўрдадан даҳшатли қуюн кўтарилид». Ҳикоя қилинадики, бу хабарни эшитгач, улуғ князъ қаттиқ қўрқиб қолади ва бутун Русь ва Киев митрополити, архиепископ Киприандан ҳаммани оёққа турғазиб, ибодат қилдиришни сўрайди. Москвани офатдан сақлаш учун Владимир шаҳридаги муқаддас ибодатхонада сақланаётган Биби Марям иконасини келтирадилар. Бутун мамлакатдаги черковларда 15 августдан бошлаб монахлар, князлар, боярлар, бойлар, камбағаллар, ёшлар, кексалар – ҳамма-ҳамма тинимсиз ибодат қилиб, Москвани ўз паноҳида сақлашни сўрайди. Ниҳоят, 26 август куни Темур қўшинларининг ортга қайтгани хабари тарқалади. Ўруслар яйраб, байрам қиласиди ва ҳар йили шу сана Андреан ва Натальянинг илтижолари қабул бўлган кун сифатида нишонланади. Мазкур халқ қиссасида қанчадир тарихий ҳакиқат бордир, бироқ ўша улуғ князнинг аёл кийимини кийиб, хотинлар монастирида яширингани аниқ далил. Талқин қилинмоқдаки, Соҳибқирон

Москва остонасидан қайтиши халқнинг Худога ялиниб, адо этган ибодати туфайли бўлди.

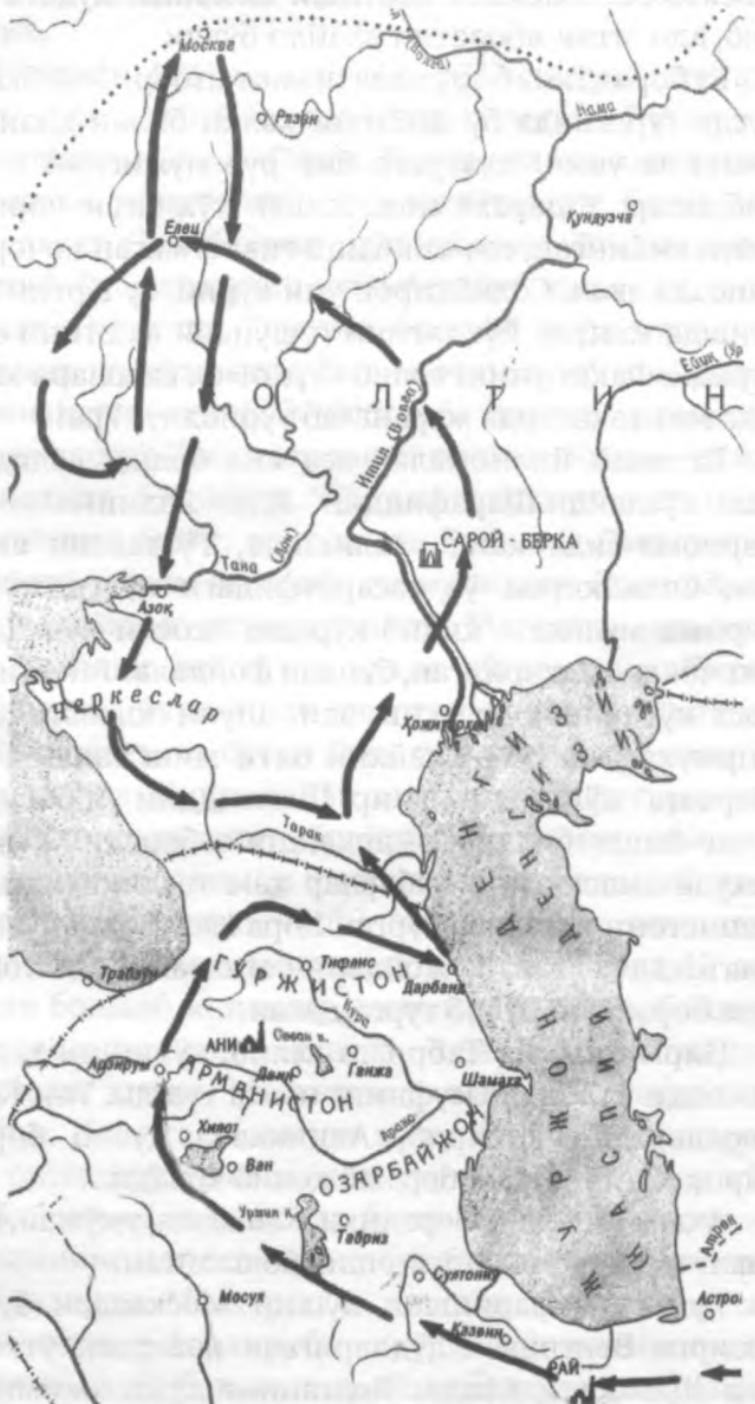
Буборада янабирривоятнамо гапбор: Соҳибқирон Русда турганида бу жойнинг халқи билан қизиққан эмиш ва унинг ҳузурига бир рус мужигини келтирибдилар. У дараҳт новдасидан тўқилган чориқда, юпун кийинган, соч-соқолига тиф тегмаган nocturne бир алпозда экан. Соҳибқирон уни кўриб, бу юртни фатҳ этишда мантиқ йўқлигини тушунади ва отини ортга буради. Façat унинг ғолиб «Урҳо!»си садолари ҳамон ўша минтақаларда жаранглаб турибди: «Ура!»

Тарихий йилномалар эса яна бошқа далиллардан сўзлайди. Шарафиддин Али Яздийнинг «Заварнома»сида қайд этилишича, Тўхтамиш енгилгач, Соҳибқирон ўз тасарруфидаги ҳудудлар тақдирини мулоҳаза қилиб кўради. Асосий куч Дасти Қипчоққа келтирилган, бундан фойдаланган ёғийлар бош кўтариши мумкин эди. Шуни ҳисобга олиб, Пирмуҳаммад Умаршайхни олти минг киши билан Шерозга жўнатади. Амир Шамсиддин Аббосни уч минг киши билан Самарқандга юборади. Хавотир беҳуда эмаслигини хабарлар ҳам тасдиқлади. Арманистонни эгаллаб турган Қора Юсуф бош кўтариб, Олатоққа келган, бу жойларни эгаллаб, Догистон томон бормоқчи бўлиб турган экан.

Пирмуҳаммад Табризга келиб, кўшинни тартибга солди ва Қора Юсуфнинг изига тушди. Уни Куйсу, Қорадарадан қочириб, Авниккача қувиб боради, бироқ Юсуф тутқич бермай қочиб қолади...

Аҳвол гувоҳлик берадики, Кавказда, умуман, мамлакат ичкарисида нотинчлик бошланган.

Хуллас, зафарнишон кўшин Москвадан бу ёғи ҳозирги Венгрия ҳудудларигача назардан ўтказиб, яна Шарққа қайтади. Волганинг қуи оқимидағи Болчимкин, Дон бўйларидағи Азов шаҳарларидан

Беш йиллик юриш (1392–1396 йиллар)

ўтиб, черкаслар юртига келди. Элбурс тоғи этаклари-га қайтиб, осетинлар ҳокими Бўриберди ва Барақан билан муносабатни аниқлаштириб, хушманзара бир жойга кўндила. Шу ерда бир мунча тўхталиб, лашкарга дам берилди, кўшин тартибга келтирилди.

Ҳожи Сайфиддин тўй тараддудига киришди. Шимолга уюштирилган юришда эришилган зафар муносиб нишонланди.

Кейинги йўл Элбурс тоғи дараларида барпо этилган ва йўловчиларга етарлича хавф солиб турадиган Кула, Товус, Булод қальяларини тасхир этиш билан давом этиб, Йалғон, Абаса, Сим-сим, Бўғозқум мавзеълари орқали ўтди.

Тўхтамишнинг асосий иқтисодий таянchlаридан ҳисобланган Астрахан (*Ҳожи Тархон*)га қаттиқ совуқ ва муттасил қор билан етиб келинди. Шаҳар эгалланди, у заарсизлантирилди. Энди навбат Тўхтамишнинг пойтахти Сарой Беркага етди, унга бир вақтлар Соҳибқирон Эронда бўлганда мўғуллар бостириб бориб ўт қўйган Занжирсаройнинг кунини солдилар. Шаҳар эгалланди, ўтган 1391 йилги муҳорабада бу шаҳарга дахл қилишмаган эди. Бу сафар эса аяб ўтирилмади. Шу билан Олтин Ўрданинг ҳам, унинг пойтахтининг ҳам, Тўхтамишнинг ҳам күёши ботди. Тезда империя парчаланиб, майда давлатлар ажралиб чиқа бошлади.

Қўлга тушган ўлжалар черикка тақсимланди. Яёв юрганларга ҳам от тегди. «Барча Соҳибқирон давлатидан от минди», деб ёзди тарихчи.

Дашти Қипчоқдаги Жўчи улусининг ўнг ва сўл кўлига навкарлар жўнатилди. Улар Соҳибқирон тартибларини жорий қилдилар. Ҳазратнинг талаби эса ислом динини қабул қилиш эди. Ким бунга рози бўлса, ҳадялар олди, юқори мансабларга қўйилди. Бошқирд,

мадяр, крим ва бошқа кўплаб миллат вакиллари мусулмон бўлдилар. Кофирлар эса рақиб саналарди.

Шундай қилиб, Чингизхон салтанати, ундан сўнг Олтин Ўрда, Оқ Ўрда, Жўчи улуси номлари билан юритилган хукмронликнинг сўнгги меросхўри ҳисобланмиш Тўхтамишон устидан тўла ва узилкесил ғалабага эришилди. Шунинг билан икки юз йилдан кўпроқ давом этган мўғул истибодига чек кўйилди, мазкур империя парчаланиб кетди. Бу чинакамига оламшумул воқеа эди.

Албатта, дунё тарихининг бу айёмлари турли даража ва нуқтаи назарлардан етарлича шарҳланган. Фикрларнинг пирамидаси эса бир ҳақиқат тасдигига хизмат қиласи: Темурбекнинг Тўхтамиш устидан ғалабаси дунё тақдирини остин-устун қилиб ташлади, ҳатто тараққиёт шайинини Шарқдан Ғарбга оғдириб юборди.

1396 йил март ойида Наргис, Мика, Болу, Дараклу қалъалари тасарруфга олиниб (*уларнинг баъзилари ихтиёрий қўшилдилар, баъзилари эгаланди*), Дарбанд орқали Бокуга келиб тушдилар. Соҳибқирон шу ерда бир қалъа курдирди. Ширванот ҳокими шайх Иброҳим ҳазрат билан сафарда бирга эди, уни юртга тайинлаб, Дарбандни яхши сақлаш, хабардор бўлиб туриш топширилди. Бу юртларни – Бокудан Бағдодгача, Ҳамадондан Румгача амирзода Мироншоҳга берди.

Соҳибқирон шимол юриши билан банд бўлганда баъзи нохушликлар рўй берганди. Ҳазрат ўз йўлида уларга чек кўйиб келаверди.

Сиржон қалъаси уч йилдирки, таслим бўлмасди. У фатҳ этилди. Маълум бўладики, қалъа ахли тамом кирилиб кетган, 6 нафар киши қолса-да, дарвозаларни очмай ўтираверган.

Язд қалъасида Музаффарийлар ва хурсонликлар бирлашиб исён қилганлар.

Незаванд шаҳрининг ҳокими Мазид барлосни (у Соҳибқироннинг яқин кишиси эди) ўз навкари Баҳлул ўлдириб, шаҳарни эгаллаб олганди. Қалъа ва шаҳардаги вазият жойига келтирилди, гуноҳкорлар қаттиқ жазоланди.

Ўша йил рамазон ойини Соҳибқирон Ҳамадонда ўтказди. Рўза намозларини адо этиб, ифторликлар қилиб, ҳадялар улашди. Бева-бечораларнинг кўнглини олди.

Муборак ой охирлагач, Соҳибқирон беш йиллик улуғ сафарни якунлаш, Самарқандга қайтиш фикрига келди. Бундан олдин яна бир марта ҳудудлар аҳволини назардан ўтказди. Ҳукмрон фарзандларини қувватлантириди. Мирзо Рустам Умаршайх ва Жаҳоншоҳбекни Шерозга, амирзода Муҳаммад Сulton ёнига юборди. Самарқанддан амирзода Абубакрни чақиририб, Озарбайжонга – отаси Мироншоҳ ҳузурига жўнатди.

Ниҳоят, карвон 18 июлда Ҳамадон вилоятидан Самарқандга қараб йўлга тушди. Жайҳундан ўтиб, Ғузорга етганларида пойтахтдан Сароймулхоним, Султонбаҳтбегим ва бошқа маликалар пешвоз келдилар, узоқ айрилиқдан кейинги дийдорлашув жуда ҳам ҳароратли бўлди.

Кеш вилоятига келиб, Шаҳрисабзга тушдилар. Соҳибқирон дастлаб пири, отаси, марҳум ўғиллари, қизи қабрларини тавоғ қилди, ҳофизлар, уламою фузалоларга марҳаматлар кўрсатди. Сўнгра ҳамма Оқсаройга борди, бу ерда тўй уюстириб, хурсандчиликлар қилдилар.

Самарқанд ва самарқандликлар Соҳибқиронни энг яхши бисотлари билан кутиб олди. Шаҳар аҳли янги либосларини кийиб кўчаларга чиқди, ҳамма

жойда хонандаю созандалар турли созларни чалиб, турфа нағмаларни күрсатдилар.

Катта зафар билан юрга қайтган ҳазрат Соҳибқирон авлиёларнинг мозорларини зиёрат қилиб, обод этиш учун маблағлар ажратди. Фуқаро ва мискинларга кўп садақалар улашди. Амалдорларни қаттиқ тафтиш килди. Кўпларини жазолаб, молу мулкини раиятга тарқатиб берди. Вилоятларга одам юбориб, факир, мискин, дарвеш, ногиронларни аниқлаб, ҳар бирига йиллик озуқа, етарли кийим-бош (*кунлик либос, кавш, этик, фўта, дастор, қишилик ва ёзлик тўн*) билан таъминлашни амр этди. Шундан кейин мамлакат бўйлаб хурсандчилик қилишга рухсат берилди.

Ўша дамлар ҳазрат Соҳибқирон Темурбек юлдузининг энг нурафшон порлаган онларидан бири эди. Шундай кунларда яна бир хушхабар келди. Яратган Муҳаммад Султонга ўғил ато этди. Бу Соҳибқироннинг биринчи эвараси эди. Исмини бобосининг шарафига Муҳаммад Жаҳонгир кўйдилар.

Дунёнинг қайбир ерларида бўлганда ҳам Соҳибқирон пойтахтини гўзалдан-гўзал бўлишини ўйларди. Шунинг учун Ирок, Форс, Бағдод, Шероздан энг моҳир усталарни, нодир касб эгаларини Самарқандга юборарди. Энди уларнинг санъати ва маҳорати намоён бўладиган бинолар, боғлар куришга киришди. Шулардан бири – шаҳарнинг шимол қисмида бунёд этилажак боққа 1397 йил март ойида киришилди. Боғ тарҳини энг моҳир усталар чиздилар. Курилишни Соҳибқироннинг ўзи кузатиб турди. Усталар тўрт гурухга бўлиниб жадал ишладилар. Унда жуда гўзал иморатлар барпо этдиларки, устунлари, сахни Табриздан келтирилган мармардан эди, шифтига олтин, ложувард билан нақшлар бердилар. Шу боғда Мироншоҳнинг қизи, Соҳибқироннинг

суюкли набираси Бегисултон (*Бекасултонбеким*) учун тенгсиз кўшк ҳам қурилди. Боф битгач, бу ерда олий даражадаги машваратлар ўтказиладиган бўлди. Жумладан, май ойида амирзода Шоҳрух Мирзога Хурросон вилояти берилгани хабарини ҳам Соҳибқирон Боғишамолда маълум қилди.

Хурросон (*Ҳирот, Сеистон, Мозондарон, Рай ўлкалари – Ферузкўҳгача*) салтанатнинг марказий, юкори ривожланган худуди эди, шу жойларни Шоҳрухга ато этиб, Темурбек бу севимли ўғлига яна бир бора ўз ишончини намойиш қилди. Шоҳрух Мирзога энг садоқатли беклар ёки уларнинг ўғилларидан йигирма нафарга яқинини қўшиб жўнатди. Ҳазрат Соҳибқироннинг узокни кўра олишини шундан ҳам билса бўладики, Шоҳрух боргач, ҳақиқатан ўлкада тинч-омонлик, фаровонлик бошланди, Ҳирот мамлакатда иккинчи маданий марказга айланди. Яна тан берадиган бир жиҳати – Шоҳрух Мирзо шу кетишда қимиirlамай Хурросон таҳтини эллик йил бошқарди. Ўзининг хайрли ишлари билан Темурийлар тарихида ўчмас, нурли из қолдирди.

Сентябрь ойида Шоҳрух оиласида янги ўғил дунёга келади, Соҳибқирон унга Бойсунғур деб исм кўяди.

Соҳибқирон бу йил рамазон ойини Шаҳрисабзда ўтказишга аҳд қилди. Бу ерга Форсдан Муҳаммад Султонни чақирирди, у ҳақида хавотирили хабарлар эшитилган эди. Шаҳзода эсон-омон Кешга етиб келди. Маълум бўлдики, сафарда юрганда мулоzимларидан бири пичок ўқталган, ундан енгил ярадор бўлган экан. Соҳибқирон арзанда набирасини эсон-омон кўрганидан хурсанд бўлди. Табриздан Хонзодахоним ҳам келди ва ўғли билан кўришди.

Ҳазратнинг кайфияти аъло даражада, фарзандлар камоли, эл-юрт эмну омонлигию фаровонли-

ги унга куч-қувват берарди. Яна ҳаёт завқини, тириклик лаззатини тўлароқ суришга аҳд қилди ва Мўғулистонга, Хизрхўжага қизини сўратиб, совчи юборди. Конигилда яна бир боғ барпо қилишга амр этди. Боғ тўртбурчак шаклида ҳар бир тарафи 1500 қарн (**750 метр**) қилиб лойиҳаланди. Унга ҳам ҳасислик қилмай жуда мўл зеб бердилар. Уч қаватли кўшклар қурдилар. Бонидилкушо деб аталди ва уни Соҳибқирон Хизрхўжанинг қизини кутиб олишга ҳозирлади.

Кузда Тошкентга йўл олиб, Шоҳрухия шаҳридаги ишларнинг боришини кузатди, азиз-авлиёларнинг мозорларини обод қилишни буюрди. Яссига ташриф буюриб, Хожа Аҳмад Яссавий қабрига мақбара қуришни тайинлади. Маълумки, Тошкент яқинида Зангиота зиёратгоҳи мавжуд. У ерда Хожа Аҳмад авлодларидан Ойхўжа Тошхўжа ўғли – Зангиота дафн этилган. Ривоят қилишларича, Амир Темур шу ерда мақбара тиклашни айтган, бироқ пойдевор қулаб кетаверган. Бунинг сабабини сўрашганда, Зангиота Аҳмад Яссавий авлодларидан, Яссавий қабри эса қаровсиз ётибди, балки ишни ўша ёқдан бошлиш керакdir, деб айтишган экан (**бундай ривоят бошқача талқинда ҳам учрайди**).

Яссида катталиги ва маҳобати жиҳатидан бетимсол иморатга қўл урилди, бугунги тасаввурлар билан баҳолайдиган бўлсак, баландлиги – 41 метр, ичи – 39 метр, гумбази – 18 метр ҳажмдаги улкан кошона ҳамон одамларни ҳайратга солиб турибди. Мақбара ичидаги қирқ қулоқ қозон бор. У дунёдаги энг катта қозон сифатида Гиннес китобига кирган. Мақбара мусамман шаклида бўлиб, 35 хонаси бор. Кираверишда ойна ичидаги Соҳибқирон томонидан тасдикланган вақфнома турибди. Унда зиёратгоҳга берилган ерлар, тайинланган хизматкорлар, уларга тўланадиган

ҳақ, даромадларнинг дахлсиз эканлиги Соҳибқирон томонидан қатъий белгиланиб, кўрсатиб қўйилган. Мақбара ўз даврида ҳам, ҳозир ҳам бетимсол иморат бўлган. Жаҳонгир Темур сўфий шоир Аҳмад Яссавийни маънавий пирларидан, деб билган, унинг таълимотини хурмат қилган, қадрлаган. Балки шу орқали дунё ишларидан қизиган қиличининг дамини шоирнинг сўфиёна ғоялари билан совутиб олгандир.

...Мўгулистон томондан келиннинг келаётгани хабари эшитилди. Олий ўрду ўн беш кунлик йўлга пешвоз чиқиб, қудаларни кутиб олди. Қаердан ўтсалар, тўй бериб, совғалар улашиб, 22 ноябрда Самарқандга етиб келишди. Соҳибқирон Хизрхўжа қизи Тўкалхонимни никоҳига олди. Пойтахтда жуда катта тўй бўлди, унда Хитойдан келган элчилар ҳам қатнашди. Тўкалхоним Чингизхон наслидан бўлгани учун «Кичик малика» (*Бибихоним – «Катта малика»*) саналди. Умуман, Соҳибқирон никоҳида ўндан зиёд аёл бўлган (*бу жиҳатдан бобокалонимизни анча камтар ҳисоблашимиз мумкин. Чингизхон ҳарамида 500 чоғли аёл бўлган*), бу масалада ҳазрат шариат талабларига қатъий амал қилган, шаръий никоҳдаги аёлларини тўрт нафардан оширмаган (*қолганлари канизак мақомида бўлган*). Тўкалхоним Боғидилкушога кўчиб ўтди ва шу йил қишини боғда кечирдилар.

Соҳибқирон қиши ичидаги Муҳаммад Султонни Мўгулистон сарҳадларига юборди, чегарада Ашпара ҳарбий қалъасини қуришни тайинлади. Бу жуда узоқни кўзлаб қилинган стратегик режа эди.

ҲИНДИСТОН ФАТҲИ

Ҳазрат Соҳибқирон юришлари, умуман, фаолиятини мулоҳаза қилганда, икки нуқтага дикқатни қаратиш кўп нарсани ойдинлаштиради. Аввало, шахсий ташаббуси ва вазият тақозоси билан ҳазратнинг зиммасига тушиб турган юк, унга ато этилган миссиянинг кўламини тасаввур қилиш керак бўлади. Соҳибқирон, бинобарин, оддий косибчилик ҳунари ёки кичкина ҳудуд ҳокимлигига эмас, миллионлаб одамлар тақдирида ўзгаришлар ясаб юборадиган улкан юмушга қўл урди, бу борада неча ўн йилларки, ўз сўзини айтиб келаяпти. Шу кўлам, миқёс масштабида муҳит шаклланди, энди уни тарк этиш мумкин бўлмай қолди. Киши қанчалик теран оқимга тушса, маҳв бўлмаслик учун шунча миқёсдаги куч билан қирғоқقا интилади.

Иккинчи омил эса ҳазратнинг дунёқараши билан боғлиқ. У дастлаб парчаланган Мовароуннахр давлатини тиклаш фояси билан майдонга чиқди. Кейин ўзаро низоларга чек қўйиш, эл-улусга тинчлик, осо-йишталиқ ҳадя этишга киришди. Ҳазратнинг қалб тўрида бир даъват бор эдики, уни энг юксак эътиқод даражасида тутарди, ўзи унга сажда қиласарди, юкунарди, қийин ҳолларда унга суянарди. Ўз эътиқодининг поклигига, юксаклигига, унга сифинганларни, албатта, мақсадига этиштиришига шахсий ҳаёти мисолида ишонарди. Соҳибқирон бу эътиқодни қалба жойлаб, тилда сўзлаб, амалда кўрсатишни бурчи деб биларди. Бу – Оллоҳнинг сўнгги пайғамбари – Мұҳаммад (с.а.в.) динига садоқат эди. Ҳазрат Соҳибқирон зиммасидаги кўплаб юмушларнинг аввалида ўзини ислом динининг ҳимоячиси, унинг саккизинчи муҳофизи деб биларди.

«Темур тузуклари»да шундай ёзилган: «Яна таж-рибамда кўриб билдимки, давлат агар дину ойин асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундан салтанатнинг шукухи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат ялангоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар кимса назарини олиб қочади. Ёхуд касу нокастап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди».

«Куръони карим»да нозил қилинишича, «Эй, имон келтирганлар, агар Сизлар Оллоҳга ёрдам берсангизлар (*динининг ривожи учун ҳаракат қилсангизлар*), У зот ҳам сизларга ёрдам берур ва қадамларингизни событ (*барқарор*) қилур». (*Мұхаммад сураси, 7-оят. «Куръони карим маъноларининг таржимаси», Т., 2001 йил, 507-бет*).

Ана шу мулоҳазалардан хуоса қиласиган бўлсак, Хинди斯顿га юришни ҳам вазиятнинг ўзи тақозо қилаётган эди. Ҳолбуки, Соҳибқирон бу пайтда бошқа бир улуғ сафар тадоригини кўраётганди.

Хинди斯顿нинг шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудудларини **Махмуд Фазнавий** (998–1030 йиллар) давридан туркий халклардан бўлган мусулмон сулалари бошқарган. Пойтахт дастлаб Лоҳурда бўлган, 1206 йилда **Кутбиддин Ойбек** уни Дехлига кўчирган ва бу давлат Дехли сultonлиги номини олган. Кейинги пайтларда сultonликни Ферузшоҳ 37 йил бошқарib, 1388 йил вафот этгандан кейин тахтга унинг набираси **Султон Махмудшоҳ** чиқади. Бу пайтда олдинроқ бошланган парчаланиш авж олади, дастлаб Дакан вилояти ажralиб чиқади. У Баҳман (1347 йил), Бенгалия (1359 йил), Жампур (1394 йил), Гужарат (1396 йил) вилоятларига бўлинниб кетади. Бундай бўлинниш мусулмонлар таъсирининг сусайишига, ҳинд рожалари ва коҳинларининг кучайишига олиб

келади. Оқибатда, масжидлар бузилиб, оташкадалар, черковлар қурилади.

Соҳибқирон давлатининг Ҳиндистон чегарасида-ги Кундуз, Бағлон, Кобул, Фазни, Қандаҳор ўлкаларида Пирмуҳаммад Жаҳонгир ҳукмронлик қиласар, мутта-сил бебош афғон қабилалари, йўлтўсарлар, чегара бу-зувчилар билан кураш олиб бораради.

Кўшниларда бошланган тарқоқликдан фойдала-ниб, Пирмуҳаммад Синд дарёсидан ўтди ва Уч (Уча) шаҳрини эгаллади. Ундан Мўлтонга ўтдилар. Мўлтон мавқеи жиҳатидан анча юқори шаҳар бўлиб, мудофа-аси ҳам кучли эди, Пирмуҳаммаднинг ҳужуми хийла чўзилиб кетади. Тажрибали лашкарбошилар ҳозирги кувват билан Мўлтонни эгаллаб бўлмаслигини тушу-ниб, аҳволни Соҳибқиронга етказадилар. Муаррих-ларнинг гувоҳлик беришича, Ҳиндистонга муҳораба қилиш ҳазратнинг режасида бўлмаган, аксинча, у Хитой устига юриш ҳақида ўйлаётган бўлган (*Муҳам-мад Султоннинг 40 минг лашкар билан Хитой че-гарасида Ашпара қалъасини тиклашга юбориши шу мақсадда* эди). Ҳиндистондан хабар келгач, ҳазрат Соҳибқирон вазиятни жуда яхши хис этади ва зудлик билан сафарга тайёргарлик кўради.

Таъкидлаш жоизки, Соҳибқирон Темурбекнинг Ҳиндистонга юриши таржимаи ҳолинияг энг муфас-салёритилган қисмиҳисобланади. БуҳақдаҒиёсиддин Али маҳсус «Ҳиндистон ғазавоти рўзномаси»ни ёз-ган, «Темур тузуклари»да бошқа воқеаларга нисбатан муфассалроқ – тўрт сарлавҳада мақола ажратилган. Шарафиддин Али Яздий ҳам, Низомиддин Шомий ҳам бу даврга атрофлича тўхталганлар.

Жумладан, «Тузуклар»нинг «Ҳиндистонни забт этиш учун қилган кенгашим» бобида шундай дейилади:

«Даставвал, фарзандларим ва амирларимнинг кўнгли, ўй-фикрларини билиш учун уларга маслаҳат солдим.

Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир «Агар Ҳиндистонни олсак, унинг олтинлари билан бутун ер юзини эгаллаймиз», деди.

Амирзода Муҳаммад Султон эса «Ҳиндистонни оламиз-у, бироқ (*бунга*) тўсиқлар бор; биринчиси – дарёлар, иккинчиси – ўрмону тўқайлар, учинчиси – тўлиқ қуролланган сипоҳийлар ва одамни ов қилувчи филлар кўп», деди.

Амирзода Султон Ҳусайн «Агар Ҳиндистонни қўлга кирита олсак, тўрт иқлимга ҳукмрон бўлурмиз», деди.

Амирзода Шоҳруҳ деди: «Мен турк қонунларида ўқиган эдимки, жаҳонда бешта шон-шавкатли подшоҳ бордир. Уларнинг улуғворлигини хурматлаб, номларини атамай, лақаблари билан айтадилар: Ҳинд подшосини – рой, Рум подшосини – қайсар, Хитой ва Чину Мочин подшосини – фагфур, Туркистон подшосини – хоқон, Эрону Турон подшосини – шаҳаншоҳ дейдилар. Шаҳаншоҳнинг ҳукми ҳамиша Ҳиндистон мамлакатларида (*ҳам*) жорий этилади. Ҳозир Турон ва Эрон бизнинг қўлимиизда бўлгани учун Ҳиндистонни ҳам фатҳ этмоғимиз лозимdir».

Амирлар эса «Борингки, Ҳиндистонни олдик ҳам дейлик. Бироқ у ерда турғун бўлиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз аслидан ажраб, ҳатто тиллари ҳиндча бўлиб кетади», дейишиди.

Мен бўлсам Ҳиндистонга юриш учун химмат камарини белга боғлаганимдан ўз азму жазмимдан воз кечишни истамадим ва шундай жавоб қилдим: «Тангри таолога ўтиңч билан мурожаат этайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Куръондан фол очайлик, Тангри таоло нени буюрса, шунга

амал қилгаймиз». Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсам, ушбу улуг оят чиқди: «Эй, Пайғамбар! Коғир ва муноғиқларга қарши курашинг ва уларга нисбатан (*сиз ҳам*) дағаллик қилинг!» (*Таҳрим сураси, 9-оят. «Қуръони карим маъноларининг таржимаси», Т., 2001 йил, 561-бет*). Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунириб берганидан сўнг, бошларини эгиб, жим бўлиб қолдилар».

Олий ўрдуда ўтказилган машваратнинг ўзига хос стенограммаси стратегик мақсаднинг моҳиятини изоҳлаб турибди. Демак, мўъжизавий үрмонлар, дарёлару кўллар, филлару маймунлар мамлакати забти ўша даврлардаёқ кўпчиликни қизиқтирган. Бу, албатта, бежиз эмас. Шуниси ҳам борки, буюк фотихлардан на Искандар, на Маҳмуд Газнавий, на Чингизхон бу афсонавий юртнинг ичкарисига кира олган эди.

Хиндистон ҳақиқатан мўъжизалар ўлкаси бўлса, иккинчи тарафдан, ер юзининг энг бой ҳудудларидан ҳисобланган. Чингизхон даврида унинг бебаҳо хазиналари накд ўлжа бўлган. Мўғуллар Хиндистонни шунчаки ов майдони, бойлик тўла ҳамён деб билганлар, фақат босқинчилик ҳужумлари уюштириб, талаб келаверганлар (лекин уларнинг мусулмонлар қўлида бўлган, тараққий этган *Деҳли султонлигига ҳадлари сиғмаган*).

* * *

1398 йил март ойида Мироншоҳнинг ўғли Умар Мирзони Самарақандга ҳоким тайинлаб, Соҳибқирон йўлга чиқди. Кеш йўлида бир тоғ бор эди, ундан бир дарё оқиб чиқарди. Ҳазрат бу баҳаво жойга гўзал иморатлар солиш, улкан боғ барпо этишни тайинлади. Боққа ўзи Тахтиқорача деб ном қўйди.

Соҳибқирон ихтиёрида 32 минг жангчиси бор эди, Қандаҳорда 30 минг жангчиси турарди, амирзода Рустамга ҳам 30 минг навкар бериб, Кашмир орқали Лоҳурга жўнатди. Кўшиннинг жами сони 92 минг экани, 92 рақами абжад ҳисоби бўйича «Муҳаммад» сўзига тўғри келиши ҳазратга хайрли туюлди.

Соҳибқирон бошлиқ кўшиннинг марказий қисми (**ғул**) Амудан ўтиб, Хулм, Фазни, Саманган, Бағлонни ортда қолдириб, Андаробга тушди. Бу ернинг аҳли ҳазратга пешвоз чиқиб, қоралибосли катур кофирларидан шикоят қилишди. Улар мусулмонларни талаб, асир олиб, эркакларни ўлдириб, кўп азоб берарди. Соҳибқирон қароқчилар изидан тушди, денгиз сатҳидан 3850 метр баландликдаги Хован деган жойга чиқдилар, унда бир бузук кўргон бор эди, уни таъмирлаб, яна иморатлар солдилар. Ундан тепада Каптархона деган тоф бор эди, арпа пишар маҳалида ҳам қалин қор билан қопланган эди. Отларни кигизлар, жулларини тўшаб қор устидан ўтказдилар, паастга тушишда арқонлардан фойдаландилар. Соҳибқирон от ўтолмайдиган ерлардан пиёда юрди, албатта, бир оз қийинчилик туғдирди, бироқ Яратган шундай куч ато этди. Ўн беш чоқли одам тоғдан қулаб шахид бўлди, отлардан фақат иккита қолди. Чўққилар орасида бир қавм бор экан, тилини ҳеч ким тушунмайди, кийим кийишни билмайди, бошлигини «ғудо», «ғудошув» деб атайди, шуларни ҳам мусулмонликка киритдилар.

Қоралибослар тутқич бермас эди, уларни бир дара да учратдилар. Кофирлар болта ва метинлар билан уришдилар, кўплари курбон бўлди, қолганлари қочди. Уларнинг уйларига ўт қўйилди, томорқалари бузиб ташланди. Бу ғолибона юриш 800 йил, рамазон (**1398 йил, май-июнь**) ойида амалга оширилди.

Мағрур тоғлар салтанатида бундай фатху зафарга Искандар Зулқайнайн ҳам эриша олмаган эди, деб ёзади тарихчи. Бу воқеаларни халқ ўқиб билсин, деб тошларга нақш қилдилар.

Тоғлар ичида 18 күнлик сафардан қайтиб, Соҳибқирон шаҳзода Шоҳрухга Хурросонга рухсат берди, яхши насиҳатлар қилиб, қучоқлаб, юзидан ўпиди хайрлашди.

Хиндикуш тоғларини ортда қолдириб, Кобулга йўл олдилар. Борон жилғасига етганда шифобахш сувга дуч келишди, ҳазратда бу сувни яқиндаги қалъага бошлаб бориш фикри туғилди ва аскарларга фармон бериди, ариқ қаздирди, узунлиги беш йиғоч (**30-35 км**), унга Моҳигир суви деб от қўйдилар. Ариқ битгач, Кобулга кириб бордилар.

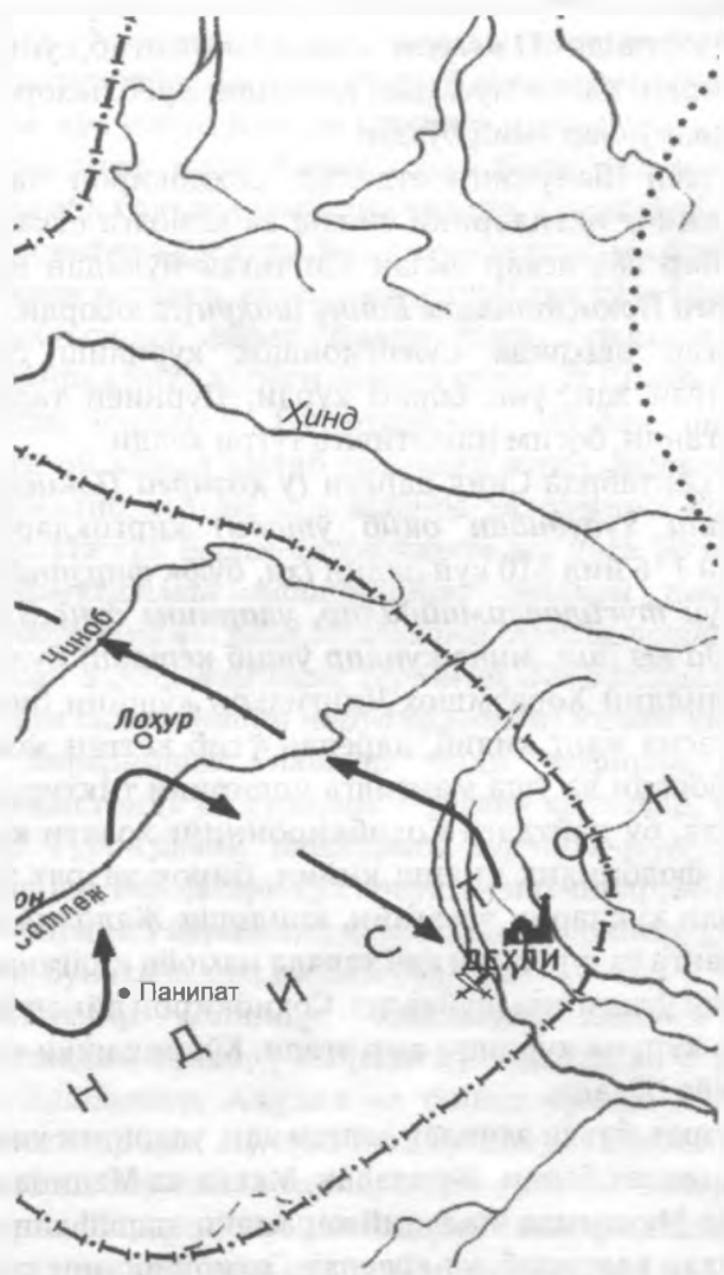
Кобул яқинидаги Дурин мурғзорига қўнган Соҳибқирон ўрдусига Дашиби Қипчоқдан Темур Кутлуғ Ўғлон (*уни Тўхтамишининг ўрнига тайинлаган эди*) ва Идикунинг, Жетадан эса Хизрхўжа (*у билан қариндошлик ришталари боғланган эди*)нинг элчилари ташриф буюришиб, ўз валинеъматларининг садоқатларини изҳор этишди. Элчилар тантанали кутиб олинди, мулоқотлардан сўнг уларга қайтишга рухсат берилди.

Малика Сароймулхоним ва Соҳибқироннинг суюкли набираси шаҳзода Улугбек ҳам сафарда бирга эди. Ҳазрат уларга Хиндистон ажойиботларини кўрсатишни ният қилганди, бироқ иссиқ ҳаво ёмон таъсир этди. Шунинг учун улар ҳам Самарқандга қайтадиган бўлишди.

Кобулда Хиндистон ҳудудларига бўлажак юришга обдон тайёргарлик кўрилди. Форсда бўлган Сарифуганинг ўғли Шайх Нуриддин катта ўлжа билан келиб қолди, унинг келтирганларини уч кеча-кундуз рўйхат қилдилар.

Хиндистон фатҳи (1398–1399 йиллар)

Эрёб қалъасини эгаллаб олган каркан қабиласининг бошлиғи дастлаб муроса қилди, бузилган жойлар 14 кунда тикланди. Бироқ Соҳибқирон ташриф буюрганда (**31 август**) камондан ўқ отиб, суиқасд уюштируди. Қалъа мусаххар қилинди, Эрёб назоратга олинди, йўллар эмин бўлди.

Эртаси Шанузонга етдилар, Соҳибқирон Халил Султоннинг иқтидорини синаш ва камолга етказиш учун бир лак аскар билан Қапчиғай йўлидан Бону (**ҳозирги Покистоннинг Бонну шаҳри**)га юборди.

Нагар шаҳрида Сулаймоншоҳ қурилиш олиб бораётган эди, уни бориб кўрди, Пурниён таслим бўлмаганди, босим ишлатишга тўғри келди.

20 сентябрда Синд дарёси (**у ҳозирги Покистон давлати ҳудудидан оқиб ўтади**) қирғоқларига, бундан 176 йил 310 кун олдин (**ҳа, буюк фарзандлар ҳар кун туғилавермайдилар, уларнинг дунёга келишида юз йил, минг кунлар ўтиб кетади**) Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингизхон қўшини билан муросасиз жанг қилиб, дарёдан ўтиб кетган жойга етиб боради ва ўша манзилга чодирини тикиради. Албатта, бу пайтдаги Соҳибқироннинг ҳолати юзасидан фолбинлик қилиш қийин, бироқ ҳазрат ўша суронли кунларни эслагани, қондоши Жалолиддин душманга ўз ғурурини қай тарзда намоён қилганини хаёлдан ўтказгани шубҳасиз. Соҳибқирон айнан ўша жойда кўприк қуришга амр этади. Кўприк икки кунда тайёр бўлади.

Ҳазрат, баъзи элчилар келган эди, уларнинг киришига ижозат берди. Жумладан, Макка ва Мадинадан саййид Мухаммад Маданий ҳарамайн шарифайндан саломлар келтириб, ул ерларда Соҳибқиронни кутаётганларини билдириди. Кашмирдан келган элчи эса Искандаршоҳнинг тобелигини етказди.

Тўрт кундан сўнг кўприқдан нариги қирғоққа ўтдилар. Бу жойлар, Жалолиддин жон сақлаб қолган ерлар, Жалолий чўли деб аталар экан. Соҳибқирон Шайх Нуриддин ва Шоҳмаликни теварак-атроф назоратига юборди. 5 октябрда Жамула ва Чиноба дарёлари қўшилган Ҳавели шахрига етиб, дарёга кўприк бояладилар, ҳали бирон киши буни эплолмаганди. Таламба қалъаси омонлик тилади, Соҳибқирон уларга илтифот кўрсатди. Ҳиндлар мустаҳкам қўриклигаган Кўкари қалъаси, ғалла омборлари лиқ тўла Шаҳнавоз мавзеъсидан зафар билан ўтиб, Соҳибқирон 26 октябрда Биёҳ дарёси бўйида шаҳзода Пирмуҳаммад билан учрашди. Пирмуҳаммад Мўлтон шаҳрини олти ой қамал қилиб мусаххар этган, лашкари ҳам қийналиб қолган эди. Набира ҳазратнинг шарафига катта тўй берди, Соҳибқирон эса унга 30 минг от (*Пирмуҳаммад лашкарининг отлари пашакаал* («Бобурнома»да қайд этилишича, Ҳиндистонда жорий бўлган 3 фаслнинг бири, серёмғир, дўл бўладиган 4 ой) да сув тошқинидан нобуд бўлганди) инъом қилди.

Зафарнишон лашкар энди кофирлар юрти Ҳиндистонда от сурарди. Йўлдаги қалъалар, шаҳарлар Туронзамин лашкарига турлича муносабатда бўларди, баъзилари кўл қовуштириб чиқар, айримлари чираниб қаршилик кўрсатарди, барибир, унақада ҳам, бунақада ҳам таслим бўларди.

Батнир (*Битнир, Байтнур*) қалъаси жуда мустаҳкам бўлиб, у габрлар қўлида эди ва атрофдаги Дайбалпур, Ажудан ва бошқа ерлардан кўплаб қочганлар ҳам шу ерга бош сукқанди. Соҳибқирон 6 ноябрда Ажуданга кириб, сидқу эътиқод билан шайх Фарид Шакарганжнинг мозорини тавоғ қилди, авлиёнинг рухидан мадад тилаб, назр-ниёзлар ҳадя этди. Эртасига Соҳибқироннинг бирлашган қўшинлари ҳарбий ҳаракатларни бошладилар. Қалъа фатҳи беш

кунга чўзилди, олдин қаршилик қилишди, кейин муроса, яна қаршилик – охири барчаси ер билан тенг қилинди.

Ибн Арабшоҳ «Темур қанчадан-қанча даҳо ва хуфиёна фикру заковатга эга эди!» дея ўзининг истеҳзоли эътирофини изҳор этар экан, «Қачонки, у ўз қўшини билан ҳиндлар мамлакатига отланганда, баланд бир қалъага етиб бордики...» деб бир ҳикоя келтиради. Қалъани эгаллашда аскарлар етарли журъат кўрсатмайдилар, бунинг устига Муҳаммад қовчин орқали Соҳибқирондан ундан воз кечишни сўрайдилар. Қовчиннинг гапини эшитиб «Темур эътибор қилмади ва жавоб ҳам, рад ҳам этмади, балки Ҳиромалик деган манзари қабих, хунук ҳолатда бўлган бир кимсани чақиририб келтирди. У сассиқ терли, юзи қоракуядек, қозон-товоқ юувучидан ҳам ифлос, бадбўй хидли... эди». Хуллас, Темур ана шу тасқаранинг кийимларини Муҳаммад қовчинга кийдиради ва бутун бойлигини унга хатлаб беради. Қовчинни эса ҳаммадан ажратиб, бадарға қилиб юборади.

Сарасати, Фатҳобод, Амура жанг билан 4 кунда олинди. Йўлтўсар жатларни бартараф қилиб, Сомона шахрига бориб етганларида ноябрь охирлаб қолган эди. Шу ерда худудларда тарқаб кетган амирзодалар Рустам, Халил Султон, Султон Ҳусайн, амир ва беклар бирин-кетин тўпландилар. Соҳибқирон ҳамма лашкарларини жам қилди ва декабрь бошида Дехлига томон йўлга чиқдилар. Кўшин бошдан-охир олти йиғоч (35–40 км) йўлни тутиб борар эди.

Кофиirlар қўлидаги Кайтал, Асанда, Панипат, Жаҳоннамой, Луни қалъа ва шаҳарлари тобе этилиб, Дехлига яқинлашдилар.

13 декабрда Соҳибқирон барча шаҳзода ва амирларни қошига чорлади, уларга жанг олдидан ёқимли

сўзлар айтиб, кўнгилларини хушнуд этди. Тарихчи ёзадики, шу машваратда нуфузли беклардан Жаҳоншоҳ ва бошқалар Соҳибқиронга фикр билдириб, йўлда кўплаб асиirlар олингани, улар қўшин билан биргалиги, пойтахтга ҳужумга киришиб кетилса, улар ҳам ичкаридан бош кўтариши мумкинлигини маълум қилдилар. Шундан кейин Дехли муҳорабасига киришишдан олдин ихтиёрларида бўлган асиirlарни зарарсизлантиридилар. Бу қай тарзда олиб борилгани номаълум. Баъзи манбаларда таъкидланган усул – ёппасига қириб ташлашни мантиқан ҳам, табиий тарзда ҳам окладиган далиллар топилмаган: ҳарбий саркарда сифатида Амир Темур асиirlар жонли меҳнат қуроллари эканини яхши тушунарди ва бу бойликни йўқ қилиб ташламасди. Шунингдек, бу худудларда шунча одам бир йўла дафн этилган жой топилмаган...

Гиёсиддин Али ўз «Рўзнома»сида Хиндистон юришини иншо этар экан, имкон даражасида манзарани тўлиқ гавдалантиришга интилади. Баъзи кичик унсурларни ҳам назаридан қочирмайди, қалъалар тасхирини бутун тафсилотлари билан кўрсатади. Воқеаларни кунма-кун баён этибборади. Шужиҳатдан унинг бу асари қимматли манбадир. Жумладан, Дехли муҳорабаси тасвирига киришар экан, бу мустаҳкам шаҳарни эгаллашга энг тажрибали лашкарбошлиарнинг ҳам кўзи етмагани, ҳатто машҳур мунажжимлар – Мавлонои аъзам Хўжафазл, Жалолиддин Кеший, Абдулжаббор, Нуғмониддин Хоразмий ҳам бу ишнинг охирида иқбол кўрмаётганларини изхор қилганларини қайд этади. Фақат Соҳибқироннинг қатъийлиги ва журъати билангина Дехли фатҳига киришилди.

17 декабрда Султон Маҳмуд, Маллухон ва ҳинд сардорлари ўн минг отлик, қирқ минг пиёда, бир юз

Йигирма фил билан ясол тортиб турдилар. Филларга жайбалар кийдирилган, устига тахт ўрнатиб, 5–6 ёй отувчилар жойлашиб олган эди. Умрида бунақасини кўрмаган Темурбекнинг энг совукқон навкарлари ҳам ҳаяжонланиб қолди. Бироқ Соҳибқирон заковати ҳар қандай жумбоқнинг ечимини топишга қодир эди. У темирдан асоси уч бурчак шаклидаги минглаб тиканли михлар тайёрлашни буюрди. Бу тиканлар пиёдаларга тарқатилиб, уларга жанг вақти филлар оёғи остига ташлаш топширилди. Айтишларича, у ерларда туялар бўлмас ва филлар туялардан қўрқар экан. Шу сабабли беш юзта хуркович түя топиб келдилар ва уларнинг устига мойга бўктирилган хашаклар боғлаб кўйдилар.

Соҳибқирон баландроқ ерга чиқди-да, икки ракъат намоз ўқиб, Оллоҳдан нусрат ва зафар тилади. Намозни тугатиб, гўлда турганлардан ҳировулга мадад юборди. Худди шуни кутиб турган илғор қисм ҳазратнинг топқирлигига қойил қолиб, кўтаринкилик билан жангга кирди. Амирзода Пирмуҳаммад бир филни яралади. Мухораба айни қизиган пайтда филлар темир тиканларга дуч келдилар. Оёғидаги оғриқдан жони чиққан баҳайбат маҳлуқлар изига бурилиб, ўз эгаларини босиб-янчиб кетдилар. Шу пайт туяларнинг устларидағи хашакларга ўт ёқиб, филлар устига қўйиб юбордилар. Баттар қиёмат қўпди. Шунақа ола-тасир билан ҳинд аскарлари чекинди. Шу жангда Халил Султон бир филни сигирдек олдига солиб ҳайдаб, Соҳибқирон қошига келтирган экан.

Султон Маҳмудхон Ҳавдарон дарвозасидан, Маллухон Барака дарвозасидан чиқиб қочди. Уларни чангалзорларда узоқ қувлаб бордилар. Соҳибқирон зафар билан Дехлига кирди. Кўплаб ўлжа ва асирлар тушди. Филларни шаҳзодаларга улаштируди. Бештасини Ҳиротга, иккитасини Табризга, Ше-

роз, Озарбайжон ва Ширвонга биттадан юборди. Кўпларини Самарқандга ҳайдаб кетдилар, улар улуғ курилишларда «кран» вазифасини бажардилар. Сарайда асир тушган аёлларнинг бошдан оёғи тилла тақинчоқ эди. Ферузшоҳ жуда маҳобатли жомеъ масжиди қурган эди, Соҳибқирон ҳам шундай масжид куришни кўнглига туғиб қўйди ва тоштарошларни Самарқандга жўнатишни буюрди.

Соҳибқирон ўн беш кун Дехлида бўлди. 1399 йил 1 январда Ферузбоддаги масжидда икки ракъат намоз ўқиб, йўлга тушдилар. Бу Соҳибқироннинг Ҳиндистон сафари поёнига етгани аломати эди.

Халқ китобларида шу ташриф давомида Соҳибқирон Сарандиф (*Цейлон, ҳозир Шриланка*) оролида макон топган Одам Атонинг қабрини зиёрат қилгани тафсилотлари келтирилади. Марқадгача етиб бориш осон бўлмаган, кейин эса сирли дарвозалар, эшиклар очилавермаган. Барибир мақсад восил бўлган. Нақл қилишларича, бу тилсимли зшиклар бир неча юз йиллар олдин факат Александр Македонскийга очилган экан. Яна ҳам – Оллоҳ билгучидир!

Орадан 128 йил ўтиб ҳазратнинг Мироншоҳ Мирзодан тўраган авлоди Захириддин Муҳаммад Бобур Дехлини фатҳ этди ва Буюк Бобурийлар империясига асос солди. Шундай қилиб, Темурбек очган ариқдан улкан нахр тўлиб оқди ва бу тарихий салтанат 330 йилдан ортиқ давом этиб, Ҳиндистон тараққиётида ўчмас из қолдирди. «Темурия салотини дастури била тўшак устида (*яъни, таҳтда*) ўлтурур эдим», деб ёзган Бобур бутун ҳаётида бобокалони тариқатига содик қолди. Ўғли Муҳаммад Ҳумоюнга ёзган хатида «Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг иш юритишлари доимо ёдингда бўлсин. Шунда давлатинг маъмур ва пухта бўлади», деб тайинлади. Соҳибқирон Темур-

бекнинг йўли ва иши шу тақлид авлодларга дастур бўлиб қолди.

Деҳлидан йўлга тушилгач, зафарнишон лашкарни Кубла, Вазиробод, Ганг шаҳар ҳокимлари совғасаломлар билан кутиб олди. Мират (*Мирт*) қалъасида Илёс Авғоний эса «Бу қалъани Тармашир ҳам ололмаган» деб, Темурни писанд қилмади. Шундай ҳукм бўлдики, ҳамма лаҳм қазишга киришиб кетди. Ҳадемай Сарой деган навкар қалъа кунгурасида пайдо бўлди. Мират бир кунга ҳам дош беролмай, таслим бўлди.

10 январда Ганг дарёси бўйлаб юрдилар, бирор кечик топиб, нариги қирғоққа ўтмоқчи эдилар. Кўшин майда гуруҳларга бўлиниб, ҳаракат қиласарди. Соҳибқироннинг қўлида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди, табиблар муолажа қилиб турар эдилар. Дарёдан ҳинклар кемалар билан қочиб келаётгани хабар қилинди. Соҳибқирон жанг иштиёқида оғриқни ҳам унутиб, отланганча дарё ёқасига келди. Баҳодирлар наҳангдек олишиб, кемаларни асир олдилар.

Ҳазрат 12 январда Гангдан ўтди. Шу кун озчиликдан фойдаланиб, Маликшайх деган навкар ўлжа талашиб, исён қилди. Соҳибқирон ўзи ўқ билан қорнига уриб, бошига қилич чопиб, отидан йиқитиб олди. Лашкар ичидаги навкарнинг хиёнати Темурбекни изтиробга солди. У бегоналар орасида ўзини ёлғиз сезди, уч кун олдин тоғ даралари бўйлаб кетган набираси Пирмуҳаммадни ва куёви Сулаймоншоҳни эслаб ичиқди. «Улар тезроқ етиб келсалар эди», деб турди. Ниятнинг холислигини қарангки, шу кун нағоздигар пайтида улар етиб келди.

Кубла дарасида сигир шаклидаги бир улкан тош бор эди ва ҳинклар уни тавоф қиласар эди. Ганг дарёси шу ердан бошланар, габрлар бир йиллик йўлдан келиб ҳам топинар, марҳумларининг кулларини шу жойда сувга ташлардилар. Бу муқаддас ерга унча-

бунча одам бора олмас эди. Фотихлардан фақат Султон Маҳмуд бора олган эди. Соҳибқирон шу томонга юрди, лашкар сурон солиб, коғирлар устига бордилар. Барча кўркиб қочди, сонсиз бойлик ўлжа тушди.

Сувалак (*Савалак*) тоғи тор даралар, баланд чўққилар, қалин ўрмонлардан иборат эди. Чангальзорлари Мозондарондагидан ҳам қалин, маймун кўп эди. Соҳибқирон 18 январда шу жойларга қадам кўйди ва ўзини бехавотир ҳисоблаб ўтирган Баҳроз, Ратан сингари коғирларни босиб, 23 февралгача Карака тоғи оралиғида етти улкан қалъани мусаххар қилди. Шайхун қалъаси мусулмонлар қўлида эди, унга иноятлар кўрсатди.

Байла, Манур, Лаҳовар аҳлига ҳам мусулмончилик шарти ўринлатилди (*мусулмончиликни қабул қилганликнинг белгиларидан бири – мол гўши ейиш бўлган*). Март ойининг бошларида Табриздан Мироншоҳнинг, Форсдан Пирмуҳаммад Умаршайхнинг элчилари келиб, шаҳзодаларнинг тинч-омонлик хабарини етказди.

5 марта Самарқандга сафар тугаганлиги ҳақида хабар юборилади. Соҳибқирон ўзига ҳамроҳлик қилган ҳиндиstonлик шоҳларга, қўшиннинг баронғор ва жавонғор бекларига, туман бекларига, қўшин бекларига уйларига боришга рухсат беради.

Карvon 8 марта кўзғалиб, эртаси Жалолий чўлини кечиб, Синд устидаги янги кўприқдан ўтди. Бу ерда қолган беклар Соҳибқиронни етти ой кўрмаган эдилар, хурсанд бўлиб, тўққиз от, минг сигирни совға қилганча пешвоз чиқдилар. Отларини ўзларига қайтариб берди, сигирларни эса «Буларни камбағаллардан талаб олганлар, эгаларига қайтариб беринглар», деди.

Нагар қалъасида қурилиш ишлари яқинлашиб қолганди. Унинг яқинида бир булоқ бўлиб, суви-

ни қалъага келтириш ҳазратнинг хаёлига келди. Шу пайт ахтачилар қўплаб тақа қолганини, уларни нима қилиш кераклигини билмаётганларини айтиб қолишиди. Соҳибқирон уларни одам бошига қараб тарқатиб беришни буюрди. Беклар кўпроқ тақа олиш учун кишисини кўпайтириб айтаверди. Булоқ сувини қалъага олиб келишда эса ҳар бир бекдан тақа олган одамича ҳашарчи талаб қилинди (*шундай қилиб, олғирлик қилмоқчи бўлганлар тилидан «тутиласди»*). Ҳамма ишга жалб этилди, беклар ғишт ва лойташидилар. Икки кунда ариқ битди.

Аравон мавзеъсига етганда Соҳибқироннинг соғлиғи ёмонлашиб, отда ўтира олмай қолади. Уни тахтиравон (*маҳоффа*)га ўтказиб, мулозимлар кўтариб бордилар. Дарадан ўтаётганда йигирма олти марта дарёдан кечишга тўғри келди, шунда ҳам оғринмай, ҳазратни елкада олиб юрдилар. Беш кун ўтиб, оғриқ бартараф бўлди.

Дехлидан йўлга чиққанларининг саксон тўқизинчи куни – 29 марта Жайҳундан ўтдилар. Қирғонда Самарқанддан келган меҳмонлар – Сарой-мулкхоним, Тўкалхоним, Туман оқа, Мирзо Улуғбек, Иброҳим Султон, Бегисултон кутиб туришарди. Учрашув жуда кувончли бўлди, сочқилар сочилди, дарё бўйи кумуш ва олтин тангаларга тўлиб кетди. Тезда Ҳиротдан Шоҳруҳ, Самарқанддан Умар Мирзо (*Темурбек уни пойтахтга тайинлаб кетган эди, ишларидан хурсанд бўлди*) ҳам Соҳибқирон ҳузурига келдилар.

Кешда ўн беш кун тўхтаб, зиёрат ва тўйлар қилиб, 28 апрелда тантана билан Самарқандга кириб боришиди. Изма-из филлар ҳам етиб келди, уларни умрида кўрмаган одамлар роса ҳайрон бўлдилар.

Хиндистон фатҳидан одамни лол қолдирадиган жуда кўп совғалар келтирилган эди. Уларнинг

микдори кейинчалик барпо этилган олий имораттарда кўрина бошлади. Самарқанд ҳусни яна очилиш, гўзаллашиш, бутун дунёни мафтун этиш сари юз тутди, чунки унинг ҳукмдори дунёда тенгсиз эди.

БУЮК ҲАЁТ ЛАҲЗАЛАРИ

1391 йил, 19 январь – қўшин Тошкентдан Олтин Ўрда сари йўлга тушди.

21 февраль – Қораоспонда тўхташ, Тўхтамиш элчила-рининг келиши.

Апрель – Улуғ тоғда минора тикладилар ва эсадалик тоши ўрнатдилар. Бу жой ҳозирги Бойконур космодроми ўрнига тўғри келади.

9 май – Соҳибқироннинг қўшинни кўздан кечириши.

Май – Тобол, Урал (Ёйик), Ик (Ийик) дарёларидан көчиб ўтиш.

18 июнь – Самара шаҳри шимолидаги Қундузча (Кондурча) мавзеида Тўхтамишон лашкари билан бўлиб ўтган жанг ва қозонилган ғалаба.

Июль – ҳозирги Тольятти шаҳри яқинида қўшинга бир ой дам берилди.

Мироншоҳ Мирзога Тошкентдан Хуросонга жўнаб кетишга рухсат этилди.

Октябрь – Ўтрорга келиш. Қишини Тошкентда ўтказиш.

Декабрь – ғолиб қўшин Самарқандга қайтди.

1392 йил, 21 март – Соҳибқирон Тошкентдан Самарқандга йўл олди. Сирдарё бўйларида ов.

Пирмуҳаммад Жаҳонгир Мирзо ўғлига Синд дарёсигача бўлган ҳудудлар ҳукмронлиги топширилди.

24 май – беш йиллик юришнинг бошланиши.

24 июнь – Бухорода. Соҳибқироннинг бетоблиги.

Июль – Эрон сари юриш бошланди.

Омул, Сори, Моҳон қалъалари эгалланди.

Жайҳундан ўтиб, Мозандарон вилояти қайта тасарруфга олинди. Қавмларни бирлаштириш ва ободончилик тадбирлари ўтказилди.

19 сентябрь – Астрободга етиб, Журжон дарёси яқинига тушдилар.

Куз-қиши – Журжон вилоятида муқим яшаш ва Самарқанддан маликалар ҳамда набираларни чорлаш.

1393 йил, 9 январь – қўшин яна йўлга тушди.

1 март – Дизпул кўпригидан ўтилди.

10 март – Шероз томон йўлга тушилди.

Апрель – Музаффарийларга қарши кураш. Шоҳ Мансурнинг енгилиши.

Умаршайх Мирзо – Форс мамлакати подшоҳи.

10 май – Исфаҳонга юриш. Муҳаммад Султон билан дийдорлашув.

Июнь – Исфаҳонда Ҳулого мулкининг Мироншоҳ Мирзога топширилиши.

Август-сентябрь – Бағдодга етиб борилди ва эгалланди.

Тарихчи олим Низомиддин Шомий билан ilk учрашув.

Миср подшоҳи Барқуққа хат ва элчилар юборилди.

31 октябрь – шайх Баҳлул мозори зиёрати.

9 ноябрь – Тикрит қалъасига етиб келдилар.

1 декабрь – қалъа эгалланди.

1394 йил, 3 январь – Рұха шаҳридаги оташкаданы күрдилар.

16 январь – Умаршайх Мирзо йўлда, Курдистонда ҳалок бўлди.

22 март – Мордин қалъасининг ишғол қилиниши ва Муҳаммад Тарагай (Улугбек) туғилгани ҳақидаги хушхабарнинг тарқалиши.

Апрель – 3–4 минг йиллик Ҳомуд қалъаси 2–3 кунда эгалланди.

26 май – Табриздан Шоҳруҳ Мирзо келиб, Марандга яқин жойда Соҳибқирон билан кўришди.

8 июнь – Соҳибқирон Султонияда турган оила аъзоларини бориб кўрди.

18 июнь – Авник қалъасига этиб келдилар ва унинг фатҳига киришилди.

1 август – қалъа ҳокими Миср (Қора Муҳаммаднинг ўғли) енгилганини тан олди. Унинг гуноҳи Муҳаммад Султонга бағишланди.

6 август – ҳожи Сайфиддинбек Самарқанддан саломлар келтириди

14 август – Иброҳим Султон туғилди.

17 сентябрь – Шоҳруҳ Мирзо Самарқандга ҳоким этиб тайинланди.

Октябрь – Грузияга юриш.

Қишини Кўра дарёси бўйларида ўтказдилар.

1395 йил, 28 февраль – Тўхтамиш устига юришнинг бошланиши.

Мироншоҳ Мирзо Хуросон ҳокимлигини тарқ этиб, Озарбайжонга кўчди. Амирзода Умаршайх ва Жаҳоншоҳ ибн Жокунинг ўғли Рустам унга ҳамроҳлик қилди.

22 апрель – Терек ва Кўра дарёлари оралиғида Тўхтамиш устидан қозонилган оламшумул ғалаба.

Май – Мұҳаммад Султон – Москвада.

Рус ерларида зафарли юриш.

26 август – Андреан ва Наталияниң илтижолари қабул бўлган кун, яъни Соҳибқирон Амир Темурнинг музaffer кўшини Русга шикаст ётказмай, ортга қайтди..

Ноябрь – ғолиб қўшин Астрахандаги.

Сарой Берка тасхир қилинди.

1396 йил, март – Бокуга келиб тушдилар.

Рамазон ойи Ҳамадонда ўtkazildi.

18 июль – Самарқанд сари йўлга тушилди.

Зафар тантаналари.

Самарқандда ободончилик ишлари. Боғишамол қаср-боги қурилди.

Вақтинча ҳукмдор қилиб қолдирилган Оллоҳдод ўрнига Шоҳруҳ Мирзо Хурросон ҳукмдори этиб тайинланди. Унга йигирма нафарга яқин таниқли беклар ҳамроҳлик қиладиган бўлди.

1397 йил – Рамазон ойи Шахрисабзда кутиб олинди.

Куз – Тошкентга ташриф. Шоҳрухия шаҳри қурилиши билан танишиш. Яссида Ҳўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини қуришга фармон.

22 ноябрь – Тўкалхоним Самарқандга этиб келди.

1498 йил, 19 февраль – Мұҳаммад Султон Хитой чегарасидаги Ашпарага юборилди.

Кеш довони яқинида Тахтиқорача боғи ва кўшкининг бунёд этилиши.

Шоҳруҳ Мирзо отасини кўриб келиш учун Астрободдан Кешга ташриф буюрди.

1498 йил, баҳор-ёз – Ҳиндистон томон йўлга чиқилди.

Саодатманд қүшин Амудан кечиб, Хулм, Газни, Саманган, Бағлонни ортда қолдириб, Андаробга тушди. Баланд чўққилардан ўтилиб, қоралибослар муросага келтирилди.

Кейин Кобулда. Моҳигир ариғи қазилиб, шаҳарга тоза сув олиб келинди..

Дашти Қипчоқдан элчилар.

31 август – Эрёб қалъасида хоинлик. Эртаси Шанузонда.

20 сентябрь – Синд дарёси қирғоқларида.

Бир пайтлар Султон Жалолиддин кечиб ўтган жойда кўпrik қурилди.

5 октябрь – Жамула ва Чиноба дарёлари қўшилган Ҳавели шаҳрига етиб, дарёга кўпrik боғладилар. Бу ишни ҳеч ким эплай олмаганди.

26 октябрь – Биёҳдарёси бўйида шаҳзода Пирмуҳаммад билан дийдорлашиш.

30 октябрь – Жанжонда Соҳибқирон шарафига Пирмуҳаммад Мирзо томонидан базм ўюстирилди.

5 ноябрь – қўшинларнинг Ажуданга келиши.

6 ноябрь – Соҳибқироннинг шайх Фарид Шакарганж қабрини зиёрат этиши.

7 ноябрь – Батнир қалъасига келиш ва қалъадан рожа Долчиннинг чиқиб, итоаткорлик билдириши.

14 ноябрь – Феруз қалъасининг олиниши.

17 ноябрь – Сарасати, Ражабпур, Амаруни қалъалари-нинг олиниши.

18 ноябрь – Гұхна даштида тўхташ.

21 ноябрь – Қаҳқар дарёси бўйида тўхташ.

25 ноябрь – Копла кўприги ёнида тўхташ.

29 ноябрь – Бакран кўприги ёнида тўхташ.

- 30 ноябрь** – Сомнатда тұхташ.
- 2 декабрь** – қүшин Асанди шахрида.
- 3 декабрь** – Тұғлуқпур қалъасида.
- 4 декабрь** – Панипат шахрида.
- 17 декабрь** – Дөхли атрофида жанг.
- 20 декабрь** – Дөхлидаги жомеъ масжидида Соҳибқирон номи хутбага қўшиб ўқилди.
- 1399 иил, 1 январь** – ортга қайтиш, Ферузободга келиш.
- 2 январь** – Вазирободга ташриф.
- 3 январь** – Мудулга ташриф.
- 4 январь** – Гатага ташриф.
- 5 январь** – Богоободга ташриф.
- 8 январь** – Мирот қалъасида.
- 9 январь** – Мирот қалъаси ёнида жанг.
- 10 январь** – Ганг дарёси соҳилида тұхташ.
- 12 январь** – Тұғлуқпур қалъасида.
- 13 январь** – Кубла довони орқали ўтиш.
- 14 январь** – Ганг дарёсига қайтиш.
- 18 январь** – Сувалак тоги яқинида тұхташ.
- 19 январь** – Пирмуҳаммад Жаҳонгир уйида тұхташ.
- 20 январь** – Сава масканида тұхташ.
- 22 январь** – Гандарга келиш.
- 23 январь** – Жамму вилоятининг Байла қишлоғида тұхташ.
- Февраль** – Сувалак ва Карака тоғларидаги ўнлаб қалъалар мусаххар этилди, Бағроз, Ратан, Байла, Манур, Лағоварда мусулмончилик жорий қилинди.
- 3 март** – Чиноб дарёсидан кечиб ўтиш.

Табриздан Мироншоҳ Мирзонинг аъёнлари совғалар келтиришди.

7 март – Кашмирнинг Жаҳон қишлоғида тўхташ.

8 март – Синд устидаги янги кўприқдан ўтилди. Соҳибқироннинг кўшиндан ажралиб, Самарқандга жадал йўл олиши.

9 март – Амир Темур Сомнатда.

11 март – Бонуга ўтиш жойида тўхташ.

13 март – Нагар қалъасига келиш ва қалъада таъмирлаш ишларининг бошланиши.

17 март – Шайх Муборакшоҳ қишлоғида тўхташ.

18 март – Арамак Даҳанг келиш.

19 март – Сурхоб қишлоғида тўхташ. Кобулга ташриф. Жўйинав канали соҳилига келиш.

27 март – Саманган масканида.

28 март – Тошқўргон (Хулм)да.

29 март – Жайхундан ўтилди. Зафарнишон қўшинининг сарой аъёнлари томонидан кутиб олиниши.

30 март – Термизга келиш.

31 март – Термиздан чиқиб, Жаҳоншоҳ ва Турки Гармоб қишлоқларида тўхташ.

2 апрель – Оби Баряқда тўхташ.

3 апрель – Чакдоликда тўхташ.

4 апрель – Қўзимунчоқда тўхташ.

5 апрель – Дулбуржига келиш.

7 апрель – Соҳибқирон – Кешда.

21 апрель – Кешдан жўнаш.

22 апрель – Чинор масканида тўхташ.

23 апрель – Құтлуғ юртда тұхташ.

25 апрель – Тахтиқорачада тұхташ.

26 апрель – Давлатободда, Қасрижақоннамода тұхташ.

27 апрель – Бөгидилкүшода.

28 апрель – Самарқандда. Соҳибқироннинг Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат этиши.

10 май – Амир Темурнинг Бибихоним жоме масжиди пой-деворига ғишт қўйиши ва қурилишнинг боришини шахсан ку-затиб туриши.

Боғлар бунед этилиши.

ЕТТИ ЮЛДУЗ ЁДУСИ

(1399 йил, 10 сентябрь – 1404 йил, 19 июль)

Инсон доим олдга, узоқларга, осмонга тикилади, ўша ёқлардан истакларининг тажассумини излайди. Зеро, ҳаммаси аввало кўкда ҳал бўлади, осмонда нима бўлса, ерда шу рўй беради, дейишади. Осмон ёритқичлари силсиласида эса етти қароқчи юлдузлар туркумининг ўз синоати, мазмуни бор. Комусий маълумотларда Катта айик туркумига кирувчи бу юлдузлар галасининг четги иккиси жуда кучли ёруғлик сочиши ва улардан Кутб юлдузини топиб олиш жуда осонлиги қайд этилган. Кутб юлдузи ёрдами билан эса олам томонлари аниқланар экан. Таъбир жоиз бўлса, ҳазрат Соҳибқирон ҳаётининг юлдузли онлари, умр мазмунини сарҳисоб қилиш фурсати худди шу даврга тўғри келиб қолади.

Кундузча яқинида Тўхтамиш билан илк тўқнашувда Соҳибқирон қўшинини етти фавжга бўлди, ҳали бирон лашкарбоши қўлламаган тактикани амалиётга киритди – ҳазрат «7» рақамини хосиятли, деб биларди.

Ва, ниҳоят, умр силсиласида бир йил (1391 йил, январь – декабрь, Даشت Қипчоқ, Русь; 1398 йил, март – 1399 йил, март, Ҳиндистон), икки йил (1384 йил баҳори – 1385 йил, май, Хурасон), уч йил (1386 йил қиши – 1388 йил, февраль, Хурасон, Форс), беш йил (1392 йил, июнь – 1396 йил, июль, Эрон, Миср, Сурия (Шом), Олтин Ўрда, Русь) давом этган зафарли юришлар ортда қолиб, етти йиллик сафарга навбат етди. Бу галгиси ҳазрат Соҳибқирон ҳаётида

энг узок давом этган, энг ёркин из қолдирган ва... энг охирги (*ҳа, умр поёнига етиб борар эди*) юриш бўлди. Қахрамонона, жанговар қўшиқ энг баланд, авж нуқтасига кўтарилиди. Етти йиллик юриш ҳазрат Соҳибқирон Темурбекзафарномасинингҳаммасидан нурли, ҳаммасидан ёруғ саҳифаларири.

Нусратнишон лашкар ҳижрий 802 йил, муҳаррам ойининг 8 ида, чоршанба куни (*1399 йил, 10 сентябрь*) бутун вужуди қурилиш майдонига айланган Самарқандни тарк этди. Шу куни Соҳибқирон Коратепа боғидан тушиб, Кешга йўл олди.

Ҳали бир йил давом этган Ҳиндистон сафарининг чарчоқлари чиқмаган эди. Ҳали Самарқандда қурилиши давом этаётган жомеъ масжидида ишлар поёнига етмаган эди. Мазкур масжид бетакрор ва улуғ бўлиши керак эди. Унда Форс, Озарбайжон, Ҳиндистондан келтирилган икки юз уста, беш юз тоштарош ишлаётганди. Тўқсон беш фил тош таширди. Масжидда ҳар бири етти қарн (*3,5 м*) баланликдаги тўрт юз саксон тош устун кўтарилиди. Саҳни тошдан ороланиб, тўрт ёнида тўртта минора барпо этилди. Масжиднинг намозгоҳи битгач, Дилкушо боғида катта тўй қилиб, усталарга муносиб армуғонлар берилди. Боғлар ҳам Самарқанд ҳуснига хол бўлиб ярашаётган эди. Боғибиҳишт (*1378 йил*) дан кейин барпо этилган Боғи Амирзода Шоҳруҳ (*1394 йил*), Боғишимол, Боғидилкушо (*1397 йил*), Боғижаҳоннамо, Тахтиқорача, Давлатобод, Коратепа боғлари, Боғичинор, Боғинақшижаҳон – булар ҳали ҳаммаси эмас. Ер юзининг жаннатини эслатувчи Самарқанд боғлари кўхна Шарқ маданияти тарихида алоҳида воқелик бўлиб қолди.

Соҳибқирон Самарқанд боғларида тўйиб сайр этишга, бошланган қурилишлар билан охиригача машғул бўлишга улгурмади. Ҳиндистондан қайтгач,

Форсдан унинг ҳузурига ташриф буюрган Хонзодахоним ташвишли хабарлар олиб келди (*аслида ҳамма гап махфий хизмат орқали маълум эди*).

Гап бундай эди. Икки йил олдин амирзода Мироншоҳ овда бир мозор (*Хўйга яқин пир Умар Нахчивон қабристони*)да отдан йиқилиб, ҳушидан кетади, уч кеча-кундуз гоҳ ўзига келиб, гоҳ ўзидан кетиб ётади. Шундан феълида ўзгариш содир бўлади. Олдинги қатъийлик йўқолиб, саргашталик юзага келади. Гоҳ Бағдодга қўшин тортиб йўлга чиқади, гоҳ Табризда бош кўтарганларни ноҳақ жазолайди ёки Али Шакийнинг вилоятига босқин қиласи. Маммакатда эса аҳвол жиддий эди. Аҳмад Жалойирнинг ўғли Тохир Аланчук қалъасида асир эди, Али Шакий гуржилар билан тил бириктириб, Тохирни озод қилиш ниятида Озарбайжонга бостириб киради. Кўп жойларни талашади, уларга қарши борган Мироншоҳнинг ўғли Абубакр сал бўлмаса асир тушиб қоларди, лекин у ҳам боболарига хос ҳаракат қиласи, ўзини қутқариш учун яккама-якка жангда Алини ўлдирди. Мироншоҳ чоғирга ружу қўйган, шахзоданинг айшу ишратга берилгани вилоятларга тарқаб кетганди. Мироншоҳ бир куни хотини Хонзодани (*маълумки, у Мұхаммад Жаҳонгир вафотидан кейин Мироншоҳнинг никоҳига ўтган эди*) қаттиқ сўкиб ҳақорат қиласи. Аёл жаҳли чиқиб, Самарқандга йўл олади ва қайнотасига арзини етказади.

Бошқа хабарлар ҳам кўнгилга таскин бермасди, ўша «икки кўзли бир бўлак гўшт» – Бағдод султони Аҳмад Жалойир Миср ва Сурия подшолари билан тил бириктириб, Темурга қарши фитна тайёрлашаётган эди. Уларни Қора Ўрда деб ном олган қорақуюнли туркмонлар ҳам қувватлаб туришарди.

Шу жойда нозик бир дипломатик нуқта юзага келган: улар ўша пайтда ўзини зўрман, деб юр-

ган турк султони Боязид билан Темурбек ўртасида низо чиқишини пойлаб турғанлар. Агар Темурбек Боязидга ҳужум қылса, орқадан бош күтариши мұлжаллаганлар. Ҳазрат Соҳибқирон буни тушунған ва иложи борича Боязид билан тұқнашувдан қочиш, ҳеч бўлмаса, уни орқага суришни ўйлаган. Унинг стратегик режасида иттифоқ тузмоқчи бўлган Сурия, Бағдод, Миср султонларининг бир-бирларига қўшилишига йўл бермай, улар билан якка-якка ҳисоб-китоб қилиш бор эди.

... Сафар олдидан Соҳибқирон мамлакат ичкарисидаги аҳволни тартибга келтирди. Мўгулистон чегараларидан қайтган Муҳаммад Султонни Самарқандга ҳоким қилиб қўйди. Искандар Умаршайхни Андижонга тайинлади. Уларнинг ёнига тажрибали бекларни қолдирди.

Соҳибқирон Кешда падари бузруквори ва пирлари Шамсиддин Кулол, Термизда Ҳаким Термизий, Абубакр Варроқ мозорларини тавоф қилди, уларнинг руҳидан мадад сўраб, садақаю инъомлар қилиб, Жайхундан ўтди. Рай ва Шаҳриёрга етганда амирзода Мироншоҳ дохил бўлди, Соҳибқирон уни шу кун қабул қилмади. Эртаси ўғли билан сухбатлашиб, унинг девонини тафтиш қилиш ва амирзоданинг машатига сабаб бўлганларни аниқлаш учун икки амалдорни Табризга юборди. Улар олиқ-солиқ ва бошқа ҳужжатларни текширидилар, айш-ишратга бир тўда созандалар боис эканини аниқладилар. Соҳибқирон айборларни муносиб жазолашни буюрди. Ноийиб ва созандалар Мавлоно Муҳаммад Кухистоний, Кутбиддин Найий, Ҳабиб Удий, Абдулмўмин Гўянда дорга тортилди. Ривоят қилишларча, Кухистоний Найийга: «Устод, овқатга биринчи қўл узатардингиз, ўзингиздан бўлсин», деган. Ўзи ҳам «Дор тагига

мағрур бор, дунё ўзи бори дор» мисраларини баланд ўқиб, жаллод билан юзлашган.

Ана шу жазодан моҳир созанда ва бастакор Абдулқодир Мароғий қочиб қутилганди. Кейинчалик Соҳибқирон Ироқда пайтида уни тутиб келтирадилар. Ҳофиз азбаройи қўрққанидан бор овози билан Куръон тиловат қила бошлийди. Бу ҳолдан таъсирангтан Амир Темур «Абдол зи бийм чанг бар Мусҳаф зад» дейди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, булар тасодифан тилга келиб қолган сўзлар эмас, балки машҳур форс шоири Абусаид Абулхайр (967-1049 йиллар)нинг бир тасаввифий рубоийси (*унда ёр – Оллоҳ, айбдор-абдол – дарвиш, ошиқ*)нинг сўнгги қатори экан.

(Рубоийнинг тўлиқ матни: «Ҳавро бо наззораи ниғорам саф зад. Ризвон ба ажаб бимонду каф зад. Як холи сияҳ бар он рухон мутрафад. Абдол зи бийм чанг бар Мусҳаф зад». Уни шундай таржима қилдик: «Ёр жамолин кўриб, жаннатда ҳурлар лол қолди. Жаннатнинг ўзи мафтун бўлиб, жами ҳусни йўқолди. Фақат ёрнинг қора холи булутдек соя солди. Бу ҳолдан қўрқиб дарвиш қўлига Куръон олди»).

Абдулқодир Мароғий авф этилиб, Самарқандга юборилади. У сарой тадбирларида қатнашади, шогирдлар тарбиялайди. Конигилда ўтказилган машҳур тўйда бошқа санъаткорлар қатори сидқидилдан хизмат қиласди. Унинг номи Шарқ мусиқа санъати тарихида алоҳида қайд этилади. Бу ҳолат ҳам (*тасаввуф шеъриятидан яхши ҳабардор эканликлари, иқтидорли одамларни қадрлашлари*) бобокалонимиз олмос қиррали фаолиятининг бир манзараси бўлиб, Соҳибқирон шахсини тасаввур қилишга кўмаклашади.

Шаки вилоятида таҳтга исёнчи Алиниг ўғли Аҳмад ўтирас эди, у қўрқиб Ширвонга, шайх Иброҳим ҳузурига борди. Иброҳим Аҳмаднинг гуноҳини сўради. Соҳибқирон олдида Иброҳимнинг ҳурмати бор эди, қабул қилди.

Тўхтамишхон енгилгач, унинг ўрнига Соҳибқирон Темур Кутлуғни тайинлаган эди, у ҳам наслига тортиб, мухолифат йўлига кирганди.

Миср ва Сурия (*Шом*)да ҳазратнинг энг жиддий рақибларидан аз-Зоҳир Барқуқ ҳукмрон эди.

Хитойни мусулмонобод қилиш яна орқага ташланди, у ерда фағфур Тўнгузхон (*лақаби, асл исми – Мин Хун-Ву*) эди.

Жетада Хизрхўжа (*ҳазратга қайнота мақомида*) хон эди.

Яратганинг қудрати, дунёning ҳикматини қарангки, маҳсус хизмат Соҳибқиронга бу зотларнинг вафот этгани ҳакидаги маълумотни бир кунда тақдим этди. Албатта, ҳамма ҳам бу дунёда омонат, ҳазрат бу хабарлардан муносиб хулоса чиқарди. Зеро, душманнинг биттаси ҳам кўп, дўстнинг мингтаси ҳам оз, дейдилар.

Хуфиялар яна шундай хабар келтирди: Мўғулистонда Хизрхўжа вафот этгач, ўғиллари таҳт талашиб ўзаро жанжаллашиб қолганлар. Бундан фойдаланган шаҳзода Искандар атрофидаги бекларнинг маслаҳати билан Андижондан Мўғулистонга ўтган, қалъаларни қамал қилиб, шаҳарларни босиб, Хўтан, Қашқарни эгаллаган, Хитой чегарасигача тасхир қилиб борган ва босиб олган худудларида 6 ой қолиб кетган. Унинг бу қилиғи Самарқандда Соҳибқирон ўрнида қолган Муҳаммад Султонга ёқмаган, шаҳзодани пойтаҳтга чақиририб, уни кутқуга бошлаган 26 бекни қатл эттирган.

Шу ўринда яна бир далил борки, бу шаҳзодаларнинг феъл-атвори, умуман, Соҳибқирон тузган давлатнинг келажаги ҳақида мулоҳаза юритишга асқотади.

Пирмуҳаммад Умаршайх бир тўда бадфеъл кишиларга қўшилиб, Соҳибқироннинг Бағдодга қўшин билан бориши ҳақидаги буйруғидан бош тортади. Уни тутиб, ҳаэррат қошига келтирадилар, Пирмуҳаммадни жамоатнинг олдида калтаклаб жазолайдилар. Унинг ўрнига тайинланган Рустам Мирзо ҳам Бағдодга бормай, Шерозга кетади. Бу воқеалар ҳали Соҳибқирон ҳаётлигига рўй бераяпти. Болалар қийинчилик кўрмай ўсса, ҳаводорроқ бўлиб қолар эканми?!

Олий ўрду қишини Корабоғда ўтказадиган бўлди. Жойлашиб бўлгач, Соҳибқирон ўн кишидан уч кишини ажратиб олди, мусулмонларга жабр етказган гуржилар изидан Хамша дарасига йўл солди. Дара ичи нихоятда чангальзор эди, дарахтларни кесиб, кенглиги минг қадамли йўл очдилар. Тоғ эли шаробга жуда ўч экан, ҳатто ўликларини май билан ювар экан. Соҳибқирон токзорларни бузиб ташлашга амр этди.

Кавказда тоғ ораларида бўлган гуржи улуси билан муҳорабалар давом этиб, Тифлис, Микрон, Сванети, Мцхети, Хушкурд, Мингқўл тафтишдан ўтказилди, Гурген, Жонибек, Иван билан жанглар олиб борилди, калисо, дауракалар бузилиб, ўрнига масжидлар қурилди, аzon айтилиб, намоз ўқила бошланди. Шу билан ёз келди.

Соҳибқирон Корабоғдан кўчиб, Мингқўлга келди. Бу ернинг ҳавоси ёқимли, яйловлари бой эди, икки ой турди. Шу аснода Венеция савдогарлари вакиллари келиб, турк сultonи Боязид уларнинг бир қисмини асир тушириб, молларини тортиб олгани юзасидан арз қилдилар, ҳазратдан ёрдам сўрадилар.

Соҳибқирон даргоҳига юкуниб келганларни яхши кутиб олди, совға-саломлар билан жўнатди. Ҳайтовур, Кичик Осиёда пайдо бўлган турклар давлатининг султони Боязид (*уни улуғлаб Елдирим Боязид деб атардилар*) дунёнинг қуи бир бурчида сурон солиб юрган, унинг овозаси оламни тутаётган эди.

Елдирим Боязид ким, унинг йўли нима учун Соҳибқирон Темурбек билан кесишди?

1220 йилдан кейин, Чингизхон Мовароуннаҳрни тўла забт этгач, ўғуз туркларидан бир тўдаси юртини тарк этади ва Анатолияга бориб паноҳ топади. Уларнинг етакчиси Эртўғрил султон Алоиддин Қайқубоддан чорвасини бокиши учун бир ялов сўраб олади. Бу Константинополдан икки юз километр чамаси узоқда эди. Эртўғрилнинг ўғли ислом динини қабул қиласи ва ўзига Усмон деган исм олади. Усмон кўчманчи ўғузларнинг мавқенини мустаҳкамлайди, мустақил Сегут беклигини тузади ва ўзини султон деб эълон қиласи. Усмон бошлаган ишларни унинг кейинги авлоди – ўғли Ўрхун, набиралари Сулаймон пошшо, Мурод I давом эттиришди ва чегараларни мунтазам кенгайтириб (*қўшини давлатларни босиб олиб*) боришиди. Шундай қилиб, икки буюк қуруқлик – Осиё ва Европа туташган нуқтада янги, истиқболли давлат пайдо бўлди.

1389 йил 15 июнда серблар билан урушда, Косово майдонида Милош Обилич Султон Муродни ўлдиради. Бу йўқотиш туркларнинг мағлубиятига олиб келиши мумкин эди, бироқ унинг ўттиз тўрт ёшли ўғли Боязид отасининг ўрнини муносиб тарзда босиб, вазиятни қўлга олади ва турклар ғалаба қозонади. Шундан кейин Боязид Болгария, Македония, Фессалияни босиб олган отасининг йўлини давом эттириб, Византия пойтахти Константинополни қамал қиласи, бошқа бир қўшини Дунайгача бориб,

босиб қайтади. Унинг яшиндан ҳам тез ғалабалари бутун Европани ларзага солади.

Кун ботиш – Ғарб Осиёдан чиққан фотиҳлар – Аттила, Боломбир, Чингизхоннинг шуришларини унумтаган эди. Христиан дунёси Боязиддинг юришлари айнан ўзларига қаратилганини тушуниб етадилар ва Рим папасининг ғоявий раҳнамолигида, Франция давлатининг ташаббуси билан Боязидга қарши салиб юришларининг навбатдагиси (*ҳисоб бўйича – тўққизинчиси*)ни уюштирадилар. Дунай қирғоқларида Бургундия герцогининг ўғли граф Неверский, граф Евский ва маршал Бусико бошлиқ француз армияси Венгрия ва бошқа иттифоқчиларнинг қўшинлари билан бирлашиб, Боязид эгаллаган Никополис шахрини озод этишга йўл олади. Ҳали жанг бошланмасдан французлар билан иттифоқчилар келиша олмай қоладилар ва французлар 1396 йил 25 сентябрда туркларга қарши ўзлари жангга киришадилар. Бу тўқнашув бутун Европа олдида Боязиддинг кўргазмали чиқиши эди. Турк армиясининг сарланган қисмлари – янничарлар фарангларга имконият қолдирмай, янчиб ташлайди. Венгрлар ва бошқа иттифоқчилар қўшинларини султон захирада тутиб турган серб суворийлари тор-мор этади. Боязид душманга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлишни буюради ва барча асиirlар қириб ташланади.

Бу ғалаба Европани ларзага солади. Улар Боязидга қарши турадиган куч топа олмайдилар. Турклар мутлоқ ҳарбий устунликка эга бўладилар, улар Греция, Кипрни бир зарб билан тиз чўқтиридилар, Франция қарғоқларига кемалар юбордилар, Византия империясининг қуёши ботадиган кунлар яқинлашди.

Ночор қолган Европа аҳли фақат бир тасодифдан умид қиласарди: аждодлари осиёлик бўлган фотиҳни осиёликка қарши тезлаш, мусулмонни мусулмон

кўли билан енгиш. Таъбир жоиз бўлса, кейинги 3–4 йилда бутун имконият: дипломатия, махфий хизмат, савдо-сотиқ – жами ташқи сиёsat шу машъум (*бу усул ҳақиқатан даҳшатли ва аёвсиз эди*) режани амалга оширишга қаратилди. Яъни нима қилиб бўлса-да, Темурбек билан Боязид ўртасида уруш келтириб чиқаришга ҳаракат қилинди. Натижалар эса йўқ эмас эди. Бунга Боязиднинг шуҳратпарастилиги, иззатталаблиги, қизиққонлиги кўпроқ кўл келди.

Елдирим Боязид галабалардан рухланиб кетиб, қўшни бўлган мустақил беклар – Ойдин, Менгтеша, Кирмиён, Қарамонни босиб олди, улар Анатолиянинг турли тарафларида эди. Сивос ва Малатияни ҳам мусаххар этиб, ўз одамларини қўйди. Иштаҳаси очилиб, Арзинжон ва Арзирумдан хирож талаб қилдики, бу ўлкаларнинг ҳокими Тахуртан Соҳибқиронга садоқатда эди ва у ҳазратнинг ҳифзу ҳимоясида турарди. Тахуртан бу ҳақда Темурбекка хабар берди ва Соҳибқирон Венгрия савдогарларининг арзи баҳона Елдиримга хат (1) ёзиб, элчи жўнатди. Хатда ҳазрат ўзининг қудратидан хабар бериб, Боязидга кўп ҳаволанмаслик, «келиб чиқиши кемачи турмонлардан бўлган» султон ўнгу сўлига қараб иш тутса яхши бўлиши, унинг фарангларга қарши курашаётгани учун вилоятини босмаганлигини андишанинг отини қўрқоқ, деб тушунмаслиги эслатилган эди. Боязид хатни ўқиб, жizzакилиги тутиб кетади, муроса ўрнига майдонда Темурбек билан бир урушиш истаги борлиги, агар у келмаса, ўзи Табриз ва Султонияга бостириб боришини маълум қиласди. Боязид Темурдан 20 ёшлар кичик, тахтга ўтирганига 11 йил бўлган, подшолик ва ғолибликнинг анча ҳавосини олган эди. Унинг бундай муносабати катта бир фалокатдан хабар берарди.

Боязиднинг жавоби Соҳибқиронга ёмон таъсир этди. 1400 йил 22 августда қўшин Сивосга яқинлашди, уни яқинда турклар эгаллаган эди. Сивос қалъаси Аловиддин Қайқубод замонида қурилган, баландлиги 5–10 метр бўлиб, 7 дарвозаси бор эди, икки тарафдан чуқур хандақ билан ўралганди. Соҳибқирон ғарб томонга тушди ва қалъа тагини кавлашга буйруқ берди. Ўн етти кунда лаҳимлар тайёр бўлди, уларга ўтин тиқиб, олов бердилар ва лашкар икки тарафдан бостириб келди. Қалъа деворлари қулади, ичкаридаги турклар, грузинлар, арманлар асир тушди. Қалъа бузиб, ер билан текис қилинди. Шундан кейин Туркия чегарасига яқин Абулистон (*Каппадокия*), Малатия ҳам эгалланди.

Бу ҳаракатларга жавобан Боязид бирор чора қўлламайди, оқибатда ҳарбий юриш тин олади.

Соҳибқирон Малатиядан Мисрнинг яқинда таҳтга ўлтирган сultonи Фаражга хат ва элчи юборади. Темурбек 1393 йилда марҳум сulton Барқуқقا элчи юборган ва у ҳар қандай андишани унутиб, элчини ўлдириган эди. Соҳибқирон Тўхтамиш устига юргач, бу масала очиқ қолганди. Бунинг устига Темур Авник қалъасига тайинлаган Аталмишни Қора Юсуф банд қилиб, қалъани эгаллаб олган эди. Соҳибқирон ҳатида Фаражга шу воқеаларни эслатиб, бандда турган Аталмишни қайтариб беришни сўрайди. Фараж бунга жавобан отасининг йўлини тутди ва Соҳибқироннинг элчиларини қамаб кўйди.

Албатта, бундай ҳаракат беиз кетмасди. Миср ва Сурияга бориш шарт эди. Шундан олдин қўшин бошлиқлари ҳазрат Соҳибқиронга ўз кечинмаларини изҳор этдилар. Улар қарийб икки йилдирки, умрлари сафарда ўтаётгани, бир йил Ҳиндистонда, ундан қайтиб Эрон ва Кавказда кўплаб муҳорабалар ўtkазилгани, бундан лашкар жуда чарчаганини бил-

дирдилар. Бунинг устига Миср ва Шом (*Сурия*) лашкари яхши қуролланган, сони кўп, улар билан жанг қилиш осон бўлмайди, шунинг учун қўшинга бир оз ҳордиқ бериш лозимлигини минг андиша билан тушунтиридилар. Соҳибқирон бу таклифларга кескин қарши чиқди ҳамда душманга тез ва кутилмагандан зарба бериш ярим ғалаба эканини таъкидлади.

– Ғалаба, – деди Соҳибқирон, – қўшиннинг яроғи ёки сонига қараб мушарраф бўлмайди, балки Яратган уни севган бандаларига ато этади. Шундай кишилардан бири қаршингизда турибди. Ё менга ишонмайсизларми? – Шундан кейин бошқа изоҳга ҳожат қолмади.

Қўшин еру кўкни наққораю балабонларнинг овоздидан ларзага келтириб, фалакка чангу тўзон кўтариб йўлга чиқди. Бу манзарани кўрган унча-бунча лашкарбоши ҳам қўшинини ташлаб қочар эди. Амирзода Шоҳруҳ Мирзо илғорни бошлаб борди ва йўлдаги биринчи тўқнашувда ҳақиқатан Соҳибқиронни худо асрashingа гувоҳ бўлдилар.

Биҳишти қалъасида Муқбил деган доруға бор эди ва таслим бўлишни хоҳламай, манжаниқлардан тош оттирди. Ҳазратнинг чодири қалъя яқинида эди ва ундан бир зумга чиқди. Шу пайт бир тош келиб, чодирни ёриб юборди. Соҳибқирон ичкарида бўлса, бир шикаст бўларди. У тошни олиб, ичкарига отдилар, у тўғри бориб, манжаниқни синдириди. Хужумга дош берга олмаган Биҳиштининг таслим бўлишдан бошқа чораси қолмади.

Айнтооб қалъаси жангсиз дарвозаларини очиб берди.

Форсдан амирзода Рустам ҳам муҳорабаларга келиб қўшилди.

Миср ҳудудидаги икки қалъанинг таслим бўлгани навбатдаги манзил – Ҳалаб (*Алеппо*) шаҳар ҳокими

Темуртошни ваҳимага солиб қўйди. У подшога ҳабар юбориб, аҳволни билдириди. Фараж бутун мамлакатдан қўшин тўплаб, Ҳалабни мудофаа қилишга киришди. Ҳўмс-у Ҳама, Антакия, Тараблус, Баалбек – барча вилоятлардан лашкар Ҳалабга кела бошлади. Соҳибқирон йўлда шошмай, кунига ярим чақириб босиб яқинлашарди. Темуртош йигилганларга Темурбекка бас келиб бўлмаслигини, у ҳозиргача қаерга кўз тиккан бўлса, эгаллаб келаётганини эслатиб, муросага боришни таклиф қилди. Дамашқ ноиби Шадун (*Судун*) жуда мақтанчоқ одам эди, у Мисрдаги қалъалар жуда пишиқ ғиштдан қурилганини, уларни ҳеч ким эгаллай олмаганини айтиб, урушга ундаdi.

Турон лашкари 28 октябрда Ҳалабга етиб келиб, кўч ташлади. Амирзодалар Султон Ҳусайн ва Абубакр разведка жангларига чиқиб, енгиб қайтдилар, асиirlар келтирдилар. Уч кундирки, рақиб томондан ҳаракат бўлмагач, Соҳибқирон хужумга фармон берди. Ҳалаб қўшини бундай жангни кўрмаган эди, чидай олмади, шаҳар тез таслим бўлди. Ҳамма қочиб қалъага кирди. Бундан нажот йўқлигини тушуниб, Соҳибқирондан омонлик сўрадилар. Шадун ва Темуртош қалъа қалитларини келтириб топширдилар.

Зафарнишон лашкар ўн беш кун шу ерда турди. Ҳалабда даврининг йирик олимлари истиқомат қиласиди. Соҳибқирон улар билан мулоқот қилиш ихтиёрини билдиради, «Жангда сиз томондан ҳам, биз томондан ҳам ўлганлар бўлди, уларнинг қай бирлари шахиддирлар?» сингари чалкашу чигал саволлар беради. Қониқарли жавоблар олингач, самимий сұхбатлар бўлиб ўтади.

Шунингдек, ўша дамларда эски қадрдан – йирик тарихчи олим Низомиддин Шомий шаҳарда асирикда эди. У биринчилардан бўлиб Соҳибқиронни табриклайди, ўртада самимий мулоқот бўлиб ўтади.

Ҳазрат олимга халқона тилда ўз тарихини ёзишни топширади...

Ҳалаб қўлга киргач, Ҳама шаҳри, Ҳўмс қальъаси жангсиз таслим бўлди. Кўлга олинган Баалбек қальъаси ўзининг тош устунлари билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. Уларнинг узунлиги 14 м, эни 8 м, баландлиги 4 м. эди. Бу қальъани Сулаймон пайғамбар қурган, деган гаплар бор экан. Баалбек тоқقا яқин эди, қиши кириб, ҳаво совугани учун Соҳибқирон ундан кетиб, Дамашқ сари йўл олди.

22 декабрда Нуҳ пайғамбарнинг мозорини зиёрат қилди.

* * *

Дамашқ Шом (*Сурия*)нинг пойтахти бўлиб, бу мамлакатни мамлук сultonлари идора қиласади. Мамлуклар ҳам келиб чиқиши Дасти қипчоқлик турк-черкас улусидан эди. Уларнинг ота-боболарини араблар шу томонлардан кул қилиб ҳайдаб кетган эди (*бундай ҳаракатлар аббосий халифалардан бошлаб, IX аср ўрталари – Маъмун (813–833 йиллар) дан кейингача давом этган*). Ўз жанговарлигини ва эркесварлигини йўқотмаган туркийлар минтақада катта нуфуз қозондилар. Ҳатто муқаддас шаҳарлар – Макка ва Мадинанинг муҳофазаси фақат уларга ишониб топшириладиган бўлганди. Мамлуклар гарчи араб тили ва маданиятини қабул қилган бўлсада, ўзлигини сақлаш ва намойиш қилиш йўлида бирлашиб, 1250 йилда Мисрда, 1260 йилда Сурияда, сulton Бейбарс Рукниддин аз-Зоҳирнинг саъй-ҳаракати билан ўзларининг ҳарбий ҳукмронлигини ўрнатадилар. Уларнинг давлати шунчалик кучайиб кетадики, мўғуллар ҳам, салибчилар ҳам уларга дахл қила олмайди. Кейинги мамлук сultonни Зоҳир Барқуқ (*1382–1399 йиллар*) билан Соҳибқирон сулҳ тузишга интилди, бироқ у Темурбекнинг элчисини ўлдириб,

бу борада ўз муносабатини изҳор этди. Унинг ўрнига ўтирган ўғли Фараж ҳам Соҳибқирон таклифига рози бўлмаяпти. Аталмишни озод қилмади, уни асир тушган Темуртош ва Шадунга алмаштириш таклифига ҳам кўнмади.

Дамашқ Ирок ва Арабистон чўлларидан чиқиб келган сайёҳга саҳро ўртасида қўр тўкиб турган жаннатга ўхшарди. У мусулмон оламининг энг гўзал шаҳарларидан бири эди. Шаҳарнинг пайдо бўлиш тарихи Таврот ва Инжилдан ҳам қадимий, дейишади. Дамашқ, айниқса, Умавийлар уни ислом дунёсининг пойтахти қилиб танлагандан кейин яна ҳам гуллаб яшнади. Соҳибқирон ана шу қадимий ва йирик шаҳар остонасида тўхтади (*рақам қилишиларича, Соҳибқирон бир вақтлар пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом қароргоҳ қилган боқقا тушган экан*). У Фараж ҳушини йиғишириб олар, бизнинг таклифларимизга рози бўлар, деб кутган эди, аксинча бўлиб чиқди. У икки кишини қаландар либосида ҳазрат қароргоҳига юборди. Элчи бўлиб келганларнинг ҳаракати ғалати эканидан девон бошлиғи Хўжа Маҳмуд Симоний шубҳаланди, уларни тутиб, тафтиш қилганларида, либосларининг ичидан заҳарланган ханжар чиқди. Улар Соҳибқиронга суиқасд қилиш топшириғини олганларига тан бердилар.

Шу айёмларда ривояту достонларда қорала-надиган, эшитган ҳам, рақам қилган ҳам нафратланадиган бир воқеа содир бўлди. Соҳибқироннинг марҳум қизи Тоғайшоҳ Оқабегимдан туғилган набираси (*унинг отаси амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбек эди*) Султон Ҳусайн яқинларига аччиқ қилиб ва «бир жамоат муфрид (...) била иттифоқ қилиб» (*Яздий*) тунда Дамашқ томонга қочиб кетади. Фараж уни

яхши кутиб олади, сочини қирдириб, араблар либо-
сини кийдиради.

Соҳибқирон беҳуда қон тўкилишининг олди-
ни олиш мақсадида Фаражга мактуб йўллаб, элчи
жўнатади. Хатда бўлиб ўтган урушлардан хуоса
чиқариш, Аталмишни қайтариб бериш ва хутбада
Соҳибқирон номини зикр қилиш айтилган эди. Фараж
элчини яхши кутиб олади ва фақат беш кундан кейин
Аталмишни юборишини маълум қилади. Бу хабардан
ҳамма хурсанд бўлади. Орадан ўн кун ўтади. Бу ора-
да ем-хашаклар тугаб, чорполар қийналиб қолади ва
серўт Ғўта яйловига кўчишга ҳукм бўлади.

Фараж сўзида турмайди, бунинг устига қўшиннинг
орқага қайтганини кўргач, Соҳибқирон чекинди, деб
ўйлаб, дамашқликлар от кўйиб шаҳардан чиқадилар
ва Турон лашкарини қувиб солмоқчи бўладилар. Тे-
мурбекка шу керак эди, бирдан орқага қайтилади,
наққаро ва нафирларни чалдириб, сурон солиб, қарши
хужумга ўтадилар. Шаҳзодалар, амирлар, беклар роса
матонат кўрсатиб олишадилар. Миср қўшинини че-
кинтириб, 1401 йил 15 январь куни Дамашқни қамал
қиладилар. Асир тушганлар ичида Султон Ҳусайн
ҳам бор эди. Шоҳруҳ Мирзо унинг гуноҳини тилайди.
Хоинни таёқлаш билан чекланадилар, аммо шундан
кейин Соҳибқирон узоқ вақт унинг юзини кўрмайди
(қарамайди).

Бир кундан сўнг қўшинни тартибга келтириб,
шаҳар забтига юрадилар. Ўртада тоғдек филлар, 3-4
йиғочга чўзилган лашкар шаҳарга яқинлашганда
ҳамманинг ўтакаси ёрилади. Фараж пешкашлар би-
лан одам юбориб, омонлик тилайди, бироқ дарво-
задан чиқиб келиш ўрнига бошқа тарафдан Мисрга
қочади. Қамалда турган шаҳар аҳли маслаҳатлашиб,
уламою акобирлар, олиму қозилардан бир гурухини

Соҳибқирон ҳузурига юбориб, эминлик сўрашга аҳд қиладилар.

Ана шу элчилар сафида машҳур олим Валиуддин ибн Халдун (**1332–1406 йиллар**) ҳам бор эди. У Барқұқ саройида катта мавқега эга эди. Фараж ҳам уни Қоҳирадан ўзи билан олиб келганди. Шу учрашувдан кейин у 35 кун эрталабдан кечгача Соҳибқирон ҳузурида бўлади, сұхбатлари давомида бу улуғ инсоннинг Оллоҳ ато этган иқтидорига тан беради. Сұхбатлар жараёнида Соҳибқирон улуғ олимдан ўтган подшолар тарихини, уларнинг зафарга эришиш сирларини қизиқиб сўрарди. Ҳазратнинг инсоният тарихини чукур билиши намоён бўлади, у катта шаҳарларнинг кўчасигача, яшайдиган халқининг уруғ-аймоғигача билар эди...Айниқса, Ибн Халдуннинг она ватани Мағриб (*Тунис*) ҳақида шундай мураккаб саволлар берадики, жавоб беришга олим ҳам қийналиб қолади. Бобил подшолари Бухтаннасар ва Навоҳуданнасар юзасидан саркарда ва олим мунозара қиладилар, Соҳибқирон кўпчилик билмайдиган нодир далилларни келтиради.

Олим кейинчалик «Таржимаи ҳол» деган асар ёзган ва унда Соҳибқирон Темурбек билан мулоқотларини тўла шарҳ этган. Ибн Халдуннинг эътирофларидан Темурбекнинг дунёга келишида илоҳий кароматлар мавжудлигини, унинг туғилиши анча олдин башорат қилинганини тушуниб олиш қийин эмас. Жумладан, Ибн Халдун ёзадики, 1360 йили Фас шаҳридаги Каравиййин масжидида Кустантиялик таникли мунажжим Абу Али Бадисни учратган, у 1380 йиллардан кейин шимоли-шарқ томонда яшовчи халқлардан чиққан Соҳибқирон ҳақида хабарлар тарқалишини айтган. Устози Муҳаммад Обилий эса тирик бўлса, Соҳибқиронни кўришини башорат қилган.

Юзма-юз сұхбатлари асносида тасаввур қилганидан ҳам улуғ одамга дуч келганидан ҳаяжонланиб кетган олим, Ибн Арабшохнинг ёзишича, эҳтирос билан шундай хитоб қилишдан ўзини тия олмаган: «Мавлоно Амир! Сенга баробар келадиган зот менинг насли наسابим, аҳлию авлодим, ватану мамлакатим, дўсту биродарларим, хешу акробаларим, оламлар подшоҳлари тугул бутун инсоният орасида ҳам йўқdir. Мен факат ўз умримнинг бехуда ўтиб, ўз давримнинг бефайз кетганига ачиниб, афсусланаман. Ўтган умрим қандай қилиб сенинг хизматингдан ўзганинг хизматида кечди? Нега менинг кўзларим сенинг сиймонг нурларини ўзига сурма қилиб сурмади? Лекин хато ўткинчидир. Майли, сенинг паноҳингда қайтадан иккинчи умримни бошлайман, уни сенинг хизматингга бағишлиб, зое кетган умримни топаман. Ушбу вақтни ҳаётимнинг энг азизи, эришган мартабамнинг энг олийси, ҳолатимнинг энг шарафлиси, деб ҳисоблайман...» Бу эътирофларни ёши етмишга бориб, дунёнинг иссиқ-совуғидан боҳабар, ўз даврининг буюк олими томонидан изҳор қилинаётганига эътибор берсак, ҳазрат Соҳибқирон одамларни нечоғлик мафтун қила олганини тасаввур қилиш мумкин бўлади.

Шаҳар дарвозаларини очгач, Соҳибқирон Пайғамбаримизнинг завжалари Умм Салма ва Умм Ҳабиба қабрларини ихлос билан тавоф қилди. Амирзодалар Абубакр ва Халил Султонни мутасадди қилиб қўйиб, икки марқад устида тошдан гумбаз тиклатди. Билол Ҳабашийнинг мозори шу ерда эди, уни ҳам зиёрат қилди. Шундан сўнг Шайх Нуриддин, Шоҳмалик, Оллоҳдодни ўлжаларни ҳисоб-китоб қилишга қўйди. Диний муассасаларнинг молиҳарамайнларини қўриқчилар билан Қуддусга юборди. Шу ерда биринчи марта Соҳибқирон номига юз,

эллик ва ўн мисқоллик тангалар зарб қилинди, бу ҳақда фатҳномалар битиб, Эрону Туронга чопар билан жўнатдилар.

Дамашқда гўзал иморатлар кўп эди. Баалбекдаги тош устунлар ҳазратнинг ҳайратини оширган бўлса, Бутжос деган улуғ бекнинг иморати – меҳмонхонаси ҳам ҳавасини қўзғатди, Самарқандда шундай бинолар тиклашни ният қилиб қўйди. Энг яхши усталар, хунармандлар танлаб олиниб, Самарқандга юборилди. Пойтахтга кўплаб олимлар, дин арбоблари ҳам жўнатилдики, улар қаторида машҳур табиблар Мавлоно Жамолиддин ва Мавлоно Сулаймон ҳам бор эди.

Дамашқни Чорёлар халифалик қилиб турганда Умавийлар авлодлари, хусусан, Муовия ибн Абу Суфён пойтахт қилиб олган ва 656 йили халифалик тахтига келган ҳазрат Алини тан олмаган эдилар. Беш йил давом этган кураш ниҳоят Муовиянинг ғалабаси билан тугайди, 661 йил халифа Али Куфада шаҳид бўлгач, халифалик тахтига Муовия ўтиради. Шундан кейин ислом олами пойтахтини ҳам Маккадан Дамашққа кўчиради. Бу бошқа юртлардаги мусулмонларнинг норозилигига сабаб бўлади, негаки, Дамашқ Византиянинг, яъни насроний кофиirlарнинг таянч нуқталаридан хисобланарди. Умавийлар хукмронликни қўлга олгач, Мухаммад (с.а.в.) жорий қилган тартибларга янгиликлар киритмоқчи бўлдилар, шундай қилиб, ислом динида аста-секин тафриқалар пайдо бўлди ва бугунга келиб бу ҳол даҳшатли кўриниш касб этган. Ўша пайтдаёқ Дамашқ, ҳатто Маккада куфр одатлар, чунончи, ичкилиkbозлиқ, майшатбозлиқ кенг тарқалди, муқаддас таълимотнинг асосига зирҳ етди.

Соҳибқирон Дамашқ фатҳ этилгач, бошланиб кетган талончилик ва ёнғиннинг олдини олишга атай-

лаб эътибор қаратмайди, қолаверса, Оллоҳнинг ердаги сояси ҳисобланмиш пайғамбаримиз Муҳаммад (*с.а.в.*)нинг таълимотларини ўзгартиришга уринган, муқаддас Маккаи мукаррама ўрнига пойтахтлик даъво қилган шаҳарни шунга лойик, деб биларди. Бу ҳолнинг шарҳини тарихдан ва Соҳибқироннинг дунёқарашидан қидирмоқ керак. Зеро, ҳазрат ўзини ислом динига ривож берувчи саккизинчи вакил, деб ҳисобларди. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да шундай дейилади (*Мир Сайид Шариф Журжонийнинг мактубидан*):

«Рисолатпаноҳ пайғамбаримиз ҳижрат этганларига (622 йил) ҳам саккиз юз йил бўллаяпти. Ҳар юз йил бошида Оллоҳи таоло ва тақаддус ўз элчиси ва ҳабиби Муҳаммад динини унинг умматига таратувчи ва муҳофаза этувчини ихтиёр қиласди. Оллоҳга ҳамду санолар бўлсинки, саккизинчи юз йиллик бошида Оллоҳи таоло Амир Соҳибқиронни ислом динининг ҳимоячиси ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр қилди ва у турли ўлкалар ҳамда мамлакатларда ҳалқقا Муҳаммад динини қабул қилдирди. Илк ислом олимлари динни муҳофаза этувчilar аҳволини ўрганиб, ўз китобларида бу ҳақда маълумот берганлар. Бу муҳофизлар куйидагилардир».

Шундан кейин улуғ хизматга мушарраф бўлганларнинг исм ва шарифлари келтирилади, асосий хизматлари санаб ўтилади. Биз бу ўринда ўша рўйхатни келтириш билан кифояланамиз:

1. Умар ибн Абдулазиз (*ҳукмронлиги 712–720 йиллар*)
2. Маъмун ибн Хорун ар-Рашид (*813–833 йиллар*)
3. Муқтадир ибн Аббос (*908–932 йиллар*)

4. Иzzуддавла Дайламий (**967–978 йиллар**)
5. Султон Санжар ибн Маликшоҳ (**1118–1157 йиллар**)
6. Ғозонхон ибн Арғунхон ибн Ҳолокухон (**1295–1304 йиллар**)
7. Улжойту Султон ибн Арғунхон (**1304–1317 йиллар**)
8. Соҳибқирон Амир Темур (**1370–1405 йиллар**)

(Аҳмад Дониш (1827–1897 йиллар, Бухоро) қўйидаги тарихий шахсларни бу хизматнинг кеинги давомчилари, деб тавсия этади: 9. Султон Ҳусайн Мансур Бойқаро, 10. Абдуллахон, 11. Сайид Субҳонқулихон, 12. Шоҳ Мурод Маъсум).

17 марта бошланган ғорат туфайли барча бойликлар мусодара қилинди, олов тушиб, қуруқ ёғочдан қурилган, пардозига ёғ ишлатилган бинолар роса ёнди. Шаҳарда шу пайтгача қурилган иморатлар деярли қолмади.

Тасодифми ёки сирли дунёning бир синоатими, тош қалъалар ҳам эриб кетган шу ёнгинда VII асрда қурилган бир минора омон қолади. Уни Арус минораси, тошни ганч билан оқартириб тиклаганларидан Миноратул байзо (*Оқ минора*) ҳам деб атар эдилар. Шу минорага Исо пайғамбар тушган, деган ривоят бор экан. Ёнгинда Умавийлар масжиди ҳам куйиб кул бўлган.

20 марта олий ўрду Дамашқдан қўзғалиб, Футага келиб тушди. Соҳибқирон Самарқандга икки хат жўнатиш ҳақида амр этди. Бири Мўгулистанда турган Муҳаммад Султоннинг, иккинчиси Тумон оқанинг фарзандлар билан етиб келиши ҳақида эди.

Нусратнишон лашкар шу билан изига қайтди.

Темурбек қүшинни бир неча қисмга бўлиб, турили йўллар билан юриб тафтиш ўтказишни топшириди. Тадмур, Антакия, Фирот йўналишлари бўйлаб бўлинниб кетдилар. Марказ Хўмс, Ҳама, Ҳалабдан ўтди, баъзи бебош тўдаларни жазолади. Шу юришда Султон Ҳусайн яхши ишлар қилган эди, Соҳибқирон гуноҳидан ўтиб, кўришди.

Мордин қалъасининг ҳокими ўтган юришда тавба-тазарру билан авф этилган эди, бироқ бу сафар на ўзи, на ўғли кўринди. Қалъа атрофи тап-тақир эди, уни қамал қилишга одам қолдириб, Аланчуққа бордилар. Ўн йилдан буён қамалда эди, ичкаридаги одамларнинг кўпи қирилиб кетган, қолганлари тери-ларни еб аранг жон сақлаб турарди. Бу гал у ҳам олинди. Йўл гуржилар юртидан тушганда Гурген (*Георгий V*) таслим бўлиб, кўл қовуштириб чиқди.

Соҳибқирон Оллоҳододни (*у амир Сайфиддин ҳожининг иниси эди*) Ашпарага юборди.

Яна барча қанот бирлашиб, йўлни давом эттиридилар. Мадоин, Насибин, Мовсулдан ўтиб, Дажлага етдилар. Дарёга кўприк қуриб, қўшин ўтди. Бағдодга юборилган оз сонли қўшин шаҳар қаршилик кўрсатаётганини билдириди. Бағдод қирқ кун қамал қилинди, ёзнинг айни қизиган пайти бу ерда туриш осон бўлмади. Ниҳоят, ичкаридагиларнинг ҳам силласи қуриди чоғи, 9 июлда, айни туш пайти Халил Султон, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик шоти бойлаб, девордан ошиб тушганда айтарли қаршилик кўрсатмади. Шаҳар эгалланди, унинг вайрон бўлиши қисматида бор экан, қалъаси ер билан тенг қилинди (*шу фатҳ асносида шаҳар ҳокими саройидан олтин дараҳт ўлжа қилиб олинади*).

22 июлда Соҳибқирон Абу Ҳанифа (*Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит ад-Диноворий ал-имом ал-*

аъзам, (699–767 йиллар), ҳанафия мазҳаби асосчиси) мозорини тавоф қилди. Шундан сўнг Табризга томон йўлга тушди. Сина мавзеъида Султониядан ташриф буюрган маликалар, шахзода Улутбек Соҳибқирон дийдорига мушарраф бўлдилар. Табризда илтифот ва очик юз билан кутиб олишди. Соҳибқирон уламолар билан сұхбат қилиб, оила даврасида йигирма кунни шу шаҳарда ўтказди.

Табриздан чиқиб, Ужон деган шаҳарчага етганла-рида Елдирим Боязиднинг уларга қарши келаётгани ҳакида хабар олинди. У Соҳибқирон Дамашқ томон кетганда Қора Юсуф туркмон ва Султон Аҳмад жа-лойир билан бирикиб, Арзинжонга бостириб кириб, уни эгаллаб олган, Тахуртани эса асир тушириб, ўзи билан олиб кетган эди. Боязиднинг бу ҳаракати – Соҳибқироннинг иттифоқчисини босиши очиқча бе-писандлик, қолаверса, жиғига тегиш эди. Хабар келгач, Соҳибқирон Шоҳруҳ Мирзога Боязидга қарши боришни буюрди ва Грузия ҳудудларида бўлган бекларни ҳам Шоҳруҳга келиб қўшилишини амр этди.

Шоҳруҳ қўшин билан Навин мавзеъига етганда Боязид элчи юбориб, ўзини Соҳибқирон билан яраштириб қўйишини сўрайди. Бу ҳақда ҳазратга маълум қилганларида индамай қўяди. Боязид ярашишга астойдил иштиёқини намойиш этиб, Тахуртани банддан озод қиласи, унинг ўзини Соҳибқиронга элчиликка юборади. Шундан сўнг Шоҳруҳга йўлдан қайтиш ва Табризга этиб келиш айтилади.

Бу пайтда Самарқанддан Туман оқа ва шаҳзодалар этиб келган эди, ҳаммалари дийдорлашиб, хушчақчақ бўладилар. Фақат Муҳаммад Султоннинг этиб келиши кечикаётган эди, маълум бўлишича, унга ҳамроҳлик қилиб келаётган ҳожи Сайфиддин Нишопурга етганда вафот этибди. Бу хабарни эшитиб, Соҳибқирон қаттиқ хафа бўлади, йиғлаб, «Инно лиллоҳи ва инно

иляйҳи рожиъуна», дейди, чунки Сайфиддин унинг энг эски дўстларидан, Жаҳонгир Мирзо (*марҳум*) ва Муҳаммад Султоннинг бек аткаси (*устози*) бўлган эди.

Соҳибқирон Нахичевонга бориб, Шоҳбуз дарасида ов қилди. Ов Темурбекнинг бўш пайтларида энг яхши кўрган эрмаги эди. Айниқса, у Кавказнинг гўзал табиати кучоғида ов қилишни хуш кўрганини ўша замон тарихчилари ёзиб қолдирганлар. Шу кунларда Грузиядан Георгий V нинг укаси катта совға-саломлар билан келиб, акасининг сидқидилдан Соҳибқироннинг хизматига ўтганини, етарлича бож тўлаб, қўшинга лашкар юбориб туришга рози эканини маълум қиласди. Соҳибқирон уни яхши хурмат қилиб, тўнлар кийдириб жўнатади.

Коровултепада бир ой туриб, Ганжа ва Бардаъадан ўтиб, Корабоққа келдилар. Бу йил қишини шу ерда кутиб олиш ва баҳорда Даشتி Қипчоққа юриш қилиш нияти бор эди. Даشتдан элчилар келиб, ўз садоқатлари ва тобеликларини изҳор этгандан сўнг юриш қолдирилади. Ниҳоят, узоқ кутилган меҳмон – Муҳаммад Султоннинг Ардабилдан ўтиб, Оқтомга тушгани хабари келади. Амирзода Шоҳруҳ бошлиқ шаҳзодалар, беклар пешвоз чиқиб, Ағлоқ дарёси бўйида Самарқанддан келаётган меҳмонни кутиб оладилар, бир-бирларига совға-саломлар тортиқ қиласдилар. Соҳибқирон дилбандини оташин меҳр билан қучади, унинг мамлакатда ўтказган тадбирларидан хурсандлигини билдиради, эгар-югани олтиндан тўққизта от, олтин тож, олтин камар ва зарбоғ тўн совға қиласди.

Мўғалистонга ўзбошимчалик билан қўшин тортган собиқ Андижон ҳокими амирзода Искандар ҳам банди ҳолда келтирилган эди, уни сўроқ қилиб, жазо таёғи урилади ва гуноҳидан кечилади.

Шу қишида Соҳибқирон шаҳзодалар – Пирмуҳаммад Умаршайх, Абубакр, Султон Ҳусайн, Халил Султонларни бош қилиб, тўрт томонга қўшин юборди ва ўз тасарруфидаги ҳудудларни назорат қилишни топширди, чунки Султон Аҳмад жалойирни Боязид ҳузуридан кетиб, Бағдодга боргани хабари келган эди. Абубакр бошлиқ гурӯҳ Бағдодгача боради, бироқ жалойир яна қочиб кетади. Амирзодалар қиши билан айланиб юриб, эрта баҳорда Соҳибқирон ҳузурига келадилар.

Ҳазратнинг табиатида ҳар доим бунёдкорлик, яратувчанлик бор эди. Бир куни ов қилиб юриб, кўмилиб кетган эски ариқ устидан чиқиб қолади. У хийла катта бўлиб, чўзилиб кетган эди. Маълум бўлишича, эски подшоларнинг бири бу ариқни қаздирган, ундан эл маъмур ва обод бўлган. Кейинчалик ўз-ўзидан бекилиб кетган ва уни қайта қазишга кейинги ҳукмдорлар куч топа олмаган экан. Соҳибқиронда шу ариқни очиш фикри пайдо бўлади ва ҳаммани бу ишга сафарбар қиласди. Бир ойда Аракс дарёсидан боши Кўшкчишида бўлган, Сурхакўлгача чўзилган ўн йиғоч (**70 км.га яқин**) улкан ариқ қазилади. Унда кема ҳам суза оларди. Ариққа Барлос нахри деб от қўйдилар. Ундан кўп жойлар обод бўлди, боғлар, экинзорлар юзага келди. Ҳозир ҳам шу канал ҳаракатда, дейишади.

Албатта, Темурбекнинг довруғи узоқ-узоқларга тарқалган эди. Дунё бу улут лашкарбошининг фаолиятидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интиларди. Жумладан, унинг Европани ларзага солиб турган Боязид билан муносабатларини ҳушёр кузатишарди. Шу пайтларда (*баъзи манбаларда «Авник қалъасида турганда» дейилган*) Соҳибқироннинг ҳузурига қатор Европа мамлакатларидан элчилар келди.

Византия империяси (*Константинополь*)нинг вакили монах Франсуа ота агар Боязид билан урушда енгса, унинг давлати Темурбекка тобе (*вассал*) бўлишига тайёрлигини билдириди ва қайтиб боргач, Константинополь устида Темурнинг байроғини кўтардилар. Бу вассалликни тан олиш эди. Генуя, Венеция қиролларининг вакиллари Усмонли турк империяси билан кечадиган муҳорабада кемалар (*флот*) билан ёрдам беришга тайёрликларини билдиридилар. Тинчгина хоналарда кечган бундай музокаралар дунё тақдирига дахлдор эди.

Ғалвали дунё эса тинч турмасди. Хусусан, йўлларда қароқчилар пайдо бўлаётгани, улар карvonларни талаётгани ҳақида хабарлар келиб турарди. Айниқса, Кора Юсуф ҳаддидан ошаётган, у Боязид паноҳида жон сақлаб, йўлтўсарликни авж олдираётган эди. Соҳибқирон уни даф этиш учун отланади. Бу хабар Рум (*ўша пайтда ҳозирги Туркия шундай аталган*)га етгач, ақлли кишилар Боязидга Темурбек билан уришиб бўлмаслигини, аксинча, у билан муроса йўлини тутиш лозимлигини уқтиридилар. Боязид уларнинг маслаҳатини қабул қиласи ва Соҳибқирон ҳузурига совға-саломлар билан элчилар юборади. Соҳибқирон элчиларни яхши кутиб олади, Боязид билан мақсади бир хил эканини, у билан уришиш нияти йўқлигини изҳор этади. Фақат Кора Юсуфни ихтиёрига бериши талаб қиласи. Бу фикрларини хат (2)да батафсил ифодалаб (*мазкур ҳатлар музейларда сақланган, ҳозир ҳам бор*), бир элчи билан Боязид ҳузурига бериб юборади. Аммо киш чиқиб, баҳор келса ҳам Боязид томондан хабар бўлмайди.

Аста-секин куролли тўқнашувнинг муқаррарлиги юзага чиқа бошлайди. Гарчи кун тартибида бу масала турса-да, Соҳибқирон қўшини бошлиqlари унинг оқибатидан чўчирдилар. Негаки, уч йилдир-

ки, умр сафарда ўтаяпти, ҳамма чарчаган, қўшинга дам бериш зарур. Бунинг устига Рум лашкари анча кучли, жанг кўрган, зафарлардан ғурури баланд, улар билан тўқнашиш осон кечмайди. Акобирлар бу мулоҳазаларни Соҳибқирон олдида мавқеъи анча баланд бўлган Шамсиддин Муҳаммад Алмолигий (у киши элчи бўлиб *Тухтамиш ҳузурига ҳам борган эди*) орқали Соҳибқиронга етказадилар. Темур уларнинг фикрини рад этиш учун мунажжим мавлоно Абдулла Лисонни чақиради ва илми нужумда нима бўлса, яширмай очик айтишини сўрайди. Мунажжим юлдузлар илмидан фол очиб, бу йилги тақвимда Соҳибқирон лашкарининг толеъи баландлиги, ракибларининг эса омадсизлиги кўринаётганини айтади. Бу йил Зу дувоба (*юлдузи*) ҳамал буржида қўёш ботаётганда то шафақ кетгунча кўринаяпти. «Чун Зу дувоба ҳамал буржида зохир бўлса, машриқ (*шарқ*) соридин черики келиб, Рум вилоятини олғай ва Румнинг подшоҳи эликка тушгай», дейди Абдулла Лисон (*Шарафиддин Али Яздий*).

1402 йил 12 март куни қўшин Корабоғдан кўзғалиб, Шамкур томон йўлга тушди. Кўчда бирга бўлган амирзодалар Улуғбек, Иброҳим Султон, кичик Муҳаммад Жаҳонгир, Ийжал, Бойсунғур, Суюргатмиш Султонияга жўнатилди. Мингкўлга етганда Соҳибқирон яна Боязидга учинчи марта хат (3) ёзиз, элчи жўнатди. Мактубда Кора Юсуфни топширмаса, Фирот дарёси бўйидаги Камоҳ қалъасини бериш сўралади.

Тартум қалъасида икки юз чоқлик киши бекиниб олиб, билганини қилиб юарди, улар таслим бўлишни ҳам хоҳламадилар. Беш кунлик жангдан сўнг қалъа олинди, унинг бошлиғи Тағи узр сўраб келган эди, Соҳибқирон кечирди. Авникка етиб, икки ой ўтиридилар ҳам Боязиддан хабар келмас эди.

Соҳибқирон асло Рум ерларига зиён етказмоқчи эмаслигини, бундай нияти ҳам йўқлигини, бироқ Боязиднинг қилиғи буни хоҳламаётганлигини билдириб қўяётганини таассуф билан қайд этди-да, Румга томон юриш ҳақида фармон берди.

Камох дунёдаги энг мустаҳкам қальалардан эди. У бир төғ бошида барпо қилинган бўлиб, атрофи тўла боғу бўстон ва экинзор водий эди. Унинг мўъжизаларидан бири шу эдикни, эрта баҳорда уч кун осмондан пишган ҳолда чумчук ёғиларди. Уларни териб, тузлаб, кўза ва хумларда сақлаб, йил бўйи истеъмол қиласар эдилар. Қалъани эгаллашни Муҳаммад Султон бобосидан сўрайди, Соҳибқирон Самарқанддан келган меҳмоннинг раъйини қайтармай, илтиносини бажо қиласади, Камохни фатҳ этишни Муҳаммад Султонга топширади, бошқа амирзода ва бекларни ҳам унинг ихтиёрига юборади. Ўзи Арзирумда туради. Қалъа ўн кун қаршилик кўрсатади, ўн биринчи кун таслим бўлади. Уни эгаллашда Муҳаммад Султоннинг йигитлари алоҳида жасорат кўрсатадилар. Қалъа деворига ҳам улар биринчи бўлиб чиқадилар.

Соҳибқирон Сивосга етганда Боязидга юборилган элчи Чимбой Рум элчилари ҳамроҳлигида қайтиб келади. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Боязид элчилари орқали «мухолифат изҳорини» қилган. «Ва сўзларким, анча лойик эрмас эрди, айтиб йибарди ва Камох қалъаси учун номақбул сўзлар айтиб юбориб эрди».

Иbn Арабшоҳ, испаниялик Клавихо, яна бошқаларнинг гувоҳлик беришича эса Елдирим Боязид Соҳибқиронни очиқ жангга таклиф қилган ва рад этса, хотининг уч талоқ бўлади, деган: «Агар сен (биз томонга) келмасанг, сенинг хотинларинг уч талоқ бўлсин. Агар сен менинг юртимга келсангу, мен сенга

қарши қатъий уруш қилмай қочсам, у вақтда менинг хотинларим узил-кесил уч талоқ бўлсин»... Темур унинг жавобидан хотинларнинг зикр қилган жойини ўқиб, хотима қилди, чунки хотинларга тил тегизиш уларда катта айб бўлиб, ғоят гуноҳ ҳисобланади» (*Ибн Арабшоҳ*).

Нима бўлганда ҳам, «қазодин муқаррар бўлган эмишким, Румни ҳазрат Соҳибқирон мусаххар қилгай» (*Яздий*), Боязид билан очиқ жанг қатъий қилиб қўйилади.

Урушга киришдан олдин Соҳибқирон одатига кўра қўшинни кўриқдан ўтказади. Лашкар Сивос сахросига чорланади.

Ҳазрат ўша кун бир тепа устида турар, қўшин лаклак бўлиб, унинг қархисидан ўтарди. Лашкар муқаммал яроғланган эди, жангчининг бошидан отининг тирногигача темир ичида эди. Ҳар бир бўлак Соҳибқиронга етишгач, бўлакбоши отдан тушиб, юкунар, ахборот бериб, Соҳибқиронга дил изҳорини баён этарди. Ҳазрат ҳам яхши сўзлар билан илтифот қилиб, бекни ва навкарларни руҳлантиради.

Навбат Мұҳаммад Султоннинг қўшинига келади. Самарқанддан яқинда келган лашкарнинг дунёда тенги йўқ эди. Ҳар бир бўлак алоҳида рангли кийим кийган, яроғлар тахт, ғалаба иштиёқида жўш уради. Одатдагидек, Мұҳаммад Султон ҳам отдан тушиб, бобосига ҳисоб беради. Соҳибқирон чексиз қувонч ичида ғарқ эди. Қархисида келажаги, давлатининг эртанги эгаси, ўринбосари барқ уриб турарди. Бобо Мұҳаммад Султонга энг эзгу тилакларини изҳор этди, юрагидан чиқарип дуо қилди:

Ёмон кўздан сени Ҳақ асрасин,
Паноҳида доим сени сақласин.

«Зафарнома»

Тонгдан бошланган күрик пешинга бориб тугади.

Сохибқирон пешин намозини адо этиб бўлгач, Рум элчилариға қўшинни кўрсатишни буюрди. Элчи-лар бундай мислсиз кучни кўриб, тиллари айланмай, бўғинлари қалтираб қолди. Эртаси Сохибқирон элчи-ларни кузатар экан, кўрганларини Боязидга айтишларини сўради.

– Бизга вилоятингизга ғазо ва жиҳод билан бориш оғир, бовужудким, унга бир ўғлини бизнинг ихтиёrimизга юборишини айтдик, қачонки, у ўғли биздан отасидан кўрмаган ҳурматни кўрарди, юбормади. У йўлидан адашди, – деди Сохибқирон.

Шунинг билан то рўй бергандан буён баҳсу мунозараларга сабаб бўлиб келаётган, тайёрланиши, амалга оширилиши, оқибати юзасидан минглаб тахминлар билдирилган, лекин натижаси – Сохибқироннинг тўла ва узил-кесил ғалабаси – аниқ бўлган, бир дин, бир миллатдан келиб чиқсан икки буюк кучнинг тўқнашувига олиб келган ҳарбий жараёнлар бошланиб кетди.

* * *

Катта жанг арафасида таъбни жойига келтиришдек юмуш – Хорук қальаси ҳам ерга teng қилинди. Нусратнишон лашкар Қайсарияга кирди, авжи пишиқчилик эди, етарлича озуқа ғамланди. Қисқақисқа маневрлар билан Анкурия (*Анқара*)га юзланилди. Шоҳмалик бошлиқ минг киши разведка (*мухобарат*)га бориб, Боязид Қиршаҳрда эканини аниқлаб келди. У ҳам муҳораба тадориги билан Анқарага яқин келганди. Икки томонда кўз илғамас даражада сонсиз лашкар бағрини ерга босиб ётарди. Баъзи йилномаларда ўшанда Боязид ихтиёрида 400 минг киши борлиги қайд қилинган. «Қайсар тўрт юз

минг отлиқ ва пиёда аскари билан менга юзланди», дейилади «Темур тузуклари»да ҳам (67-бет).

Европада ғолибона от сурган турк лашкарининг кайфияти жанговар эди. Айниқса, яничарларнинг дамига одам яқинлашолмасди.

Усмонли турк султонлари асирга тушган ёки отаси жангда ўлдирилган болаларни йигиб (*уларнинг кўпі грек, арман, румин, поляк, венгр, грузин ва бошқа миллатдан бўларди*), мусулмончиликни қабул қилдираш ва эсини танигандан ҳарбий иш билан шуғуллантирарди. Улар давлат томонидан парвариши қилинар ва султонни «ота» деб биларди. Мурод I даврида уларга «янги черик (*жангчи*)» – яничар (*ёки оддий – янчар*) деган ном берилди ва яничарларни тайёрлашга жиддий эътибор қаратилди. Уларнинг ўз ахлоқ кодекси бўлиб, унда амал қилиш шарт бўлган талаблар белгилаб қўйилганди (*жумладан, уларга уйланиш таъқиқланади*) ва шу кодексга қасамёд қилиб, яничарлар сафига киради. Уларга Бектоший сулуқидаги қаландарлар қарашларига асосланган диний тарбия берилади. Яничарлар элита (*сараланган*) жангчи ҳисобланарди, уларнинг ҳарбий тайёргарлиги жуда юқори бўлиб, «Ўзинг ўлишдан олдин бошқани ўлдир», шиорига амал қилишарди. Яничарлардан ташқари турк армиясида серб отлиқлари (*сипоҳийлари*) ҳам жуда машхур эди. Ҳозирча яничарлар ва сербларни ҳеч ким тўхтата олмаган эди.

Кейинчалик ҳарбий тарихчилар бу тўқнашувнинг кўп қирраларини синчиклаб ўргандилар. Анқара яқинидаги жангда Соҳибқирон Темурбекнинг ҳарбий даҳоси чинакамига намоён бўлганини тан олдилар, Соҳибқирон ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, рақибнинг ўз уйида шундай позицияни эгаллайдики, бу ҳали ўйин бошланмасдан олдин ғалабани таъминлаш билан teng эди. Тезкорлик, кўшин тайёрлиги да-

ражасининг баландлиги сингари омилларга суяниб, Соҳибқирон вақтдан ютади, Боязид сезмаган ҳолда уни қопқонга туширади.

Эртага юз бериши кутилаётган издиҳом арафасида ҳазрат Соҳибқирон тонггача ухламай, кечани жойнамоз устида ўтказади. У Яратганга илтижо қилиб, ҳозиргача эришган ғалабаларининг мададкори Ўзи бўлганини ва эртага ҳам умиди Ўзидан эканини такрорлаб чиқади.

Кўшиннинг ўнг қўлида амирзода Шоҳруҳ, сўл қўлида амирзода Мироншоҳ туради. Илгорни амирзода Абубакр бошқаради. Марказ (*ғўл*) эса Соҳибқироннинг ўзига бўйсунади. Марказнинг олдиди Муҳаммад Султон бошлиқ Самарқанд қўшини жой олади. Йигирма минг киши Соҳибқирон байроғининг ҳимоясига қўйилди. Ўрдадаги филларга темир никоблар кийдириб, устига мергандарни ўтиргизиб, олдинга соладилар.

Боязид ҳам лашкарини ўзича тузди. Ўзи ғўлда, орқасида ўғиллари – Мусо, Исо, Мустафо турди. Бир томонни сербларнинг Стефан Лазар ўғли (*1389–1427 йиллар, Боязид унинг синглиси Мария Оливерага уйланган эди*) бошлиқ рицарлар, иккинчи томонни Боязиднинг яна бир ўғли Мусулмон Чалабий эгаллайди.

Бу жанг инсоният тарихида ҳозиргача бўлган тўқнашувларнинг энг каттаси эди. Унда бир миллионга яқин одам иштирок этади. Бу жангни дунё икки қутбга бўлиниб кузатиб турарди. Соҳибқироннинг ғалабаси бутун Европа учун керак бўлса, Ирок, Сурия, Миср, Русь Боязидга кўз тикканди.

1402 йил 20 июль, жума куни тонги отди. Соҳибқирон жанг майдонида одатига кўра отдан тушди-да, икки ракъат намоз ўқиб, ғўлга келиб турди. Ҳамма ўз ўрнини эгаллаган, ҳазратнинг битта ишо-

расига маҳтал бўлиб турарди. Абубакр душманинг сўл қанотига от кўйди. Туron лашкарининг шиддати кучли эди, ракиблар дош беролмайди. Соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султоннинг саралангандан лашкарини серблар устига йўналтириди. Серблар бошдан охир темирга ўраниб олган, фақат кўзи йилтилаб кўринарди. Самарқандликлар шердек ташландилар, гўё уларни тўхтатадиган куч дунёда йўқ эди, уларнинг кўли баланд келди. Шундан кейин Шоҳруҳ ва Мироншоҳ бошлиқ ўнг ва сўл кўлдаги кўшин жангга кирди. Майдон зарбдан зир титрар, ногораю нағирларнинг овози, одамларнинг қийқириғи, отларнинг пишқириғидан пайдо бўлган шовқин еркўкни ларзага келтирган эди. Бунақа даҳшатни дунё кам кўрган. Унинг шиддати олдида худди шу жойда бўлиб ўтган эрамизгача 66 йилда саркарда Помпейнинг подшо Митрадат VI билан уруши болаларнинг ёқалашишига ўхшарди. Чошгоҳга яқин Боязиднинг лашкари тирқираб чекина бошлади. Уни қуршаб турган яничарларнинг сўнггиси тирик қолгунча ўзи ҳам чидади-да, охири бўлмагач, майдондан шартта қочди.

Зафарнишон кўшин Анқарага кирди. Хуфтон намози пайтида Боязидни тутиб келтирдилар. Соҳибқирон унинг қўлини ечиб, ҳурматини жойига қўйиб, ҳузурига олиб киришларини буюрди. Уни кўргач, бўлиб ўтган ишларни баён этиб, агар у ўжарлик қилмаганда, бундай шармандали ҳол юз бермаслигини эслатди.

– Агар мен сенинг қўлингга тушганимда нима қилишинг аниқ эди, лекин мен сенга ва сенга яқин кишиларга ёмонлик қилмайман, – деди Соҳибқирон. Боязид ўз қилиғидан пушаймон бўлиб, гуноҳидан кечишини сўради ва жангда ўзи билан бирга бўлган ўғилларининг тақдирини билгиси келди. Соҳибқирон

унга подшоҳона тўн кийдирди ва яхши сўзлар билан кўнглини олди.

Бир неча кундан кейин Мусони топиб келдилар.

Боязидга подшоҳона оқ уй тикиб бердилар. Ке-йинчалик унинг оиласи Бурсадан келтирилди. Серб маликаси Мария Оливер Деспина Соҳибқироннинг талаби билан мусулмон бўлди.

Рум таслим бўлди. Улуғ пир Зайнiddин Абубакр Тайободий 1357 йилда Темурбек билан илк учрашувда маълум қилган башорат ўз тасдигини топди. (*Авлиё 1389 йилда ёлғон дунёдан рост дунёга риҳлат этган эди*). Бу воқеанинг давоми халқ китобларида жуда таъсирчан ифодаланган.

Соҳибқирон тилидан шундай ҳикоя қилинади: «Рум мамлакатини ўзимга бўйсундириб қайтгач, кутб ул-орифин шайх Садриддин Ардабилий хизматига бордим ва ундан қутбларнинг бирига мулозимат кўрсатай, деб илтимос қилдим.

Шайх дедиларки:

– Солон тоғида бир булоқ борки, суви гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ бўлади. Ана шу булоқда бир киши келиб таҳорат қиласди. Кутб ўша одамдир.

Булоқ бошига бориб, кутиб ўтирдим. Тонг пайти бир киши келиб, булоқда таҳорат қилиб намоз ўқиди. Иккинчи, учинчи кунлари ҳам шу ҳол такрорланди. Карасам, бир одам эди. Шайх хато қилмадими, деб ўзимча ўйладим. Унга қараб хитоб қилдим:

– Эй саййид оға Али, мен сени аскарларимнинг энг қуи мансабида билардим, бундай юксак марта-бага қандай эришдинг?

– Мен қутб ул-акто (*яъни Абубакр Тайободий*)нинг амри билан салтанатинг бошидан давлатинг мададкориман, – деб жавоб берди. У менинг мироҳўларим (*баъзи китобларда «отбоқарларим»*) қаторида эди.

Шундан кейин намозга машғул бўлди. Мен унга иқтидо қилдим ва унинг иқтидосидан ҳузур топдим. Намоздан бўшагач, деди:

– Ё амир, сен шу лаҳзада Худойи таоллонинг меҳмонисан. Меҳмон мезбондан ҳар не тиласа, топғусидир. Тила тилагингни.

Мен имон талаб қилдим. Шунда дедики:

– Имон Оллоҳнинг пайғамбари Муҳаммад билан барқарордир ва у бир шаҳардирки, унинг ташқарисидан «Унга ибодат қилинглар, Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқдир» дерлар.

Шундан сўнг бошини саждага қўйди. Бориб, бошини кўтарсам, омонатини топширган экан. Ўта афсусланиб, шайхнинг ҳузурига қайтиб келдим. Кўрган воқеаларимни унга маълум қилдим.

Шайх айтдики:

– Давлат низоми ва воқелар йўриғида мулк олмоқ ва бирорвга бермоқ Худойи таоллонинг пайғамбари қўлидадир. Ҳар бир давлатда қутблардан бири вакиллик қилади. У давлатни қўллаб-куватлайди. Кутб оламдан ўтса, унинг ўрнига бошқаси тайинланмаса, бундай давлат заволга юз тутади, – ва дедики, – Қайсар (*Боязид*)нинг давлатига Оллоҳ кишиларидан бири вакил эди, у дунёдан ўтгач, сен зафар топдинг...» («Темур қассаси», 2008 йил, «Фан», 30–31-бетлар).

Рум эгаллангач, Соҳибқирон унинг вилоятларига ўз кишиларини юборди. Мамлакат пойтахти Бурсага Муҳаммад Султон жўнатилди. У беш кунда Бурсага етди. Ундан олдин Мусулмон Чалабий пойтахтга келган ва отасининг хазинасидан бир қисмини олиб, кема билан қочган эди. Денгизда Венеция, Генуя, Византия кемалари турар ва улар қочиб келган туркларни хавфсиз жойларга элтиб қўярдилар. Соҳибқирон

туркларнинг қочиб кетаётганга атайлаб эътибор бермайди. Кемачилар ўшанда олган арзимаган пуллар эвазига ўзлари учун қабр қазиётганларини сезмас эдилар. Омон қолган турклар Соҳибқирон қайтгач, яна ўз қадларини тиклаб оладилар ва орадан эллик йил ўтиб, Константинополни эгаллайдилар. Бу Византия империясининг қулаши эди.

Бурсада жуда катта бойлик бор эди, уни келтириб Соҳибқиронга топширдилар. Боязиднинг оиласи ҳам шу шаҳарда эди, Соҳибқироннинг хошиши билан унинг катта қизига Абубакр Мирзо уйланади.

Бурсада қўлга олинган хазиналар орасида муқаддас диний ёдгорлик – муқоваси оҳу терисидан ишланган, халифа Умарнинг ўзи мутолаа қилган Куръони карим нусхаси борлигини академик Рустан Раҳмоналиев қайд этиб ўтади (*122-бет*). Бу далилни кўплаб ўзбекистонлик тадқиқотчилар ҳам тасдиклайди. Ҳақиқатан, ҳозир муборак юртимизда Куръоннинг нодир нусхаси мавжуд ва унинг бу ёқларга келиб қолиши ҳақида турли фаразлар билдирилган.

Маълумки, пайғамбаримиз Мұхаммад (*с.а.в*) вафотларидан кейин Куръонни ёзиб олиб китоб ҳолига келтиришга киришилди. Бу юмуш халифа Абубакр Сиддик (*632–634 йиллар*) даврида бошлиниб, халифа Усмон (*644–656 йиллар*) ҳукмдорлиги даврида поёнига етказилди. Ўшанда муқаддас китобдан 6 нусха тайёрланган экан. Ҳозир улардан иккитаси Мадина ва Маккада, иккитаси Миср ва Туркиядадир. Бир нусхаси Мадинада масjidга ўт кетганда куйган экан. Олтинчи нусхаси эса Тошкентда. Уни мамлуклардан чиққан Миср сultonи Бейбарс (*1277 йилда вафот этган*) Даشتி Қипчоқ хони Беркахонга (*1209–1266 йиллар*) дўстлик, қардошлиқ рамзи сифатида такдим этган, деган тахминлар ҳам бор экан. Соҳибқирон Тўхтамишни енгач, бу нусха-

ни қўлга киритган ва уни Самарқандга олиб қелган. Нима бўлганда ҳам, қайси йўл билан келмасин, музайян юртимиизда муқаддас Куръони каримнинг бир асил нусхаси борлиги ҳақиқат!

Соҳибқирон Анқарадан Кутахияга келади ва шу ерда Румда эришилган ғалаба шарафига катта тўй бўлади. Бу зафар ҳақида фатҳномалар ёзиб, Форс (*амирзода Рустам*), Кобул (*амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир*), Самарқанд (*амирзода Умар*) ва бошқа мамлакатларга юборилади. Амирзода Халил Султон бошчилигида бир гурух жарчиларга эса бутун салтанат бўйлаб бу ғалабани маълум қилиш вазифаси юкланади. Улар Хитой чегараларигача бориб, Соҳибқирон эришган зафарнинг хушхабарини етказадилар. Жарчилар бу шарафли юмушни кўнгилдагидек адо этиб, 1404 йил 18 апрелда яна олий ўрдуга келиб қўшилдилар, деб қайд этади Низомиддин Шомий.

Соҳибқирон олий ўрдусидан дунёning тури бурчакларига ҳар хил мазмундаги хатлар парвоз қила бошлади. Уларнинг бирида бош қароргоҳнинг хоҳиш-иродаси ифода этилган бўлса, бошқасида императорлар, қироллар, диний арбоблар ва ўзга тоифа ҳукмдорларнинг ҳазратга илтифот ва садоқат кўрсатган мурожаатларига жавоб қайтарилганди. Анқара ёнидаги ғалабадан сўнг Соҳибқирон Темурбек ер юзининг энг обрўли шахсига айланган эди.

Анқара шахри яқинида эришилган зафарнинг акс-садоси турлича таралди.

Ўша пайтда Кичик Осиёда бўлган Испания қиролининг икки элчиси Пайо Гомес де Сотомайор ва Эрнан Санчес де Паласу Элос Соҳибқиронни ғалаба билан ўз мамлакатлари ҳукмдори номидан табриклайди.

Бугунги кунда архив ҳужжатлари Соҳибқиронга Трапезун императори Мануэлдан элчи (**1402 йил, март**) келганини, музокаралар натижасида Ион Полеолог Темурбекка 20 та кема беришга тайёр эканини билдирганини (**15 май**) ҳикоя қиласи. Шунингдек, ҳазратнинг қароргоҳига 1403 йил май ойида Франция қироли Карл (*Шарл*) VI, Кастилия қироли Генрих III, Англия қироли Генрих IV нинг элчилари ташриф буюрган. Шубҳасиз, бу ташрифлар муҳим халқаро аҳамиятга эга бўлиб, уларда бутун дунё тақдирига дахлдор масалалар муҳокама қилинган. Музокаралар ва ёзишмаларнинг мазмуни ҳақида ҳозиргача етиб келган ҳужжатлар аникроқ сўзлайди.

Франция қироли Карл VI га ёзилган хатда 1402 йил 1 август санаси қайд этилган. Хат жавоб тариқасида бўлиб, ёзишмалар олдин ҳам давом этган. Мактуб католик архиепископи монах Иоанн орқали жўнатилган. Бу хатнинг асли ҳозир ҳам сақланган. Демак, Румдаги воқеалар ҳеч кимни бефарқ қолдирмаган.

Бир ойдан сўнг Фракия яқинидаги Олтинтош мавзеига ўтдилар. Шу ерда Соҳибқирон Боязидни ҳузурига чақирирди, яхши зиёфат уюштириб, Рум вилоятини унга берди.

Шундай накл қиласидарки, зиёфатда меҳмонларга аёллар ҳам хизмат қиласи эди. Боязид разм солиб қараб, хотини, келин ва қизларини таниди. Бу ҳолдан ғурури уйғониб, изтиробга тушди ва беихтиёр Соҳибқиронга ёзган хатида келтирган талоқ ҳақидаги сўзларини эслади.

Кузнинг охирларида Султон Маҳмудхон вафот этади. У Соҳибқирон даргоҳидаги Чингизхон наслининг сўнгги вакили эди. Маҳмудхон Анқара жангига жасорат кўрсатган, Боязидни тутиб келган эди.

Соҳибқирон ўтмишга, улуг боболарининг аҳду паймонига ҳурмат сифатида уни сўнгги пайтгача «хон» унвонида сақлаб келди.

Соҳибқирон қиши ҳар бир шаҳзода алоҳида худудларда ўтказишини амр қилди. Шундан кейин ҳазрат Тўнғузлуғ, Гўзал, Аяслик, Тира шаҳарларида тўхтаб, мамлакат аҳволи билан танишади.

Туркия (*Рум*) султонига жавобан амалга оширилган ҳарбий ҳаракатларнинг асосий юмушлари ортда қолган эди. Мовароуннаҳр қўшинининг ғалабаси жуда катта тарихий воқеа эди. Айниқса, «шамолдан ҳам тез» Елдирим Боязид олдида зир қақшаб турган Европа учун бу ҳалокатдан омон қолишдек гап эди. Агар турклар Фарбга кўз тикканда, шубҳасиз, Гибралтар бўғозига бемалол чиқардилар. Аммо балони даф этиш учун бўлган саъй-ҳаракатлар зое кетмади, икки қардош қавмнинг ёқалашиши билан Европа худудлари дахлсиз қолди. Бобокалонимизни улар шу хизмати учун «Европа халоскори» деб атадилар, ҳайкаллару обидалар тиклаш билан эътирофларини изҳор этдилар.

Ҳақиқатнинг иккинчи қирраси шундан иборат эдики, мағлубиятдан сўнг Усмонли турк империяси ўз салоҳиятини йўқотди, ўзини ўнглаб олиш учун неча ўн йиллар керак бўлди. Бу фурсат эса уларнинг энг асосий рақиби Константинополь (*Византия империяси*)нинг умрига умр қўшарди. Шундай қилиб, империя яна 50 йил яшади. Нихоят, турклар 1453 йилда Константинополни эгалладилар (*унга «Истанбул» деган янги ном бердилар*), шу билан Византияning куни битди.

Кичик Осиёда кенг миёсли муҳорабалар давом этарди. Ҳали ғалабани тан олмаётган, Турон лашкари тасарруфига ўтмаган қалъалар, бошқа худудлар бор эди.

Измир шаҳрида иккита қалъа бўлиб, бири мусулмонлар, бири ғайридинлар ихтиёрида эди ва бу икки қалъа муттасилбир-бири билан жангқиларди. Измирни Султон Мурод ололмаганди, Боязид ҳам етти йил қамал қилиб, мақсадига етолмаганди. Соҳибқирон 2 декабрда жами кучни Измирни эгаллашга сафарбар қилди ва икки ҳафтага қолмай бу ишни уддалади. Ҳамма, жумладан, Боязид ҳам ҳайрон қолади ва Соҳибқирон илохий қудрат эгаси эканлигига қатъий ишонади. Қалъага яқин келгач, Франция кемалари унинг ўрнида йўқлигини кўриб ажабланишади. Улар томонга шаҳид бўлганлар бошини раъдга солиб отганларида, ваҳимага тушиб, қочиб қолдилар. Фўча (*Фавжа*) қалъаси франклар кўлида эди. Соҳибқирон унга Муҳаммад Султонни юборди. Қалъадагилар қўрқиб, тобеликни тан олдилар. Шаҳзода яна олдин турган шаҳри – Мағнисияга қайтиб кетди.

Боязиднинг ўғиллари Мусулмон ва Исо элчилар юбориб, Соҳибқироннинг хизматига тайёр эканликларини изҳор қилдилар. Ҳазрат уларнинг таклифини мамнун қабул қилди. Мусулмонга АсрАЗия вилоятини берди.

Боязид касал бўлиб қолади, унга табиблар муолажа қилиб турадилар. Фараҳбод қалъаси эгалланиб, олий ўрду Оқшаҳарга бораётганда чопар келиб, Муҳаммад Султоннинг ҳам саломатлиги бузилганини хабар қилади. 9 марта Елдирим Боязиднинг нафас қисиш ва иқрис (*водянка*) касали билан вафот этгани хабари келади. Бу фожиадан Соҳибқирон қаттиқ хафа бўлади, унга Рум мамлакатини қайтариб бермоқчи эди. Ўғли Мусулмон Чалабийни чорлаб, таъзия билдиради, эгар-жабдуғли юз от совға қилади, унга Бурсани ҳам бериб, отасини ўша ерда подшоҳлар тартиби билан дафн этишни тайинлайди.

Мағнисиядан яна Муҳаммад Султоннинг аҳволи яхшиланмаётгани ҳақида хабар келади. Соҳибқирон

набирасидан жуда хавотир олиб, унинг ҳузурига йўл олади. Бориб кўрдики, дард жуда оғир, шаҳзода гапиролмас эди. Ўша кун уни маҳоффага солиб жўнайдилар. Қораҳисордан бир оз ўтганларидан кейин амирзоданинг жони узилди. Ўша кун 1403 йил 13 март, душанба эди. Муҳаммад Султон 27 ёшда эди, ундан уч ўғил ёдгор қолади.

Бу йўқотиш ҳамманинг дилини вайрон қиласи, ёқани йиртиб, бошларидан тупроқлар сочиб, фарёд чекиб мотам тутадилар. Шаҳзоданинг жасадини икки юз киши билан Султонияга юборадилар. Дастреб шу ерда муваққат дафн этилади, сўнгра Самарқандга кўчирилади.

Муҳаммад Султон Соҳибқироннинг тўнгич фарзанди Муҳаммад Жаҳонгир ва Ўзбекхон авлодидан бўлган Хоразм маликаси Хонзодахоним никоҳи (1373 йил)дан туғилган эди. Тарихчиларнинг қайд этишича, ҳазрат Жаҳонгир Мирзони бошқа фарзандларидан ортиқчароқ суйган ва уни таҳт ворислигига лаёқатлироқ, деб ҳисоблаган. Афсуски, у 20 ёшида вафот этиб кетган эди. Соҳибқирон кейин умид кўзини Муҳаммад Султонга қаратди, унинг баркамол улғайиши учун барча имкониятни яратди. Набира ҳам умидбахш фарзанд эди, Яратган унга етарлича ғайрат-шижоат, ақл-фаросат ато этганди. Уни Соҳибқирон ўз сафарларида бирга олиб юриб, ҳарб ишини ўргатди, жанг майдонидаги ҳаракатларини кузатиб, ишончи мустаҳкамланди. Тўхтамиш устига юришда мустақил лашкарбоши сифатида намоён бўлганда Муҳаммад Султон 17 ёшга ҳам тўлмаганди. Шу муҳорабада ҳеч ким эплолмаган юмушларни адо этганди. Беш йиллик юришда кўшиннинг илғор (авангард) қисмини бошқариб, зафарларга йўлбошли бўлганди. Руснинг йирик шаҳарларидан – Москвани ҳам Муҳаммад Султон

бошлиқ қўшин забт этганди (**1395 йил, май**). Хитой юришида муҳим нуқта ҳисобланмиш Ашпара қалъасини бунёд этишни ҳам бобоси унга ишониб топширганди. Соҳибқирон пойтахтни етти йил тарк этишни мўлжаллаган энг улуғ сафарида мамлакат тақдирини Муҳаммад Султонга бағишилаганди – уни Самарқандга ҳоким қилиб тайинлаганди. Сара турк лашкари билан юзма-юз тўқнашув аниқ бўлиб қолгач, бобоси набирани кўмакка чақирди. У олий даражада тайёрланган қўшини билан ҳозир бўлди ва Анқара ҳужумида туркларнинг энг ишонгани – серб сипоҳийларини янчиб ташлади, сўнгра пойтахт Бурсани фатҳ этиб қайтди. Охирида французлар ҳимоясида бўлган Фуча қалъаси ҳам унга тиз чўйкан эди...

Шубҳасиз, ҳали 30 га ҳам тўлмаган йигитнинг бундай шонли ғалабалари ҳар қандай ҳарбийнинг ҳавасини келтиради. У салоҳиятли олим, шоир, хушнавис хаттот эди. Оллоҳ унга ҳадсиз иқтидор берганди, таассуф, пешонага сиғмади. (*Бу «пешона» жуда тор экан*).

Ҳазрат Соҳибқирон бутун борлиғи билан Муҳаммад Султоннинг келажагига ишонарди ва уни муносиб вориси (*валиҳади*) ҳисобларди. Афсуски, ҳар қанча умидлар, илтижолар уни ёмон кўзлардан асрай олмади.

Муҳаммад Султоннинг вафоти мисли кўрилмаган йўқотиш эди. Бу бутун имкониятлар ишга солиниб тикланган, жами орзулар мужассам бўлган иморатнинг қулашидек гап эди. Бу йўқотиш нафакат Турон лашкари ёки Амир Темур учун мислсиз фожиа, балки кейинчалик Темурийлар сулоласи деб аталган, сўнгги вакиллари Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган, бугунги кунда бутун миллатимизнинг бўй-бастини белгилашда мезонга айланган тарихий юксакликнинг хира

тортиши эди. Агар Оллоҳ таоло Мұхаммад Султонга узоқ умр ато этганда, инсоният тарихи бошқачароқ күриниш касб этган бўларди. Бу мотамнинг кўлами ана шундай теран дардли эди.

Соҳибқирон бу синоат қаршисида лол эди. Бу кўргулик нимадан дарак бериши, қайси хулқининг жазоси эканини мушоҳада қилишдан ақли ожиз эди. У ўткинчи дунёда умри боқий эмаслигини билар ва Оллоҳдан муттасил муносиб ворис – ишларининг давомчисини тиларди. Мұхаммад Султон бутун борлиги билан у орзу қилган даражага етган эди. Тақдирнинг бу зарбаси эса уни барча порлоқ умидларидан мосуво этди.

Ҳамма мотам ичидა қолди. Шундай шароитда мусоғир юртда, душманлар қуршовидаги улкан жанговар қўшиннинг бошида турган биринчи шахс сифатида Соҳибқирон ўзини йўқотишга ҳаққи йўқлигини сезди ва иродасини қўлга олди. Агар бу кулфат қаршисида қулласа, бутун жамоат, Турон салтанати иикилиши, охир-оқибат ҳаммаси йўқ бўлиб кетиши муқаррар эканини сезди ва ғамни чекинтириди. Ортиқча оху фарёд бефойда эди.

Кўшин қоп-қора кийиниб йўлда давом этар, кўплар отларига минмай пиёда кетарди. Беклар ҳазратга юкуниб, лашкарнинг қора кийиниши яхшилик аломати эмаслигини айтадилар. Шундан сўнг Соҳибқирон таъзия либосини ташлаб, бошқа тўнлар кийишга хукм қиласди.

* * *

Олти ой олдин, Боязид енгилгач, Қоҳирага элчилар жўнатилиб, Миср подшосидан Аталмишни озод қилиш, масжидлардаги хутбада Соҳибқирон номини зикр этиш талаби қўйилган эди. Ғалабадан сўнг Миср султони Носир Фараж бу таклифларни қўрқанидан

бош устига қабул қиласи. Шу кунларда Аталмиш ва элчилар ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўладилар. Соҳибқирон элчилардан Фаражнинг тақдирини сўрайди. Унинг Дамашқ фатҳидан кейин тахтдан мосуво бўлиб, тентираб юрганини эшигтгач, афсусланиб, «Фараж отадан эрта етим қолиб кўп қийналди (*отаси сulton Барқуқ вафот этганда (1399 йил) Носир Фараж 10 ёшда бўлган*), унга ёрдам бериш бизга во-жибдир», дейди.

Хулогухон Эронга ҳукмдор бўлиб келгач, Мангроон унга бир тўп Дашиб Қипчоқ элини қўшиб юборган, улар мусофириликда яшашарди. Соҳибқиронда шуларни (*улар «қора тоторлар» дейилган*) Самарқандга кўчириш фикри пайдо бўлади. Амасия ва Қайсарияда яшаётган 30–40 минг уйли қора тоторлар Самарқандга кўчириладиган бўлди.

Арзинжонга етганда Султониядан амирзодалар ва маликалар келишди. Хонзодахоним ўғли Муҳаммад Султоннинг вафотига аза очди, элга ош-нонлар тарқатиб, дуо-фотихалар билан марҳумни ёдга олдилар.

Мордин ҳокими Султон Исонинг қизини Абу-бакр Мирзога қаллик қилдилар ва Соҳибқирон на-бирасини Бағдодга қайтариб юборди. Унга Бағдодни обод қилиш, Султон Аҳмад ва Қора Юсуфни (*у Бағдодни эгаллаб олганди*) жазолашни тайинлади. Пирмуҳаммаднинг эски гуноҳидан кечиб, уни Шерозга тайинлади, Рустамга эса Исфаҳонни берди.

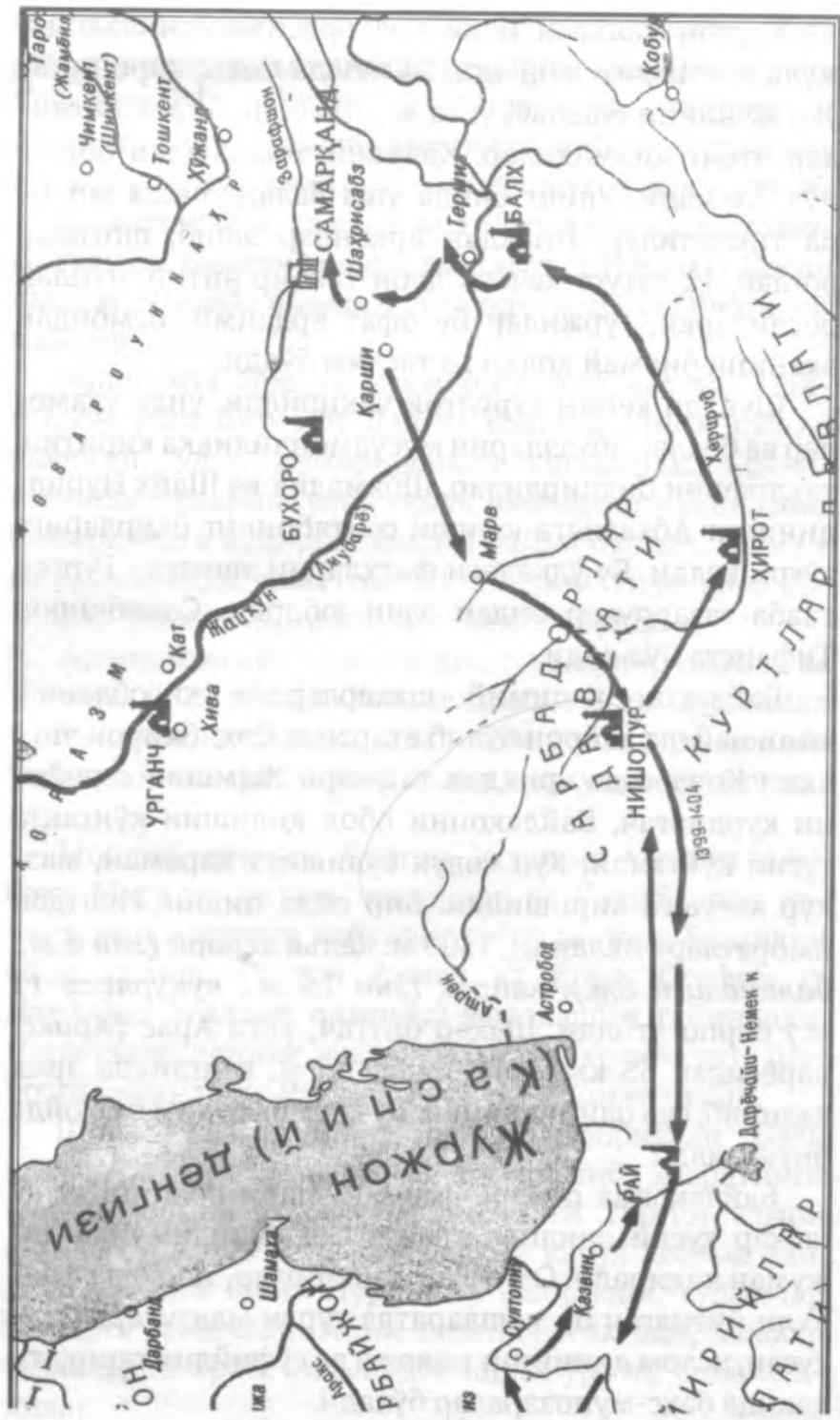
Ширвондан шайх Иброҳим, Табриздан Баён қавчин совға-саломлар билан юкуниб, ҳазратнинг йўлига чиқди. Гуржистон подшоси Гурген ҳамон сўзида турмас, мусулмончиликни қабул қилмас эди. Ўша томонга Шайх Нуриддин юборилди, гуржилар тоғларга қочдилар. Айни пишиқчилик эди, лашкар ғаллаларни ўриб, янчиб, донларни ўрдуга олиб келдилар.

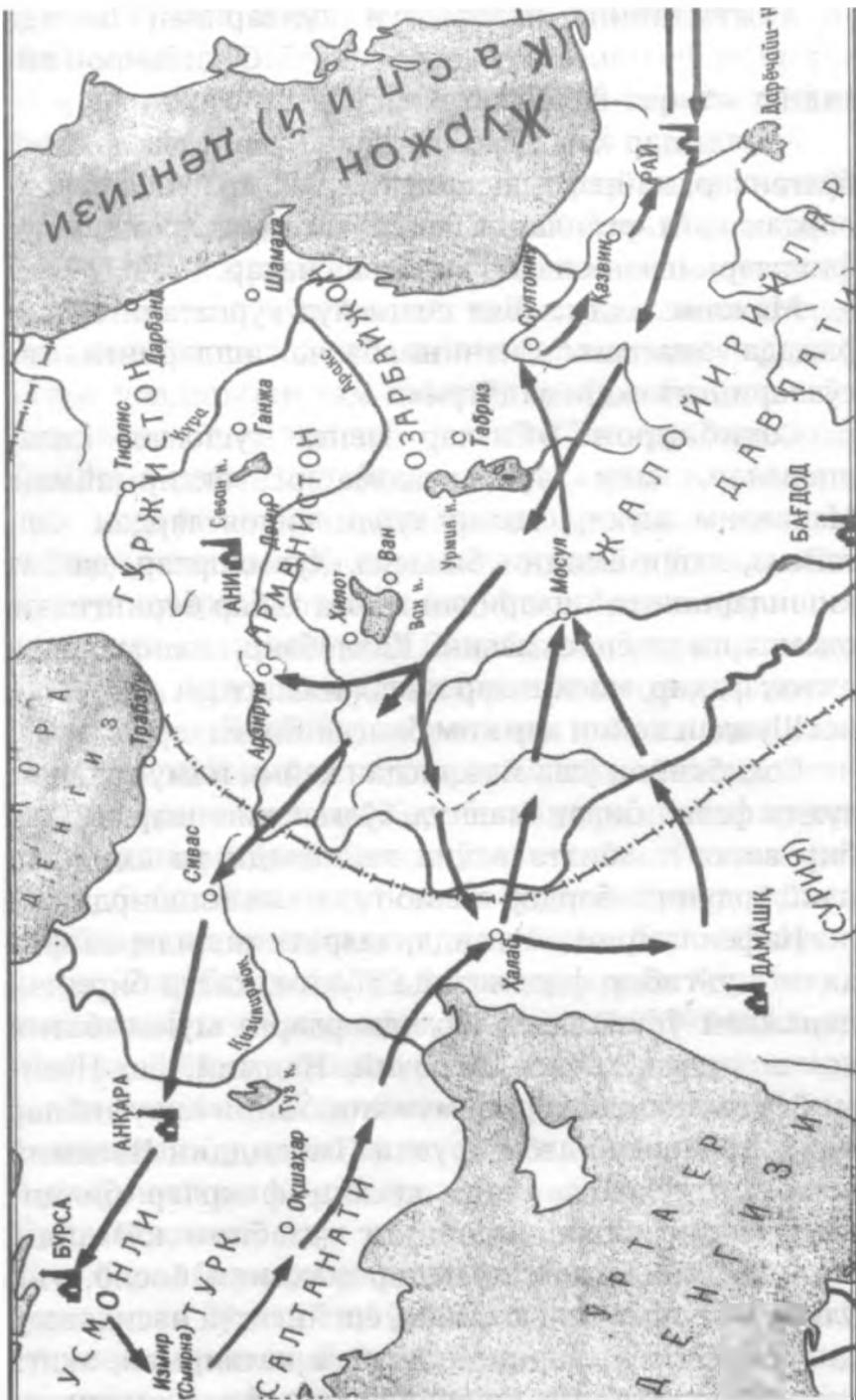
Картин қалъаси икки қоя орасида ўринлашган, жуда мустаҳкам жой эди. 24 июлда Соҳибқироннинг ўзи кўшинни бошлаб, унга яқинлашди, бироқ гуржилар итоат қилмадилар. Қалъани эгаллашдан бошқа йўл қолмади. Унинг ёнида ўша баландликда минора тикладилар. Ипакдан арқонлар эшиб, шотилар боғлаб, 12 август кечаси дуои такбир айтиб шундай босдиларки, гуржилар бу офат ерданми, осмондан эканини билмай қолди ва таслим бўлди.

Шундан кейин қурултой чақирилди, унда уламолар ва беклар абхазларни мусулмончиликка киритиш таклифини билдирилар. Шоҳмалик ва Шайх Нуриддиннинг Абхазияга юриши сентябрнинг охирларига тўғри келди. Бу ўлгадаги фатҳларни эшитган Гурген тавба-тазаррулар билан элчи юборди. Соҳибқирон Тифлисга йўл олди.

Байлақон қадимий шаҳарлардан ҳисобланиб, айни пайтда вайрон бўлиб ётар эди. Соҳибқирон унга яқин Қорабоғда ариқдан ташқари Жамшид саройини қурдиргач, Байлақонни обод қилишни кўнглига туғиб қўйганди. Кун совуқ бўлишига қарамай, мазкур юмушга киришилди. Бир ойда пишиқ ғиштдан иморатлар тикланди, 1300 м. қалъа девори (*энди 6 м., баландлиги 8 м.*), хандак (*энди 16 м., чуқурлиги 11 м.*) барпо этилди. Шаҳар битгач, унга Арас (*Аракс*) дарёсидан 35 км. узунликда, 7,5 м. кенгликда ариқ қазилиб, сув олиб келинди. Бу юмушлар ҳам бир ойда битказилди.

Байлақонда ободончилик ишлари поёнига етиб, шаҳар хусни очилгач, ҳазрат Соҳибқирон унда анжуман чақиради. Олимлар, диндорлар, тақво ва фазл ахли йигилган бу машваратда турли мавзуларда, хусусан, ислом динининг ривожи ва сўфийлик тариқати ҳақида баҳс-мунозаралар бўлади.

Етти йиллик юриш (1399–1404 йиллар)

Анжуманнинг навбатдаги кунларидан бирида уламо ва фузалога мурожаат қилиб, Соҳибқирон айтади:

– Олимлар ҳар замонда подшоларга маслаҳатчи бўлганлар, хайрли ишларга йўллаб, номуносиб ишлардан қайтаргандар. Сизлар эса негадир менга ўз фикрларингизни изҳор қилмаяпсизлар.

Мажлис аҳли: «Биз сизга йўл кўрсатадиган даражада эмасмиз. Сизнинг барча ишларингиз ва сўзларингиз яхши ва тўғри».

Соҳибқирон: «Сизлар менга хушомад қилајапсизлар, мен эса хушомадни ёқтирамайман. Мақсадим шуки, сизлар турли вилоятлардан келгансиз, яхши-ёмонни биласиз. Ҳукмдорлар, давлат кишиларининг ишларидан менга хабар берингизки, одамларга зиён етмасин. Қаллоблар, золимлардан ожизу факир, мискинлар жафо чекмасин».

Шундан кейин ҳар ким билганини изҳор этади.

Соҳибқирон ўша мажлисдан кейин илму тақво ва зухду фатво билан машғул бўлган кишилардан ҳар бир вилоятга битта вакил тайинлади ва аҳволдан олий ўрдуни хабардор қилиб туришни топширди.

Нафсиlamни айтганда, ҳазратнинг илм ва фан ахлига эътибор фаолиятида муҳим, ҳатто биринчи даражали ўрин олган. Ижодкорларга муносабатни эса шоирлар Ҳофиз Шерозий, Наимий, ёш Насимийга эътиборда кўриш мумкин. Ўзини Хуруфийлар оқимиға мансуб деб билувчи Имодиддин Насимий юзма-юз сұхбатда анча кескин фикрлар билдиради, ҳатто Соҳибқироннинг ғазабини қўзғайди. Нима бўлганда ҳам ҳукмдор жаҳлини босиб, уни ўлимга буюрмайди, аксинча, ёш йигиттга насиҳатлар қиласиди. Эҳтиросларни жунбушга келтирмай, ақлга ҳам қулоқ тутишни, бу дунёда ҳамма ҳам шоирларни тушунавермаслигини уқтиради. Унинг иқболида

фожиа кўраётганини билдиради. Ҳақиқатан, Насимий радикал фикрлари учун 1417 йилда қаттиқ жазога мустахиқ этилади, тириклайнин териси шилинади.

Албатта, ўз табиатида маърифат ва фозиллик мужассамлашган кишигина оддий бир ҳақиқатни – олиму шоирларни қадрлаш лозимлигини тушуниб этиши мумкин бўлганидек, ҳаёти маънавият билан музайян бўлган зот ўз салобати даражасида урфоний мерос қолдириши ҳам табиийдир. Соҳибқирон салтанатининг тиргаги деб билган 12 тоифа кишилар қаторида уламолар, фозилларни биринчи тоифада қайд этиб ўтган бўлса, ўзи ҳам олимлик ва ҳакимлик сифатларини амалда намойиш этди. Шу ўринда «Темур тузуклари» асарини эслаб ўтиш ўринлидир.

Аксарият тасаввурлар Соҳибқирон умрини жангуда жадаллар, сурункали юришларда ўтказған, қабилида шаклланган. Ҳолбуки, ҳазратнинг ҳаётида ҳам узоқ муддатли сокинлик пайтлари бўлган. Айниқса, етти йиллик юриш асносида Қорабоғда умрнинг бир мунча дамларини осойишталикда ўтказиш насиб этган. Албатта, бобокалонимизнинг бу гўшага айрича ихлоси сабаблари алоҳида тадқиқот мавзуси, бор гап шуки, ҳазрат Соҳибқирон 1399 йил охирларида Қорабоқса етиб келиб, шу йил қишини, кейинги (**1400–1401 йиллар**) ва кейинги қишини (**1401–1402 йиллар**) ҳамда ундан кейинги қишини ҳам шу жойда ўтказганлар. Қолаверса, бу заминдаги сўнгги қиши (**1403–1404 йиллар**)ни ҳам Қорабоғда кечиришга тўғри келган. Шундай қилиб, улуғ сафарнинг жами қиши фасли (**беш бора**) бир манзилда ўтган. Агар маълумотларга суюнадиган бўлсак, шу йиллар давомида Самарқанд қўшини, унинг олий ўрдуси Қорабоғда 25 ойга яқин муқим, оила-рўзғор, фуқаролик шароитида яшаган. Демак, ана шу осойишта кунларда тинч фаолият би-

лан шуғулланиш имконияти бор эди. Бу фаолиятнинг баъзи қирралари бунёдкорлик, ободончилик, олий анжуманлар тузиш, хорижий элчиларни қабул қилиш бўлганини кўрдик. Шубҳасиз, ана шу ранг-баранг юмушлар силсиласида ўтган умрни сарҳисоб қилиб, китоб тузиш (*ёзиш*)га ҳам имкон бўлгандир. Шунга кўра, бугун кўлдан кўймай ўқилаётган, дунё подшолари ва ҳукмдорлари кутубхонасини безаб келаётган «Темур тузуклари» сингари шоҳ асарлар (*улар бир нечта бўлиши мумкин*) Қорабоғда қофозга туширилган, деб фараз қилиш ўринлидир.

«Темур тузуклари» (*«Тузуки Темурий»*) (бошқа номлари: «Темурнинг айтганлари» (*«Малфузоти Темурий»*), «Темур хотиралари» (*«Воқиоти Темурий»*) муаллифнинг кечинмалари изчил ва тартибли баён қилинган оригинал асар. У, ҳакиқатан, ўша воқеаларни бошдан кечирган, ташки борлик таассуротлари ва ички руҳий изтиробларни бир юракдан ўтказган зотнинг изҳори. Китобда муаллиф (*ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур*) ҳодисаларнинг ташқи пассив кузатувчиси бўлиб эмас, балки асарда акс этган хоҳ фалсафий, хоҳ биографик, хоҳ ҳарбий мавзуларнинг фаол ижодкори, иштирокчиси сифатида намоён бўлади. Китобдаги самимий руҳ Соҳибқироннинг буюк қалбидан уфуриб тургандек туюлади. Баъзи кўчирмаларга эътибор беринг:

«Тунда пинҳона Самарқандга кирдим ва тўнгич опам Кутлугъ Туркон оқанинг уйига бориб жойлашдим».

«Кўзлари менга тушгани ҳамонок, ўзларидан кетаёзиб, отдан тушдилар. Тиз уриб, узангимни ўпишди. Мен ҳам отдан тушиб, ҳар бири билан кучоклашиб кўришдим. Мандилимни Туғлукхўжанинг бошига кўйдим. Жуда нозик ишланган, олтин билан зийнатланган камаримни эса амир Сайфиддиннинг белига

боғладим. Чопонимни Тўбак (*Туман*) баҳодирга кийдирдим. Уларнинг кўнгли юмшаб, бағоят таъсирландилар. Мен ҳам қаттиқ таъсирландим».

«Мен Илёсхўжага етиб олиб, «Йўл бўлсин!» деб қичқирдим».

«Ярим уйқу ва ярим уйғоқлик орасида қулоғимга: «Темур, фатҳу зафар сенга ёр бўлади!» деган нидо эшитилди»...

Тарихда фотихлар, жаҳонгирлар кўп ўтган, аммо уларнинг ҳаммасидан «Тузуклар»га ўхшаш асар қолмаган. Таъбир жоиз бўлса, бу китоб ҳазрат Соҳибқироннинг инсониятга қолдирган нодир бойлиги, мислсиз шахснинг борлик дунё, унинг абадийлигини таъминлаш борасида айтган ҳақ сўзиdir. «Темур тузуклари»нинг ҳар бир сатридан нур жилвалинади, бу нур тирикликнинг қоронғу сўқмоқларида қалбга кучли шуъла бўлиб, манзилларга борар йўлларни ёритади...

Соҳибқирон давлатни идора этиш ишлари билан машғул бўлди.

Бағдоддан хабар келдики, амирзодалар Абубакр ва Рустам Қора Юсуфни шаҳардан суриб чиқарганлар, укасини ўлдириб, хотинини асир олганлар. Қароқчининг ўзи қочган.

Самарқанддан шаҳзода Умар Мироншоҳ ўғли келди, элнинг тинч-омонлигини етказди.

Вилоятлардан ортиқча солик олган, фуқароларнинг ҳаққига хиёнат қилган амалдорлар, душманлик қилган хоинларнинг бўғзидан осилгани, терисига со-мон тиқилгани, боши кесилгани ҳақида маълумотлар келиб турди. Бу балки Соҳибқироннинг Байлақонда ўтказган машваратидан сўнг юзага келган жонланиш самарасидир.

Кишни Корабоғда ўтказиш учун бу гўзал гўшага кўчиб ўтилди. Пири муршид Сайид Барака, бошқа

вилоятлардан акобири ашрафлар келиб, Соҳибқирон дийдорини тиладилар, Мұхаммад Султон вафоти муносабати билан таъзия изҳор қилдилар. Таассуфки, Сайид Барака касалланиб, вафот қилди, уни Андхўйда дафн этдилар.

Рамазон ойида тоат-ибодат билан марҳумни эслашди. Шундай ифторликларнинг бирида муаррих Низомиддин Шомий Куръон тиловат қилди ва ёзиб тугатган китобини Соҳибқиронга топширди.

Мұхаммад Султоннинг йилини ўтказиб, қўшин ва Соҳибқирон ўрдуси 26 мартда йўлга чиқади.

Етти йиллик юришдан кўзланган асосий мақсадларга эришилган эди. Шом ва Рум эгалланди. Миср (*Қоҳира*)да Соҳибқироннинг номи хутбада зикр этилди. Энди Хитой кофирлари устига юриш қилса ҳам бўлади.

Карvon Самарқанд томон йўлга чиқди. Унинг тизгини Соҳибқирони аъзам, жаҳоншоҳи муаззам Темурбекнинг кўлида эди. Жанг жадаллар, муросаю қирғинлар билан фатҳ этилган ёки Соҳибқиронга бағрини очиб, меҳмоннавозлик қилган қадрдон манзиллар ортда қола бошлади. Ҳар қадамда бир янгилик, ташвиш ёки ғам – тирикликнинг турфа нафаси уфурарди.

Наҳри Барлос бўйида улуғ бир тўй туздилар. Бу ҳам Самарқандга қайтиш ишораси, ҳам шаҳзода Умарга бир пайтлар Хулогу идора қилган ҳудудлар – бутун Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари ҳукмдорлиги инъом этилганини маълум қилиш тантанаси ҳам эди.

Амирзода Умарга бундай ишонч билдирилишини шарҳлар экан, у шавкату шукуҳда бошқа халафлари ва шаҳзодалардан юқори бўлиб, жаҳондорлик ва ботирликда танилган, адлу инсоф билан мавсүф (*васф этилган*) эди, деб ёзади Низомиддин Шомий. Орадан 23 йил ўтиб ракам қилинган Шарафиддин Али Яздий

«Зафарнома»сида бундай сатрларни учратмаймиз, чунки ўтган йиллар бошқа ҳақиқатни кўрсатган эди.

Жуда катта ҳудуд – ҳозирда ўнлаб мамлакатлар ташкил топган Осиё ва Африкада ястаниб ётган (*Ироқ ва Форсдаги шаҳзодаларнинг ҳам унга итоат этиши кўзда тутилганди*) салтанатга Умар Мирзони подшоҳ қилиб тайинлар экан, Соҳибқирон унга насиҳатлар қилди ва энг садоқатли, синалган беклардан Жаҳоншоҳни (*у Соҳибқироннинг энг қадимги дўстларидан амир Жоку борласнинг ўғли эди*) маслаҳатчи қилиб қолдирди. Тарихчи ёзадики, ҳазрат Соҳибқирон жўнаб кетар экан, негадир Жаҳоншоҳ кўнгли бузилиб, «кўп йиглаб, зори қилди». Унинг бу кайфияти ниманинг аломати эди, буни келажак кўрсатади (*кўрсатган*).

Ардабил, Султония, Қазвин, Рай вилоятлари ортда қолди. Чеккагинада мунгайиб турган Гулихандон қальъаси харобаларини кўргач, Соҳибқирон уни тезда ганч ва тошдан тиклашга амр этди. Ферузкўҳ қальъаси эса ўзининг шавкатига бино қўйиб, беписанд турарди. У ростдан ҳам номдор қальъалардан бўлиб, тасхир этишга ҳеч ким жазм қилмаганди. Соҳибқироннинг забтига қалъа икки кун ҳам туриб беролмади – таслим бўлди.

Оёқнинг тагидан чиқиб қолган Искандар Шайхий ўзини ҳартомонга ташлаб, жиққа тега бошлади. Унинг дафъини на амирзода Рустам, на Сулаймоншоҳбек, на Мизроббек эплай олди. Соҳибқирон Искандарнинг изидан ўзи тушди, 30 майда Жиловга келиб, қувди. Искандар муттасил булат бўладиган ва ёмғир ёғиб турадиган Жаҳаннам дарага қочиб яширинди. Уни қанча таъқиб этмасинлар, афсонавий пахлавонлар авлодидан бўлган шаккок на таслим бўлди, на қўлга тушди, у дом-дараксиз йўқолди. Болалари, хотинларини асир олиб келдилар. Соҳибқирон уларни афв

этіб, жүннатиб юборди. Баъзан юз минглаб кишиларни очиқ муҳорабада маҳв этиш мумкин, баъзан бир сичқон ҳам кавакка кириб, кутилиб қолади. Эътиборли далил: Искандар Шайхий Соҳибқирон жанг майдонида учратган энг сўнгги рақиб бўлди...

Ҳазрат Соҳибқирон тажрибали бекларни шаҳзодаларнинг хизматига тайинлаб, Нур қалъасидан чиқди, Калора дашти, Лор вилояти, Бистом (*шу ерда Боязид Бистомий мозорини зиёрат қилишиди*), Жага кишлоги, Нишопур, Ишқобод, Жом Соҳибқироннинг ғолиб лашкарини кузатиб, ортда қолди. Бистомда йўлга чиқилганда, шаҳзода Шоҳруҳдан элчи (*Ҳасан Сўфи тархон*) келиб, унинг ҳазрат Соҳибқирон дийдорини кўришга иштиёқи борлигини билдириди. Соҳибқирон унга яхши бир от бериб жўнатди ва Нишопур йўлидан Жақжаронга келишини тайинлади. Жақжарон дарёси бўйида Хиротдан Шоҳруҳ Мирзо келиб, отасининг муборак дийдорига мушарраф бўлди. Минг бора таассуфлар бўлсинки, ўшандা на ота, на ўғил бу охирги учрашув эканини сезмаган эди. Қисматда эса шундай ёзилган экан.

Мурғоб, Дарагез дарёларини кечиб, Андхўй орқали Балхга етганда Мовароуннахр жамоли восил бўлди. Жайҳундан ўтиб, Термизда эл-улус билан омонлашиб, Кешга равона бўлдилар.

Ниҳоят, улуғ бир сафар поёнига етди. Ўтган йиллар Соҳибқирон ҳаётининг энг шафқатсиз имтиҳони, шу билан бирга бутун дунё олдида қудратининг намоиши бўлди. Унинг шахсида мужассамлашган мақсад йўлида қатъийлик, одамийлик, ўтмиш меросига хурмат, эътиқод, халқпарварлик сингари фазилатлар тўла юзага чиқди. Соҳибқирон бутун борлиги билан ватанпарварликнинг жонли тимсолига айланди.

Тўғри, у ўз даврининг фарзанди сифатида, лашкарбошиси сифатида ўша пайтда қарор топган

кон тўкишлар, бошдан миноралар ясаш, тириклай кўмиш, қалъаларни ер билан яксон қилиш, уйларга ўт қўйиш сингари даҳшатли усулларни йўқота олмади, бироқ уларни қўллашда адолатга тўлароқ амал қилишга, ноҳақ жазоламасликка интилди. Ҳали фақат жисмоний устунлик ҳисобга олинадиган, одамлар кучлиларга бўйсуниб яшашга ўргангандан шароитда бундан бошқача йўл тутиш мумкин эмас эди. Бошқача муносабат ўз-ўзини маҳв этиш билан баробар эди.

Нима бўлганда ҳам битта инсоннинг шунча юмушни бажара олгани, нимани истаса шунга эришгани, бирон марта жангда мағлуб бўлмагани ҳар қандай одамни ажаблантиради. Ахир дунёда одамларга тирик товон бўлиб ўтиб кетадиганлар, ниҳояти чойхонада ёнбошлаб умрини қаритганлар ёки бошқаларга ташвиш орттириб юрганлар сон минг. Улар ҳам Темурбекка ўхшаш бир инсон тимсоли...

Кешда шайх Шамсиддин Кулол ва отаси Тарагайбек мозоринизиёратқилди. Шаҳарданчиқиб, Тахтиқорача боғига, ундан Қоратепа боғидаги Қасрижаённомага тушди. Самарқанддан Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Қайду, Тўкалхоним, беклар етиб келдилар. Соҳибқирон келаётгани ҳақида хабар тарқалмаган эди, шундан сўнг нусратнишон лашкарнинг қайтгани овоза бўлиб, ҳамма кутиб олишга ошиқди.

Соҳибқирон Богичинорга келиб тушди ва ундан сўнг Самарқандга кирди. Ўша кун 1404 йил 19 июль эди.

Албатта, Соҳибқироннинг Самарқандга камтарона кириб келганининг сабаби маълум. Унинг кайфиятига Муҳаммад Султоннинг тақдири жуда ёмон таъсир этган эди. Келиши билан тезда ўзи йўқлигида қурилиш поёнига етган Муҳаммад Султон мадрасасини бориб кўради, мадраса ёнида бир олий гумбаз

барпо этишни, сардоба қуришни, атрофида боғ яратишни буюради.

Маликалар ҳам етиб келади. Сароймулхоним Богичинорга, Туман оқа Богибекештга бориб ўрнашадилар.

Пойтахт Самарқанд азиз фарзандларини бағрига олиб, янада музайян бўлади. Ҳар муюлиш, ҳар кўчадан галаба, тўй-тантана нафаси уфурарди.

БУЮК ҲАЁТ ЛАҲЗАЛАРИ

1399 йил, 10 май – Амир Темурнинг Бибихоним жоме масжиди пойдеворига гишт қўйиши ва қурилишнинг боришини шахсан кузатиб туриши. Боглар бунёд этилиши.

10 сентябрь – юришнинг бошланиши. Мұҳаммад Сulton – Самарқанд ҳокими.

Соҳибқирон Озарбайжон томонга жўнади. Султонияга етиб келди. Мироншоҳ фраолиятига баҳо берилди.

Қишиш – Қорабоғда. Кавказ томон юришлар.

Андижон ҳокими Искандар Мирзонинг ўзбошимчалиги.

1400 йил, ёз – Венеция савдогарлари Боязид устидан шикоят қилдилар.

Боязид Арзиум ва Арзинжонни босди.

Соҳибқирон Боязидга хат ёзиб, элчи жўнатди.

Август – Амир Темурнинг Каппадокия (*Абулистан*) ва Малатияга юриши. Соҳибқирон қўшини Сивосга келди, 17 кунда қалъа олинди.

27 сентябрь – Суриядаги Биҳешти ва Айнтоб қалъала-
рининг олиниши.

Султон Фаражга хат ва элчилар жўнатилди.

Куз – Ироқ ва Мисрга юриш бошланди.

28 октябрь – қўшин Ҳалабга етди. Асирикдаги Низо-
миддин Шомий озод қилинди, у Соҳибқиронни табриклади.
Олимга китоб ёзиш топширилди.

Баалбек шаҳрида.

22 декабрь – Нуҳ пайғамбар қабрини зиёрат.

1401 йил, 8 январь – Султон Фаражнинг Дамашқдан
Мисрга қочиши.

15 январь – Дамашқ эгалланди. Аллома Валиуддин ибн
Халдун билан илк учрашув.

17 январь – хутбага Соҳибқирон номи қўшиб ўқилди.

20 март – Дамашқдан қайтиш.

9 июль – қирқ кунлик қамалдан сўнг Бағдоднинг иккинчи
марта эгалланиши.

22 июль – ҳазрат Соҳибқирон И моми Аъзам мозорини
тавоғ қилди.

Куз – яна Қорабоқقا қайтиб келдилар.

Самарқанддан Муҳаммад Султон келди. Йўлда амир
ҳожи Сайфиддин вафот этган.

1402 йил, қиши – тўрут томонга қўшин юборилди. Шипка
довоно эгалланди.

Аракс дарёсидан 10 фарсах ариқ (*Барлос наҳри*)
қазилди.

Европа мамлакатларидан элчилар келишди.

Боязидга яна хат ва элчилар юборилди.

12 март – қўшин Қорабоғдан қўзғалди.

Май – Камоҳ қалъасининг олиниши.

Июнь – Сивос саҳросида ҳарбий кўрик.

20 июль – Анқара ёнида жанг ва ғалаба.

Миср элчиларининг келиши. Қора тоторларнинг Рум еридан кўчирилиши.

Август – Муҳаммад Султон – Бурсада.

Зафарнинг муносиб нишонланиши.

Халил Султонга Самарқанд томон жўнаб, бу зафар хабарини салтанат ҳудудларига етказиш, Хитой чегараларигача чопқин ясаб, мухолифлардан тозалаш топширилди.

2 декабрь – Измир қалъасига ҳужумнинг бошланиши ва тезда эгалланиши.

Соҳибқироннинг давлат ишлари билан банд бўлиши.

1403 йил, баҳор – Кавказда.

Ёз – Европа ва Миср элчиларининг келиши. Мисрдан қайтган элчилар Қоҳирадаги масжидларда хутба Соҳибқирон номига ўқилганини хабар қиласди.

24 июль – Картин қалъасига ҳужум.

27 сентябрь – Абхазиядан қайтдилар.

Куз – Байлақонни тиклаш. Наҳри Барлос бўйларида ободончилик ишлари.

Уламолар билан анжуман.

16 ноябрь – Соҳибқирон чорлови билан амирзода Умар Самарқанддан келди.

Қишини Қорабоғда ўтказдилар.

1404 йил, 13 марта – Муҳаммад Султоннинг йиллик маъракаси ўтказилди.

26 марта – Самарқанд томон йўлга чиқилди.

Қўшиннинг Аракс бўйидаги Неъматободда тўхташи.

Хулогуҳоннинг улуси амирзода Умар Мирзога ақд қилинди.

12 апрель – Ўғлоқ дарёси соҳилида тўхташ.

18 апрель – Мовароуннахрдан, Халил Султон хузуридан Амир Темур қароргоҳига чопар келиши. Ардабил ва Миёнадан ўтиш. Саржомада тұхташ.

1 май – Султонияга келиш.

3 май – Қазвин даштида, Совуқбулоқда тұхташ.

11 май – Сариқамиш ўтлоғида тұхташ.

19 май – Ферузкух қалъаси яқинидә тұхташ.

21 май – Ферузкух қалъасининг эгалланиши ва у ердан жүншаш.

30 май – қўшиннинг Жиловга келиши.

2 июнь – Дайламда тоғ довонидан ўтиш.

4 июнь – Қулзум (*Каспий*) денгизи соҳилида Искандар шайх билан учрашув.

Етти йиллик юришнинг тугаши ва қўшиннинг Самарқанд томон ҳаракатининг жадаллашуви.

29 июнь – Кўшкиарғун саройида тұхташ.

1 июль – Ферузкухга келиш.

3 июль – Бистомга келиш.

10 июль – Нишопур орқали ўтиш ва Ишқободда тұхташ.

12 июль – Жомга келиш ва у ерда тұхташ. Жақарон дарёси бўйида Соҳибқирон Шоҳруҳ Мирзо билан учрашди.

Жайхун орқали ўтиш. Термизда тұхташ. Кешга келиш ва Оқсаройда.

19 июль – Тахтиқорача орқали Соҳибқирон – Самарқандда.

ЖАННАТОРО САМАРҚАНД

(1404 иш, август – ноябрь)

Пойтахт Самарқанд зафар суури ва ғолиблик ғуурури ичида эди. Олис юртлардан йўлга чиққан карвоннинг изи бирин-кетин шаҳарга кириб келар, улар ўзлари билан бебаҳо моддий бойликлар қаторида китоблар, нодир санъат асарларини ҳам манзилга етказардилар. Сарой муншийлари уларни рўйхатга олиш, ҳисоб-китоб қилиш билан кечаю кундуз банд эдилар. Шаҳарда, нафақат шаҳарда, бутун мамлакатда эмну омонлик, курсандчилик эълон қилинган, олиғсолиғлар, тўловлар тўхтатилган, ҳаммага эшилиб хушчақчақлик қилишга изн берилганди. Қадимий юрт, мўътабар пойтахт узоқ тарихида бундай шодиёни кўрмаган эди.

Шаҳарлар Соҳибқирон Темурбек салтанати тоғининг ёрқин дурлари бўлган. Азалдан хизрназар шаҳарлар ўша фараҳли кунларда янада гўзаллашиб, қудрат кашф этиб, дунё ахлини лол қилганига тарих гувоҳ. Бухорою Урганч, Термизу Андижон салтанатнинг тўртта бақувват тиргаги бўлса, Шаҳрисабз у осмоннинг ойи, Самарқанд қуёши эди.

Темурийларнинг улкан маданий меросида шаҳарсозлик йирик бир йўналиш бўлганини, сахрои, кўчманчи улусдан ҳукмронликни қабул қилган Темурбек ўтроқ маданият, жумладан, шаҳар куриш санъатини юксакларга кўтарганини XXI асрда ҳам олам аҳли ҳайрат билан такрорламоқда.

Темурбек катта ҳаётга қадам қўйган илк дамларида Кешнинг гуллаб-яшнаши учун кўп куч сарфла-

ди. Гумбази Сайидон, Доруссиёдат, Доруттиловат, Жаҳонгир Мирзо мақбараси, Жомеъ масжиди сингари обидаларни қурдирди ёки қайтадан таъмирлатди, отаси ва пири қабри устида гумбаз барпо эттириди. Айниқса, Шахрисабзда Оқсаройнинг қурилиши жуда катта воқеа бўлди. Ўз даврида тенгсиз бўлган бу кошона Соҳибқироннинг онаси Тегинабегим Моҳ хотирасига бунёд қилинди. Кешда ўз даврининг йирик диний, илмий арбоблари, шоир ва муаррихлари тўпланди. Шу сабабли бу шаҳар «Куббатул илм вал адаб» – «Илм ва ахлоқ куббаси» деб ном олди.

Қарши (*Насаф, Нахшаб*) Соҳибқирон таржими ҳолида алоҳида ўрин тутади. Шу шаҳарда унинг мадраса таҳсилини олгани ҳақида маълумотлар бор. Фарзандлари – Муҳаммад Жаҳонгир ва Тоғайшоҳ Оқабегимнинг онаси Нурмушк (*Турмиш*) оқа Қарши бекларидан Жоку барлоснинг қизи эди. Соҳибқироннинг суюкли маликаси Сароймулхоним Қарши яқинидаги Занжирсарой қасабасида вояга етган эди. Бу шаҳар Темурбек жасоратининг бокий тимсолидир: 40 нафар навкари билан 12 минг киши қўриқлаётган шаҳар қалъасига бостириб кириб, уни рақибдан тортиб олган эди. Оламшумул юришларининг ilk босқичида шаҳар қўргонини тиклади, улкан ариқни таъмирлатди. Кейинчалик ҳам муттасил ободончилик ишларини давом эттириб, дарвозалар қурдирди, шаҳарни муҳим савдо ва карвон йўллари билан туташтириди. Farb сари юришларида Қаршида тўхтаб ўтди. Бир неча йил қиш фаслини унга яқин тўқайларда (*Занжирсаройда*) ов қилиб ўтказгани ҳам эътиборли далил.

Самарқанд эса Соҳибқирон маънавий, руҳий дунёсининг моддий сурати сифатида шундай чирой касб этдики, уни кўрган ҳар қандай жоҳил киши ҳам шаҳар хуснидан ҳайратланарди. Таъбир жоиз бўлса,

Самарқанд Соҳибқироннинг шоҳ асари сифатида инсониятга хотира бўлиб қолган эди.

Самарқанд заминини ўрганган қадимшунослар унда уч буюк цивилизация қолдиқлари борлигини эътироф этадилар. Шаҳар тарихининг энг қадимий даври – турк ўғлони Эр Тўнға (*форслар уни Афросиёб деб аташади*) давридаги ҳаёти юзасидан кам маълумот биламиз. Агар Мароканда Александр Македонский аскарларига жиддий қаршилик кўрсатганини (*у икки йиллик муҳорабалари билангина ўша пайтдаги Сүғдиёна давлатининг қаршилигини енга олган*) хисобга олсак, шаҳар мустаҳкам қалъага, кучли салоҳиятга эга бўлганини тасаввур қиласиз. Эҳтимол, бу даражада юксалиш учун бир неча юз йил керак бўлгандир. Демак, эрамизгача IV асрда рўй берган Искандар босқинидан 4–5 юз йил олдин ҳам Самарқанд шаҳар сифатида мавжуд бўлган.

Эрамизнинг I асрида Марказий Осиё ва Шимолий Хиндистонни эгаллаган туркийларнинг қадимги аждодлари Кушанлар Самарқандни марказ сифатида танлади. Катта карvon манзиллари – Буюк Ипак йўлида жойлашган шаҳарни Хитой савдогарлари ҳам муносиб қўналға сифатида эътироф этдилар. Ана шу йилларда яратилган Самарқанд қофози дунёда тенгсиз бўлган. Унинг таърифи ҳамон тарих китоблари ни безаб келмоқда. Фақат 751 йилда хитой ва араб қўшинларининг Самарқанддан унча нари бўлмаган жойда тўқнашуви билан узоқ йиллик тарихнинг тақдири ҳал бўлди. Гарчи ўша жангда араблар ғолиб келган бўлсалар-да, яна шарққа силжишга бошқа мажоллари етмади. Шарқдан эса бошқа бир куч – Чингизхон бошлиқ мўғуллар 1220 йилда Муҳаммад Хоразмшоҳ пойтахти Самарқандни эгаллаш билан ҳудудда бутунлай бошқа турмуш тарзини жорий қилдилар.

Ўша йиллари Самарқандга ташриф буюрган ёки у ҳақда ёзган машхур шахслар Марко Поло, Семпад (*Арманистон подшоҳининг констабли*), подшоҳ Гайтон, Ибн Баттута мўғуллар истилосидан кейин шаҳар кучли шикастланганини қайд этганлар. Буюк Ипак йўли чорраҳасидаги чақноқ бу шаҳар ўз тароватини бутунлай йўқотган эди.

1370 йилда Соҳибқирон Темурбек Самарқандни салтанатининг пойтахти, деб эълон қилгандан кейин шаҳарни ўз шавкати, обрўсига яраша бўлиши учун бутун иқтидорини сарфлади. Зудлик билан барпо этилган қалъа девори, Кўксарой ёнига осмондаги юлдузлар мисол янги кошоналар қўшилиб борди.

Заҳириддин Мухаммад Бобур ёзади: «Мўғул ва турк улуси Семирқанд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур. Кўрғонини, фасиланинг устидан буюрдимким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқди» («Бобурнома», 59-бет).

Шаҳарда кўплаб масжидлар, мадрасалар қаторида ҳаммомлар, карвонсаройлар, работлар қурилди. Бибихоним масжиди, Мухаммад Султон мадрасаси, Шоҳизинда хилхонасидаги бетакрор иморатлар чинакам санъат асари сифатида кўрганни ҳайратга солди. Уларнинг бетимсол архитектураси, безатилиши ҳамон кишиларга завқ улашиб келмоқда. Айниқса, Самарқанд атрофидаги боғларнинг таърифи қоғозга сифмайди. Накл қиладиларки, бу боғлар фақат шаҳзодалар ёки маликалар учун бунёд этилмаган, балки уларнинг дарвозаси ҳаммага очик бўлган, дарахтларнинг мевалари бепул тарқатилган.

«Темур тузуклари»да шундай дейилади: «Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ...раиятини ўзимга қаратиб олдим. Ҳаммани қўркув ва умид ораси-

да сақладим.» Раият (*оддий халқ*) доимо Соҳибқироннинг эътиборида турган, қўркув – ўша давр ахлоқий мезонларига мос равишда муомаланинг моҳияти бўлса, умид – сиёсатининг асоси, бутун давлатнинг бош мақсади ҳисобланган. Зоро, одам қўлсиз, оёқсиз яшаши мумкин, бироқ умидсиз яшай олмайди, деган ҳаёт ҳақиқати ҳазрат Соҳибқиронга бегона эмас эди.

Самарқанд ўз бозорлари билан ҳам машҳур бўлган. Соҳибқирон шаҳарнинг энг катта кўчаси икки тарафифда бор бўйича савдо дўкончалари қуриш, уларни мармар ва бошқа нодир ашёлар билан безашни буюрган экан. Ёпиқ бозор (*тим*)ларда жазирама кунларда ҳам бемалол савдо-сотиқ қилиш, маҳсулотни сақлаш имконияти таъминланган.

Самарқандда дунёning энг машҳур ҳунармандлари жамланди. Улар тоштарошлиқ, наққошлиқ, ўймакорлик, ганжкорлик, рассомлик борасида мислсиз мўъжизалар яратдилар. Ўша пайтдаёқ ҳар бир ҳунар турининг ўз мактаби пайдо бўлди ва улар ҳозиргача яшаб келмоқда. Ер юзининг энг машҳур созандаю хонандалари ҳам ўша пайтда Самарқандда тўпланган эди. Шунингдек, Самарқанд улуғ олимлар, диний арбоблар, табибларни ҳам ўз бағрига олди, уларга ғамхўрлик кўрсатиб, фаолиятлари учун барча шароитлар яратиб берилди. Самарқанд дарвозаларига маҳсус кузатувчилар қўйилган экан, улар келувчилар билан қизиқишимас, балки кетувчиларни обдон суриштирас экан. *Дидбонлар бирон ишм ёки ҳунар аҳли нимадандир ранжиб, Самарқанддан чиқиб кетмаслигини назорат қилишар экан.*

Соҳибқирон Амир Темурнинг шахсан кўрганлари асосида, жаҳоннинг энг илғор анъаналарини мужассамлаштирган турмуш тарзи юзага келганини ўша замон тарихчилари ҳайрат билан қайд этганлар. Чет

эллардан ташриф буюрган меҳмонлар Самарқандда энг гўзал либосларга, энг ширин таомларга, энг нозик муомала-муносабатга дуч келганлар, хотин-қизлар безаклари, уларнинг пардоз-андоз ашёлари, тўй-маросимлардаги тартиблар ҳаммани лол қолдиран. Хуллас, Самарқанд Соҳибқирон Темурбек даврида дунёning бетимсол гўзал шахрига айланганини дўст ҳам, душман ҳам баробар тан олади.

Ана шундай бетакрор жиҳатлар билан ороланган шаҳар бутун дунёни ўзига мафтун этди, ер юзининг турли бурчакларидан савдогарлар, сайёхлар, элчилар унинг остонасига интилдилар. Фараҳли ўша кунларда Самарқандга олис Испаниядан элчилар ташриф буюрган, Соҳибқиронга Испания, Франция, Англия, Византия, Венгрия, Генуя қироллари хат йўллаб, вакил жўнатган эдилар. Қарийб беш йилдан буён Хитой қоонининг элчилари Соҳибқирон саройида яшар, бу орада икки давлат пойтахтларига 6-7 марта элчилар бориб келган эди.

Хориждан ташриф буюрган элчилардан бири Руи Гонсалес де Клавихо (**?-1412**) эди. У Кастилия ва Леон қироли Генрих III Трастамар (**ҳукмронлиги 1390-1407 йиллар**)нинг топшириғи билан, Соҳибқирон 1402 йил Испанияга жўнатган элчи Мұҳаммад Кешийнинг ташрифига жавобан, келган эди.

Клавихо илоҳиёт илми магистри Алфонсо Поэс де Санта Мария, қиронинг маҳсус соқчиси Гомес де Салазар ҳамроҳлигига 1403 йил май ойида йўлга чиқиб, 1404 йил августининг охирида Самарқандга етиб келади. Клавихо кўрганларини кундалигига ёзиб боради ва юртига қайтиб ҳам ўткир таассуротлар оғушида яшайди чамаси. «Самарқандга, Темур саройига қилинган саёҳат кундалиги (**1403-1406 йиллар**)» асарини профессор Очил Тоғаев маҳорат билан таржима қилган (**1989 йил**).

Қирол саройида мўътабар мавқега эга бўлган, етарлича дунёвий билимлар ва Шарқ тарихи ҳақида маълумотларни эгаллаган Руи Клавихонинг Самарқандга ташрифидан кўзланган асосий мақсади ҳақида турли фаразлар билдирилади. Албатта, бу сафар шунчаки кўнгилхушлик ёки икки давлат бошлигининг расмий алоқалари мақомидаги элчи алмашинуви даражасидан кўра теранроқ мақсадни назарда тутгани аниқ. Бунга шундан ҳам ишонса бўладики, Клавихо юртига қайтиб боргач, у катта дабдабалар билан кутиб олинади, Испаниядан ташқари бошқа Европа мамлакатлари ҳукмдорлари унга энг шарафли унвонларни тақдим этадилар. У шундай сийловга мұяссар бўлибдими, демак, ўшанга арзийдиган хизмат қилган. Унинг «Кундалиги» эса турли доираларда кўлдан қўйилмай ўқилгани шубҳасиз.

Клавихонинг асари билан танишиб, шунга амин бўлиш мумкинки, у ҳар бир воқеа, ашё, белгини муфассал таърифлашга ҳаракат қилган, шаҳарлар ва бошқа аҳоли масканлари ҳақида тўликроқ маълумот беришга интилган. Айниқса, урф-одатлар, тўй-маросимлар, умуман, одамлар кайфиятини ифодалайдиган анжуманларни бутун икир-чикири билан тавсифлайди. Унинг назаридан либослар, унинг матоси, қандай тикилиши ёки овқатлар, унга хўрандаларнинг муносабати, таомларнинг тайёрланиш усуллари, ҳатто, ошхона жиҳозларигача четда қолмайди. Шунингдек, мамлакатлардаги сиёсий аҳвол, қайси шаҳзода ёки лашкарбошининг мавқеи баландлиги, Соҳибқирон атрофидаги кишилар билан жуда қизиқади. Шу жиҳатларига кўра Клавихо битикларини ўша давр ҳақида атрофлича хабар берувчи нодир манба дейиш мумкин.

Элчи қалам тебратар экан, тафсилотларни чукур ва муфассал баён этиш билан бирга уларга холис ёндашувга интилади. Соҳибқиронни Темурбек (*Тамурбек*) деб атайди, ўз муносабатини эса эҳтиросларга берилмай, совуққонлик билан ифодалайди. Жумладан, ҳазрат Соҳибқирон ҳузуридаги илк учрашув (*8 сентябрь, душанбакуни рўйберади*) да кўрганларини шундай баён этади: «... Назаримда, улуғ амир худди ҳашаматли уй бўсағасида ўлтиргандай туюлди менга. У шоҳсупа устида ўлтирарди. Унинг олдидаги фаввора ичидаги қизил олмалар сузиб юрарди. Улуғ амир лўла-болишга ёнбошлаган ҳолда шойи кўрпача устида ўлтирарди. Подшоҳнинг эгнида гулсиз силлиқ шоҳи яктак, бошида узун телпак, телпакнинг тепасида қизил ёқут, жавоҳир ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган. Элчилар подшоҳни кўришлари заҳоти ўнг оёқларида тиз чўкиб, қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилдилар. Кейин бир оз яқинлашиб, яна таъзим қилдилар, сўнг тиз чўкиб турдилар. Улуғ амир уларнинг ўринларидан туриб, яқинроқ келишларини айтди. Мулозим подшоҳга яқинроқ боришга истиҳола қилиб, элчиларнинг қўлларини қўйиб юборди. Подшоҳ ёнида турган, унга энг яқин кишилар ҳисобланган Шамелик миравса (*Шоҳмалик миранза*), Норадин миравса (*Шайх Нуриддин*) деб аталган амирлар элчиларнинг қўлларидан олиб, подшоҳ ёнига келтириб, қатор қилиб тиз чўқтириб қўйдилар... Улуғ амир элчиларга қўлидан ўпишга рухсат этмади, чунки уларда бундай одат йўқ. Улар иззатталаб кишилар бўлмаганлиги сабабли ҳатто улуғ амирнинг ҳам қўлидан ўпмайдилар. Шундан кейин подшоҳ элчиларга мурожаат қилиб, «Ўғлим қиролнинг ахволи қандай, унинг ишлари жойида-ми?» деб сўради» (*Очил Тоғаев таржимаси*).

Элчилар саволларга жавобан ўз фаолияти ҳақида тўла ахборот бергач, Соҳибқирон қабул маросимида тўпланган мулозим ва аслзодаларга мурожаат қилиб шундай дейди:

— Мана, дунёнинг у бурчагида яшовчи мавжуд фарангি қироллар орасида энг пешқадами – Испания қироли юборган элчилар! Испан халқи буюк халқ, мен ўғлим қиролни шарафлайман. Қирол сизларни совғасиз, фақат биргина мактуб билан юборганда ҳам мен ўғлимнинг аҳволи ва соғлигини билиб, совға олгандай хурсанд бўлур эдим.

Руи Гонсалес де Клавихо кўрганларини ана шундай иштиёқ билан акс эттиради ва бу хотираларни умри-нинг охиригача энг қимматли бойлик каби асрайди. Иттифоқ даврида масъул лавозимларда ишлаган Нуридин Акрамович Муҳиддинов бир сұхбатимизда («Юракдаги ёдгорлик») Клавихонинг кейинги ҳаёти ҳақида қизиқ маълумотларни айтиб берган эди. Клавихо ҳазрат Соҳибқирон билан бир неча марта учрашади, оиласвий зиёфатларида қатнашиш ва, ниҳоят, Конигилда ташкил қилинган машҳур тўйда иштирок этиш баҳтига мұяссар бўлади.

...Гўё ҳамма нарса таҳт эди, фақат улкан анжу-манни, жаҳоноро тўйни бошлиш учун бир ишора ло-зим эди чоғи. Шундай ҳам бўлди: Соҳибқирон Хитой муҳорабасини тезроқ амалга оширишга шошар ва шу туфайли бўйга етган набираларини уйлантириб кўйишни ният қилганди.

Курултой чақирилди-да, тўй хабари ва унга тайёргарликни бошлиш ҳақида амр эълон қилинди. Курултойда тўйга Пирмуҳаммад Мирзо (у Кобулда эди ва (ҳозирги) Афғонистону Ҳиндистонни бошқарарди) ва Шоҳруҳ Мирзо (Ҳиротда эди)ни чақириш таклифи изҳор қилинди. Соҳибқирон: «Пирмуҳаммад келсун. Аммо Шоҳруҳга маслаҳат

йўқдирким, бери келгай. Анинг учунким, Ироқ ва Озарбайжонда ўлтирганларнинг орқалари анинг била қавий туур» (*Яздий*), деди.

Тўй жойи сифатида Кўҳак тепалиги этагидаги Конигил яйлови танланди. Тошкентдан Самарқандга кириб боришда кунчиқиши тарафда, қирлар бағрида бир текислик ғубор ичидаги ястаниб ётади. Ўша пайтларда йўл Темурдарвозадан сўнг Зарафшон дарёси ўзани бўйлаб кетган бўлса керак, Самарқандга Конигил орқали кириб борилган. Қанчалаб долғали воқеаларга жонсиз гувоҳ бўлган бу кенгликларда мислсиз синоатлар яшириниб ётибди. Тарихчи Рашидиддиннинг гувоҳлик беришича, Чингизхоннинг набираси, Элхонийлар давлати (1256–1353 йиллар)нинг асосчиси ва дастлабки ҳукмдори (1256–65 йиллар) Ҳулого ҳам Эронга юришидан олдин (1254 йил, сентябрда) Конигилда 40 кун тўй берган экан. Эҳтимол, Александр Македонский ҳам Суғдиёнани таслим қилганини шарафлаб ташкил қилган тўйнида шу яйловларда ўтказгандир (*ўша тўйдан тарихда ўчмас хотира бўлиб қолган воқеа: кайфи ошган ва ғазабга тўлган Искандар болаликдан бирга ўсган қадрдан дўсти Клитни унинг таънасига чидай олмай найза санчиб ўлдириб қўяди*).

Мутасаддилар тўй тадоригини бошладилар. Ҳазрат Соҳибқирон учун бир чодир тикдиларки, «ўн минг киши ўлтирас эди» (*Яздий*). Унинг эни юз қадам, баландлиги уч найза бўйи бўлиб, кунгурасини одам танаси йўғонлигидаги ўн икки устун тутиб турарди. Шифти ипак арқонлар билан тортилган, баҳмал ёпилган, устунлар олтин безаклар билан мунаққаш қилинган эди. Шаҳзодалар, лашкарбошлилар, баҳодирлар ҳам ҳар бири ўз чодирини тикиб, уларни муҳорабаларда қўлга киритилган бисотлари билан ким ўзарга безайдилар. Самарқанд аҳлига зеб-

зийнатларга ўранишга, яйраб дилхушлик қилишга изн берилади.

«Мавжуд ғализлик ва дағаллик латофат ва зарофат билан алмашди», деб ёзади Ибн Арабшоҳ. Шаҳар аҳли бисотидаги бор нарсасини намойиш этиб, ҳар бири ўз ҳол-қудрати етгунча кўркам бўлишга уринди. Хунармандлар, санъаткорлар иқтидорини бутун бўйи-басти билан намойиш этишга киришди. Хунар ва санъат аҳли салтанатнинг баҳтиёр айёмларида муносиб мўъжиза кўрсатишни дилдан истарди гўё. Бундай мўъжизалар эса бисёр эди.

Бир қамиш тўкувчи ўз ашёсидан курол-яроғи билан суворий тимсолини ясади, унинг амали (*иши*) шунчалар мукаммал эдики, отлиқнинг барча ашёлари, либослари қамишдан тўқилганди. Ҳатто унинг киприклари, тирноклари ҳам аниқ билиниб турарди.

Пахта титувчилар момикдан шундай бир мезана ясадиларки, унинг оқлиги кўзни қамаштирса, баландлиги, пишиклиги ва гўзал сурати барчани лол қолдиради. Мезана ҳамма жойдан кўриниб турарди.

Шунингдек, заргарлар, темирчилар, этикдўзлар, ёй ясовчилар ва бошқа ҳунар аҳли энг нодир бисотларини намойишга олиб чиқсан эдилар. Масхара-бозлар, асқиячилар, лофчилар – ҳазил-мутойибага мойил бошқа тоифалар одамларни атрофига тўплаб, хурсандчилик улашардилар. Қандолатпазлар, нонвойлар, ошпазларнинг қўли-қўлига тегмасди. Хуллас, ҳар бир киши бошқа бир кишидан кўра хурсанд, баҳтли эканини кўрсатишга уринарди.

Соҳибқирон 7 сентябрда Конигилга келиб тушади. Миср султони Носир Фараж совға-саломлар билан элчи юборган эди. Луристондан Халил Султон ва кўп машҳур амирлар, беклар, вилоят ҳокимлари етиб келади. Ғазниндан ташриф буюрган Пирмуҳаммадни

Соҳибқирон алоҳида қабул қиласи, акаси Муҳаммад Султонни эслаб, йиғлайдилар. Эртаси унга ва бошқа меҳмонларга қимматбаҳо тўнлар улашилади, ҳамма аза либосини ташлайди.

Дастлаб никоҳ маросими бўлиб ўтади. Амирзода Улугбек ва амирзода Иброҳим Султон, шаҳзода Мироншоҳнинг ўғли амирзода Ийжал, шаҳзода Умаршайхнинг фарзандлари амирзода Аҳмад, амирзода Саид Аҳмад, амирзода Бойқарога келин туширилади. Шайх Шамсиддин Муҳаммад Жазирий хутба ўқиб, никоҳ қиласи. Шартлар Ҳанафий мазҳабида адо этилади.

Шундан сўнг тантаналар бошланди. Дастлаб ҳамма Соҳибқирон ҳузурида тўпланди. Катта малика – Бибихоним уч юзга яқин канизаги қуршовида тўйхонага кириб келди. Малика ўта шоҳона ясанган, тўй либосининг этагини ўн саккиз канизак кўтариб келарди. У келиб Соҳибқиронга яқин жойда ўтиради. Кичик малика – Тўкалхонимнинг асъасаси ҳам бундан кам эмасди, унинг либоси этагини ўн олти (*маликаларнинг мавқеига қараб белгиланган, жумладан, Туман оқага ўн тўрт, Чўлпонмулк оқага ўн икки*) нафар канизак қўлда тутиб, хизмат қилиб келарди. Иккинчи тарафдан амирзодалар, амирлар, девонбегилар ва бошқа сарой аҳли мавқеига қараб жой олади. Элчилар, бошқа меҳмонларга тўғридан ўрин ажратилади. Ҳамма қатъий тартиб билан жойлашиб олгач, тўй зиёфати бошланади...

Тўй тантаналарида бевосита иштирок этган Руи Гонсалес де Клавихо бу гўзал анжумани батафсил таърифлаган. Бутунлай бошқа оламга тушиб қолган Европа фуқароси ҳар бир унсурга ҳайрат кўзи билан боқади ва кўп-да кўнишиб қолган назарлар илғай олмайдиган сирли нуқталарни ҳам кўра олади. Уни, аввало, тўйга тайёргарликнинг жуда дабдабали

ташкыл қилингани қойил қолдиради. Сохибқирон қароргохини тасвиirlар экан, уни «түрт бурчак шаклидаги катта ва баланд бир күшк» деб атайди (*унинг тафсилотлари Шарағиддин Али Яздий келтирган маълумотларга айнан мос*). Ва «Уч-түрт кундан кейин салтанат чодири атрофида қарийб йигирма минг чодир пайдо бўлди», дейди. Сўнгра базмдаги тўкинчилик уни лол қолдиради.

Никоҳ тўйи зиёфати ҳақида «Гўштларни доира шаклидаги зарҳал чарм суфраларда судраб олиб келдилар. Гўшт шу қадар кўп эдики, суфрани уч юзтача одам судраб олиб келди» тарзида қайд этса, яна бир базм хусусида «Майхўрлик узоқ давом этди, сўнг гўшти таомлар келтирдилар. Дастурхонда қовурилган ва қайнатилган от гўшти, қайнатилган ва дудланган кўй гўшти (*тандир кабоб бўлса керак*), ўз удумларига кўра ҳар хил усулларда тайёрланган гуручли овқат (*албатта, паловхонтўра*) жуда кўп бўлди», деб ёзади.

Ўша пайтда таомилда бўлган бир одат ҳақида шундай дейди: «Зиёфатда ўлтирган ҳар бир кишининг олдидан олинган таом, удумга кўра, уларнинг уйларига юборилар эди. Акс ҳолда катта ҳурматсизлик бўлур эди».

Элчиларга ҳам етарли даражада эътибор кўрсатилган бўлса керак: «Элчилар олдига шу қадар кўп гўшт қўйилдики, мабодо, олиб кетмоқчи бўлсалар, яrim йилга етар эди».

Чодирларнинг безатилиши, уларда қўлланилган саропардалар гарблик меҳмонни батамом мафтун этади ва уларни баланд шавқ билан тасвиirlайди. Халқ қизиқчилиги, аёллар базми, филлар тасвири, яна кўплаб удумлар шарҳини ўқиб, ўша пайтдаги доруломон кунларни янада тўлароқ тасаввур қилиш мумкин.

Улуғ тантана тугагач, куёвтўра амирзодалар учун алоҳида тикланган қароргоҳларда никоҳ расм-русумлари, тўй хурсандчиликлари бўлиб ўтади. Уларга ҳазрат Соҳибқирон махсус иштирок этиб, дилбандларини муборакбод этади, уларга совғалар, тортиғлар улашади.

Тўйда беназир созандалар, хонандалар хизматда бўлади. Ҳамма бир-бирига тўнлар кийдириб, бошидан олтин-кумуш тангаларни нисор этиб (*сочиб*), ўткир ичимликлардан «Хушбоду нушбод!» дея тилак билдириб, нўш этиб, роса хурсандчилик қиласидилар. Турли кўнгилочар ўйинлар, айникса, бошдан-оёқ қимматбаҳо тошлар, лиbosлар билан безанган филларнинг паради ҳаммага янада баланд кайфият ато этади. Шу дамларда барча ўз маҳоратини тўлароқ кўрсатиш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қиласиди.

«Бу тўйда, – деб ёзади тарихчи, – подшоларнинг ўғли қул, қизи чўри бўлиб хизмат қиласиди. Ушбу тўй тантанасида Темурга савлатлилик ва улуғворлик, ҳашамат ва дабдабалиликдан шундай бир улуғ нарса мұяссар бўлдики, ўйлайманки, бу қадарлик нарса қадим ўтган халифалардан ҳеч бирига насиб бўлмаган ва бундан кейин келадиганларнинг биронтасига насиб бўлмайди» (*Ибн Арабшоҳ*).

... Хурсандчиликлар ҳаммани сарафroz қилиб, кўнгиллар тўла яйраб олгач, шодликлар авжи фалакка этиб, ғуборлардан юраклар поклангач, ўз обрўси ва салобатига мос равишда, улуғ базм охирлайвериб, ҳазрат Соҳибқирон меҳмонларга кўриниш беради. Ибн Арабшоҳ бу ҳақда сўзлар экан, шундай давом этади: «Кейин Темур подшоҳлар ва амирлар, худудлар сultonлари ва улуғларини, туманлар оқсоқоллари, аскарлар азимлари ва қўмондонларини таклиф этиб, уларга ўз қўли билан қадаҳлар қуя бошлади ва

улардан ҳар бирини ўз биродари ёки ўғли мақомига қўйди».

Таомилга кўра, Темурбекнинг қўлидан қадаҳ олиб ичиш энг катта мукофот бўлган. Созандаю хонандалар яна ҳам авж пардада нағма қиласидар, энг сара таомлар дастурхонларга қўйилади. Элчилар, амирлар, ҳокимлар меҳр билан сийланиб, тухфалар ҳадя этилади, инъомлар ва армуғонлар улашилади. Ниҳоят, қалби шодлик ва завққа тўлган Соҳибқирон кексалигига қарамай, ўрнидан оғир қўзғалиб, цитра, уд ва аргун наволари остида рақс тушишни ихтиёр этади. Тарихчи ёзадики, «у тебраниб-тебраниб узок рақс қилди». Мехмонлар буюк жаҳонгирни шарафлаб, бошидан жавоҳирлар ва марваридлар, кумуш ва тиллолар, турли нафис ва қимматбаҳо ашёлар сочадилар. Жамоат тарқалмагунча шу аҳвол давом этади.

Албатта, шодлик уммонаида чарх урган бобокалон кечирган туйғуларни бугун тиклаш имкони йўқ. Табиатан ҳаётсевар, шодликдан завқланишни биладиган инсоннинг мутаассир қалбida, эҳтимол, ўша пайт дунёни бевакт тарк этган азиздан-да азиз набираси Муҳаммад Султоннинг соғинчи ғалаён қилгандир ёки хаёлидан ўн йиллардан буён дард бўлиб келаётган Хитой муҳорабаси олдидан маҳзун ва мужмал ўйлар кечгандир.

Конигилда бўлиб ўтган бу улуғ тантанани шарҳлар эканмиз, кўз олдимизда бугунги тўйларимиз манзараси суратланади. Тўйларда авж хурсандчиликка интилиш, самимият, очилиб дилхушлик қилиш улуғ боболаримиздан мерос бўлиб ўтганмикан? Албатта, ўша тўйларда оталарнинг, боболарнинг рақс этиши ҳамон тантаналарнинг энг чўққиси ҳисобланади. Тўйларда тўйиб яйраш жами замонларда, жами ҳалқларда бор ҳодиса, бу балки тарих ва маданиятлар яхлитлигининг зохир бўлишидир.

Ўша тўй ҳазрат Соҳибқирон шаън-шавкатининг барқ уриб намойиш бўлган лаҳзалари эди.

Соҳибқирон тўй тантаналари бошланганинг кирқинчи куни Конигилдан жўнаб, Сароймулхоним мадрасасига келиб тушди. Ҳазрат яна давлат ишларига машғул бўлди. Тошкентдан Хитойгача бўлган ерларни Улуғбек Мирзога, Андижон, Тароз, Қошғар, Хўтани амирзода Иброҳим Султонга хатлаб берди, уларга қизил муҳр босилган ёрлиқни топширди. Самарқанд аҳли, меҳмонлар эса жами «икки ойгача тўй баҳонаси била айшу ишрат қилдилар» (*Яздий*).

Албатта, бу кунлар Соҳибқирон давлатининг энг нурли, фараҳбахш дамлари эди.

Тўй тантаналари поёнига етгач, Фаранг, Миср, Дамашқ Қипчоқ, Жета ва бошқа юртлардан келган меҳмонларга қимматбаҳо совғалар улашилиб, уларга юртларига кетишга рухсат берилди. Жумладан, Хурсондан, Шоҳруҳ Мирзодан вакил бўлиб келган малика Мулкат оқа бошлиқ азиз меҳмонларга ҳам ижозат тегди. Ҳамадондан Соҳибқироннинг суюкли набираси, Мироншоҳнинг қизи Бекасултон ташриф буюрганди, у ҳам оиласи ҳузурига (*Бекасултон Искандар Мирзога узатилганди*) Бухоро, Марв, Моҳон орқали йўлга чиқди.

Фақат Хитой мамлакати элчиларига рухсат этилмади. Бу ҳол Соҳибқирон кўп йиллардан буён кўнглига туғиб юрган стратегик мақсад билан боғлиқ эди.

БҮЮК ҲАЁТ ЛАҲЗАЛАРИ

1404 йил, июль – Кастилия, Миср, Византия, Рум элчилари Самарқанд яқинидаги Миср қишлоғига келиб тушдилар.

Август – курултой чақирилди ва унда улуғ түй ўтказилиши маълум қилинди..

7 сентябрь – Соҳибқирон Конигилга келиб тушди. Амирзода Пирмуҳаммад етиб келди. Тантаналар бошланди.

8 сентябрь – Кастилия элчиси Руи Гонзалес де Клавиҳонинг Соҳибқирон томонидан қабул қилиниши.

22 сентябрь – Богинавда Кастилия, Миср, Шом, Византия, Рум ва Хитой элчилари шарафига зиёфат берилди.

17 октябрь – Соҳибқирон Конигилдан қайтиб, Самарқандга, Сароймулхоним мадрасасига келиб тушди.

7 ноябрь – 60 кун давом этган түй тантаналари хотима бўлди.

ҚОРЛИ ЎТРОР

(1404 йил, 27 ноябрь – 1405 йил, 18 февраль)

Маълумки, Хитой фатҳини Соҳибқирон анча олдин – беш йиллик юришдан қайтгач, кун тартибиға кўйган эди. Бироқ ҳаётий воқелик, долзарб зарурат туфайли Ҳиндистонга боришга, ундан сўнг етти йиллик улуғ сафарни амалга оширишга тӯғри келди. Ҳар қандай шароитда ҳам Соҳибқирон тафаккурида Хитойга бориш фикри чарх уради (*машойихлар одам сўнгги кунига шундай шошиб интилади, дейдилар*). Гарчи олдда қиши фасли, қаҳратон совуқ кунлар турсада, ҳазрат кенгаш чақириб, Хитой юришига тайёргарлик кўришни ҳукм этди.

Ўшанда Соҳибқирон забтига олган юртлар мусулмонобод бўлиб, тинчлик-хотиржамлик ўрнатилган эди. Ўша замон тарихчисининг ташбеҳи билан айтганда, «агар бирор бир табак олтун ё кумиш бошига қўйиб, йалғуз сахрода кириб, бохтардан ховар (*ғарбдан шарқ*)гача борғай, ҳеч киши унга тик бокса олмас эрди» (*Яздий*). Лекин Хитойдан карvon йўлларидағи талончилик, мусулмонларга таҳдид ўтказиш, ички низолар ҳақида ташвишли хабарлар келиб турарди. Солномаларда Хитой ҳукмдори Мин Хун-Ву 1398 йилда 100 минг мусулмонни қириб ташлашга буйруқ бергани қайд этилган. Бундай ҳолатлар Соҳибқиронни гайратлантирар, тезроқ бориш, бутхона ва оташкадаларни бузиб, ўрнига масжид ва хонақолар қуришга ундарди. Нима бўлганда ҳам шиддат билан ўтган умрнинг қолган лаҳзалари-да шиддатли кечганига тарих гувоҳ.

Шундай қилиб, жануб сари уюштирилган музafferар юриш тутаганига беш ой ҳам тўлмасдан тақдир (*балки қисмат*) кун чиқиш – шарқ тарафни кўрсатиб турарди. Вазият Хитой юришини тақозо этарди.

Бу юришнинг, мислсиз муҳораба бўлиши кутилаётган жангнинг кун тартибига қўйилишида бир нечта инкор этиб бўлмас сабаблар кўрсатилади. Лекин бу сабаблар қаторида енгилмас жаҳонгирик кайфияти, дунёни бир туғ остида бирлаштириш истаги бўлмаганини, бу – салтанат ҳудудларида тинчликни таъминлаш, яхлитлигини сақлаб қолиш учун қилинган мажбурий чора эканини таҳлиллар аниқ тасдиқлайди.

Ўша пайтда Хитойда Мин сулоласининг вакиллари ҳукмронлик қилар (улар 1368 йили мўғуллардан мустақилликка эришган, энди, аксинча, мўғул хонлари устидан ҳукмронлик қилишарди), улар ўзларига жуда юқори баҳо бериб, «Биз – осмон ўғиллари, Хитой эса оламнинг маркази» деб жар солардилар. Конигилда ўтган тўйда Хитой элчилари ҳам қатнашган, улар Соҳибқиронга ўз ҳукмдорлари – фагфур, 1403 йилда тайинланган хоқон Юн-Лонинг мактубини топширган эдилар. Мактуб анчайин беписандлик билан ёзилган бўлиб, унда Самарқанд ҳукмдори «ўғлим» деб аталган, бу ўша замон дипломатияси шартига кўра, қарамлик талаб қилишни билдиради. Қарам мамлакат эса ўз ҳукмдорига бож тўлаб туриши лозим эди. Бу талабни элчилар Соҳибқиронга етказадилар. Шубҳасиз, ҳозиргача 27 мамлакатни фатҳ этган, оламнинг тўртдан уч қисмини бир туғ остига бирлаштира олган (*бобокалонимиз байроғидаги уч ҳалқа шу маънони билдиради*) зот учун бундай муомала ҳақорат билан тенг эди.

Мухобарат (*разведка*) маълумотлари ҳам Хитойда ён-верида пайдо бўлиб қолган буюк давлат-

ни хушламаслик кайфияти кучайиб бораётганини, қолаверса, юзма-юз муҳорабага очиқ тайёргарлик кўрилаётганини тасдиқлар эди. Шунданми, бошқа динда бўлган бу мамлакатда мусулмонларни таҳқир қилиш кучайиб бораётганди. Дунёда ислом динининг навбатдаги – саккизинчи ҳимоячиси деб тан олинган Амир Темурни бу ҳам бепарво қолдириши мумкин эмас эди.

Катта салоҳиятга ва кудратга эга бўлган ён қўшни мамлакатдаги бундай муносабат ҳазрат Соҳибқиронни доим безовта қилиб келарди. У Хитой билан рўй бериши мумкин бўлган тўқнашувни кўз олдига келтирас ва шунга зимдан тайёргарлик кўрарди. Етти йиллик юриш асносида ҳам бу вазиятни доим эсида тутди, шунинг учун чегарадаги қалъаларни мустаҳкамлаш, муҳофазани кучайтириш чораларини кўрди. 1401 йил бошларида ўзи билан Ироқда бўлган энг ишончли лашкарбошилардан Оллоҳдод (*амир Сайфиддиннинг укаси*)ни маҳсус топшириқлар бериб, чегарадаги Ашпара шаҳрига ҳоким қилиб жўнатади. 1404 йил ёзида эса Туркияда пайтида Бердивек, Тангриберди, Саодат, Илёсхўжа, Давлат Темурни Оллоҳдод хузурига сафарбар этиб, Ашпарадан чамаси ўн кунлик йўл ичкарида Бошхумра деб аталадиган бир қалъа тиклашни амр этади. Эҳтимол, ана шу қалъа Хитой фатҳида асосий таянч нуқтаси бўлиши кўзда тутилгандир.

Олдинда таҳликали кунлар турар экан, Соҳибқирон унга бутун тажрибаси ва истеъодини ишга солиб, жиддий тайёргарлик кўрди. Салтанатнинг бошқа сарҳадларида барқарор осойишталикни таъминлаш борасида амалий чоралар белгилади.

Тўйдан сўнг Пирмуҳаммад Мирзони хузурига чорлаб, зарур топшириқлар берган ва уни Қобул, Ғазнин – жанубий-шарқий тарафга, ўз тасарруфи-

даги ҳудудларга эзгу тилаклар билан йўллаган эди. Миср султони Фаражга маҳсус хат ёзиб (*бу хатнинг эни қарийб 1,5 метр, узунлиги 34,5 метр булган*), уни доимий ҳушёрикка ва ҳамкорликка чақирди.

Бошқа мулк ва қальаларда ҳам қўшимча эҳтиёт чоралари кўрилиб, тажрибали бошликлар билан ку-чайтирилди. Барча ҳудудларга чопарлар юборилиб, қўшиннинг кайфияти тафтиш қилинди, улар тўла ҳарбий тайёргарлик ҳолатига келтирилди.

Хитойга сараланган отлиғ ва пиёда икки юз минг сонли лашкар билан ҳужум қилиш ҳисоби олинди (*тариҳчи Мирзо Муҳаммад Ҳайдар дўғлат қўшин салоҳиятини 7 йилга етадиган озуқа билан таъминланган 800 минг навкардан иборат, деб кўрсатган экан*). Тайёргарлик ва таъминотнинг юқорилиги билан бир аскар ўн аскарнинг қувватига эга эди. Улар шу даражада жисмоний жиҳатдан бақувват, ҳарбий жиҳатдан тажрибаси юқори, қурол-аслаҳа, озиқовқату кийим-бошдан мукаммал таъминланган эди.

Йўл-йўлакай катта шаҳарларда мўл-кўл озуқа ғамланди, қўшин билан кўплаб тுя ва биялар бирга эдики, уларнинг сутини соғиб, ичар эдилар. Ҳазрат Соҳибқирон катта қўшиннинг ўнгқаноти (*баронғор*)-га набиралари Халил Султон ва Аҳмад Мирзони бошлиқ тайинлаб, Тошкент, Шоҳрухия ва Сайрамда қишлашни буюрди. Бошқа набираси Султон Ҳусайн қўмондон бўлган сўл қанот (*жавонғор*) эса Туркистон ва Сабронда қишлаши лозим эди.

Мунажжимлар юлдузлар ҳаракатини кузатиб, за-фарли юриш учун энг мақбул кунни белгилаб бердилар. Амир Темур қўшиннинг ғўл (*марказий*) қисми билан хижрий 807 йил, жумод ул-аввал ойининг 23-да (*1404 йил, 27 ноябрь*) пайшанба куни Самарқанддан чиқди.

Шарафиддин Али Яздий ёзади: «Офтоб қавс буржида эрдиким, Самарқанддин чиқиб, Оқсулот қишлоғига таважжұх қилди. Қорабулоқ мавзеи-га бориб тушди. Шаҳзодалар ва беклар ҳар сори-дин яроғларини қилиб, чериклари билан таважжұх бўлдилар. Ҳазрат Қорабулоқдин кўчиб, Илонўтти йўлига кириб юрди ва Томлиққа келиб тушди. Ва анда улуғ қор тушди ва ҳаво асру совук бўлди. Ҳазрат андин кўчиб, Оқсулотқа бориб тушди, бу ер ўтуни кўп, қумлоқ эди. Шу ерда қишлоқ солиб, эвлар ясаб ўтирадилар».

Ҳавонинг раъи туфайли Оқсулотда узоқ қолиб кетишга тўғри келди. Бу кўзда тутилмаган эди ва Хитой фатҳининг режасига қусур етаётганди. Бундан ҳазрат Соҳибқирон жуда дилтанг бўлади, тинмай чопарлар юбориб, қўшиннинг ҳолатини янада чийраб туради. Мўл-кўл ғалла ғамланган, лашкарга етарлича озуқа улашилган эди.

Соҳибқиронга етиб келаётган хабарлар орасида набираси Халил Султон ва канизак Шодимулкнинг ишқий можаролари ҳақидаги гап-сўзлар жаҳлга тегарди. Халил Султон аёлни бобоси Самарқанддан чиққач, никоҳига олган эди. Бундан норози бўлган Халилнинг рафиқаси, ҳазратнинг жияни Али Муайдининг қизи Соҳибқиронга арз қилганди. Шаккокни йўлдан қайтариш чоралари кўрилади. Ҳатто Шодимулкни ўрдуга келтирадилар, у ўлимга буюрилади, фақат ҳомиласи борлиги учун афв этилади.

Сафарда маликалардан Сароймулхоним, Тўкальхоним ва Туман оқа, амирзодалар Мирзо Улугбек ва Иброҳим Султон бирга эди.

Оқсулотга етиб келганда қаттиқ совук бўлиб, қалин қор тушганди. Аёзнинг забти шунчалар баланд эдики, кўпларнинг қулоқ-бурунларини совук уриб кетди. Ўшанда оғиздаги тил танглайга ёпишиб

қолганини, совуқ ҳатто қориндаги ҳомилаларга ҳам таъсир қилганини ёзиб қолдирғанлар.

25 декабря Оқсулотдан қүшин йўлга чиқиб, Узун ота, Хўжа оға, Суткант, Қиморшоҳ ота, Султоншайх, Зарнук деган манзилларни босиб ўтди. Тошкент атрофи ва Туркистонда турган қўшиннинг баронгор ва жавонғорига баҳор келишини кутмай йўлга чиқишга шай бўлиб туриш амр этилди. Олий ўрду илгари босарди. Сирдарёни қоплаган қалин муз устидан ўтиб, 1405 йил, 14 январь куни Ўтрорга етиб келдилар.

Ўтрор (*Туарбанд, Тарбанд, Фарад, эрамизгача I асрдан XVI асргача қадимий шаҳар*) ўша пайтда мавқеи баланд қалъа-шаҳарлардан бўлиб, мўғуллар горатидан кейин Соҳибқироннинг ўзи қайта тиклаган ва обод қилган эди. Ундаги жомеъ масжиди, энг муҳими – жуда бой кутубхонанинг шухрати муаррихлар томонидан жуда баланд пардада мадҳ этилган. Машҳур қомусий олим Абу Наср Форобий ҳам унга яқин шаҳарда туғилган. Буюк ипак йўлида, жуда қулай ҳарбий стратегик нуқтада жойлашган бу манзил Чингизхон қўшиларига жиддий қаршилик кўрсатгани билан тарихда машҳур. Маълумки, Чингизхоннинг қимматбаҳо моллар ортилган 500 туюдан иборат савдо карвони (*уни 450 сарбоз кузатиб борған*) 1218 йилда Ўтрор волийси Иналчиқ томонидан қириб ташланганди. Бундай шафқатсиз муносабатга қарши Чингизхон ҳам муносиб жавоб бермоқчи бўлади, бироқ сахрои босқинчилар деярли биринчи марта шу жойда катта талафот кўрадилар. Мудофаа жанги узоқ – олти ой давом этади, охирида қалъа енгилгач, ғазабга келган Чингизхон жами тирик жонни (*ҳайвонларни ҳам*) қириб ташлаш, ҳатто фиштларни майдалаб, қайта тикланмайдиган ҳолатга келтириш хақида фармон беради. Ўтрор фожиаси босқинчилик

юришлари силсиласида энг даҳшатли воқеалардан бири сифатида эсланади.

Ўтрорга Бердигек ҳоким этиб тайинланган ва у жиддий тайёргарлик билан Соҳибқиронни кутиб олади. Мехмонарлар тўла жойлашишга улгурмай, бир нохуш ҳодиса рўй беради: улар қўнган уйга ўт тушади. Оловнинг шашти жуда баланд бўлиб, аранг ўчирадилар. Бу воқеа кўнгилларга ғашлик солиб қўйди. Боз устига аъёнлар ҳар кеча ёмон-ёмон тушлар кўрардилар. Ҳаво эса қаҳрига олиб, баттар қор бўралар, совуқ кучайгандан-кучаярди. Гўё фалак кутилаётган бир фалокатдан хабар берарди. Соҳибқирон эса танг бўлар, одам юбориб йўллардан хабар олдирарди. Улар йўлларни қалин қор босганини (*баъзи жошларда икки-уч наиза бўйи*), асло ўтиб бўлмаслигини маълум қилардилар.

Шу кунларда Тўхтамишхоннинг элчиси Қораҳўжа ундан мактуб билан келади. Хатда Тўхтамиш ўз пушаймонлигини изҳор этиб, кечирим сўраган эди. Соҳибқирон Хитой юришидан қайтгач, Жўчихоннинг улусини унга топширишни ният қилиб қўяди. Бироқ бу ва бошқа ниятлар амалга ошмай қолиб кетади – қазои қадар ўз ҳукмини бошқача ўқииди.

... Бу воқеалар рўй бергандан сўнг йиллар ўтгач, Буюк Темурнинг ҳаёти кўплаб ривояту ҳикоятларга мавзу бўлди. Гоҳ тарих ҳақиқатига яқинлаштириб, гоҳ соғ афсонавий руҳда ровийлар қиссалар тўқидилар, олимлар асарлар ёздилар, шоирлар қасидалар битдилар. Улар қанча гўзал, мукаммал бўлмасин, Соҳибқироннинг ҳаёти мислсиз ва ягоналигича қолаверди.

Халқ китоби «Темурнома» да нақл қилинишича, Мовароуннаҳрда Соҳибқирон туғилганини, у кўплаб мамлакатларни фатҳ этиб, ҳукмдорларни таҳтдан маҳрум этишини Рум, Ирок, Хурросон, Ҳиндистон,

Фаранг, Хитой, Ўрус мамлакатлари подшолари тушида кўриб, Бухоро ҳукмдори Баёнқулихонга (*тариҳий далиллар бўйича Баёнқулихон амир Қазаған ҳукмронлиги даврида қўғирчоқ хон (1348–1358 йиллар) бўлиб турган*) чопарлар юборадилар ва алоҳида белгили чақалоқни топиб, ўлдиришни талаб қиласдилар. Мозори Шайхда яширган сандик ичида олти ойлик Темурни маҳв этишга келган элчиларни ғойибдан бир қўл пайдо бўлиб, бошини танидан жудо қилиб ташлайверади. Фақат Хитой элчиси бу илоҳий фаришталарнинг иши эканини, фаришталар эса итдан қочишини билади, мозорга итни киритиб юборади ва болани қўлга олади. Воқеани баён этар экан, қиссанон ўлдирилган олти элчининг мамлакати Темурга тиз чўкишини, Хитой эса бундан холи эканини қайд этади.

Бир манбада эса «Мажму фи аҳком ан-нужум» (*«Юлдузлар ҳукми асрори»*) деган фолбинлик комусида биринчи Соҳибқирон 33 йил умр кўради, иккинчиси пайғамбарлик мақомига эришади ва биринчисидан 30 йил ортиқ умр кўради, учинчиси бутун дунёни эгаллайди ва иккинчи Соҳибқирон кўрган умрдан (63) биринчи Соҳибқирон яшаган йиллар рақамларини кўшгандан (33 – 3+3=6) кўп умр кўради (63+6=69) деб ёзилгани баён этилади. Балки Оллоҳ томонидан мислсиз куч-қудрат билан зийнатланган зотнинг умри поёнига етиб бораётганини ўзи ҳам сезгандир ва чала қолиб келаётган бир юмуш – Хитой билан орани очиқ қилишни тезроқ адо этишга шошилгандир.

«Самарқанддан 76 йағоч узоқ» (*Шарафиддин Али Яэдий*)ликдаги Ўтрорда эса қаҳратон совуқ давом этар, ҳар бир ўтаётган кун бир синоатдан гувоҳлик берарди.

Шаъбон ойининг 10 – чоршанба (11 февраль) куни Соҳибқироннинг мижози ўзгариб, иситмаси кўтарилади. Касаллик аломатлари анча олдин зохир бўлган, ҳазрат тез-тез оғриниб турарди. Энди катта юриш арафасида тобининг қочиши Соҳибқиронга ёмон таъсир этди ва астойдил тавба-тазарру килиб, Оллоҳдан шифо сўради. Машҳур табиб Мавлоно Фазлуллоҳ Табризий тинимсиз муолажа қилди. Бироқ бир дардни даволаса, бошқаси хуруж қиласади. Соҳибқироннинг касали авж олса-да, ақли-ҳуши жойида, қўшиннинг ахволини мунтазам суриштириб турарди.

Аммо дарднинг бедаво эканини билди ва ҳазрат қазога ризо бериб, оиласи ва яқин сафдошларини чорлаб, дил сўзларини қазои қадар олдидаги сўнгги қарзек баён этди: «Фаҳм этајපманки, рух қуши қалб қафасини тарқ этишни ихтиёр қилди, Оллоҳ даргоҳидан паноҳ тилайман ва сизларни унинг марҳаматига топшираман.

Мен дунёдан кетсам, оху фифон қилманларки, ҳеч фойдаси йўқдир.Faқат Яратгандан гуноҳларим учун кечирим сўрангиз ва руҳимни фотиҳа, дуо, такбир билан шод этингиз.

Алҳамдуиллоҳким, бугун Эрону Туронда бирон кишида мажол йўқки, бизга мухолифат қилса. Оллоҳ таолодан умидим борки, гарчи гуноҳим кўп бўлса, бир жиҳатдан менга раҳмат қилғай – мазлумларни золимлар дастидан ҳимоя қилдим. Менинг давримда зўрлардан ожизлар зулм кўрмади.

Агарчи дунёning тайини ва саботи йўқ экан, негаки, менга вафо қилмади – сизларга ҳам вафо қилмайди...»

Соҳибқирон ана шу изҳорида набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгир Мирзони тахт вориси этиб тайинлайди, ҳаммани унга итоатда бўлиб, бўйин суни-

шини сўрайди: «Сизлар, керакки, унга мутин бўлиб, иттифоқ билан унинг айтганларини бажарсангизлар, салтанат бузилмайди ва мусулмонларга ташвишу заҳмат етмайди. Шунда менинг неча йиллик меҳнатларим зое кетмайди».

Шундан кейин ҳозир бўлган амирзодалар ва бекларга бу васиятларга оғишмай амал қилишлари ҳақида онт ичишларини сўради. Соҳибқирон ҳузурида бўлган набиралари – Мирзо Улугбек, Иброҳим Султон, энг яқин беклари – Шоҳмалик, Шайх Нуриддин ва бошқалар изтиробга тушиб, йигладилар. Айниқса, садоқатли лашкарбошилари Шоҳмалик ва Шайх Нуриддиннинг алами зиёда эди. Улар Соҳибқироннинг деярли барча юришларида сафдош бўлдилар, унинг бир ишораси билан дengизларда тўфон қўпганини-ю, қуруқликда бўрон турганини кўп бора кўрдилар. Музаффар лашкар қаршисида мамлакатлар ва хукмдорларнинг қай тақлидда таъзимда бўлганларига гувоҳ бўлдилар. Бугун эса ана шундай мислсиз ғалабаларнинг раҳнамоси фано ва бақо оламида муаллақ турибди.

Бекларнинг қирғинбаротлардан тош қотган дийдаси ёшга тўлди, улар ўзларини ҳар ёнга уриб: «Жонимиз садақа, кошки сизнинг эмас, бизнинг жонларимизни олса», деб фарёд чекдилар. Соҳибқирон: «Фойдаси йўқ, кетмоқ фурсати келди. Сизлар ишларингизда мардона бўлинглар», деди. Беклар яна қайта-қайта онт ичдилар. Улар яқин атрофдаги фарзандларга хабар юборсак, улар сизнинг дийдорингизни кўрсалар, деб таклиф билдирилар. Ҳазрат вақт танглигини, дийдор қиёматга қолганини изҳор этди. Фақат сўнгида «Магар фарзанд Шоҳрухниким, бу замонда уни кўрмадим», деди.

Бу сўзларни эшитган Сароймулхоним ва бошка аёллар ташвишга тушиб, Соҳибқироннинг

аҳволидан безовта бўлдилар. Ҳазрат Соҳибқирон фарзандлари томон қараб, охирги насиҳатларини баён этди: «Мамлакат ҳаёти ҳақида айтган ҳар бир гапимни қулогингизда тутинглар, камбағаллар ва фақирларнинг тириклигидан боҳабар бўлинглар. Қиличнинг сопини маҳкам ушланглар, токи мендек подшоҳликда муродга етгайсиз...»

Касаллик хуруж қилди. Ташқарида ҳофизлар Куръон тиловатини давом эттиридилар, улардан бири – Мавлоно Ҳайбатуллоҳга ичкарига кириб, Соҳибқироннинг бош тарафида хатми Куръон қилиш ишораси бўлди.

Кеч тушди. Буюк ҳаёт шоми яқинлашган, умр офтоби ботиб борарди. Намозшом ва хуфтон орасида ҳазрат Соҳибқирон Тавҳид калимасини қайта-қайта такрорлаб, омонатини Яратганга топширди. Бу воқеа хижрий 807 йил, шаъбон ойининг 17-си (**1405 йил, 18 февраль**) чоршанба куни рўй берди.

Шундай қилиб, қүёшнинг уфқ сари сафари Ўтрорда поёнига етди. У ўз сайрини жаннаторо Шахрисабз (*Kesh*)дан бошлаган эди. То тириклик дунёси мавжуд экан, бу сайру сафар, бу қаҳрамоннома қайта-қайта ривоят қилинаверади. Бу ривоятлар кеча ва кундузнинг такрорланиши сингари давомий бўлаверади. Зоро, ҳаёт бардавом, тириклик бардавом. Бинобарин, қуёш ҳам яна қайта чиқиши учун ботади, дейдилар.

... Юз йиллар ўтди. Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари бўй кўрсатган заминда ҳуррият шамоллари эсди. Ўзларини буюк боболарига қондош деб билган бир тўда ёшлар маҳсус экспедиция уюштириб, Ўтрор тупроғига қадам қўйдилар. Ҳозир бу жойда жон асари йўқ, икки юз гектардан иборат ҳувиллаган майдон симлар билан ўраб қўйилибди. Фақат тадқиқотчилар, қизиқувчиларгина ташриф буюришар экан. Ёшлар борган кун, таассуфки, шамол

туриб, қаттиқ совуқ бўлди. Гарчи куз фасли бўлса-да, ўша аёвсиз қиши аёзи тарқамагандек эди. Балки Замин олти аср олдинги мислсиз йўқотишнинг изтиробини ҳамон унута олмагандир...

БУЮК ҲАЁТ ЛАҲЗАЛАРИ

1404 йил, 27 ноябрь – қўшин Самарқанддан Хитой сари йўл олди. Оқсупотда совуқ туфайли тўхташ.

Ҳиротдан, Шоҳруҳ Мирзодан вакиллар келди.

25 декабрь – Оқсупотдан йўлга чиқилди.

1405 йил, январь – Узун отага келиш.

Йўлхўжаойда тўхташ. Сутканд, Қиморшоҳ ота, Султоншайҳда қисқа вақт тўхташ. Сайхун (*Сирдарё*)дан муз устидан ўтиб, Зарнуқда тўхташ.

9 январь - Ўтрорга етиб келинди.

Тўхтамишондан элчилар келди. Соҳибқирон улар билан сұхбатлашди.

5 февраль – нард ва шатранж ўйинларидан бош тортиш (*Фосиҳ Ҳавофий маълумоти*).

11 февраль – Соҳибқироннинг иситмаси чиқиб, соғлиғи ёмонлашди.

18 февраль, ҳижрий 807 йил, 17-шаъbon – ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур вафот этди.

ЭВРИЛИШ

АМИР ТЕМУРДАН СҮНГ

Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг ҳаёти ҳали ул зоти шариф тириклигигидаёқ афсона ва ривоятларга асос бўлган эди. Тўқилган бу ҳикоятларнинг мазмуни ҳар доим ҳам ҳақиқатга тўғри келавермасди. Ҳазрат узок ўлкаларда сафарда юрганда Самарқандда унинг қўлга тушганлиги (*енгилгани*), ҳатто ўлгани ҳақида миш-миш тарқаларди, бироқ орадан кўп ўтмай, музaffer лашкар ғалаба билан пойтахтга кириб келар эди. Албатта, бундай ҳолларни тушуниш мумкин, демак, олти юз йил олдин ҳам одамлар шов-шувга ўч бўлган экан. Худди шунингдек, Соҳибқироннинг сўнгги кунлари ҳақида ҳам турли ҳикоялар тўқилган. Уларнинг бирида гўё улуғ лашкарбоши совукни писанд қилмаганини кўрсатиш учун сочини қор тагида олдирганилиги тилга олинса, бирида алаҳсираб, ўрнидан туриб, қаҳратон қиши, изғиринли тунда қирга чиқиб кетгани, бошқасида тушида отасини кўргани, у отининг эгар-жабдуғини ечиб олгани сўзланади. Шубҳасиз, булар ташқаридан қараган ва Соҳибқирон ҳаётини фақат тасаввур қила олган кишиларнинг ижоди. Аслида, сарой тартиблари, унда Амир Темурнинг ўрни бутунлай бўлакча бўлган.

Ҳаёти ана шундай ҳикоялар, достонлару афсоналарга қоришиб кетган инсон дунёни тарк этди. Бу ўз масштаблари билан мисли кўрилмаган йўқотиш эди. «Темур тузуклари»да: «Амирлар, сипоҳсолор, баҳодирлар билан иттифоқ бўлиб, уларнинг мард-

лиги, мардонаворлигига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшохнинг тахтини эгалладим», дейилган. Сохибқирон вафотидан сўнг ана шундай катта худуд, унда умргузаронлик қилаётган миллионлаб одамлар ҳаётида янги, кутилмаган кунлар бошланаётган эди. Табиий, бу кунлар ташвишли ва ёқимсиз бўлиши аниқ эди, чунки буюк салтанатнинг устуни қулаган эди, кўплаб шербаччаларни бир қўлда ушлаб турган нар арслон ўйиндан чиққан эди.

Амир Темур салтанатининг кейинги тақдирини таҳлил қилган кўплаб олимлар парокандаликнинг турли сабабларини кўрсатадилар. Жумладан, бу ҳокимиятнинг шахсий садоқатга асослангани, ҳаддан ташқари кучли марказлаштирилгани ва чет худудлар ҳукмронлари амалда ҳокимиятдан маҳрум этилганилиги далилини бўрттириб такрорлайдилар. Албатта, бундай баҳоларга эътиroz билдириш қийин, бироқ шуниси ҳам борки, бу салтанат ўша замон давлатчилигига бутунлай янги ҳодиса эди ва ўз қиёфаси билан олдинги империялар мазмuni ва тартибларини навбатдаги босқичга олиб чиққан эди. Объектив зарурат сифатида пайдо бўлган кучли марказнинг тараққиёт силсилалари давомида эскириб қолиши ва таназзулга сабаб бўлиши эса тарихда жуда кўп такрорланган ҳодиса.

Яхиси, бу жараён қандай кечганини воқеалар ривожи орқали кузатайлик.

ТАШВИШЛИ БИР ОЙ

Амир Темур вафот этганда, тўрт ўғлидан икки нафари ҳаёт эди. Жаҳонгир (**1356–76 йиллар**) ва Умаршайх (**1356–1394 йиллар**) анча олдин бу ёруғ оламни тарк этган эдилар. Ўша пайтда Мироншоҳ Форсада тураг, Эрон, Озарбайжон худудларини идо-

ра этар эди. Мироншоҳ отдан йиқилиб, боши қаттиқ лат еган, соғлиғи яхши эмас, шу туфайли ҳукмдорлик ташаббуси амирзодалар Умар ва Абубакр қўлида эди. Соҳибқироннинг тўртинчи ўғли Шоҳруҳ Ҳиротда турар ва Хурросон тахтини бошқаарди.

Ўша кечада воқеанинг бошида бўлган садоқатли беклар – Бердигек, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик ва Хўжа Юсуф маслаҳатлашиб, ўғилларга чопар юбордилар. Шунингдек, Балхда турган валиаҳд Пирмуҳаммадга (*у Жаҳонгир Мирзонинг иккинчи ўғли, марҳум валиаҳд Муҳаммад Султоннинг укаси эди*) бўлган гапни очик айтиб, тез Самарқандга етиб келишини тайинлаб хат йўлладилар. Беклар Соҳибқирон вафотини сир тутиш, қўшинда вахима қўзғамасликни келишиб олдилар.

Эртаси, пайшанба куни (**19 февраль**) мотамсаро карвон Самарқанд сари йўлга тушди. Уни ишончли беклардан Хўжа Юсуф кузатиб борадиган бўлди. Унинг изидан (**3–4 кун ўтиб**) Сароймулхоним ва бошқа аёллар, амирзода Улугбек ҳам қайтдилар. Душанба кечаси (**23 февраль**) пойтахтга етиб келиб, марҳумни тупроққа топширдилар. Албатта, бу мотам мисли кўрилмаган эди, хонимлар, беклар, амирзодалар бағри хун бўлиб, фарёд чекиб аза тутдилар. Уларнинг ҳолатини ўша замон тарихчилари энг қайғули лавҳаларда акс эттирганлар. Аммо ташқарида ҳаёт давом этар, у кун тартибига янги-янги ташвишларни кўндаланг қўяётган эди.

Маълумки, Хитой юришига жуда жиддий тайёргарлик кўрилганди. Бу даражада мукаммал, тажриба кўрган қўшин ҳарбий муҳорабалар тарихида камдан-кам тўпланишини замондошлар ҳам, ҳозирги давр экспертлари ҳам кўп таъкидлаганлар. (*Шарафиддин Али Яздий ҳам буни эътироф этиб, «қўшиннинг мукаммаллиги ва Конигилда ўтказилган дабда-*

бали тўй туфайли Соҳибқирон салтанатига кўз тегди», деб таассуф билдиради). Қарши тарафда (Хитойда) уларга бас келадиган куч йўқ эди ва нусратнишон лашкар, албатта, мақсадига эришар эди. Буни яхши чамалаган беклар кенгаш қилиб, йўлдан қайтмаслик ва, албатта, Хитой устига бостириб боришга аҳд қилдилар. Бунинг учун қўшин билан Тошкентда турган Халил Султонга чопар юбориб, тезда етиб келишини ва лашкарга қўшилишини тайнинладилар.

Халил Султон Мироншоҳнинг Хонзодахонимдан туғилган ўғли бўлиб, амирзодаларнинг энг ёши улути (*21 ёшида*) эди ва уни қўшинга бош қўмондонликка мўлжалладилар. Қўшин Ўтрордан қўзғалди, Сирдарёдан ўтиб, Учариқ деган жойга етиб келди. Олдингидек Соҳибқироннинг ноғорасини чалдилар, оқ уйини тикиб, унга Иброҳим Султон кириб ўлтириди. Энди Халил Султон ва Султон Ҳусайннинг етиб келиши кутилаётган эди.

Султон Ҳусайн Соҳибқироннинг кичик қизи Тоғайшоҳ Оқабегим (*у амир Мусонинг ўғли Мұжаммадбекка узатилган эди*)нинг фарзанди эди. Султон Ҳусайн ажабтовур қиликлари, бетайинлиги билан бобосини кўп ранжитганди. Суриядаги юришда аразлаб, душман тарафга ўтиб кетган, унинг сотқинлиги туфайли Амир Темур кўп азият чекканди. Соҳибқирон унинг онасини жуда яхши кўрар, бу қизи кўп яшамай, вафот этиб кетганди. Ундан қолган ягона зурриёднинг қиликларини афв этганди. Унинг атрофида бир тўда «муфсид» кишилар тўпланиб олиб, фитнани тож қилганча икки томон – бобо ва набирани бир-бирига қайрар эди.

Барibir нобакор фарзанд панд беради. Ўтрорга, жами қўшин тўпланиши керак бўлган Чукалак мавзеъсига етиб келиш ўрнига, икки минг нафар сара-

ланган сарбоз билан Хўжанд сувидан орқага қайтиб, Самарқандга йўл олади.

Бу хиёнат улкан салтанатни тутиб турган мустаҳкам арқондан бир толасининг узилиши эди. Унинг оқибати шунга олиб келдики, нусратнишон қўшин Хитой юришидан маҳрум бўлди.

Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий шундай ёзади: «Азалда тақдир йўқ эрмишким, ислом қўшини Хитой сори боргай».

Айни пайтда улкан салтанат эгасиз эди. Валиаҳд Пирмуҳаммаднинг давлат ишлари билан Ҳиндистон чегараларида экани маълум бўлди, бунча узоқ ма-софадан Самарқандга етиб келиш учун эса вақт керак. Аъёнлар кенгашиб, пойтахтга Шоҳруҳ Мирзони чорлаш ва уни подшоҳ қилиб кўтаришни маъқул кўрдилар. Аслида Шоҳруҳ Соҳибқиронга яқин бўлиб, у ўғил эди, Пирмуҳаммад эса набира бўлади. Шоҳрухнинг таҳтни эгаллаши вазият нуқтаи назаридан тўғри бўларди, бироқ у хукмронлик қилаётган Хуросон вилоятида ҳам аҳвол нотинч, Қора Юсуф ва бошқа фитначилар изғиб юришарди. Шуми ёки бошқа сабаблар борми, Шоҳруҳ Самарқанд азмини ихтиёр этмайди. Аммо тақдирнинг ҳукмини қарангки, унга шу ишни қилиш шарт экан. Кейинчалик Шоҳруҳ келади ва Самарқандда тартиб ўрнатилади, фақат тўрт йилдан сўнг.

Султон Ҳусайннинг хиёнати салтанат арконларини титратиб юборади. Содик беклар Шоҳмалик ва Шайх Нуриддин худудларга чопарлар юбориб, аҳволни тушунтирадилар, Самарқанд ҳокими Арғуншоҳга хат ёзиб, хоинни пойтахтга киритмасликни тайинлайдилар.

Парокандалик бошланиши билан Хитой юриши кун тартибидан олинади, илғор қисм орқага қайтиб, Оқсулотда макон тутади.

Хусайннинг бўлиниб чиққанидан ва салтанатда подшоҳ йўқлигидан хавотирга тушган, қўшин билан қишин Тошкентда ўтказган беклар маслаҳатлашиб, Халил Султонни подшоҳ деб эълон қилишади. Халил Султон Самарқанд ҳокими Арғуншоҳга хат йўллаб, пойтахтга ўзидан бошқа ҳеч кимни киритмасликни, мабодо, у тахтни эгалласа, Арғуншоҳни муносиб тақдирлашини маълум қилади.

Тошкентда Халил Султоннинг подшоҳ деб эълон қилингани хабарини эшитгач, Шоҳмалик ва Шайх Нуриддин безовта бўлиб, хат орқали бу иш Соҳибқирон васиятига хилоф бўлишини, тахт вориси Пирмуҳаммад Мирзо эканини маълум қилдилар.

Бундан, яъни ҳазратнинг васиятидан хабар топган Тошкентдаги аъёнлар хато қилганларини, ўлгунларича Соҳибқироннинг иродасига садоқатда қолишларини изҳор этишади.

Соҳибқироннинг энг садоқатли кишилари – хонимлар, Улуғбек ва Иброҳим Султон ҳамда Шоҳмалик ва Шайх Нуриддин Оқсулотдан йўлга чиқиб, эртароқ Самарқандга кириш тараддуудида бўлишади. Шоҳмалик ҳаммадан олдин бориб, пойтахтдаги аҳвол билан танишмоқни истайди, бироқ барча дарвозалар берк эди. Арғуншоҳни топиб, у билан гаплашади. Арғуншоҳ Самарқандни Соҳибқирон унга топшириб кетганини, валиаҳд Пирмуҳаммад етиб келмагунча ҳеч кимга дарвозаларни очмаслигини маълум қилади. Шоҳмалик Самарқандга кира олмай, оstonадан йиғлаб қайтиб кетишга мажбур бўлади. Шоҳмалик Амир Темурнинг ишончини тўла қозонган, садоқат билан хизмат қилган беклардан эди. Ибн Халдун Соҳибқирон Сурияда турган пайтда Шоҳмалик Дамашқ шаҳрининг ноиби эканини ёзса, Клавихо Самарқанддаги машҳур тўйда Шоҳмалик ва Шайх Нуриддинни доим Соҳибқирон

ёнида кўрганини қайд этади. Энг содик кишининг пойтахтга кира олмаётгани Арғуншоҳ Халил Султон билан тил биритирганлиги ифодаси эди. Шайх Нуриддиннинг муроса борасидаги ҳаракатлари ҳам зое кетади.

Самарқандга киролмаслик аниқ бўлгандан сўнг беклар ва хонимлар маслаҳатлашиб, аёллар Самарқандга борадиган, амирзода ва беклар Бухорога кетадиган бўлдилар. Икки гуруҳ 5 март куни Амирбод деган жойда йиғи, алам, фарёд билан ажралдилар. Бошларига тушган кўргиликлар уларнинг хўрлигини ошириб, ҳазрат Соҳибқирон шавкатини ёдга туширас, бу саргардонликлар туфайли аламлари зиёда бўларди. Соҳибқироннинг завжалари – Сароймулхоним, Тўкалхоним, Туман оқа шаҳарга кириб, аза очадилар. Шоҳмалиқ, Шайх Нуриддин, Мирзо Улугбек ва Иброҳим Султон навкарлари билан Бухорога йўл оладилар. Соҳибқироннинг хазинаси ҳам уларда эди.

Улар Бухорода бир зум яшадилар, шаҳарда ободончилик ишлари олиб бордилар. Мудофаа истеҳкомларини мустаҳкамладилар. Сўнгра Ҳиротга, Шоҳруҳ ҳузурига кетдилар.

Халил Султон эса фурсатни ғанимат билди ва Самарқандга етиб келиб, тахтга ўтирди. Бу воқеа 18 марта рўй берди.

ПАРОКАНДАЛИК

Соҳибқирон васиятининг амалга ошмагани, баъзи аъёнларнинг мунофиқлиги туфайли Халил Султоннинг тахтга ўтириши кутилмаган фалокатларнинг юзага чиқишига сабаб бўлди. Бу, бир томондан, Халил Султон шахси билан шарҳланса, иккинчи тарафдан (*балки энг муҳими*) – сарой муҳитида ҳукм

сурган хиёнат, иккиюзламачилик, сотқинлик билан изоҳланади. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, бетайин кимсаларнинг хатти-ҳаракати билан Соҳибқирон-нинг порлоқ орзуларига заха етди – улар ҳам қабрга тиқилди. Катта бойлик эвазига Арғуншоҳ шаҳар дарвозалари ва ҳазиналарнинг калитларини олиб, ако-биру ашрафлари билан Халил Султон йўлига пешвоз чиқди. Ўтрорда бўлган ва мотамсаро карвонни кузатиб келган Хўжа Юсуф Самарқанддан тўрт йиғоч (25 км) беридаги Шероз мавзеъида янги хукмдорни кутиб олиш билан ўз садоқатини намойиш этди. Бундай ҳоллар ҳақида Шарафиддин Али Яздий «Соҳибқирон (руҳидан) ҳеч андиша қилмадилар», деб ёзади. Кўриниб қоладики, рўй бераётган воқеалар Амир Темур қарор топтирган тартибларнинг илдизига болта урди, барқарор салтанатда парокандалик бошланди.

Албатта, кейинги аҳвол мамлакат жиловини кўлига олишга аҳд қилган Халил Султонга боғлиқ эди. Унинг шахси ҳақида ўша замон муаррихлари-нинг таърифидан маълум бўладики, у бу даражадаги улкан салоҳиятга эга бўлмаган. Аввало, бобосининг иродасига қарши бориши нобакорлик эди. Тож-тахт дардига мубтало бўлган Халил Султон бошқаларни ҳам чалғитади. Тошкентдан Самарқандга йўл олиши хабари тарқалгач, Шайх Нуриддин ва Шоҳмалик амир Жаҳоншоҳ ўғли Бурундуқбек орқали амирзодага хат йўллаб, бу фикридан қайтишини, Соҳибқироннинг охирги ўтинчини ўринлатиш шартлигини тайинлайдилар.

Халил Султон ва унинг атрофидаги беклар қиликларидан пушаймон бўлиб, васиятга содикликларини изҳор этиб, онт ичадилар, ҳатто аҳднома ёзиб, ўз муҳрларини босадилар. Халил Султон хатборган тарафга элчи этиб жўнатган Аталмишга алоҳида тайинлаб: «Биз амирзода Пирмуҳаммадга ниёзбанд-

миз, Соҳибқирони саъиди мағфурнинг васиятини қоим мақоми деб билурмиз», деган сўзларни айтди. Аслида бундай муносабат фирибгарлик бўлиб чиқди. Халил Султон тахтни эгаллагач, норози бўлган беклар ундан юз ўғирдилар. Шундай қилиб, ўзаро низолар бошланиб кетди.

Амир Темур ҳаётлигига ёк бу набирасининг баъзи қиликлари уни ранжитган эди. Соҳибқирон ҳақида меъёрсиз ҳақорат сўзларни қўллаган Ибн Арабшоҳ Халил Султонни энг тансик қалималар билан улуғлагани қизиқ. Эҳтимол, у «Душманимнинг душмани – менинг дўстим», деган ақидага суюнгандир, Халил Султонни: «Юсуфдек чиройли, Муҳаммаддек хушхулқли, Халилдек мулоим, Исмоилдек садоқатли», деб таърифлайди. Ана шу «баркамол йигит» амир Сайфиддинбек (ҳаж амалини аддо этишга мушарраф бўлган мазкур лашкарбоши жангдаги жасорати, Соҳибқиронга садоқати билан алоҳида ажралиб турган, унинг «Сайфий» таҳаллуси билан ғазаллар ёзгани эса камёб ҳодиса) ҳарамидаги бир канизакка ошиқ бўлган эдики, бу ишқ можароси салтанат заволида яна бир омил бўлди. Нисбатан қўйи табақадан ҳисобланган аёлга шаҳзоданинг уйланиши аъёнларнинг норозилиги ни келтириб чиқарганди. Аёл ўлимга ҳукм этилади, факат Сароймулхонимнинг аралашуви билан гуноҳи сўраб олинади. (*Бироз олдин кетиб шуни айтиш мумкинки, хонимнинг бу яхшилиги ўзига бало бўлиб қайтади – Шодимулк уни заҳарлаб ўлдиради*). Шодимулкнинг ўжарлиги сиёсатга жиддий таъсир этиш даражасига етган, аёл давлат бошқарувига фаол аралашган, бу аралашувлар нуқул зарарга ишлаган. Ҳатто канизаклигидаги хизматкори, касби бўзфуруш бўлган Бобо Тармиш деган зотни бош вазир даражасига кўтарган эди.

Халил Султон мамлакатни бошқаришда ўз йўриғига амал қилди. Тўғри, у бобосининг тартибларига қарши бормади, аксинча, унинг руҳига садоқатини ёдда тутди. Тахтга ўлтиргандан икки кун ўтиб, Амир Темур дафн этилган Муҳаммад Султон мадрасасига бориб, таъзия очди, жуда кўп жонликлар сўйиб, ҳадялар қилди. Бу мотамга бутун шаҳар аҳли қатнашди, у бир неча кун давом этди. Охирида Соҳибқироннинг йўлбарс териси қопланган ноғорасини олиб чиқиб, баланд пардада чалдилар ва бошқа ҳеч кимга хизмат қилмасин, деган удум билан бўлаклаб йиртиб ташладилар. Мархумнинг либослари, қурол-аслаҳалари ҳам мадраса деворларига осиб қўйилганди.

Улуғ тарихчи Шарафиддин Али Яздий, «Зафарнома» асарида (*айтмоқчи, бу асарни олим биз бот-бот қайд этган Иброҳим Султон саройида, унинг топшириғи ва раҳнамолигида 1424–1425 йилларда ёзиб тугатади*) «... шаҳзода Халил Султон Самарқанд тахтида подшоҳ бўлиб, давлат била ўлтурди. Ул маҳалда Самарқанддек ер юзида маълум шаҳар йўқ эрди», деб ёzáди. Амир Темурнинг 35 йиллик ҳукмронлиги даврида йикқан жами бойлиги Халил Султон қўлига ўтди. У бу бойликдан ўз тарафдорларини кўпайтириш мақсадида фойдаланиб, бекларга совға-саломлар, мулоғимларга инъомлар улашишдан чарчамади. Меъёрни сақламай, «олтину кумушларни буғдой тортқон тарозуси била улаштириди» (*Яздий*). Оқибатда, тўрт йилда бу бойликдан асар ҳам қолмади.

Ўшанда пойтахтда бошланган бошбошдоқликлар салтанатнинг бутун худудларида акс-садо берган эди.

Катта салтанатда биринчилардан бўлиб Озарбайжон ва Фарбий Эрон қўлдан кетди. Пайт пойлаб юр-

ган Қора Юсуф Мироншоҳга ҳужум қилди, шаҳзода бу зарбани қайтара олмади. Кейинчалик ҳам бу икки куч ўртасидаги кураш тинмади. Мироншоҳ кўлдан чиқкан жойларни қайтариб олиш учун бир неча марта қўшин тортди, бироқ натижа бўлмади. Нихоят, 1408 йилда унинг жангда ҳалок бўлиши билан вазиятнинг бой берилгани тан олинди. Гарчи Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзонинг ҳаёти фожиа билан тугаган бўлса-да, унинг авлоди Темурийлар сулоласи довругини оламга таратишда кам бўлмадилар. Айниқса, Хиндистонда буюк империяга асос соглан Захириддин Мухаммад Бобур бу шонли тарихдан муносиб ўрин олди. Унинг шажараси қўйидагича: Соҳибқирон Темурбек – Мироншоҳ – Султон Мухаммад – Султон Абусайд – Умаршайх Мирзо – Захириддин Мухаммад Бобур.

Гарбий Эронда Мироншоҳдан омад юз ўтиргани бежиз эмас эди. Соҳибқирон вафотидан ҳеч қанча вақт ўтмай, Форсда ҳукмронлик қилаётган Темурийлар орасига фитна оралаб қолган эди. Айниқса, бир пайтлардаги Хулогуҳон давлатига эгалик қилиб турган Умар Мирзо билан Соҳибқирон унга маслаҳатчи қилиб қолдирган Жаҳоншоҳбек ўртасидаги зиддият чегарадан чиқиб кетади. Жаҳоншоҳ ҳазратга бошидаёқ садоқат кўрсатган ва умрининг охиригача ҳалол хизмат қилган Жоку барлоснинг ўғли эди. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да шундай дейилади: «Менга тушуниб кўмакдош бўлиш учун розилик берган биринчи киши – Ики Темур бўлди, иккинчиси, амир Жоку барлос эди». Гап Илёсхўжадан ажраб, олтмиш йигит билан Самарқанд тоғларига чиқиб кетиш (**1361 йил, куз**) воқеаси ҳақида кетаяпти. Соҳибқирон кейинчалик Жоку барлосга катта ишонч билдириган ва уни амиралумаро этиб тайинлаган эди.

Умар Мирзо тажрибали бекнинг маслаҳатларига қулоқ солмай, ўзбошимчалик билан йўл тута бошлиди. У очиқчасига бобосининг васиятларига шак келтираётган эди. Бунга чидай олмаган Жаҳоншоҳ Умарнинг чодирига бостириб киради ва бир неча кишини ўлдиради, бироқ кучлар teng эмас эди, исёнкор Жаҳоншоҳ ҳам маҳв этилади.

Маълумки, Соҳибқирон Мироншоҳнинг бошқа ўғли Абубакрни Бағдодда тикланиш ишларини амалга ошириш учун жўнатган эди. Вазият ўзгаргач, у ҳам Султон Аҳмад жалойир (*ўша «бир бўлак гўшт»*) га қаршилик кўрсата олмайди ва чекиниб, Умарнинг хузурига келади. Ўз тахтидан хавфсираган Умар Абубакрни зинданга ташлайди валашкарини ўзига қўшиб олади. Аммо Абубакр ўз тарафдорлари кўмагида зиндандан қочади, отаси Мироншоҳ билан бирга Султониядаги хазинани қўлга киритиб, атрофида лашкар тўплайди. Кўплаб амирлар, беклар Умардан қочиб, унга келишади. Ниҳоят, 1406 йилнинг апрелида икки куч тўқнашади ва Абубакр ғалаба қозонади. Умар Мирзо Шоҳрух паноҳига келади, шу ерда 1407 йил охирида вафот этади.

Афсуски, Абубакр Мирзо ҳам Қора Юсуфни тўхтатиб қола олмайди, Қора Ўрда деб ном олган туркмонлар авлоди Озарбайжон ва Фарбий Эронни ўз тасарруфига киритади.

Бўлиниш, парчаланиш пойтахт Самарқандда ҳам тўхтамайди. Халил Султонни ҳамма баравар ҳукмдор сифатида тан олмайди.

Соҳибқирон Амир Темурга чексиз садоқатли амирлар, беклар Халил Султонга ё муҳолифатда бўлдилар, ё Шоҳрухга бориб қўшилдилар.

Фуқаролар ўртасида ҳам безовталик бошланди. Соҳибқирон Хитой юришида стратегик мақсадларни кўзлаб чегара худудларига кўчирган ҳиротликлар

(ўша «қора тоторлар») ва бошқа қавмлар ўз юртла-
рига қараб йўл олдилар. Самарқандга Сурия, Ироқ,
Туркиядан келтирилган илм-фан, санъат вакиллари,
хунармандлар, оддий кишилар ҳам ўз ватанлари аз-
мига киришдилар. Соҳибқирон Хитой чегарасидаги
Ашпара шахрига ҳоким этиб тайинлаган Оллоҳдод
ҳам ўрнини тарк этиб, мухолиф кучлар билан бир-
лашди. У Султон Ҳусайн билан ҳамкорлик қилиб,
Халил Султонга қарши жангга чиқди. Шахрисабз
яқинидаги тўқнашувда Оллоҳдод лашкарни бошлаб,
Халил Султон тарафига ўтиб олди. Ҳамма нарсадан
мосуво бўлган Султон Ҳусайн эса жонини ҳовучлаб,
Шоҳрух ҳузурига қочди ва кўп ўтмай вафот этди.

Шайх Нуриддин Туркистон ҳокими **Худойдоди Ҳусайний** билан иттифоқ тузиб, Халил Султонга кўп
бора таҳдид солди. Бу ишларидан натижа чиқмагач, у ҳам Халил Султон тарафига ўтиб кетди. Унинг тенг-
доши, жангу жадаллардаги содик ҳамроҳи Шоҳмалик эса Шоҳрух ҳузурига борди, унга садоқат билан хизмат
қилди. 1413 йили уни Шоҳрух Хоразм ноиби қилиб тайинлади. Шоҳмалик 1426 йилда ўз ажали билан ва-
фот этди. Унинг зурриёди – эвараси Муҳаммад Солиҳ (*бобоси Иброҳим Султон, отаси Нурсайд*) шоир си-
фатида адабиёт ихлосмандларига яхши таниш.

Шайх Нуриддиннинг қисмати эса бошқачароқ тугаган эди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Шоҳрух Самарқандни эгаллаганда у Халил Султон лашка-
ри сафида эди. Шоҳмалик Шайх Нуриддиннинг бу ҳаракатини кечира олмайди ва Сиғноқ қалъасида макр билан қўлга тушириб, Арғудоқ отли навкари қўли билан ўлдиради. (*«Бобурнома»да келтирили-
шича, Бобурнинг она томондан бобоси, Чигатой авлодидан бўлган Юнусхоннинг онаси Шайх Нурид-
диннинг қизи ё набираси экан.*)

Албатта, ҳаракат саҳнасида Соҳибқирон томонидан валиаҳд этиб тайинланган Пирмуҳаммаднинг фаолияти ўзгача манзара касб этади. У ҳазрат Соҳибқироннинг тўнғич фарзанди Жаҳонгир Мирзо зурриёди бўлиб, отаси вафотидан қирқ кундан сўнг туғилган эди. Бобоси уни охирги марта – Самарқандда ташкил этилган тўйда кўрганида 28 ёшга тўлган, ҳар томонлама камолга етган йигит эди. Етти йиллик айрилиқдан кейинги дийдорлашувда Пирмуҳаммад Соҳибқиронда яхши таассурот қолдирган бўлса керак. Клавихо ҳам ўша тўй асносида Пирмуҳаммаднинг хос чодирида Амир Темур мартабали меҳмонлар учун маҳсус зиёфат уюштирганини ёзадики, демак, Соҳибқирон бу набирасига алоҳида эътибор билан қараган. Уни валиаҳд этиб тайинлаганда ана шу ишонч ва унинг меросхўрлар ичида ёши катталиги (*Мироншоҳдан ташқари*) асосий омил бўлгандир.

Халил Султон таҳтни эгаллагач, қонуний валиаҳд Пирмуҳаммад тарафидан ўзига таҳдид солиниши аниқ эканини билган ва бунга пухта тайёргарлик кўргани ҳақида тарих китобларда ишоралар бор. Чунончи, у қўлидаги катта бойлиқдан фойдаланиб, Пирмуҳаммад атрофидаги етук амирлар ва бекларни ўз тарафига оғдириб (*сотиб*) олишга интилган, қўшинини заифлаштириш, бўлиб ташлаш йўлларини излаган. Нихоят, Пирмуҳаммад анча кечикиб, Самарқанд томонга қўшин тортади. Халил Султон ҳам унга қарши боради ва икки томон лашкари 1406 йил, 20 февралда Қарши атрофида тўқнашади. Жангда Пирмуҳаммад енгилади. Бундан кейин ҳам у ҳужумлар уюштиради, бироқ муваффақият қозона олмайди ва Халил Султон билан муросага боришга мажбур бўлади. Афсуски, уни энг ишонган кишиси – девон бошлиғи ва асосий маслаҳатчиси Пир Али-тоз деган шахс 1407 йил 22 февралда қатл этади.

Ҳаддидан ошган Пир Али Ҳиротга ҳам хужум қиласи, уни Шохрух енгиб, ўлдиради ва Қандаҳорни ҳам ўз мулкига қўшиб олади.

БАРҚАРОЛИКНИНГ ЎРНАТИЛИШИ

Кутилганидек, энди ҳаракат майдонида Шохрух Мирзо пайдо бўлади. У Сохибқироннинг энг суюкли зурриёди бўлиб, тоат-ибодатли, илм-фан ва санъат ҳомийси, ҳар жиҳатдан баркамол инсон эди. Шохрух Ҳирот тахтини 50 йил маҳорат билан бошқариб, Темурийларнинг энг олий тимсолини намойиш этди.

Самарқандда тартибсизликлар чегарадан чиқиб кетганини, Халил Султон шаҳарни бошқара олмай қолганини, ҳатто пойтахтни Худойдод эгаллаб олганини эшитгач, Ҳиротдан қўшин тортиб йўлга чиқди. Лашкарга Шоҳмалик етакчи эди. Шохрухнинг Амударёдан ўтган хабарини эшитгач, Худойдод юзмай тўқнашувдан қўрқди ва Халил Султонни ўзи билан олиб, Андижонга кетди. Самарқанд аҳли очик юз билан Шохрух истиқболига чиқди ва уни шодхуррамлик билан кутиб олди.

Амирзода Самарқанддаги вазиятни ўз назоратига олди, тартиб ўрнатди, падари бузруквори марқадини исломий шариат талабларига биноан ислоҳ қилиб, хотира маросимларини адо этди. Шохрух ўз пайтида хоинлик қилган Аргуншоҳ, Оллоҳдод ва Бобо Тармишни жазолади.

Шайтон хотин Шодимулкни сазойи қилдирди.

Халил Султон Андижонда туриб, Шодимулкни соғинар, унга бағишилаб қасидалар ёзарди (*шоир ҳам эди*). Соғинч, яқинлардан йироқдалиги уни чарчатди ва иложсиз, бош эгиб Самарқандга, Шохрух ҳузурига келди. Шохрух уни мамнуният билан кутиб олди, қилган ишларини юзига солмади, маҳбубаси Шо-

димулк билан яшашга ижозат берди, Рай ерларига ҳоким қилиб тайинлади. Лекин у кўп ўтмай вафот этди, Шодимулк ҳам ўз жонига қасд қилди.

Самарқандда юмушларини адо этгач, Шоҳруҳ 1409 йил ноябрда йўлга чиқиб, 24 декабрда Ҳиротга қайтиб келди. Самарқанд тахтига Муҳаммад Тарагай – Мирзо Улуғбек ҳоким этиб тайинланди. Энди бу бутунлай бошқа давр эди.

ИҚРОР

(ХОТИМА ЎРНИДА)

Мустақиллик йилларида эришилган маънавий юксалиш туфайли бобокалонимиз Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг шахси ҳам ўзгача келбат касб этди. Агар бугунги даражада туриб мулоҳаза юритсак, шўро давридаги тасаввурлар чилпарчин бўлиб, бобокалонимизнинг чинакам сиймосини энди таний бошлаганимиз маълум бўлиб қолади. Бироз орқага қайтиб фикр қилайлик.

«Заррада қуёш акс этади», деганларидек, шонли ҳаётнинг ҳар бир лаҳзаси тасаввурларимизни яна ҳам ойдинлаштириши мумкин. Хусусан, ҳазратнинг маънавий салоҳиятини яна ҳам тўликроқ ҳис қилиш учун олдин ҳам қаламга олинган мавзуга батафсилроқ қайтамиз.

Етти йиллик юриш даврида олим Валиуддин Абдураҳмон ибн Халдун Моликий Дамашқда Соҳибқирон билан узоқ вақт сұхбатларда бўлади. Ибн Халдун Шарқ тафаккур оламида энг машхур сиймолардан бўлиб, ўз даврида унга teng келадиган бошқа зот топилмасди. Яъни у Беруний, Хоразмий, Ибн Сино ва бу алломаларнинг замондошлари яшаб, дунёдан ўтган биринчи олтин давр ва **Мирзо Улуғбек билан бошланувчи иккинчи олтин давр** гача бўлган оралиқ пайтда яшаган йирик олим эди. Шунингдек, у араблар дунёсида «қозилар қозиси» деб шухрат қозонган, Ғарбу Шарқ тарихини ипидан игнасигача ўрганган ва ёзган эди. Алломанинг ўз даврида «Асабия» деб аталувчи назарияси кенг

тарқалған бўлиб, унда ватанпарварликнинг табиати, воқе бўлиши ва бошқа унсурлари мукаммал тадқик қилинган эди. Уни ҳозирги замонда ҳам ҳаракатда бўлган «Социология» фанининг асосчиси сифатида тан олишади.

Ибн Халдун тарихнинг кечиши силсиларини мантиқий таҳлил қилиб, инсоният тараққиётида етакчилик мавқеи араблар ва форслардан ўтиб, туркйларга етишганини башорат қилган эди. Худди шу фикрдан келиб чиқиб, ҳижрий 700 йилларда туркйлар оламида одамзот тарихида улкан бурилиш ясай оладиган инсон туғилганини ҳам айтиб берганди (*бу сана бобокалонимиз Амир Темур таваллуд топган йилларга тўғри келади, булар ҳақида олдинги бобларда ҳам сўз юритилди*).

Тақдир ана шу икки зотни рўбарў қиласди. (*Бу учрашув 1401 йил январининг охирларида Дамашқ яқинида рўй беради*). Подшоҳ олдида ёқимли лутфлар сўзлашни ўз бурчи, деб билган олим Соҳибқиронни олқаб, мақтов гаплар айтади. Ҳазратни улуғ подшоҳлар – Хусрав, Қайсар, Искандар, Бухтаннасар (*Валтасар*) билан тенг қўйиб таърифлайди. Шунда Амир Темур Бухтаннасарга эътиroz билдириб, уни улуғ подшоҳлар қаторига қўшиш тўғри эмаслигини қайд этади. Фикрини исботлаш учун далил келтириб, Аҳамонийлардан бўлган Форс ҳукмдори Кир бостириб кирганда, Бобил давлатининг подшоси сифатида Бухтаннасар душманга қарши курашиш ўрнига қалъага қочиб яширганини, қўрқоқ ҳукмдорни эса улуғ подшоҳлар қаторига қўшиб бўлмаслигини билдиради. Бу ҳақда Таврот ривоятларида ҳикоя қилинганини айтади. Аксинча, Бобил ҳукмдорларидан Навуходонасар II мамлакат ободлиги, ҳудудларни кенгайтириш ва бошқа ижобий ўзгаришлар борасида кўп иш қилганини таъкидлайди.

– Тарихчилар аксарият бу икки шахсни адаштириб келадилар, – дейди Соҳибқирон, – улуғ подшоҳлар қаторида туришга Навуходонаасар II кўпроқ лойикдир.

Ўз илмий салоҳиятига ишонган Ибн Халдун Бухтаннаасарни ёқлаб, турли мисолларни баён қиласди, ҳатто солномаларни ёзишда бенуқсон ҳисобланган Ат-Табарийдан далиллар келтирганда ҳам Соҳибқирон ўз фикрида қолади.

Хўш, бу мунозарада ким ҳақ эди: умрини тарих илмига бағишилаган алломами ёки шўро замонида ёмонотлик қилинган жаҳонгирми? Эндиликда бу саволга аниқ жавоб бериш имкони бор, чунки тараққиётнинг ҳозирги босқичида тарихда ўтган бир одамнинг шахсига баҳо бериш қулоқни ушлаб кўрсатишдек гап.

Қомуслардан шундай маълумотларни ўқиймиз.

Навуходонаасар II (*ҳаёт йиллари – эрамиздан олдинги 604–562/61 йиллар*) Бобил подшоҳларидан бўлиб, тахтни отаси Набопаласардан қабул қилиб олгач, мамлакат қудратини юксалтириш учун жадал киришди ва бунга эришди ҳам. Кейинчалик у Миср, Сурия, Финикия, Фаластин ва Қуддусни ҳам босиб олиб, катта давлат тузди. Ободончилик ишларига жиддий эътибор берди. Дунёдаги етти мўъжизанинг бири сифатида тилга олинадиган муаллақ Семира-мида боғлари унинг даврида бунёд этилди.

Бухтаннаасар (*Валтасар*) ҳам (*вафоти – эрамиздан олдинги 538 йил*) Бобилнинг сўнгги подшоси Набониднинг ўғли бўлиб, ҳақиқатан форслар бостириб кирганда қалъа ичига кириб яширинади ва ҳарбий лашкарбоши Угбару томонидан ўлдирилади. Инжилда бу воқеалар нақл қилинган. Валтасар Белшарусура деган ном билан тилга олинади, ўлимининг башорат қилингани, уни Горбий ўлдиргани айтилади ва Дани-

ил пайғамбар китобида «Валтасарлар базми» ҳикояси келтирилади.

Маълум бўладики, Ибн Халдун билан мунозара-да ҳақиқат Соҳибқирон Амир Темур тарафида экан. Мана шу кичкина унсурнинг ўзиёқ бобокалонимиз заковатининг нақадар буюклигидан далолат бериб турибди.

Орадан етти асрга яқин вақт ўтди. Инсоният бу даврда мислсиз кашфиётлар қилди: янги моддалар яратилди, космосга парвоз, ойга қўниш, радио, телевизор, компьютер, интернет... Хуллас, XXI аср одамини унча-бунча нарса билан қойил қолдириб бўлмайди. Таассуфки, ана шундай мислсиз ихтиrolар даврида ҳам фахрли аждодимиз Амир Темур ҳазратлари амалга оширган ишлар, ул зотнинг «мўъжиза»лари инсониятни ҳамон ҳайратга солиб келмокда. Бунга Соҳибқироннинг 660 йиллик тўйлари муносабати билан 1996 йилда ўтказилган халқаро илмий анжуман ишини кузатиб яна бир марта иқрор бўлган эдик....

Минбарга АҚШдаги Атлантик кенгаши халқаро хавфсизлик дастурининг ўша йиллардаги директори генерал, бунинг устига профессор Ричард Нельсон таклиф килинади. Баланд бўйли (*менимча, у иштирокчиларнинг энг дарози эди*), қўрошиндан қуйилгандек қотма гавдали меҳмон микрофонга яқинлашади ва худди қўшинга буйруқ бераётгандек шаҳдам овоз билан ўз тилида лутф қиласида, пошналарини уриштириб, қўлини чаккасига олиб боради. Таржимон унинг гапларини ўгиради:

– Мен – ҳарбийман. Мен Буюк Темур қархисида салют беришни ўз бурчим, деб биламан.

Зал қалқиб кетади. Нотик сўзини бошлайди. «Темур ҳарбий стратег ва геополитик сифатида. Замонавий талқин» деб номланган бу маърузада муаллиф бобокалонимизга нисбатан шундай меҳр билан га-

пирдики, унинг ҳар бир сўзини ҳаяжонсиз тинглаб бўлмасди. Чунки замонавий ҳарбий мутахассис сифатида Амир Темур эришган мислсиз ғалабаларни таҳлил қиласар экан, Соҳибқироннинг жанговар санъатини бор овоз билан улуғлади, ул зотни «тенги йўқ ҳарбий саркарда» деб атади.

Бобомиз қўллаган минглаб муҳораба унсурларидан бири ҳақида тўхталиб, шундай деди: «Темур қулай позицияни эгаллаган минг жангчи ноқулай жойлаштирилган ўн минг жангчидан кучли, деб хисоблаган». Ёки «Жанг майдони унинг учун назорат эмас, ҳаракат майдони эди. Темур ички туйғу билан агар 70 ёшдан ошса ва Хитой юришида ғалаба қозонса, Уралдан Тинч океанигача бўлган минтақанинг ягона ҳукмдори бўлишини сезган эди. Голиблик – Темур стратегиясининг ўзаги бўлган» сингари эътирофларни генерал ички бир шавқ билан ирод этди. Шунингдек, бобокалонимизни Чингизхон билан таққослар экан, «Темур Чингизхондан фарқ қилиб, юришларига чаққонликка асосланган режалар тузувчи мавҳум стратег эмас, балки ўзининг ғалабага бўлган ишончини мавҳум режаларга омухта қила олган фаол, ҳақиқий стратег эди», деб хулоса қилади.

Ҳазрат Соҳибқирон яшаган даврдаги дунё цивилизациясини таҳлил қилиб, Ричард Нельсон буюк давлат арбобининг тараққиётнинг турли босқичлари – бир қисми кўчманчи, яна ярим ўтрок, шаҳар маданияти ҳам бор бўлган, турли миллат ва динга мансуб улкан ҳудудда ягона маданиятнинг барпо қила олганига чинакам ҳайратини изҳор этади: «Темур ягона империя маданиятини зўрлаб тикиштирмади, балки турли маданиятлар ўзаро тъсири ва киришиб кетишига йўл очиб бериб, ҳозиргача амал қилиб келаётган «Евросиё сулхи» ғоясини стратегик жиҳатдан шах-

сан асослаб берди. Бу билан у инсоният тараққиёти ибтидосидан бери амалда бўлган «цивилизациялар зиддияти» деган қарашга биринчи бўлиб зарба берди...» Шу тарзда америкалик ҳарбий тадқиқотчи бобокалонимиз ҳаётининг ҳали кўпчиликка унча таниш бўлмаган қирралари ҳақида тўлиб-тошиб, самимий нутқ сўзлади.

Маъруза поёнига етгач, сомеъларга тикилиб қаради, ярим қадам тисарилиб, яна шахдам овозда нималар деди-да, пошналарини уриштириб, кўлини чаккасига қўйди. Жаноб Нельсон буюк аждодимиз олдида яна бир марта ҳурматини бажо этиб, гулдурос қарсаклар кузатувида минбарни тарк этди. Океан ортидан ташриф буюрган ҳурматли меҳмоннинг Соҳибқирон юртида, унинг авлодлари ҳузурида ўзини бундай тутишини кучли ҳаяжон, ички ҳурмат туфайли, деб тушундик. Юксак маълумотли америкалик жанобнинг эса унча-бунча нарсадан ҳаяжонланмаслиги тайин.

Анжуманда дунёning энг йирик 27 мамлакатидан машҳур олимлар ташриф буюрганди (*тасодифни қарангки, бу рақам Соҳибқирон байроғи остида бирлашган ўлкалар сонига тенг*). Бизнингча, бунақаси бўлмагандир. Боз устига изҳор қилинган меҳрни айтмайсизми?!

Сўз Германиядан келган Трпер университетининг профессори Клаус Пандерга берилади. Мехмон маърузасининг сарлавҳасиёқ у нима демоқчи бўлганини айтиб турибди: «Амир Темур ва унинг месроси: фақат Ўзбекистон учун муаммо эмас». Жаноб Пандер ўзи юртида тузиб эълон қилган «Марказий Осиё» йўлкўрсаткичи Амир Темур ватанида яшовчи халқлар маданиятини дунёга тарғиб қилишга хизмат кўрсатаётганидан қувончини яширмади. Маърузасида бобокалон ҳаётининг шонли қирралари

устида тўхталар экан, у давр бутун инсониятнинг улуғ кунлари эканини, Амир Темур дунёвий муаммоларни бартараф этиш учун ғойибдан юборилган куч бўлганини очиқ тан олди. Фикрини давом эттириб, ўз майлларини шу тарзда ифодалади: «Ер юзида экологик танглик юзага келган, миллатлар ўртасида низолар кучайиб, ишлаб чиқариш самардорлиги муттасил пасайиб бораётган ҳозирги шароитда Амир Темур бўлганда, барча муаммоларга ечим топарди»...

Рости, ўшанда бундай эътирофлар жуда кўп айтилганди. Ҳароратли лутфлар нуроний алломалар, назокатли хонимлар, шу мероснинг ворислари томонидан қайта-қайта такрорланганди. Буларнинг барчаси Амир Темур ҳазратларининг XX асрдаги икрори эди.

Ўшанда, илмий анжуманда нутқ сўзлаган **Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов** Амир Темур даври ва буюк тарихий шахс маънавий меросининг ҳозирги замондаги аҳамияти хусусида ёрқин фикрлар изҳор этганди. Тўла ҳукуқ билан айтилган «Амир Темур фахримиз, ғуруримиз» деган сўзлар халқимиз қалбидаги асрий орзуларнинг, меҳрнинг ифодаси каби янгради. Эндиликда шарафли аждодимизнинг муборак номи, ҳаётий фаолияти алоҳида шахс тушунчаси доирасидан чиқиб, бутун халқнинг, миллатнинг рамзига айланиб кетди. «...Кимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолат-парварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса... Амир Темур сиймосини эслаши керак» деган сўзлар бизнинг маънавиятимизда қарор топаётган ўтмиш билан келажакнинг узвийлиги, халқимизнинг буюклика дахлдорлиги, истиқлолимизнинг моҳияти ва эр-

танги кунимизнинг қиёфасига шаҳодатнома бўлиб қолаверади.

... Вактнинг тез ўтишини қарангки, бобокалонимизнинг 660 ёшини нишонлаганимизга ҳам қарийб йигирма йил бўлибди. Бироқ миллатнинг ўзини қайта тасдиқлаши наҳорида зохир бўлган ифтихорнинг оҳори юз йиллар ўтса ҳам жозибасини йўқотмайди. Бундан кейин ҳам ер юзидаги энг сўнгги маърифатли одам қолгунча ҳазрат Соҳибқироннинг 670, 770, 1000 ва ундан кўп ёшини нишонлайверади. Ўшанда ҳам бу оҳанраболи куч муҳлисларини ўзига мафтун этаверади. Эҳтимол, Буюк Темур шахсининг бетакрорлиги, сирлилиги, тенгсизлиги ҳам шундадир.

2004 йил, февраль-сентябрь.

(2014 йил декабрда қўшимчалар киритилди)

САФАРНОМАЛАР

1. Тошкент – Шаҳрисабз
(Қалъаи шерон дараси)
2. Тошкент – Ўтрор

ЧИНОР КУНЛАР

(«Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» сафар,
1-босқич, 1991 йил, 1–20 август)

Тошкент. Жўнаш

Зулмат ортидан ёруғлик келиши – қонуний, шубҳасиз, бу сафарги тонг ҳам ҳеч кимни ажаблантирамади. Албатта, қатъий белгилаб қўйганимдек, нонушта қилдим ва тарангликдан ёрилай деб турган кичкина сафар халтамни ортмоқлаб йўлга тушдим. Ҳар куни сумкачамни ўйнатганча уйдан чиқардим. Бугун эса... Ҳовлига тушишим билан баҳри-дилим очилиб, гўддайиб кетдим, гўё улкан вазифани адо этишга кетаётгандек эдим. Троллейбусда ҳам анча сирли туюлган бўлсам керак, тўладан келган, қўнғирсоч жувон қизиқиб гап қўшди, сухбатимиз қўр олиб, метрогача чакагимиз тинмади. Унга экспедицияга, 20 кунга кетаётганимни ҳам айтиб ўтдим.

Матбуот саройи олдида хийла одам тўпланган, қоплар, сандиқлар ҳам бор. Ҳамроҳларимни гирашира танийман. Келишилганидек, телевидение мухбири Садриддин кутиб турган экан. Бу ҳақда билардим.

Микрофонга қараб анча каловландим, чунки ҳаяжонланаётганим аниқ эди, охирида ўзимни босиб олиб, вазифалар ҳақида пухта гапирдим. Йўлга тушиш тадориги бир оз чўзилди, айтмоқчи, ҳали автобусимиз ҳам етиб келмабди.

Қисқагина кузатиш маросими бўлди. Унда республика ёшлар ташкилотининг саркотиби, фахрий журналист, машхур шоир ваъз айтиб, сафар-

га муваффақият тилади. Автобус ҳам тайёр. Кино, фото, видео аппаратлар ишлатилмоқда. Суратчи юк кўтариб олган сайёхдан кузатувчи билан қучоқлашиб, рўзнома учун маҳсус суратга тушишни илтимос қилди. Қиёфа жиддий, бир оз маъюс бўлса ҳам майли, ахир... қайтиб келмаслик-да мумкин. Ўриндикларига яшил ниқоб қопланган автобус лиц тўлди, орқада шифт бўйи қилиб кўрпа-тўшаклар тахланган, салонда озиқ-овқатлар, плёнкалар ва бошқа лаш-лушлар жойлашган яшиклар, қоллар.

Зангиотагача ҳамроҳ бўлиб бораётган кузатувчилар ҳам бор. Руставели кўчаси билан шаҳардан чиқиб кетдик.

Шундай қилиб, сафар бошланди. Унинг қандай давом этиши, тугаши ҳақида бирор нарса дейиш қийин. Ҳозир бу ҳақда ўйлаётганим ҳам йўқ. Деярли бир йил шу ғоя билан яшадим. Мавриди келиб, бу ҳақда бош қотирсан, ҳозиргидан баттар саросимага тушиб қолардим. Биринчи мақолани таскин бўлар, деб тез ва шавқ билан ёздим. Уни тайёр ҳолида анча олиб юрдим, негаки, бирор муҳаррирнинг илтифот или қабул қилишига ишонмасдим. Катта ҳамкаслар билан маслаҳатлашдим, ниҳоят, ноябрь ойида уни Амирқулга (*у ёшлар газетасининг ижодкорлар билан ишлаш бўлимида хизмат қиларди*) топширдим. Мақолага «Амир Темур излари бўйлаб ёшлар юриши ўтказилса, йўл оғир бўладими?» дея узун сарлавҳа қўйгандим. У таҳририят папкасида узоқ туриб қолди. Бу орада йил охирлаб борар, янги режалар тузилаётган эди. Ўртоқлар билан маслаҳатлашиб, хайрли ишни янги йилдан бошлашга қарор қилдик. Муваффақиятдан умид кам эса-да, нима бўлганда ҳам мақоланинг чиқишини жуда истардим. Унинг сарлавҳаси бир оз ўзгариб босилди. (*Куйида ўша мақола айнан келтирилади*).

СОХИБКИРОН ЎТТАН ЙЎЛЛАР БЎЙЛАБ

ёшлар юриши уюштирилса, сафар оғир бўладими?

Биз мустамлака азобларидан қутулиб, ўзлигимизни бир оз англаш сари интилаяпмиз. Гёё улкан чархпалакни тинимсиз айлантиришга маҳкум этилган банди арқонлардан халос бўлиб, нафас ростладида, деярли илк бор: «Ўзи, менинг аждодим ким эди? Наҳот улар ҳам бойнинг ариғига сув тортиш билан машғул бўлиб, дунёдан ўтган бўлса?!» дея мулоҳаза қилаётгандек бўляпти. Гарчи амалий иш гапдан кам бўлса-да, шунисига ҳам шукр қиласан, киши. Ахир кечагина қўлларга эмас, тил-забонларга ҳам кишан солинган эди-ку. Бундай рўшнолик рағбат уйғотади.

Ҳалқимиз ўтмиши, пурвиқор боболаримиз билан қанчалик фахрланмайлик, биз уларга лойиқ бўлмасак, бу хуфиёна ифтихор мушукнинг «Биз ҳам йўлбарслар авлодиданмиз» қабилидаги мақтанчоқлигига ўхшаб қолади. Миллатдошларимизнинг ўзлигини таниш учун қилган амалий иши шу бўлдики, биз боболаримиз қалам сурган алфавитни ўргана бошладик. Билмадим, ҳазрат Алишер Навоийни қачон тўлиқ ўқиймиз? Ёки улут Абдулла Қодирий тилсимоти қачон ҳар бир ўзбекка тўла етиб боради?

Жумладан, Амир Темур ҳақида чўчиб, қимтиниб гапира бошлишди. Таърифлаганда эса «мураккаб шахс», «Ўрта Осиё тарихида ўчмас из қолдирган» каби ҳаммабоп сифатлашлар ишлатилмоқда. Ҳолбуки, жаҳон афкор оммасининг эътироф этишича, Амир Темур буюк шахс, у дунё ҳалқлари тарихининг даврлар қуюни маҳв эта олмайдиган ўлмас қояларидандир. Бизлар Темурга ватандошлигимиз билан ҳар қанча фахрлансак арзиди. Бироқ ҳозиргача бу «фахр» буюк жаҳонгирнинг руҳини безовта қилиш – унинг қабрини очишдан нарига ўтгани йўқ, аксинча, уялмай-нетмай

«мустабид феодал», «қонхўр» каби лаънатлар осиб келинди, ҳатто уни «ўзбекларга дахли йўқ» дегувчи пўк олимлар ҳам топилди.

Майли, ҳар кимнинг билгани ўзига. Мен Амир Темур номини қадрловчи кишиларни амалий ҳаракатга таклиф этмоқчиман. Мальумки, Темурнинг ўсмирилик йиллари, Мовароуннахр тахтини эгаллашгача бўлган ҳаёти жангу жадалларга, кескин воқеаларга бой бўлган. Ҳаёти турли тарзда кечган. Гоҳ кичик-кичик тўдаларга қўшилиб, тоғ-тошларни кезган, гоҳ қурол ва лашкар тўплаш илинжида тўқнашувларга борган. Бу воқеаларнинг асосий қисми Шаҳрисабз атрофларида, Ҳисор тоғ тизмали-ри орасида бўлиб ўтган. Ҳозир ҳам бу жойларда ўша суронли йилларни эслатиб турувчи обидаларнинг вайроналари сақланиб қолган, тепаликлар, ғорлар, сой-дарёлар воқеа иштирокчилари (*хусусан, Амир Темур*) номи билан аталади. Халқ орасида тўқилган қўшиқлар, афсоналар тилдан-тилга ўтиб, ҳамон айтилиб келинади. Ҳуллас, йиллар хотираси худди увол бўлган тупроқ каби сочилиб ётибди. Орзу қиласманки, бир нуфузли экспедиция уюштирилиб, Амир Темур излари бўйлаб юриш ўtkазилса-да, унинг материаллари жамоатчиликка эълон қилинса, анча савоб иш бўларди.

Ўзимча, экспедицияни ташкил этиш тартиблари, фаолият жараёни, тақдирини ҳам ўйлаб қўйганман. Уни тузишга ҳозирдан киришиш мумкин ва экспедиция 1991 йилнинг июнь-июль ойларида ўз фаолиятини амалга оширади. Аввало, унинг ҳомийси маълум бўлиши керак. Мен бу шарафга Ўзбекистон Фанлар академияси тарих институти, Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, жумҳурият ёшлар ташкилоти ва газетасини лойик кўрардим.

Экспедиция қатнашчилари таркибида тарихчилар, фольклоршунослар, тилшунослар, географлар, этнографлар, ўсимликишунослар, археологлардан ташқари журналистлар, фотографлар бўлгани маъқул. Иштирокчилар конкурс асосида танлаб олиниди. Менинг тахминимча, юриш маршрути текисликдан ташқари қирлар, тоғлардан ҳам ўтади. Асосан яёв ёки отда (*эшакда*) юрилади. Иштирок этувчилар шунга тайёр бўлишлари керак. Албатта, ҳар бир соҳа кишисининг қиласиган иши маълум. Мақсад – қайси худуддан ўтилса, ўша ернинг ҳар томонлама мукаммал манзарасини акс эттиришдир. Шунингдек, ўша жойлардаги одамларнинг бугунги ҳаёти ҳам диққат-эътиборда бўлади.

Юриш қатнашчилари икки гурухга бўлиниб ҳаракат қиласиган ва бир нуқтада учрашиб, бир-бирларининг изидан қайтадилар (*йўлни алмаштирадилар*). Ҳар бир гуруҳда 10 – 13 киши бўлгани маъқул.

Экспедиция қуйидаги манзиллар бўйлаб ҳаракат қиласиган мақсадга мувофиқ. Тошкентдан бир кунда йўлга чиқилгач, икки гурухга бўлиниб, Самарқанд ва Қарши тарафга ажralадилар.

Самарқанд гуруҳи Амир Темур қабрини зиёрат қилиб, Шаҳрисабзга ўтади, Темур ва Темурийлар билан боғлиқ меъморлик ёдгорликларини кузатади, одамлар билан сұхбатлашади. Яккабоғ туманидаги Хўжаилғор, Чироқчидаги Тарагай қишлоқларида бўлади, маълумки, бу қишлоқлар Темур ва аждодлари туғилган қутлут жойлар сифатида эътироф этилади. Чироқчи туманидаги Лангар қишлоғи, унинг яқинидаги Амир Темур ғори ҳам эътиборда бўлади. Бу жойлардаги юмушлар битгач, Яккабоғ қишлоғига ўтилади, ундан Самоқ қишлоғи орқали Ҳайдарбулук, Сувлисой, Тоғтор, Калтакўл аҳоли манзилларидан

ўтиб, тоғлар орасидаги Тошқўрғон қишлоғига йўл олиниади...

Карши гуруҳи Ғузор шаҳри орқали ўтиб Қамаши туманидаги Қизилтепа аҳоли пунктидан Лангар қишлоғига боради. Йўлда Темурийларга дахлдор Бобуртепани, Ўғлонжон ота зиёратгоҳини кўради, одамлардан ҳикоя ва афсоналар ёзиб олади. Шундан сўнг Дехқонобод туманидаги Ойбек номли давлат ҳўжалиги ҳудудидаги ўурумқишлоққа томон йўлга тушади, ундан ўтиб, Тўрқа довони орқали Ҳисор тизмаларининг Бобурчи чўққиси этагидаги Амир Темур горига йўл олади.

Самарқанд гуруҳи ҳам ғорга томон йўлни давом эттиради. Улар Тошқўрғон қишлоғидан ўтадилар. Бу қишлоқ ҳақида алоҳида тўхталишга тўғри келади. Ҳар иккала гуруҳ ана шу ерда, яъни ғор ҳудудида бир кунда учрашади.

Денгиз сатҳидан 2,5–3 минг метр юксакликда жойлашган Тошқўрғон қишлоғи одатдан ташқари ҳавоси ва зилол суви билан ажralиб туради. Инқилобгача учта масжид бўлган.

Шўро даврида бирини бузиб мактаб қуришган, иккитаси ҳамон бор. Бўёқлари унниқмай, ўз чиройини сақлаб турибди, арча дараҳтидан тикланган. Бу қишлоқ шу ўрамдаги Зармас, Вори, Қизилтом, Эгрисув каби аҳоли пунктларининг маркази бўлиб келган, иқтидорли кишилари Бухоро мадрасаларида таҳсил олган.. Қишлоқ атрофида кўплаб пирлар, азиз-авлиёларнинг қабри бор. Доимий электр токи йўқ. Фақат 2–3 ой машина қатнови бўлади. Қишлоқ билан Амир Темур қори орасидаги йўлда машҳур динозавр излари сақланган қоя бор (*маҳаллий аҳоли тилида «Дулдулнинг изи» деб юритиларди*), у жаҳон аҳамиятига эга. Аҳолиси бундан 15 йил олдин Касби туманидаги «Ғалаба» хўжалигига чўлни ўзлаштириш

баҳонаси билан кўчирилган ва қишлоқ текислаб ташланган. Айни кунда 3 минг нуфусли қишлоқда 2 мачит, 10–15 хўжалик уйлари қўнқайиб турибди. Экспедиция қатнашчилари тараққиётнинг бу қурбонини ҳам кўришлари мумкин.

Ўкувчилик йилларида ва ундан кейин бир неча марта Амир Темурғорига саёҳатга борганман. Боришида кўзингиз табиатнинг мислсиз гўзаллигига тўяди. Илонизи сўқмоқ йўллар, чулдираб қўшиқ куйловчи чашмалар, уфққа ўқталган чўққилар. Яна атрофда гулларнинг ифори-ю, қушлар чуғури... (*Таърифлаш қийин, фақат кўриш керак*). Форга яёв ёки от (*эшак*) да бориш мумкин. Шунда ҳам тоғ сакиртмалари-ю, тубсиз зовлар лабидан ўтишда чўчимаслик керак. Дулдулнинг изидан ўтгач, Fўлмараша (*уни «Қалъа» ҳам деб аташади*) дарасига тушилади. Шотидан чиқиб, бандаргоҳ орқали Қалъаи шеронга кирилади. Дарё бўйлаб кетилади. Йўлда арча (*4–5 хил*), ирғай, учқат, падбара каби дарахтларга, балдирғон, чукри, таран (*татарон*) каби ўсимликларга дуч келиш мумкин. Қалъаи шерон шундай жойки, агар бандаргоҳга соқчи қўйилса, бирон жойдан кириб ҳам, чиқиб ҳам бўлмайди. Борган сари кенгайиб боради. Тўри худди пичоқ билан кесилгандек минг метрлар баландликдаги тик қоялар билан ўралган. Фор кунчикишга қараб кетишда, дарёнинг чап тарафида. Бу ерда сиз ўзингизни чинакам табиат музейига тушиб қолгандек ҳис қиласиз. Қанчалаб ажойиботлар. Шулардан иккитаси – Ҳўқиз бурун ва Байтал думи шаршараларини эслаш кифоя.

Форга тахминан бир километрлар қолганда тик қоядан 150–200 метрлар чамаси тепадан иккита қувурдан чиққандек икки тарнов сув отилиб чиқиб ётибди. У ерга тушгунча сочилиб, қуёшда товланиб мислсиз гўзаллик кашф қиласи.

жудингизга ором бағишлиади. Энтикиб-энтикиб нафас оласиз. Үндан ҳам юқоридан, күз илғамас жойдан бир оқим бўйлаб сув ёмғирдек сочилиб-сочилиб келади. Бу – Байтал думи шаршараси. Тепага соатлаб қараб турсангиз ҳам чарчамайсиз.

Форга дарё томондан 60 градусдан кам бўлмаган ўрлиқдан чиқиб борилади. Йўл чағир майда тошли, юриш осон эмас. Чарчоқларингиз форга етиб боргач, бутунлай унутилади. Бу табаррук масканни дунёнинг тури шаҳарларидан ҳар хил мақсадларда келиб кўриб кетишган, лекин қадам-бақадам ўрганилмаган. Манбаларда 616 метр, деб кўрсатилган. Одамлар нақл қилишича, үндан кетган киши Самарқанддан чиқар эмиш. Форни шартли равища икки қисмгабўлганлар – Отхона ва Асосий қисм. Энг катта жойда одимловчи экскаватор бемалол жойлашади, энг тор жойидан эса ўртacha семизликдаги одам аранг эмаклаб ўтади. Жуда қоронғи (*ҳатто қўлингизни кўрмайсиз*), ичи нам, тор издан юрилади. Баъзи залларда чироқ нурида сталактит-сталакмитлар подшо саройидагидек товланади. Тўрида кўл бор, унга шовуллаб сув қуиилиб туради, бироқ сатҳи кўтарилмайди. Бир марта борганимизда кўл бутунлай қуриб қолган экан. Бошқа сафар эса кўлдан ҳам ўтишга муваффақ бўлганмиз. Унинг ўнг тарафидан кечиб ўтдик-да, тор йўлакдан ёнлаб 15 метрлар юрдик. Кейин кенг залга чиқиб қолдик. Унинг тўрида худди кўлда текислангандек улкан тош супа бор эди. Юқори тубсиз баландлик бўлиб, бўшликлар (*балки йўлакнинг давоми*) кўзга ташланарди. Уларга нарвонсиз чиқиб бўлмасди.

Бу ердаги ҳар бир тош, ҳар бир қадам тилсим. Үнда Амир Темур бўлгани, балки узоқ макон кургани шубҳасиз, чунки кириш жойидаги ғорнинг оғзида узунлиги 20–25 метр, баландлиги 5–6 метр чамасида тош териб супа ясашган. Тошлар ғишт сингари жуда

силлиқ терилган ва орасига бакувват ёғочлар ташланыб, мустаҳкамланган...

Экспедиция қатнашчилари ана шу улкан супа устида учрашадилар, бир ёки иккى кечә тунаб, атрофни кузатадилар. Шунингдек, ўз сафарлари таассуротлари билан ўртоқлашадилар, баъзи ҳал қилинмаган масалаларни келишадилар-да, биринчи гурух иккинчи гурухнинг йўли билан (*ва аксинча*) экспедицияни давом эттирадилар. Қайта учрашув Тошкентда бўлади.

Тошкент-Тошқўрғон маршрути бўйлаб ўтказиладиган бу экспедицияга пухта тайёргарлик кўриш керак. Аввало, юриш ўтадиган йўл атрофлича ўрганилиши, ҳар кунги ҳаракат миқёси (*неча километр йўл босилади, қаерда туналади каби масалалар*) аник белгилаб олиниши лозим. Юришни маҳсус штаб кузатиб боради, керакли ёрдам уюштирилади. Штаб билан юриш қатнашчилари ўртасида радиоалоқаси йўлга қўйилса, яна ҳам яхши бўлади. Бу сафар бошдан-охир, кунма-кун газетада ёритиб борилади.

Ташкилий ишларнинг асосий қисми экспедиция ўтадиган ноҳиялар, қишлоқлар, хўжаликлар билан кўпгина масалаларни ҳал қилиб олишга қаратилади. Албатта, бу хайрли сафар қатнашчилари ҳамма жойда илиқ кутиб олиниши, уларнинг самарали ишлашлари учун шароит яратиб берилиши, қатнашчилар билан ўқув юртларида, хўжаликларда, жамоат жойларида учрашувлар ташкил этилиши керак. Ундан жуда катта миқёсли тарғибот-ташвиқот ишлари олиб боришда фойдаланиш кўзда тутилади. Бу борада Қашқадарё вилоят раҳбарияти, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Қамаши, Ғузор, Чироқчи туманлари ёшлар ташкилотлари ташаббускор бўладилар, деган умиддаман.

Ўзаро мuloқotларда, гулхан атрофидаги сұхбатларда, яёв, отда ёки эшакда кезишларда буюк ғоялар туғилиб қолса, ажаб әмас.

Хуллас, бу юришнинг салмоғи ҳақида олдиндан бирор нарса дейиш қийин. Энг асосийси, биз бобомиз рухини шод қилган, Ватанни яна бир карра хис этган бўлармилик?!

P.S. Азиз муштариylар! Дунёning тақдирини ўзгартирадиган улуғ ва аксинча таъсири қарийб сезиларсиз бўлган мўъжаз ғоя ҳам дастлаб фикр сифатида бир инсон хаёлида туғилади. Унинг умум фикрига айланиши учун жуда кўп нарса лозим. Шу маънода сиз юқорида изҳор этилганларга қандай муносабат билдирасиз? Унинг мақсади, мазмунини бойитиш учун қандай таклифлар киритасиз? Умуман, Амир Темур қадамжолари бўйлаб сафар уюштирилишига муносабатингиз ижобийми?

Сизнинг ушбу саволларга жавобларингиз мухим роль ўйнашини таъкидламоқчимиз. Тарихимизга бефарқ бўлмаган жонкуяр муштариylардан таклиф ва мuloқazалар кутиб қоламиз.

Туркистон». 1991 йил, 4 январь

* * *

Мурожаат изсиз кетмади, кўплаб хатлар келди. Умид кўзлари ҳам мактубларга тикилгандек эди. Шунингдек, буюк Темур шахси кўплаб олимлар, адиларни ҳам қизиқтириб юргани сир әмасди. Жумладан, йирик назариётчи олим, профессор Очил Тоғай Соҳибқирон ҳақидаги асарлардан шавқ билан таржималар қилган, бадиий эссе ёзиш учун далиллар тўплаб юрганидан хабарим бор эди. Албатта, устозга рўзнома бошлаган ташаббус маълум эди ва уни сидқидилдан кўллаб-куватлаганди.

Мен ул зотга муштарийларнинг хатларини кўрсатдим, уларда билдирган эзгу тилакларни маълум қилдим ҳамда ўз муносабатларини билдириб, бирор нарса ёзиб беришларини сўрадим. Илтимосимни бажонидил қабул қилиб, мақола ёздилар.

Сир-синоатларга тўла дунёning ишларини қаранг-ки, «Олтин дараҳт» устознинг ҳаётлик даврларида ёруғлик юзини кўрган энг сўнгги битиклари бўлиб қолди (*марҳумларни худо раҳмат қилсин*).

ОЛТИН ДАРАХТ

Очил ТОФАЙ,
филология фанлари доктори,
профессор

Амир Темур тарихда шу қадар нодир, бебаҳо маънавий хазинаки, бу хазина узоқ вақт эл кўзидан пинҳон тутилиб, қоралаб келинди. Амир Темур фақат Ўрта Осиёга, мусулмон оламига, туркий халқларга мансуб эмас, жаҳоншумул шахсадир.

Амир Темурни хуш кўрмаган, унинг рақибларидан бўлган замондоши Ибн Арабшоҳ (1388–1450) ҳам буюклигига тан бериб, шундай тавсифлайди: «Темур бамисоли қадимий паҳлавон авлодларидан бўлиб, узун бўйли, тик қоматли, кенг пешонали, катта бошли, ғоят кучли ва салобатли, бўлалик, ранги оқу қизил, лекин доғсиз, буғдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол... Икки кўзи бамисоли шам бўлса-да, шодлиги билинmas, йўғон овозли эди. У ўлимдан кўрқмас, ёши саксонга бориб қолган бўлса-да, бадани тўла ва пишиқ, худди курч тош мисоли қаттиқ эди. У бўлиб ўтган ишга азият чекмас ва ўзи эришган ютуқдан шодланмас эди... Темур тенги йўқ феъл-атворли, чукур мулоҳазали бўлиб,

тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва унинг тадбири тоғига на текислигу на ғадир-будир орқали йўл то-пиларди (*яъни бепоён мушоҳада ва тафаккурга эга шахс эди*) ... У фикрини пешлаш мақсадида муттасил шатранж (*шахмат*) ўйнарди».

(*Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур ҳақидаги «Тақдир ажойиботлари» номли уишибу йирик ва мурракаб асарини истеъододли олим Убайдулла Уватов муваффақиятли таржима қилган*).

Амир Темур тарихда катта бир давр яратган шахс. Бу даврда ҳалқ ҳаёти ва ўлка тараққиёти учун зарур бўлган барча иқтисодий, сиёсий, маданий, илмий-техник ва ҳарбий масалаларнинг қарортопиши, ривожи, бу соҳаларга доир янгиликлар, кашфиётлар унинг номи билан боғланган. Ўрта Осиёда мадраса таълими Хасрларда пайдо бўлган, аммо унинг ҳақиқий мукаммал ривожи Амир Темур даврига тўғри келади, бაъзи манбаларда уни Шарқда олий таълимнинг асосчиси, деб атайдилар. Амир Темурнинг ҳарбий назария ва амалиёт соҳасидаги кашфиётларининг ўзи бир дорулфунундир. Москвадаги олий ҳарбий илмгоҳда, билишимча, шу ҳақда маҳсус курс ўқитилади. Унинг ҳарбий тажрибаси бошқа хорижий олий ҳарбий илмгоҳларда ҳам ўқитилиши шубҳасизdir.

Амир Темур даври Мовароуннаҳр, яъни Ўрта Осиё, Туркистон ўлкаси иқтисодий ҳаётида мисли кўрилмаган мўъжизадир. Испан элчisi Руи Гонсалес де Клавихонинг далолат беришича, XV аср бошлирида Темур пойтахти Самарқандда шу қадар мўл-кўлчилик эдики, ҳатто думбаси ярим пуд (*3-10 кило*) келадиган қўйларнинг бир жуфти бир дукат (*тахминан уч сўмлик тилло пул*) турар эди.

Мен Клавихонинг «Амир Темур саройига саёҳат» китобини бундан 110 йил муқаддам чоп этилган нусхасидан ўзбек тилига таржима қилиш натижасида

улуг бобомиз сиймосини яна бир бор кашф этдим. Овруполик дипломат денгизу дарёлар, қуруқликлар, тоғу тошлар оша ўн беш ой йўл юриб (*1403–1404 йиллар*), буюк Темур саройига келади, унинг нуроний сиймоси олдида буюк бир ихлос билан таъзим қиласи. Бу – испан мамлакати подшосининг таъзими, овруполикларнинг Амир Темур сиёсий қудрати олдидаги таъзими эди. Биз эса ўз юртимиздаги бу тарихий-маънавий хазинадан эндиғина баҳраманд бўла бошладик.

Истеъодли олим-журналист Ҳаким Сатторийнинг Амир Темур излари бўйлаб ёшлар юриши ташкил этиш ҳақидаги таклифи ғоят оқилона ўйланган ишдир. Бироқ бу ҳаракат шу вақтгача кўнишиб келганимиз юзаки ташвиқот удуми таъсирида қурук намойишкорлик билан енгил-елпи ўтказилмаслиги керак. Бунинг учун Амир Темур ҳақидаги, айниқса, Мовароуннахр тарихига оид муҳим илмий-адабий, бадиий асарлар ихлос билан ўрганиб чиқилиши ва бу юришнинг пухта ўйланган режа-картаси тузилиши лозим. Самарқанддаги Амир Темур шахси ва фаолиятига оид ёдгорликлар, Самарқанд атрофида ўша даврда яратилган бир қанча подшоҳлик боғларининг ўрни (*манбаларда бундай боғларнинг 13 таси зикр этилган*), айниқса, Амир Темур етти йиллик ҳарбий юришдан Самарқандга қайтиб, икки ой давомида ғалаба тўйи ўтказган Конигил яланглиги, Шахрисабздаги Оқсарой ва унинг кейинги даврда харобага айланиш сабаблари, Яккабоғ ноҳиясидаги Темур туғилган қишлоқ ва машҳур Темур гори, Чўянли дараси ва бошқа меъморий обидалар, жуғрофий ма-сканлар пухта ўрганиладиган тарихий жойлардир.

Клавихо ўша машҳур тўй кунларида Конигил яланглигига 20 минг чодир тикилган эди, деб қайд этади. Мана шу катта майдонда ҳозиргача қандай

ўзгаришлар содир бўлганлигини аниқлаш, чодирларнинг жойлашиш тартиби ҳақида тасаввурга эга бўлиш катта аҳамиятга эгадир. Клавихо тўйда иштирок этган аёлларнинг расм-русумлари ва кийинишларигача тасвирлайди. Сароймулхоним (*Бибихоним*)га тегишли сарой чодирларидан бирида баландлиги одам бўйича келадиган, танаси одам оёғи йўғонлигича бўлган олтин дарахтни кўрганлигини ёзади: «Дарахтнинг мевалари сарғиш, қизил, зангори ёқутлар, зумрадлар, ферузалар ва бошқа думалоқ шаклдаги йирик-йирик тиник сара марваридлардан иборат эди. Бундан ташқари дарахтга сир билан сайқал берилган қушчалар қўниб турарди. Баъзи қушчаларнинг қаноти туширилган, баъзилари тушиб кетадигандай бўлиб, япроқларга зўрга илиниб турибди, айримлари дарахт меваларини еяётгандай ёкут, феруза, марварид ва бошқа тошларни тумшуқларида тутиб турарди».

Мен юқоридаги сатрларни ўзбекчалаштираётганимда ушбу бебаҳо санъат асари мўъжиза юз бериб бирор жойда, айтайлик, дунёнинг бирор музейида мавжудлиги аниқланса, нақадар улуғ иш бўлур эди, деб ўйладим. Мажозий айтганда, Амир Темур сиймоси ҳам биз учун ана шу олтин дарахтдай нодир мўъжизавий ҳодиса. Эндиликда олтин дарахтни худди ўша даврдаги бебаҳо санъат асари шаклида топиш амримаҳол, албатта. Бироқ унинг қолдиқларини, у ҳақдаги маълумотларни тикиш катта аҳамиятга эгадир.

Ёшлар ташаббуси – хайрли иш. Бу – масаланинг бир томони. Амир Темур ва Темурийлар, уларнинг авлодлари ҳаёти, фаолияти ва даврга доир, умуман ўтмиш бой тарихимиз ва аждодларимизга тегишли осори-атиқа буюмлар, ашёлар, шу ҳақдаги ҳикоя ва ривоятлар, буларни билган кишилар ҳақидаги

хабар ва маълумотларни кўз қорачиғидай авайлаб тўплаш ҳақида бутун халқقا, Ўрта Осиё халқларига мурожаат қилиш керак. Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Қашқадарё, Сурхондарё ва бошқа вилоятларимизда Амир Темур ва унинг кейинги авлодлари ҳақидаги маълумотларни биладиган кекса уламолар топилади. Шаҳрисабзлик Файзуло бобо Исмоилов ана шундай кишилардан. Зукко отахоннинг мўъжазгина шахсий кутубхонасида ўтмиш асрларда нашр этилган нодир қўлёзмалар мавжуд. Халқ орасида аниқланган ҳар хил маълумотларни ушбу рўзнома таҳририятига ҳамда бошқа бирор мутасадди муассасага, масалан, Ўзбекистон тарихи музейига юбориш керак.

Хориждаги кўплаб мамлакатларда Амир Темур хотираси дунёнинг буюк сиймолари қаторида абадийлаштирилган. Айтишларича, Париждаги Амир Темур ҳайкали пойига «Овруподан. Халоскорига» деган сўзлар ёзилган. Таниқли ўзбек раққосаси Кизлархон Дўстмуҳамедова 1989 йилда Вашингтонда Амир Темурга бағишланган маҳсус кўргазмада иштирок этган (*«Ёш куч», 1990 йил, 10-сон*).

Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда Амир Темур музейлари ташкил этиш вақти етди. Пойтахтимизда чех журналисти Юлиус Фучик ёки ўтган асрда яшаган рус артисти ҳақида маҳсус музейлар амал қилаётган бир шароитда жумхуриятишимизда Амир Темур музейининг йўқлиги миллий шаккоклик эмасми?!

Ташаббускор ёшлар изланишлари натижасини жамлаб, ўз таклифларини пухта асослаб, ҳукуматга тавсия этишлари лозим. Энг муҳими, жойларга Амир Темур номини бериш, ёдгорлик лавҳалари ўрнатиш, масалан, Тошкентдаги ҳарбий олийгоҳни унинг номи билан аташ, шунингдек, маданиятишимиз тарихига муносиб ҳисса қўшган арбоблар, жумладан, Руи

Гонсалес де Клавихо, Амир Темурни Чингизхон билан таққослаб, юксак баҳолаган буюк можар олими Херман Вамбери номларини Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро ёки Хива шаҳарларидан бирида абадийлаштириш инсофли иш бўлар эди.

Ватанпарвар ёшларнинг бу хайрли ташаббусини қўллаб-қувватлайман. Сиз қўлга киритган, аниқлаган материал ва маълумотлар ўзларингиз учунгина қизиқарли бўлиб қолмай, жумҳурият ёшларининг маънавий ҳаётини бойитишга хизмат қилиб, фанга янгилик бахш этиши мумкин.

«Туркистон», 13 марта.

* * *

Таҳририятимизга кўплаб хатлар келди, одамлар ташриф буюришди. Изҳор қилинган истаклардан Соҳибқирон Амир Темурнинг ёшлиги кечган йўллар бўйлаб кенг мақсадли экспедиция ташкил қилиниши тўла маъқулланади, таклифлар баён қилинади. Улар билан танишганда, муз парчаси остидаги яшил майса эсга тушади. Эртанинг умиди бўлган бу тириклик унсурида яшашга интилиш шунчалик кучлики, у ўлмаган, таслим бўлмаган руҳ тимсолига ўхшайди.

Куйида хатларда баён қилинган фикрлар билан танишасиз.

* * *

«Талабалик йилларим Бухорода бир олим билан (*исм-шариғи эсимда йўқ*) танишиб қолдим. У менинг юртимни билиб олгач, ўзида йўқ хурсанд бўлиб «Сен Амир Темурнинг ватандоши экансан, энди сени Темур деб чақираман», деди-да, сўради, «Ўзи, Темурни биласанми, ким бўлган?» Хеч нарсани ўйламасдан ўргатганларидек жавоб бердим. «Золим...» Шунда олим қаттиқ изтироб чеккан, йиғлагудек алфозда

менга қаҳрамонона тарихни ҳикоя қилиб берган эди. Йиллар ўтди, 21 йилдан буён ўкувчиларга риёзиётдан сабоқ бераман. Имкони бўлди дегунча, ўтмиш меросимизни холис тушунтираман, бироқ ўшанда айтган бир оғиз ноўрин сўзнингазоби мени тинч қўймайди. Экспедиция ўтилиши мўлжалланган йўлларни жуда яхши биламан, бир неча марта ўша ғорга борганман. Мени ҳам сафларингизга қўшишни сўрайман, зора ғафлатда ўтказган йилларим гуноҳини шу билан ювсам.

Ёдгор МЎМИНОВ,
Қашқадарё вилояти, Касби туманидаги
10-ўрта мактаб ўқитувчisi.

* * *

«Соҳибқирон ўтган йўллар» (**1991 йил 4 январь**) мақоласида «...Лангар қишлоғига борилади, кейин ўрумқишлоққа томон йўлга тушилади», дейилган. Ҳолбуки, орада Дара, Кўкбулоқ, Алмат каби 15 га яқин аҳоли пункти бор. Уларнинг ҳар бирида ривоят ва эртакларни билувчи, ғорга бориб келган кишилар яшайди. Жумладан, менинг отамдан ҳам тайинли йўлйўриқлар олиш мумкин. Сафар қатнашчиларининг ҳар икки гуруҳини эса хонадонимизга ташриф буюришларини сўрайман.

Аъзам РАҲМОНОВ,
Қамаши туманидаги Абай номли мактабнинг
10-синф ўқувчisi.

* * *

Бу ишга халқимиз ўз мададини аямайди, деб ўйлайман. Мабодо, экспедиция амалга оширилмаса, бобомизнинг руҳини яна безовта қилган бўламиз.

Турдали ҲАСАНОВ,
Янгийўл тумани, безовчи рассом.

* * *

Юриш уюштирилса, тарих учун, халқымиз учун ҳам савобли иш бўлурди.

Раъно ИСМОИЛОВА,
Қарши педагогика институти 2-курс талабаси.

* * *

Чор Россияси даврида Ўрта Осиёга турли ниятли минг-минглаб экспедициялар келганини биламиз. Ҳар йили 2,5 миллиард долларлик пахтани, бир неча юз миллион долларлик олтинни арzonгаровга топшираётган Ўзбекистон учун кичик бир экспедициянинг харажати не бўлибди?

А. ФУФРОНОВ,
Фарғона вилояти, ўқитувчи.

* * *

Фидойиликка ҳар доим ўрин бор. Юриш ташкилотчиларига шу хис доимо ҳамроҳ бўлсин. Бу хайрли ишда қатнашишни истайман.

Зайнобиддин ЭСОНОВ,
Андижон вилояти, Хўжаобод тумани,
Ширмонбулоқ қишлоғи.

* * *

Экспедиция маршрути ҳақида яхшилаб ўйлаб кўриш лозим. Эҳтимол, унинг миқёсини кенгайтириш керакдир. Ҳар ҳолда юриш тўғрисида хужжатли фильм яратилса, натижаси ойнаи жаҳон орқали на-мойиш қилинса, яхши бўларди.

А. БЎСТОНОВ,
Наманган вилоят ўлкани ўрганиш
музейи бўлим мудири.

* * *

Касбим – ошпазлик, уйланмаганман. Ѓшим 25 да.
Юришда қатнашмоқчиман.

Чори МИРЗАЕВ,
Косон тумани, Бойғунди қишлоғи.

* * *

Оддий қишлоқ қызларининг қўлидан ҳеч нарса
келмайди, деб ўйламанглар. Шу юришда қатнашсам,
орзуларимдан бири амалга ошарди.

Ирода АШУРМАТОВА,
Фарғона вилояти, Ѓзёвон тумани, 23-мактабнинг
10-синф ўқувчиси.

* * *

Сураткашликда ўн йиллик тажрибам бор. Кино-
ҳаваскорлар клубида уч йил таҳсил олганман.
«Красногорск-3», «Зенит-ЕТ» маркали кино ҳамда
фото камераларим бор. Слайда қилиш ҳам қўлимдан
келади. Юришда қатнашишни жон-дилдан истай-
ман.

Қурғон КУРБОНБОЕВ,
Қирғизистон, Ўш вилояти,
Арслонбоб қишлоғи, ўқитувчи.

* * *

Жаҳонгир бобомиз шаънига айтилган барча
туҳматларни фош қилиш сари қўйилган биринчи
қадам сифатида ёшлар юриши уюштирилиши шарт.
У ҳақда фильм қилиниши лозим.

Мўмин ХОЛМУРОДОВ,
Журналистлар уюшмаси аъзоси, Қарши шаҳри.

* * *

Тарихга қизиқаман. Иложи бўлса, юришда қатнашардим. Муваффақият ёр бўлсин.

Сайринисо САЙВАЛИЕВА,
Фарғона вилояти, Кува туманидаги
2-мактабнинг 11-синф ўқувчиси.

* * *

Тошқўрғон қишлоғини биламан, сўзамол, дилкаш одамлари билан гаплашганман. Ҳозир бу макон деярли бўм-бўш. Юриш қатнашчилари мазкур тарих билан ҳам танишадилар.

Пўлат ТИЛАВОВ,
Шаҳрисабз тумани, Тепар қишлоғи.

* * *

Экспедиция қатнашчилари жиддий танловдан ўтказилишлари керак. Улар эсон-омон бориб келгач, фикр-мулоҳазалари асосида китоб ёзилса, маънавиятимизга ҳисса бўлиб қўшиларди.

Нозима БЕКМУҲАМЕДОВА,
Тошкентдаги 22-мактабнинг 11-синф ўқувчиси.

* * *

Истеъоддли шоирлар, ёзувчилар, журналистлар юришда қатнашса, унинг ютуғи юқори бўлади.

Бултурвой СИДДИҚОВ,
Андижон вилояти, Пахтаобод шаҳри.

* * *

Йўл оғир бўлмайди. Юришни ташкил қилиш керак. Мақолада «Чироқчи туманидаги Лангар қишлоғи, унинг яқинидаги Амир Темур ғори ҳам эътиборда бўлади», дейилган, бироқ бизнинг мафтункор

қишлоғимиз – Тарағай ҳақида ҳеч гап йўқ. Ҳолбуки, горга энг яқин қишлоқ – шу.

Атрофда 120 дан ортиқ сой, жилға, булок, тепа, кирлар бор, ҳар бири ҳақидаги қўшиқ ва ривоятлар сақланган. ўор жуда улкан, 50 метрлар юрилгач, уч томонга йўл кетади, бироқ ҳеч ким бу йўлларнинг охирига етган эмас. Унда Шайбонийхон зулмидан қочган барлослар яширган, деган ривоятлар бор. Ҳар йили бу ерга 1–1,5 минг киши келиб кетади.

Юришда Қарши муаллимлар олий билимгоҳи ҳам ҳомийликка таклиф этилса, унинг талабалари жалб этилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Хўжамурод ЖАББОРОВ,
Карши муаллимлар олий билимгоҳи ўқитувчиси.

* * *

Маршрутнинг ўзи кишини ҳаяжонга солади. Чунки у жуда қизиқарли. Юришда билимгоҳимиз талабаларидан ҳам қатнашишини хоҳлардим.

Гулчехра НАЗИРБОЕВА,
Тошкент муаллимлар олий
билимгоҳининг IV курс талабаси.

* * *

Ҳеч бўлмагандан сиз «Темур тузуклари»ни ўқиганмисиз? Йўқ. Бўлмаса дунёдан сўқир кетаркансиз. Юриш уюштирилишига жазм қилингани жуда улуғ иш, унинг муваффакиятли ўтиши тарафдориман. Кўшимча равишда Самарқандга келувчи сайёҳлар пули ҳисобига «Амир Темур» валюта банкини ташкил қилиш, Самарқанд-Ўтрор маршрути бўйича ҳам саёҳат уюштириш, ҳайкаллар ўрнатиш, инглиз адебаси Хилда Ҳукҳем хонимнинг «Жаҳонгир Амир Тे-

мур» романини ўзбекчага таржима қилишни тавсия этаман.

Турсун СУННАТОВ,
Бекобод туманидаги Ойбек номли хўжалик
фаҳрийлар кенгаши раиси.

* * *

Тянь-Шань тогига чиққанман, альпинистликда етарли малакам бор, кинога тушира оламан. Экспедицияга қатнашмоқчиман.

Мирёқуб ҚОБИЛОВ,
Каттақўрғон тумани, Пайшанба шаҳри.

* * *

Наполеоннинг хоки Авлиё Елена оролидан келтирилганда Парижда бирданига 129 та шоҳсупа ўрнатилганини ўқиб, академик Тарленинг «Наполеон» романи билан танишиб, французларга ҳавасим келганди.

Бизнинг эъзозлайдиган боболаримиз камми? Юриш ҳақидаги фикрни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш даркор. Биринчи қадам қўйилса, янги режалар туғилаверади. Эҳтимол, ўша ғорлар келгусида музейга айлантирилиб, бутун жаҳон аҳлига намойиш қилинар.

Экспедиция кенгайиб, бу ёғи Ҳиндистон, Кавказ, Туркия, бу ёғи Астрахань, Москвага борилар. Бу жойларнинг жуғрофияси, тарихи, этнографиясини акс эттирувчи хариталар тузилишини, китоблар ёзилишини истайман. Халқлар тарихи институти базасида Амир Темур илмий текшириш институти ташкил қилинса ҳам арзийди. Келажакда барча маълумотларни йиғиб, дунёга машхур музей очилса, деб умид қиласиз. Бу ишларга қўл урилса, Ўрта Осиё халқлари, бутун дунё қўллаб-қувватлайди. Ҳатто, халқаро банк

хисоби очилса, дунёнинг турли мамлакатларидан маблағлар тушади. Ҳозирча булар орзу, нақди эса мўлжалланган ёшлар юришининг муваффақиятини таъминлашдир.

А. МАВЛОНОВ,

ТошПИ доценти, геология-минерология
фанлари номзоди.

«Туркистон». 1991 йил, 26 марта.

* * *

Гўё кўлдан келадиган, имконият даражасидаги барча ишлар қилингандек эди. Бу ёғи жамоатчиликка боғлиқ. Бироқ орада узоқ сукунат даври бошланди, одамлар мавзуни эсдан чиқара бошлишди. Муҳаррир Жаббор Рассоқов билан маслаҳатлашиб, мавзуга қайтишга, навбатдаги мақолани тайёрлашга киришдим.

ИККИНЧИ ҚАДАМ ҚЎЙИЛАДИМИ?

Агар биз бир қарашда шуларсиз тирикчилик ўтмайдигандек туюлаётган, аслида майда ташвишлардан қутулиб, юқорироқ кўтарила олсак, ўз тарихимизни ҳис этишда озгина туртки бўлиши кўзда тутилган машварат – жаҳонгир Амир Темур излари бўйлаб ёшлар юришини таъминлаш борасида навбатдаги тадориклар адo этилса, мақсадга яқинлашилган, балки унга эришиш нақд бўларди. Гап нима ҳақида кетаётгани ҳурматли муштариyllарга маълум бўлса керак: режа ва мақсад «Ёш ленинчи» (ҳозирги «Туркистон»)нинг шу йил 4 январь сонида эълон қилинган мақолада баён қилинганди. Фоя жамоатчиликни бепарво қолдирмади: таҳририятга кўплаб хатлар келди, ишқибозлар ташриф буюри-

шиб, қўллаб-қувватлашди. Илмий жамоатчилик, зиёлилар ҳам ўзаро сұхбатларда шундай экспедиция ўтказилиши айни муддао эканини таъкидлаб, бу тадбир уйғонаётган халқ рухига мадад бўлиши, ўз-ўзини англашга хизмат қилиши мумкинлигини изҳор этдилар.

Хурматли устоз, профессор Очил Тогай бу ташаббус ҳақида маҳсус мақола ёзиб, унда ватанпарвар ёшлиарга қарата: «Сиз қўлга киритган, аниқлаган материал ва маълумотлар ўзларингиз учунгина қизиқарли бўлиб қолмай, жумхурият ёшларининг маънавий ҳаётини бойитишга хизмат қилиши, фанга янги омил бахш этиши мумкин» деб мурожаат этдилар (*«Олтин дараҳат», «Туркистон», 1991 йил, 18 март*).

Бундай хайрихоҳлик кайфияти севимли рўзномамизда эълон қилинган ўттизга яқин муштарийнинг дил сўзида ҳам билиниб турибди. (*«Туркистон», 26 март*). Уларда ҳатто бу ғояни умумжумхурият даражасига кўтариш, умуммиллий тус бериш ва халқаро аҳамият бағишилаш истаги ҳам бор. Йирик фольклоршунос олим, профессор **Малик Муродов** ҳам шу ишга шахсан алоҳида рағбат билдирилар ва тадбирнинг ташкилотчи раҳбарлари сафида бўлишларини изҳор этдилар. Хуллас, яхши ният араваси шу жойгача ғилдираб келиб, амалий ишлар босқичига навбат етди.

Хўш, энди нима қиласиз? Шунда ношуд дехқон ҳақидаги ҳикоят эсга тушаверади. Эмишки, бир киши йил бўйи меҳнат қилиб, буғдойдан мўл ҳосил етиштирибди. Хўп ҳайдаб, майдалабди. Навбат донни сомондан ажратишга келибди. Бу борада тажрибаси йўқ экан. Роса терга тушибди-ю, иш чиқара олмабди. Охири кўрга олов бериб, қочиб қолибди. (*Бунисидан худо сақласин*). Бизда эса мана шундай аччиқ кинояга ҳам ўрин бор: «Халқимиз ўтмиши, пурвиқор бобо-

ларимиз билан қанчалик фахрланмайлик, биз уларга лойик бўлмасак, бу хуфиёна ифтихор мушукнинг «Биз ҳам йўлбарслар авлодиданмиз» қабилидаги мақтанчоқлигига ўхшаб қолади».

Балки шу нуктада бугунги авлод қиёфаси намоён бўлар. Гапнинг индаллоси эса Ҳисор тоғлари ичида яширган Амир Темур ғорига уюштирилиши керак бўлган саёҳат тақдири ҳал бўлмаяпти, яъни барча гаплар айтилиб, амалий ишларга ўтишда ғилдирак бир жойда айланиб қолди. Бунинг қатор сабаблари бор.

Аввало, юришга кимлар (*аниқ исм-шариғли шахс сифатида*) қатнашишини аниқлашда турлича таклифлар бўляяпти: баъзилар барқарор бир жамоа, масалан, фалон олийгоҳ жуғрофия факультети талабалари билан жўнаб кетавериш керак, деса, бошқалар қатнашчиларни барча вилоятлардан (*албатта, хоҳишига кўра*) таклиф этиш лозим, дейишмоқда. Албатта, биринчи йўл осон ва қулай, бироқ биз иккинчи таклиф тарафдоримиз. Буни уюштириш эса анча мушкул, қолаверса, вақт зиқ қолаяпти, бироқ ишонч билан айтиш мумкинки, уddeласа бўлади.

Энди энг асосий муаммо кўндаланг турибди: юришга ким ҳомийлик қиласи? Мана шу саволнинг ечими ҳамма нарсани ҳал қиласи. Шуни афсус билан таъкидлаймизки, жамоатчиликнинг бу фикрига бирорта ташкилот ёки илмий марказ хайриҳоҳлигини изҳор этмади. Биз умид қилган Фанлар академияси тарих институти, ҳалқлар тарихи музейи, жумҳурият ёшлар ташкилоти, Самарқанд, Қашқадарё вилоят, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи ва экспедиция маршрути бўйича бошқа туманлар ёшлар ташкилотлари бир энлик хат билан ўз муносабатларини билдирамдилар. Шуниси ҳам борки, бизда бу хилдаги экспедицияларни уюштириш тажрибаси йўқ (*фақат «пахта*

тажрибаси бор), шунинг учунми, кўпчилик унга бепарво ва ҳатто лоқайд муносабатда бўлди.

Мен муштарий сифатида Москва матбуоти вакили – «Комсомольская правда» бир нечта жаҳон миқёсидаги юришларни ўз оталиғига олганини билалман. Жумладан, Эверест чўққисини забт этиш ва Шимолий муз океанининг ҳали инсон қадами етмаган нуқтаси – Шимол тожига уюштирилган экспедициялар жуда ҳаяжонли ва эсда қоларли тарзда ёритилганди. Рўзнома ўзининг жуда катта имкониятидан фойдаланиб, иштирокчиларга танлов уюштирган, ғолиблар билан таништирган, тайёргарликнинг боришини 1–1,5 йил давомида ёритиб борган эди, радиода репортажлар берилганди. Ишқибозлар ўз нигоҳларини гоҳ тубсиз музликлар кўйнига, гоҳ дунё томининг энг баланд нуқтасига қадагандилар, юриш қатнашчисининг телпагини шамолучириб кетгани-ю, ҳарорати кўтарилиб, иситмалаб қолганлигигача билиб тургандилар. Айниқса, муз парчаси ёрилиб, инсон тақдирни айсберглар қуршовида қолганда бутун СССР ҳаяжонланган, туман тезроқ тарқалиб, вертолётлар одамларни эсон-омон қутқаришини илтижо килган эдилар.

«Ёш ленинчи» бошлаган саъй-харакат бунчалар романтикага бой, вахимали бўлмаса-да, Тошкентдан Тошқўргон қишлоғига ҳозирги оддий замонавий транспортда икки кунда бориб келиш мумкин эса-да, томчидаги қуёш акс этганидек, эзгуликнинг катта-кичиги бўлмайди. Қолаверса, бизнинг шикоятлар ва нолишларга тўлиб кетган кунларимизда оддий, мақсадли саёҳатни уюштириш Америко очишдан қийин бўляяпти. Ўйлаб қоласан киши: бизнинг авлод бирор амалий иш қилишга қодирми ёки фақат жағига зўр бераверадими? Кўйинг, одамларга қуёш ваъда қилмайлик, ундан кўра ногоҳ ўчган бир шамчироқни

ёқайлик. Орол, дея тўкилган кўз ёшлар жамланса ҳам жилға бўлар, ундан набототнинг бир парчаси баҳра оларди. Куриётган денгизга бир ангишвона сувча на- жот бердикми?

Амир Темурни талашавермайлик-да, уни олдин танийлик. Ҳозиргача маломатлар остида қолиб ке- лаётган буюк инсон руҳи олдидағи қасам шуки, уни таниганларни У асрайди. Истак отига қамчи уриб, тоғдан токқа сакраб юрган ўсмирга бошпана берган муazzзам ғор остонасидаги табаррук супа устида ку- тиб олинган тонг янги замон йўриғидан дарак берса, ажаб эмас.

Хуллас, ўша беғубор субҳ каби орзу йўлида ҳал қилиниши керак бўлган ҳомийлик масаласига кел- сак, уни (*ҳомийликни*) кун тартибидан олиб таш- лаш ҳам мумкин. Аслида ҳомийга юришни моддий жиҳатдан (*яъни, пул билан*) таъминлаш учун эҳтиёж сезилмоқда. Биз ўзаро фикрлашиб, бир неча таклиф- ларни кўриб чиқдик. Экспедицияни 40–45 кун давом эттириб, уни бутун жанубий Ўзбекистон бўйлаб ўтказиш ҳақида ҳам истаклар бўлди. Ҳатто, унда туя- лар карвони-ю, вертолётлардан фойдаланиш хоҳиши ҳам айтилди. Бироқ ҳозирги аҳволдан келиб чиқиб, биз энг содда тўхтамга келдик.

Юриш жуда тор ва чекланган маршрутда ўтка- зилади ва 10–15 кун давом этади. У иштирокчилар- нинг ватанпарварлигига таянади: харажатларнинг асосий қисми ўз чўнтағидан бўлади. Факат энг зарур нарсаларни харид қилиш учун 4–5 минг сўм керак. Ўз ҳисобидан поезд ва автобусларда юрилади. Шу ўринда халқимиз саховатига ишонч билдириб, бир нарсага кафолот бера оламан: одамлар бизни меҳмон сифатида кутиб олади, тунаш учун жой беради, ейиш-ичишда қарашади. Сафарни дарё тошқинлари

қайтган, ҳарорат кўтарилиган пайт – июлнинг иккинчи ярмида ўтказиш ўринлидир.

... Ҳар доим хайрли ишларда яхшилар мададкор бўлади, биз ҳам шундан умид қиласиз.

P.S. Рўзномамизда «Соҳибқирон ўтган йўллар» бўйича муваққат марказ тузилди. У юришни тайёрлаш ва ўтказиш билан шуғулланади. Жамғармаси бўлишига келишилди ва бир кишининг ҳиссаси 200 сўм қилиб белгиланди. Ўз имконияти (*вақти, соғлиги ва бошқалар*)ни ҳисобга олиб, сафарда қатнашишни астойдил истаган ишқибозларнинг ўзлари ҳақидаги тўла маълумотни (*2 дона 6Х9 сурат билан*) бизга йўллашларини сўраймиз. Кўрсатилган микдордаги пулни 700083, Тошкент-83, Ленинград кўчаси, 32-уй, «Ёш ленинчи» экспедициясига, деган манзилгоҳ бўйича почта орқали жўнатишингизни маслаҳат берамиз. Шунингдек, юришга моддий томондан кўмаклашмоқчи бўлган кишилар ва ташкилотларнинг ҳимматлари ҳам рад этилмайди. Муддат – 2 июлгача.

«Туркистон», 1991 йил 21 май.

* * *

Аслида, иловада айтилган «марказ» насия гап эди, лекин кўпчиликнинг рўзнома идорасига серқатнов бўлиб қолгани рост. «Турон» ижодий гуруҳи билан кино ва видеога тушириш юзасидан «музокара»лар олиб борилди. Бот-бот йигилиб турилди. Барibir ташкилий ишларнинг ҳал бўлиши қийин кечди: гоҳ кўрпа-тўшак етишмайди, гоҳ озиқ-овқат масаласи ҳал бўлмайди. Вакт эса бой берилаётганди, августнинг ўnlаридан кейин тоғларда совуқ бошланади. Шошилинч, қатъий сўзни айтиш керак эди.

20 июлда ҳам улгуриб бўлмади. Нихоят, охирги муддат сифатида 1 август белгиланди. Ашаддий ишқибозлар «Шу кун пиёда бўлса-да, сафар халтамни ортмоқлаб йўлга тушаман», деб эълон қилишди.

Хайрият, ҳаммаси яхши бўлди, эзгу ният қофозда қолиб кетмай амалга ошадиган фурсат етишди. Бундан бир оз ифтихор қилса арзиди. Дил изҳоримни тунда қофозга туширдим-да, Жабборакага қолдирдим. У «Яша, ватансевар куч!» деб сарлавҳаланган эди. У биз сафардалигимиз пайтида газетанинг навбатдаги сонларидан бирида (*сарлавҳаси ўзгариб*) эълон килинибди.

ЯША, ВАТАНПАРВАР КУЧ!

Ҳаяжон ва изтироблар ортда қолгандек бўлди, имконият даражасида сафар тайёргарлиги кўрилди. Ва экспедиция белгиланган маршрут бўйича жўнаб кетадиган бўлди. Юмшоқ ўриндикили автобус йўлдан гизиллаб бормоқда. Юракларда яна янгича ғулу: бу ёғи энди қандоқ бўлади?

Шундай қилиб, «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» дея номланган экспедиция туғилди. Унинг доимий (*мунтазам*) ишлаб қолиши кутилмоқда, фаолияти илмий йўналишда бўлади. Албатта, ҳар бир ғоя ўзини курсата олиши учун вақт керак. Йиллар ўтар, авлодлар алмашар, лекин, нима бўлганда ҳам, Амир Темур номи билан боғлиқ ишлар ва нарсаларнинг яшаб қолишига шак-шубҳа йўқ. Инсоният янги, ўта маданиятли фарзандга доя бўлмоқчи. Агар шу рост бўлса, буюк жаҳонгирнинг салобати ҳозиргидан бир неча чандон улуғвор бўлади. Шу мавзудаги дастлабки мақолани эълон қилишга киришганимда ҳам ана шундай кайфиятда эдим. Ички бир туйғу охири ба-

хайр бўлишидан хабар бериб турарди. Шундай бўлиб чиқди, мақсадга эришилди.

Йўқ, ҳаммасини фолбинларча топқирликка йўйиб ёки баъзилар айтадиганидек, «тушимда воқиф бўлувди» қабилида талқин этсам, танишларим олдида масхара бўлиб қолишим тайин. Гап бошқа ёқда.

Агар биз кўчанинг гурунгига ишонсак, юртда биронта ҳам ватанпарвар қолмаган. Ҳамма сотқин ёки мамлакат оч, одамлар гадо. Аслида бундай гаплар фисқ-фасоддан, тухматдан бошқа нарса эмас. Халқ баходир фарзандларга ҳар доим муҳтож бўлганидек, улар ҳар доим туғилиб турадилар. Тўғри, ўсмир Темур отининг туёқ излари бўйлаб сафарга чиқиш Прометейдан оловни тортиб олиш билан тенг жасорат эмас, балки баъзилар талқинича, шунчаки кўнгил истаги, бўш вақтни «лақиллаб» ўtkазиш усулидир. Бироқ турли ҳудудларда яшовчи турли касбдаги кишиларнинг боши бир жойга қўшилган экан, уларнинг ҳар бири қалбида халқига, ватанига муҳаббат Темурнидан кам, деб ким айта олади? Шу жамоага қўшиламан, деб орзу қилиб юрган, лекин армонда қолганлар қанчалаб бўлгандир. Хуллас, тушкунликка берилавермай, миллатни ҳам, жамиятни ҳам ойдин йўлга олиб чиқадиган соғлом кучлар борлигига ишонайлик. Ахир ўсадиган эл бир-бирини «ботирим» деб эркалатар экан.

Яна умидсизлик ва ҳасрат ҳақида. Амир Темур сафари ва шунга ўхшаш «хуш» хабарлар турмушнинг минглаб можаролари гирдобида навбаҳор насимидай кезиб юради. Ҳатто баъзан ўзбекона чапанилик билан «Юракка қил сиғмай турган пайтда...» деб сўкиб юборишга тил айланиб кетади. Бу гап-сўзлар ижтимоий муҳитдан йироқ, китобий сафсалардек туюлади. Аслида кўз ёшлигини артиб жилмая олиш ҳам бағрикенглик, бир чети – мардлик эмасми?

Хаёт биз ўксинганчалик зулмат билан қопланган эмас. Ҳали қуёш нур сочиб турибди, одамзод – барҳаёт, тириклик – барҳақ. Пештахталар «таптақир» дея айюҳаннос солинганды пештахталарда ҳамма нарса бор эди. Бугун «нарх осмонда» дея кўз ёш тўкилмоқда-ю, харидоргир бирор нарсанинг туриб қолаётганини ҳеч ким кўрмаяпти. Аслида бу ҳолга унчалик ажабланмаслик керак. Негаки, одамлар қандай яшашни хоҳласа, шундай ишлайди. Хуллас, мантиқ нимада: ўткинчи қийинчиликлар (*тириклик ҳеч вақт осон бўлмаган, дейшишади*)дан нолиб, ғанимат дамларни беҳуда сарфлашдами ёки ширин ҳаётнинг аччик азобларидан лаззатланиб, эртанги кунни соғиниб яшашдами?

Муборак ҳадислардан бирида: «Кимки дунё бузилиб кетди деса, унинг ўзи бузилгандир» дейилган. Гапнинг индаллоси: ваҳималарга ҳаддан ташқари берилиб, бебаҳо умрни енгил-елпи ўтказиб юбормаяпмизми? Биз бажаришимиз керак бўлган ишлар на-вбат кутиб қолмаяптими?

30-йилларда ўзбек маданиятига «Алпомиш» до-стони керакми? ёки «Алишер Навоий ижоди керакми?» деган саволлар тегирмонида қанчалаб бошлар мажақланганини биламиз. Бугунги кунда ҳам «Амир Темур керакми?» деган савол кун тартибидан бутунлай олиб ташлангани йўқ. Бундай муносабат буюк юртдошимизни яхши билмасликдан эмасмикан? Ул зот ким бўлишидан қатъи назар инсоният оламига Темурийлар даври Мирзо Улуғбек каби дунё олимларининг сарлашкарини (*Лондондаги Қироллик кутубхонасида сақланаётган бир суратда Улуғбек шундай тасвирланган экан*), Мир Алишер Навоий сингари доҳий шоирни, Мирзо Бобурдек буюк инсонни ҳадя этди. Улар жами одамзод маънавиятини бир неча қадам олға силжитдилар. Ёки Темур туз-

ган давлат мусулмон дунёсида энг узок – 480 йил яшади.

Жаҳонгирнинг «қонхўрлиги» ҳақида эътиро-
зим шуки, одамкушлик ўша замоннинг ахлоқи
бўлган. Олайлик, Стендаль «Наполеоннинг ҳаёти»
роман-хроникасида француз лашкарбошиси юриш-
да халақит беради, деб ўз ярадор аскарларини
ўлдиришга фармон берганлиги ҳақида ишоралар
бор. Ганибал армиясида кутилаётган очарчиликни
бартараф этиш учун солдатларга одам гўшти ейишни
ўргатишган экан.

Майли, инсофни ўзларига берсин. «Амир Темур
ўтган йўллар бўйлаб» сафар манзиллари эса бир-
биридан гўзал, бой. Бу қутлуг тадбир Ўзбекистоннинг
тўлишган фаслига тўғри келганини қаранг. Бозорлар
мева-чевалар билан лиқ тўла. Атрофни анвойи хидлар
қоплаган. Хонадонлардан қут-барака уфуради. Умид
қиласманки, йўлимиз қаерга тушмасин, иссик дийдор
устидан чиқамиз. Дала бошида қадрдон дехқон ярим-
та табассум билан қарши оларкан, «Ҳа, Амир Темур
бобомизни йўқлабсизлар-да», дея ўз хайриҳоҳлигини
билдиради. У «Тузуклар» ёки «Темурнома»ни ўқиган
чиқади ва бамайлихотир сухбатлашишга ҳафсаласи
бор. Тикув дастгоҳи ёнидаги ҳамشاҳар синглим бир
зум ишдан тўхтамай бизни тинглар экан, аёллар
энг муносиб шарафланган кунларни қўмсагандек
ёки Навоийнинг гўзал байтларини қалбида хиргойи
қилаётгандек туюлади.

Яна олдинда янги манзиллар. Қулоқларим остида
қачонлардир эшитганларим жаранглайди: «Тоғтор
қишлоқлик Темур бобода «Темурнома»нинг бошқа
нусхаси бор эмиш». «Кийик дарада Рустам билан
Нусрат қўй боқиб юриб, бир сандиқ китоб кўрган»,
«Горда Улуғбекнинг кутубхонаси яширилган»...

Булар сирли олам сари етаклайди, кўнгилда янги орзуларни палак ёздиради.

... Шу кунларда қадрдон юртнинг қайсиadir гўшаларида буюк бобомизнинг ғолиб «урҳо»си акс-садолари кезиб юрибди.

«Туркистан», 1991 йил 6 август.

* * *

... Баъзан барча истакларни енгиб, кўнгил рост гапларни сўзлашни майл қилиб қолади (*масалан, «Мен – аплаҳман, чунки хотинимга ёлғон гапирдим» қабилида*). Бу сафар ҳам рост сўзлаш, ҳам рост сўз излаш истаги устун келди.

«Ўзбек совет энциклопедияси»нинг Темур (*Амир Темур, Темурланг*)га бағишиланган мақоласи (*11-жилд, 39–40 бет*)да энг кўп ишлатилган сўзлар «босиб олди», «хароб қилди», «вайронага айлантириди», «талади», 205 сатрли ахборотни ўқиб, шундай тасаввур оласиз: гўё XIV асрда Мовароуннахрда бир офат пайдо бўлган-у, чигирткадек қаерга қадам кўйса, изидан қип-қизил сахро қолаверган. Сўнгги жумлалар: «... бу давлат Темур ўлимидан кейин кўп ўтмай, 15-асрдаёт парчаланиб кетди» эса кишини алдайди: наҳот гўзал Самарқанд – абас, наҳот Мирзо Бобур бегона ёки Ҳиндистонда тузилган буюк империя, унинг энг сўнгги ҳукмдори Баҳодиршоҳ II нинг 1862 йилда вафот этгани (*Темур бобомиз таваллуди – 1336 йил*) – ёлғон!

Бир дақиқа орқага қайтиш имкони бўлмаганидек, 650 йил ортга чекиниш ҳам мумкин эмас. Фақат рост сўзлар ўша кунларнинг ҳақиқий манзарасини гавдалантиради.

Наполеон – фаранглар учун муқаддас, олмон ҳатто Гитлерни ташлаб қўйгани йўқ. Шахс (*гомо-сициенис*) камоли ва заволини ўлчаш учун мезонлар керак

бўлса, ўшандай эталонлар қаторида юртдошимиз Темурбек ҳам бор! «Жангда сен рақибни ўлдирмасанг, рақиб сени ўлдиради» сингари ақида ҳукмрон даврнинг бирор фарзанди, қолаверса, лашкарбошиси замон зайлidan четда бўла олмасди. Ҳозирча тарих сахифаларида қотган қон учун хун талаб қилмай, қилич тутган қўлнинг эгаси кимлигини атрофлича танийлик...

Ана шундай безовта туйғулар бизни уюштириди. Афсуски, имкониятимиз жуда чекланган. Биз нари борса суратдаги одамни кўрсатиб, халқдан «Бу зотни танийсизларми?» деб сўрашимиз, бош чайқаб, «Йўқ», деса, «Бу – Амир Темур бўлади, ана шу жойларда умргузаронлик қилган», деб айтишимиз мумкин.

ҲАҚИҚАТ – КЕСКИР ҚИЛИЧ

... Жамоани уюштириш кийин бўлмади. Биз, шўро фуқаролари, ҳамманарсанис сўм билан ўлчаш энгўнгай эканини яхши биладиганлар, мардлар синовига 200 сўм шарт қўйдик. Буни рўзномада эълон қилишдан олдин чуқур ўйлаб олдик: мабодо, пул ёғилиб кетсанчи? Кўпчиликни олиб кетиб бўлмайди-ку! Унда иккинчи шарт қўямиз – ким араб тилини билса – боради. Бироқ жонажон Ўзбекистонда чўнтағида 200 сўм жамғармаси (*ва, албатта, вақти, хоҳиши*) бор 13 та азамат топилди. Косонлик Ч. Мирзаев пул юборди-ю, ўзи бормади. Андижонлик бир ўртоқ хатлар ёзиб, анча овора бўлди, дастлабки йигилишда қатнашиб (*мен у кишининг иссиқ дийдорини кўра олмадим*), 5 минг сўм пул ва юк машинаси вайда қилибдилар. Кейин хат-хабар бўлмай кетди – ишқилиб хонадонларида тинчлик бўлсин. Сафарга «Турон» ижодий уюмаси 3 вакил билан қатнашадиган бўлди. Касбларига кўра жамоада 4 нафар журналист, шунча илмий хо-

дим, 2 нафар муҳандис тўпланди. Рассом ва мактаб ўкувчиси ҳам бор. Байроқдор – Малик Муродов, у кишининг унвонлари (*филология фанлари доктори, профессор*) учрашувларда жуда аскотишини биламиз.

Бирордан гина қилиб бўлмайди. Ватан, миллат деб қон қусиб юрганлар сон минг. Афсуски, улар овоз бермади, балки бундан ҳам муҳим ишлар билан банддирлар ёки бу ҳаракатнинг уларга миллат равнақи, мустақиллигига дахли йўқдир. Тўғриси, соя-салқинларда ваъзхонлик қилиш билан елкада қоп орқалаб тоққа кўтарилиш бир хил нарса эмас.

Асосийси – жаҳонгир шахсига муносабат атрофлича аниқлангани йўқ. Юз йиллар давомида таркиб топган фикр йўналишини бирданига янги ўзанга солиб юбориш осон эмас. Бу нарса меросхўр халқнинг маънавий савиясига ҳам боғлиқ. Ер юзининг қайсиидир шаҳарларида, олайлик, сақични кашф қилган кишига ёки ақлли отларга, итларга қўйилган ёдгорликларга дуч келиш мумкин. Мазкур заминда қандай миллат ва халқ яшашидан қатъи назар, буюк Соҳибқиронга беписандлик билан муносабатда бўлинаётган экан, демак, бундай жойда муқаддас нарсанинг ўзи йўқ. Бутун одамзот тарихида яратилган маънавий меросни, асосан, инкор этувчи, унга зид йўналишни тарғиб қилувчи тарбия ўз тасарруфидаги худудни маънавий мурдаларга тўлдириб ташлади. Коммунистик муносабат танқид қиласи, рад этади, лекин мукаммал на-мунани тавсия эта олмайди.

* * *

Таг-замини моддийликка асосланган мафкура (*материализм*) руҳонийликни ўзининг бош душмани деб биларди, замонавий шахснинг қалби (*руҳияти*)ни эгаллаш билан ундан давр фуқароси –

граждан тарбиялашга эмас, балки маълум қолип билан жиҳозланган станокларда худди машина ясаган каби «коммунистик идеология» асосида «янги инсонни камолга етказиш»га интилиб келинди. Оқибатда, ўй-хаёли бошқа – қиласиган иши бошқа хилқат (*махлук*)лар пайдо бўлди. Улар оғизда социализмни улуғлар, уни тинмай мактарди, амалда тескари иш қилиб, тузумнинг обрўсини бир пул қиларди.

Ана шундай муҳитда бутун борлиги – хуррият-парварлиги, одиллиги ва шафқатсизлиги (*золимлиги эмас*) ҳақиқат бўлган (*яъни, тил ва дил бирлигини таъминлаган*) зотнинг – жаҳонгир Темурнинг қораланиши қонуний ҳолдир, чунки буюк бобомиз асослаган ва устувор қилган тузум билан биз яшаб келган жамият тартиботлари ўртасида мислсиз ва муросасиз зиддиятлар бор. Бундай зиддиятларни умуман ва алоҳида-алоҳида соҳалар бўйича илғаб олиш қийин эмас.

Аввало, динга муносабатда бу икки тараф ўт билан сув эди. Бу борадаги ашаддий ихтилоф чукур изоҳларсиз ҳам тушунарли. «Темур тузуклари»да жаҳонгир ўзининг дунёга келиши Оллоҳнинг марҳамати эканини ва ислом динининг навбатдаги (*саккизинчи*) равнақ берувчиси сифатида вакил қилинганини эътироф этади. Унинг фаолияти Оллоҳга, унинг ғоялари йўлида хизмат қилишнинг беназир намунасидир. Ўзи забт этган юртларга маҳаллий хукмдорлар тайинлагани ҳолда у жойларни ишончли кишилари – шайхулисломлар кўмагида назорат қилди. Масжид, мадраса, хонақолар қуриш учун алоҳида топшириқлар берди, шаҳарларга олимларни юбориб, мусулмонларга тафсир, ҳадис, фикҳ илмларидан дарс айттириди... Шўро даврида эса бу борадаги муносабатнинг байроғига «Дин халқ учун афюнтир» деб ёзилган эди ва тузум умрининг биринчи кунидан

сўнгги нафасигача бу улуғ маънавий меросга қарши курашиб келди.

Нақл қиладиларки, Соҳибқироннинг узугига «Рости-русти» (мазмуни: «Куч – адолатдадир») деб ёзилган экан. Бу шиор бобомизнинг ҳаёт мазмунига айлангани ҳақида тарихда мисоллар кўп. «Тузук»ларда «Сипоҳ билан раият ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиш учун ҳар эл ва ҳар шаҳарга ўз олдига айрича адолат амири қўйдим», деб ёзадилар. «Бир соатлик адолат юз соатлик тоат-ибодатдан афзал» деган нақл ўша пайтларда пайдо бўлган эрса ажаб эмас. Машхур уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик юришлардан кейин пойтахт Самарқандга қайтгач, машварат ўтказганлар ва ноҳақлик, зулм қилган амалдорларни, бекларни бутун шаҳар ахли кўзи олдида жазолаганлар. Бизнинг кунларда адолат энг тансиқ сўзга айланди. Бу дунёда ҳақиқат борлиги га одамларда ишонч йўқолди, уни кимдан сўрашни, кимдан талаб қилишни бирор билмайди. Амалдорлар давлат номидан чайқовчилик қилишга берилиб кетдилар ва амалда ноҳақликнинг ҳимоячиларига айланиб қолдилар. Ҳеч бир замонда, ҳеч бир тузумда бунча хўрлик, бунча бедодлик бўлмаган. Оқибатда, йиллар оша жамиятнинг энг илгор кишилари – гуллари аёвсиз қириб турилди ёки улар кучли руҳий азоб туфайли ўз-ўзларини хароб қилдилар. Раҳбарлик иқтидорсиз, лаёқатсиз одамлар кўлига ўтиб қолди. Албатта, адолатсизлик чирмовуқдек танини ўраб олган жамиятда Амир Темур ғояларининг тарқалишига йўл йўқ эди, унинг номидан кўркишарди. Шу туфайли тақиқлашди, бадном қилишди.

Соҳибқиронни юзма-юз кўриш баҳтига муяс-сар бўлган испан сайёхи Руи Клавихонинг гувоҳлик беришича, Амир Темур бўш вақтларида олимлар билан мунозара қилишни яхши кўраркан. Сайёҳ

ҳаяжонланиб ёзади: «Ўзи билан тортишган ва тортишувда ютиб чиқсан олимни мукофотлаган кишини золим деб бўладими?» Бу факт ўз ўрнида қимматли бўлса-да, унинг яна бир аҳамиятли томони шундаки, илм аҳли у замонда жуда юксак қадр топган. Бунга кейинги авлоднинг ҳам подшо, ҳам жаҳоншумул олим бўлиб етишгани гувоҳлик беради (*Улуғбек – буюк олим ва қирқ йил мамлакатни бошқарган подшо*). Самарқандда тасарруф қилинган мамлакатлардаги жами етук зиёлилар, хунармандлар тўпланди, уларга ҳомийлик ва меҳрибонлик қилинди. Ҳатто шаҳар дарвозасидаги маҳсус дидбонлар келувчилар билан иши бўлмас, кетувчиларни синчиклаб текширади, негаки, бирор сабаб бўлиб машхур олим, шоир ёки косиб кетиб қолмаслиги тайинланганди.

... Шўро даврида «подшо» (*ҳатто энг кичик раҳбар*) билан баҳслашишнинг ўзи оғир кўргулик эди. Кейин эса илм аҳлига паст назар билан қарапарди. (*Лениннинг Горькийга ҳатларидан бирини эсланг: 1919 йил 15 сентябрда йўқсиллар доҳийси йўқсиллар ёзувчисига мурожаат этиб, «чиркин зиёлиларнинг ҳиқиллашларига эътибор бермай ёзиш»га чақиради. (Тўла асарлар тўплами, 51-том, 54-бет) А. И. Сольженициннинг маълумотига қараганда, доҳий халқ маорифи комиссари Луначарскийнинг зиёлиларни «халқнинг мияси» иборасига зид ўлароқ ахлат (на-жас) сўзларини ишлатган.*)

Уларнинг меҳнати ва шаъни таҳқирланарди (*бош котиб, олайлик, микробиологиянинг келажагини белгилаб берарди*). Факат бир хил – маъқуллаш ва макташ йўриғида фикрлашга мажбур қилинарди.

Темур ва Темурийлар даврида турмушнинг барча соҳаларида ҳалоллик ва поклик тантана қилди. Айниқса, инсоний муносабатлар олий такомилига эришди. Хусусан, оила муқаддаслиги таъминланди.

Эркак-аёл муносабатларида ғайриахлоқий хатти-ҳаракатлар қаттиқ қораланди. Бироннинг никоҳидаги аёлга кўз олайтиргани учун ўз фарзандини энг оғир жазога мустаҳик қилишдан тортина масдилар. Шўро даврида бундай қадриятлар ҳам оёқ ости қилинди, оила ўз мазмунини йўқота бошлади. Жорий қилинган баъзи тартиблар амалда бузуқликни рағбатлантириди. Чунончи, никоҳсиз бола кўрган аёлга ёлғиз она сифатида имтиёзлар берилар, нафақа тўланарди.

Рад этиб бўлмас фактларнинг гувоҳлик беришича, Темур аслида урушларга қарши бўлган. Бу ҳақда «Тузук» ларда давлат ишларига хос юмушларнинг ўндан тўққиз улушини маслаҳат (*тинч йўл*) билан ҳал қилганини, фақат чорасиз қолганда қилич тутганини эътироф этади. Узоқ йиллик ҳарбий юришларига асосан, ё ташки ёвнинг хужуми, ё тайинланган амалдорларнинг ғайр ҳаракатлари туртки берган (*албатта, жаҳонни забт этиши истагининг бўйсунмас кучини рад этиб бўлмайди*). Бу ҳолни Тўхтамиш ёки Боязиднинг хатти-ҳаракатига муносабатида ҳам кўриш мумкин. Шунингдек, саройдаги қўшин билан ёрдам беришни ўтиниб сўраганларидан сўнг йўлга чиққан. Биз эса оғизда тинчлик таянчи, энг тинчликсевар юртда яшадик, бироқ қуролланишда шунчалар илгарилаб кетилган эканки, оммавий қирғин воситалари ерга сифмай, кўкни ҳам қоплаб олибди. Эндиликда уларни асраш ва йўқотишга болалар боғчаларига сарфланганидан кўп маблағ исроф қилинмоқда. Бу харажатлар бугун тўйиб нон ея олмаётган, усти кийимга ёлчимаётган оддий одамларнинг оғзидан ризқини узиб қолиш ҳисобига бўлаяпти.

Оддий фуқаронинг ҳақ-ҳуқуқини ҳурматлаш ва ҳимоя қилиш Темур ва Темурийлар замонида доимий эътиборда бўлганини қўйидаги икки воқеа аник кўрсатиб турибди.

Ривоятда айтишларича, Темур навкарлари билан Қаршида туради. Бир кун эрталаб Соҳибқирон отни суғориб кетаётган аёлга кўзи тушади-да, ажабланади. Эрини топтириб, сўроқ қилганда, уйида навкарлар борлигини, уларнинг олдига хотинини ташлаб қўйолмаслигини баён этади. Гап нимадалигини тушунган Соҳибқирон шундан кейин одамларнинг уйига тушмайдиган, очик жойда ўтов тикиб яшайдиган бўлади. Унинг йўриқларида камбағалнинг сигири ёки эчкисини ўғирлаган навкарга ўлим жазоси берилиши ёзib қўйилган...

Ҳазрат Алишер Навоийнинг накл қилишларича (*«Ҳайрат ул-аброр», 27-боб*), шоҳ Фозий (*Султон Ҳусайн Мансур Бойқаро*) айланиб юрганда бир девона кампир ўлдирилган ёлғиз ўғлининг хунини талаб қиласи, шариат қозиси олдида шохнинг адолати ва инсофини гувоҳ сифатида келтиради. Ўз адолати ва инсофи қадрини ўлимдан юқори кўрган шоҳ кампирнинг қўлига қиличини тутқазиб, бўйнига ип боғлайди-да, бошини кундага қўяди...

«Бобурнома»да таъкидланадики, Султон Ҳусайннинг ўғилларидан бири эҳтиётсизлик туфайли бир дехқонни ўлдириб қўяди. Хун талаб қилиб келишганда, пул, мол эмас, ўғлининг ўзини бериб юборади.

Энди сиз оддий меҳнаткашнинг енгил машина сотиб олишини ёки фарзандининг олий ўқув юртига киришини тасаввур қилиб кўринг. 10–15 йиллаб навбатда туриб, «тўртта ғилдирак»ка эга бўла олмаётганлар, бу ҳақдаги орзулари саробга айланганлар сон минг. Ўқишга пул билан кириш эса оддий ҳол бўлиб қолдики, аслида, у алкоголизм ёки гиёҳвандликка ўхшаган фожиа. Бу иллатлар жамиятни қанча бузса, пул билан диплом олган мутахассис шунча зиён етказади. Бу ҳолат ҳали ҳеч кимни без-

овта қилаётгани йўқ, аксинча, янги-янги қирралар билан бойимокда.

Амир Темур она тупроқ шаънини юксакларга кутарди, жаҳон миқёсига олиб чиқди. Бу – рад этиб бўлмайдиган ҳақиқат. Яна бир ҳақиқат шуки, тараққиёт ҳар доим кучли марказлар атрофида айланади. Темур пойтахтини дунёнинг кўплаб мамлакатлари вакиллари тавоғ қилдилар, ўзаро алоқалар ўрнатдилар. Жорий қилинган расмий тартибга асосан у эгаллаган юртлар қарамлик рамзи сифатида совға-салом (*бож*) юборишдан бўйин товламасдилар. Жумладан, Москва ҳам узоқ йиллар бу хизматини адо этиб турди. Йиллар ўтиб, дарёлар тескари оқди, энди поездлар Ўзбекистондан Москвага қатнайдиган бўлиб қолди. Юртимиз текин ва арzon хом ашё базасига айланди. Халқини, миллатини сошиб, шу ҳисобда яшаб юрганлар-чи?! Албатта, уларга рост гап ёқмайди, тарихимизга ёлғон чаплашдан уялмайдилар, жумладан, Темур ва Темурийлар даврини ўз дидларига (*аникроғи, ўз нафсларига*) мослаб талқин қиласдилар. Дунё эса рост гап билан тирик.

Мулоҳазаларнинг табиий оқимиidan бобомизни қоралайдиган бирор важ топа олмайман. Аслида, бунга маънавий ҳаққим борми? Мен – кимман? «Тухумга баҳо бериш учун товуқ бўлиш шарт эмас» – тўғри. Бироқ барча ҳаёт ҳикмати тухум пўчоғига сиғавермайди ва барча ҳикматларни товуқ туғмайди. Баъзан алоҳида шахснинг, балки жами одамзоднинг асло шак келтирмай қабул қиласдиган муқаддас қадриятлари бўлиши керак экан. Масалан, фарзанд учун ота, шогирд учун устози комил. Шунга кўра, буюк Соҳибқирон Амир Темурдан нуқсон излаб қаерга борамиз? Таёқнинг икки учи борлиги, тараққиёт бирбирига зид икки кучнинг кураши асосига қурилгани рост бўлса, барча табақа ва тушунчаларни ўзида

қамраб оладиган, ҳаммани баравар рози қиладиган зотнинг бўлиши ақлдан ташқари ҳодиса. Ёмонларни яхшилар ёқтиргмаганидек, адолатли шоҳ зулм тарафдорларига ёқмаслиги табиий. Тўғриликни химоя қилиш учун, албатта, ўғриликка қарши курашиш керак, кураш эса қурбонсиз бўлмайди. Амир Темурнинг юришларида қон тўкилгани, ҳатто (*сиёсатда учрайдиган ҳодиса*) ноҳақ қурбонлар бўлганига шубҳа йўқ.

Манзарани аникроқ тасаввур қилиш учун ўша замон ибораларини ҳам ўзича тушуниш керак. Жумладан, ишончли маълумотларга қараганда (*масалан, «Бобурнома»да*) «калладан минора ясаш» дегани қаттиқ ғазабланиш белгиси сифатида, пўписа учун катл қилинган тўрт кишининг бошини тўрт ходага қадаб, минорадек қилиб қўйиш экан. «Тириклай ерга кўмиш ҳоллари» ҳақида эса манбаларда тайнинли гап йўқ, у гирт тухмат бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Нима бўлганда ҳам у кунлар учун жавобгарлик талаб қилиш бефойда, ҳақни ҳам, ноҳақни ҳам Оллоҳ ўз ихтиёрига олган. Бироқ баҳт-саодат ҳақида тинимсиз қўшиқлар куйланган мамлакатда миллионлаб одамларнинг кафансиз кўмилганига ҳам тарих гувоҳ бўлди-ку!

(Гарчи шу тузум «нашъу намо»ларидан баҳраманд бўлиб улғайган кишининг у ҳақда аччиқ таъналар айтиши эриш туюлса-да, ноўрин тўкилган кўз ёшлири, изтироблари, алдовлар, ҳазон бўлган умр лаҳзаларининг аччиқ азоби шуни талаб қиласди. Бу тузумнинг кўргилиги шу эканки, эсини таниган ҳар бир фуқаро уни нафратлайди, негаки, у ҳақда ҳақиқатни билишга қанча интилсангиз, қабиҳлиги шунча очилиб қолаверади. «Ёлғоннинг умри қисқа» деб шуни айтсалар керак-да).

ТАЪБИР

Сафар ўтаётган кунлар мамлакат ҳаётида эсда қоладиган уч муҳим воқеа рўй берди: Тошкентда беш республика (*Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон*) раҳбарларининг олий даражадаги учрашуви (*12–14 август*), Ўзбекистон Президентининг Ҳиндистонга сафари (*17–19 август*) ва Москвада давлат тўнтарилишига уриниш (*18–21 август*).

Булар ҳаёт оқимини шунчалик тезлаштириб юбордики, етмиш йилдан бўён исканжага олиб келган баъзи қолиплардан бирданига воз кечиш мумкин бўлди. Жумладан, 31 августда Ўзбекистон Республикаси мустақил, деб эълон қилинди.

ЗАНГИОТАДА

Экспедицияни тайёрлаш жараёнидаги хур орзуларимиздан бири – дастлабки оқ фотихани Тошкентнинг энг йирик масжиди жомеъсида минтақанинг энг йирик дин пешвосидан олиш эди – рухсат беришмади. Тортишиб ўтириш ўринсиз, мақсад хавф остида қолиши мумкин. Биринчи зиёратгоҳ сифатида эса Зангиота ёдгорлиги танланди. Зангиота – Ойхўжа Тошхўжа ўғли машхур Хўжа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг жияни – қадимда шу атроф-теваракни сўраб турган, бутун туркий-ислом дунёсида донғи кетган йирик диний-мазҳабий шахс ҳисобланган. Ёдгорликнинг тикланиши билан боғлиқ шундай ривоят бор.

Маълумки, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг мавқеи Туронзаминда бекиёс бўлган. «Мадинада – Муҳаммад, Туркистонда – Хўжа Аҳмад» деган муқоясанинг ўзиёқ буни кўрсатиб турибди. Соҳибқирон Амир Темур Яс-

савий таълимотини чуқур ҳурмат қиласи ва ҳазратни ўзининг маънавий пирларидан бири ҳисоблайди. Ихлос билан Яссавий мақбарасини қуришга киришади. Лекин ҳаракатлар зое кетаверади – пойдевор қулаб тушаверади (*чўкаверади*). Бу синоатга машойихлар таъбир қиласиларки, Тошкент ва Қовунчи орасида дафн этилган улуг зот – Зангиота Хўжа Аҳмад авлодларидан, унинг қабри қаровсиз ётибди, шу сабаб руҳи безовтадир. Магарки, ишни у ёқдан бошламоқ жоиздир. Шундай қилиб, Зангиота қабрига мақбара тиклаш бошланади, шундан кейин Туркистондаги ишлар ҳам юришиб кетади.

... Нихоят, буюк бобомизни эслатувчи биринчи маскан. Кўча юзидағи гиштин дарвоза билан масжид ораси юз метрлар бор. Йўлнинг икки тарафи майсазор, гулзор. Зиёратгоҳ ҳовлисига кичикроқ дарвозадан кириб бориларкан. Чап тарафдаги масжид яқинда таъмирдан чиқарилибди, рангларига ғубор кўнмаган – ўткир, тоза. Тўрдаги хонаҳоҳ эса ярим вайронга ҳолида.

Куръон тиловатининг сеҳрли садолари янграйди. Ҳамма қабр атрофида чўкка тушган, кўзлар ерга қадалган, бошлар эгик. Эҳтимол, бошланган сафарнинг бехатар ўтиши ҳақида илтижо, улуғлар руҳини мададга ундаш чақириғи қалблардан кўчаётгандир.

Ҳовлида имом-хатиб Қосимхон ҳожи билан сухбатлашдик. Ул зот шу йил ҳаж сафарини адо этиб келибдилар. Мақсадимизни эшишиб, бағоят хурсанд бўлдилар, дини исломияга, миллий қадриятларга эътиборнинг ошгани фақат наф келтиришини таъкидладилар. Астойдил дуо қилиб, ҳар биримизга биттадан оқ белбоғ ҳадя этдилар. Бу латиф одат – оқлик инъом этилгани – кўнглинизни кўтариб юборди.

Чиқища кўзимиз гулзор ўртасида кўнқайиб турган «монумент»га тушди. Фалаба шарафига экан. На-

риги хона музейми, расмхонами эмиш. Муқаддас қадамжо ҳовлисига буларни тиқиширишни қандай тушуниш керак? Улкан иморатнинг остига захри қотил кўйилса, секин емириб қулатган. Бу «ижод» муаллифлари ҳам шуни назарда тутдимиканлар?! Афуски, қазиган чохларига ўзлари қулашди (*шу ҳақиқат рост бўлсин*).

Биринчи юзлашувдан кейиноқ вазмин ва ёруғ кайфият оралаб қолди. Муқаддас жойларнинг чинакам сехри бор. Қадам кўйишинг билан руҳда ажиб енгиллик, жонда улуғворлик пайдо бўлади. Майин ва хуш ҳавоси бор бу масканларнинг. Елкангдан кўринмас кучнинг салобати босиб туради, илохий сиймо олдида имтиҳон топшираётгандек сезасан ўзингни.

Бу гўшада Амир Темур номи кўп бор тилга тушди: гоҳ маълум ривоят сабаб, гоҳ бобомизнинг фақат тирикларни эмас, дунёдан ўтганларни улуғлаган химмати сабаб ёки дарвозадаги «XV аср ёдгорлиги» деган қуруқ ёзувни ўқиб, жаҳонгирни қайта-қайта эсладик.

Буюк Темурнинг инсоният олдидаги мислсиз хизмати ҳақида сўз кетганда уни йўқдан бор қилувчи, сеҳргар сифатида эмас, аниқ тарихий сиймо – ўзигача таркиб топган илғор анъаналарни давом эттирган, ривожлантирган, инсоният манфаатларига хизмат қилдирган ислоҳотчи деб қараш керак бўлади. Зафарли XIV асргача ҳам Мовароуннаҳрда юксак маданият излари бор эди, Амир Темурнинг тарих сахнасига чиқиши экилган эзгулик уруғларининг унишини тезлаштириди, тараққиётга янгича омил бағишилади, узоқ ривожланишни таъминлади. Амир Темурнинг «дунёга келиши» ҳам Турон учун баҳтли ташриф эди. Даврнинг буюк ҳикмати шундаки, тафаккурнинг барча кўринишларида янгиланиш бошланди, илм-фан, адабиёт-санъат, меъморчиликда минг йилларнинг

тамойилини белгилаб берувчи заминга асос солинди, қолаверса, Шарқ Уйғониши (*Ренессанс*) тезлашди. Шу туфайли имаратларда, мусиқада ва бошқа жанрларда уйғунлик бор, бири иккинчисининг тадрижию давомига ўхшайди. Темур ва Темурийлар жаҳон маданияти хазинасида ўз дастхатларини ўлмас қилиб қолдирғанлар.

ТҮТИЁ МАНЗИЛЛАР

Гарчи Зангиота билан Оқсарой орасида юзлаб чакирим йўл бўлса-да, умумий рух уфуриб турибди.

Оралиқдаги масофани қариб тўққиз соатда босиб ўтдик. Йўлда ҳар хил ҳангомалар бўлди, турли хотиралар эсланди. Сирдарёда косаси 4 сўмлик лағмондан текин ҳинд чойи кўпроқ ёққан бўлса, Омонқўтон қирларида Маматкарим полvon, Намоз ботир излари кўмилиб ётганидан хижолат бўлдик. Чироқчи худудида ҳар қадамда учрайдиган европача номлар тишга теккан бўлса, Шахрисабзда йўлни адаштириб анча айланишга тўғри келди.

Қадимги Кешда Амир Темур рухи ёнма-ён яшеттандек. Тўйларда энг эзгу тилак сифатида ёш гўдакни бобосига менгзайдилар, фарзандларини ардоқлаб, унинг номи билан атайдилар. Бу ерда XX асрга қўйилган мангу ҳайкал – Оқсарой харобалари қад ростлаб турибди – айниган ва ғорат этилган аср, жароҳатли обида. Ҳеч қачон мавҳум тушунчаларни мавжуд жисмлар ёрдамида бунчалик аниқ ифодалаб бўлмаса керак: инсон заковатининг бетимсол ижоди – нодир санъат асари ва унга муносабат. Давр мазмуни ҳақида истаганча мулоҳаза қилиш мумкин.

...Шаҳар остонасида мотоциклининг ҳаво сигналини янгратиб, маҳсус фахрий кузатувчи кутиб олди, гўё тантанали қисм бошланди. Хавода саланглаб

турган мис карнайнинг ҳайқириғи, унга жўр бўлган сурнайнинг эзгин навоси нақ Бағдод қўйнига етаклаб кирди. Йўқ, бу «Минг бир кеч» эртаклари эмас, қадрдон юрт манзараси. Мана, «соқолларини силкиллатиб» созни гирён қилаётган менинг қариндошим – Саъдулла дорбоз, ёнида – Жўра масхарабоз.

Одамлар тўплана бошлишди, гап нимадалигини билишгач, юракдан алқаб, дуо қилишди, миннатдорчилик билдиришди: «Хуш келибсизлар Соҳибқирон юртига!»

Темур ўз волидаи муҳтарамаси шарафига қурдирган, такрорланмас ва тенгсиз олий иморат бўлган Оқсаройнинг бугунги ҳолига боқиш – азоб. Уни тўпдан отишган, бузиб, ғишини олиш учун ҳашарлар уюштирилган. Узунлиги қарийб 250 метр бўлган маҳобатли қасрдан кириш портали – уйнинг дарchasигина мунғайиб турибди. Уни тиклашга ҳеч ким, ҳатто адолатли ЮНЕСКО ҳам қизиқмаяпти (*келишишлган 2 миллион долларни ўтказмабди*).

Шахрисабз, умуман, унutilган гўша ҳолида экан – бу ҳақда шаҳар ҳокими ҳузуридаги сухбатда куйиниб гапиришди. Яқинда ўтадиган Мирзо Улуғбек юбилейи тадбирларида ҳеч нарса кўзда тутилмаган. «Буюк Ипак йўли» харитасида йўқ, тарихи ҳақидаги китоб нашр этилмай турибди, юбилейи тилга ҳам олинмайди. (*Бир мулоҳазани қистириб ўтмоқчиман: экспедиция давомида гувоҳ бўлдикки, Амир Темурга тааллукли барча нарсалар атайлаб «унutilган», хароба ҳолига келтирилган. Бу, балки, тарихимиздаги нурли саҳифаларни ўқотмоқчи бўлганларнинг ишидир*). Ҳолбуки, Шахрисабз Соҳибқироннинг ilk пойтакти, бу ерда падари бузруквори – Муҳаммад Тарагай Баҳодир, пири – Шамсиддин Мир Кулол, жувонмарг бўлган ўғли – Жаҳонгир дафн этилган. Улуғбек қурдирган

**Дорут-тилавот шу ерда (гумбази ёдгорликлар сира-
сіда эңг катта).**

Шунингдек, машхур мұҳаддис Исмоил Бухорий шу жойда таҳсил олған, Хисрав Дехлавий ва Мир-зо Бедилнинг ота шахри, мозаиканы бириңчи марта VII асрда Кеш усталари қўллашган. Ана шундай бой ўтмишга эга маскан қачон ўз мавқеига муносиб, замонавий шаҳар бўлади? Шу ниятда йўл очилган бир даврда тарих юзидағи губорлар кўтарилишини, ҳамма нарса ўз ўрнига қўйилишини умид қиласлий.

Суҳбатда айтилганидек, ислом олами қачондир Мұхаммад (*с.а.в.*)дан кейин Амир Темурни тан олади. Илло, шу кунлар узоқ бўлмасин.

Биз ҳар қадамда одамларнинг хайриҳоҳлигини, бобомизга нисбатан бардам кайфиятини ҳис этиб турдик. Одатда, баданнинг бирор жойига зарба туshawерса, қотиб, пишиб бораверади. Халқ руҳига яқин, унинг қиёфасини акс эттирувчи қадриятлар темир панжаралар билан қанчалар тўсилмасин, тақиқ нечоғлиқ кучли бўлмасин, дамба қилинган сув тирқишиз излаганидек, ўша томонга қизиқиш (*бо-
сим*) ошаверар экан. Гарчи ҳадиклар кўтарилмаган, жаҳонгирнинг номи кўпларнинг рангини ўчириб турган бўлса-да, пайдо бўлган тирнокча рўшнолик – бизнинг бобомиз номини йўқлаб, шутупроққа қадам кўйганимиз катта ғалаба сифатида кутиб олинди.

Одамлар ўз истакларигаталпинар эдилар: бушундай енгилмас куч ва майл эдики, отасини соғинган фарзанд унинг бағрига ана шундай иштиёқ билан интилиши мумкин. Яккабоғ шахрида, Хўжаилғорда бу ҳис яна бир неча чандон ортиқроқ намоён бўлди.

ЯККАБОФ – ҚАДИМ БОФ

Шаҳар оромгоҳида бир маҳалла байрами ўтказилди. Ранг-баранг томошалар ҳаммаси миллий турмуш тарзимиздан олинган, гўё ҳаёт саҳнага кўчган. Унинг ижроҷилари чоллар, кампирлар, уй бекалари – нопрофессионал кишилар. Қолип (*сюжет*)га солинган ҳаёт лаҳзасини тўлиқ ифодалаш осон эмас, бироқ томоша гаштли бўляяпти.

Чарх йигираётган кампир хилватда таноб тортганда, балки мургилаб ўтирармиди? Кўпчиликнинг назари унга ғайрат бағишилаган, қоқсуяк қўлларида урчук жадал айланади, берилиб куйлаётган қўшиғи тобора баланд ўрлайди. Унинг ҳолати ёнидаги тенгдошида ҳам завқ уйғотди шекилли, паногини қўлига олди. Кўшиқ ҳам бошқачароқ жаранглай бошлади: «Эшон бувам келсалар, ўйнамоққа завқим бор».

Келин минган от олдида қулочини кенг ёзиб ўйнаб келаётган чолда 20 ёшли йигитнинг важоҳати бор. Қизил дуррани қия ўраган бобонинг ёши 80 дан ошган, у чапак чалиб, лапарга жўр бўлмоқда, диконглаб чунон рақс этмоқдаки, ҳали замон йиқилиб тушади, дейсиз – қаерда, ярим соатдан буён шу ҳангома.

Майдон шодон қийқириққа тўлган, халқ ёйи-либ байрам қилмоқда. Кўпинча катта-кичик синовлар ҳақида гап кетганда, натижа тилга олинади-ю, рухий устунлик қайси томонда бўлганлигига эътибор берилмайди. Ҳолбуки, жамоанинг ялпи кайфияти (*жанговарлик ёки тушкунлик*) кўп нарсани ҳал қиласи. Буюк Темур қўшинини доим юқори кайфиятда ушлаб турган бўлса ажаб эмас. Мункиллаб қолган чол-кампирни иргишлатган кучнинг сехри бобомизга маълум бўлгандир.

Тўй қилаётган майдонда улуг жанглардаги «урхор»нинг бир эпкени кезиб юргандек бўлди. Мезбонлар бугун хузурларига «Темур экспедицияси» ташриф буюрганини билишарди. Томоша бошланмасдан олдин ўзаро мулоқот бўлиб ўтди. Ҳар ҳолда биз бу учрашувнинг самимийлигига ишондик.

Муддаомиз – тарих китобларида қайд этилган машҳур Хўжаилғор қишлоғида тунаш, унинг юлдузларига термилиш эди. Бизга раҳнамолик қилган (*«ўраб олган» десам шаккоклик бўлар*) мутасаддилар «Мана шу ер – Хўжаилғор» деб «Ленинизм» колхози идораси атрофини кўрсатишди. Ишонқирамадик. «Одамлар яшайдиган уйлар кўринмайди. Ҳамма жойга Хўжаилғорни кўчириб келаверса бўладими?» «Бизда дараҳтлар жуда қалин, шу туфайли уйлар кўринмайди. Ишонаверинглар. Яқинда мана шу кўчани Амир Темур номига кўйдик». Кўндик. Кўчларни ташладик.

Мўлжаллаган энг катта тадбиrimiz – миллий одатларимиздан келиб чиқиб ис чиқармоқчи, бобомиз руҳларига худойи ўтказмоқчи эдик. Тадорикни бошлаб юбордик. Мезбонлар билан бир оз тортишиб олдик – харажат масаласида. Улар «ташвишланманглар» дейишли, биз эса «хазинамиз бор, пул йиққанмиз» деб туриб олдик ва, ниҳоят, қўй олишга 150 сўм (*арзимаган*) улуш кўшадиган бўлдик.

Анъанавий ирим-расмларга амал қилиб, қон чиқардик – қўй сўйдик. Маъракага одам кўп келди, уларни қўлини чайдириб (*сув қуйиб*), сочиқ тутиб кутиб олдик. Асфалт йўлга чодиру кўрпаларимизни ёйиб ташладик. Хўжалик, туман раҳбарлари биз билан бирга оёққа туриб хизмат қилишди.

Охирида олти бора дуога қўл очилди: Соҳибқирон руҳи, жами ўтганлар арвоҳи, замоннинг тинчлиги, Ўзбекистон камоли, экспедиция муваффакияти,

ёшлар бахти учун домла Малик Муродов ижобат сўрайвердилар, уч имом-хатиб босиб дуо беравердилар. Рухимиз анча енгил тортди, кайфиятимиз кўтарилид, худди янги кийим кийгандек димогимиз чоғ бўлиб қолди.

Аста-секин ўзгача қиёфага кира бошладик, ҳамма жиддий тортиб қолди.

Бизни мақсадимиз, асосан, мачитларга, қабристонларга бошларди. Маълумки, бу икки гўша халқимизда муқаддас ҳисобланади. Айтиш мумкин, жаҳонгир Амир Темур ҳақидаги хотиралар ана шу муқаддас жойларда яширган. Мачитларда аҳли мўминнинг суҳбати дини ислом равнақ топган фараҳли кунларга тақалади. Қабристонларда эса маълум ёки номаълум авлиё дафн этилган, ул зотнинг шажараси ҳам Темур ва Темурийлар даврига бориб тақалади – тириклигимиз ўша мунаввар айёмлардан шунчалик қувват олган экан.

Хўжаилғор қабристони ташқи томондан жуда кўримсиз, яъни дикқатни тортмайди. Ичкарида эса минглаб қабрлар (*уларнинг эгаларини худо раҳмат қилсин*) куршовида олис тарихга дахлдор мармар қабртошлар, ёзувлар, сопол парчалари сочилиб ётибди.

Бу ерда катта дахма бор, у хўжа Абдураҳмон саҳоба (*хўжа Абдураҳмон Авғ, хўжа Илғор*)га таалтуқли. Бу зотни ислом динини тарғиб қилиб келган араб қўшинлари илғор (*авангард*) қисми лашкарбошиларидан, дейишди. (*Экспедиция давомида Хўжаиспорос, Хўжаилемкони қишлоқларида ҳам худди шундай ўлчамли, қурилиши ўхшашиб дахмалар борлигини кўрдик*).

Яқин атрофда 4 қишлоқ, 5 тепалик, 7 чашма бор экан. Чашмаларнинг бири (*Чиллабулок*) бўйида ҳайкалга жой белгиланибди. Тепаликлар эса кўзга

ташланмайди – улар текислаб юборилган. Шунда қурол-аслаҳали одамларнинг жасадлари чиққан экан. Катта жомеъ масжиди ҳам бузиб ташланган, унинг ўрни теп-текис бўлиб турибди. Шу ерда ҳамон жума намози ўқилар экан. Қабристон четидаги ариқда эса... темир тобутлар қалашиб ётибди. Афғонистондан аскар йигитлар жасади келган бу совуқ қутиларни кўргандга, беихтиёр юрак увишади.

Дархон қишлоғига йўл олдик. У ерда маҳаллий ўқитувчи Жуман Тўхлиев учта ривоят айтиб берди.

1. Темур Шаҳрисабз тахтини эгаллай олмай сарсон бўлиб юрган пайтларда бир кун шу қишлоқлик кекса кампирникига тушади. Кампир – Дархон момо меҳмондорчиликка шавла пиширади. Очикиб ўтирган Темур овқатнинг ўртасидан олиб ейди ва оғзи куяди. Кузатиб турган момо: «Темурга ўхшамада!» дейди. Ҳайрон бўлиб, гапнинг маъносини сўраганда «Темур ҳам сен каби шошиб, Шаҳрисабзга хужум қилганди, енгилиб оғзи куйди. У олдин атрофдаги қишлоқларни эгаллаши керак эди», дейди. Гап нимадалигини тушунган Темур шундай йўл тутади ва зафар қозонади. Дархон момога шу катта ариқдан пастки улуснинг бож-хирожини бағишлайди.

2. Ишлари юришмай турган пайтда Темурнинг эсига Дархон момо тушади ва навкарларини маслаҳатга юборади. Момо ҳеч нарса демай, боғидаги кекса дарахтларни кеса бошлайди. Темур ҳам қари лашкарбошилари ўрнига ёшларни тайинлаб, мақсадга эришади.

3. Ҳиндистонни забт этиб қайтаётган Темур шу ерга етганда Дархон момони эслайди. Уни топтириб келиб, яна бир марта шавла пишириб беришини сўрайди. «Шавлангиз ширин бўлмабди», дейди бу сафар жаҳонгир татиб кўриб. «Ўшанда сен оч эдинг,

оч қолиб ейилган ҳар қандай овқат ширин туюлади», деб жавоб беради момо.

Бу далил – буюк шахснинг устозларидан бири аёл киши экани – ноёб ҳодиса, азалдан ҳам юртимиз оқила аёллар ватани бўлганининг исботи. Дархон қишлоғи «Шарқ юлдузи» колхози ҳудудида, шу номли ариқ ҳам бор.

МУЛОҲАЗА

Сафаримиз кутилгандек ўтмоқда. Фирқа ходими Юсупов бошлиқ ҳомийларимиз ташвишларимизни баҳам кўриб, жуда одамгарчилик қилишди. Райижроқўм муовини Хуррам Туймаев, ҳатто биз билан тоқقا боришга ҳам тайёр бўлиб турибди. Бизни уюштирган умумий кайфият – авлодлар руҳи олдидаги қарздорликдан ташқари бобомиз Темур туфайли қариндош бўлиб қолгандек эдик.

Йўл-йўлакай учрайдиган муаммоларни ҳал қилишда уюшқоқлик, чўчимай масъулиятни зиммага олиш, қозоннинг оғир томонини кўтаришга уриниш каби ҳолатлар ўзбекнинг тўйидаги оғайнilar, қўшниларнинг жипслигини эслатарди. Хуллас, ҳамма ўзини Соҳибқироннинг узоқ аждоди деб билар, бу машваратга ҳалол иштирок этишни хоҳларди.

Баъзан дил тубида чўкиб ётган худбинлик ҳислари ҳам жазавага келиб қолар, ўзаро буюк аждодимизни талашиш, унга ўзини бевосита «пайвандлаб қўйиш»га уриниш ҳоллари ҳам учрасида. Хусусан, Темурнинг киндик қони томган тупроқ, деганда Ибн Арабшоҳнинг асарида Хўжаилғор қишлоғи кўрсатилса-да, бу маълумот нисбий, у аслида Кешнинг Шаҳрисабз маҳалласида; Октябрь посёлкасидағи Тароғли қишлоғида; Чироқчи-Қарши оралиғида; Муборакда – Занжирили қудукда таваллуд топган, де-

ган даъволар айтилди, булар атрофида мунозаралар бўлди.

Яккабоғда эса бир зиёлиномо киши ҳамманинг дикқатини ўзига тортиб, манбаларда Темурнинг барлос уруғидан, дейилгани хато, отаси – сайидлар авлодидан бўлиб, барлосларнинг пири бўлган, деб қолди (*ўзи ҳам сайидлардан экан*). Ҳатто «фалон рассом катта тогамга қараб Улуғбек суратини чизувди, мен эса Темурга ўхшайман» деб шаъма ҳам қилди. Бундай даъволарда қанча миқдорда ҳақиқат бўлиши мумкин, лекин асосий масалага дахли кам.

Эҳтимол, Соҳибқироннинг туғилган жойини игнанинг учидек аниқлик даражасида топиш, уругини белгилаш қандайдир қизиқувчилар клуби учун керакдир, бироқ бундай маълумотларнинг фан учун, хусусан, меросхўрлик учун заррача ҳам аҳамияти йўқ, деб ўйлайман. Мабодо, шу йўналишдаги мунозараларга зўр берилса, иш абсурд (*бетамизлик*) гача – икки қишлоқнинг бир-бири билан ёқалашувигача бориши мумкин, лекин муддао ҳосил бўлмайди. Бироқ энг катта ҳақиқат шундаки, Амир Темур мана шу заминда туғилди, ўсди, яшади, бизга ватандош, қондош, диндош.

Эътиқодни байроқ қилиб, буюк жаҳонгир ҳақидаги бор гапни жамоатчиликка маълум қилиш хизматига – марҳамат! Қолаверса, бобомиз отининг изи қолган ҳар бир қарич жой тадқиқотга муҳтоҷ, негаки, у ерда тарихимизнинг бир парчаси яширган. Мана, Яккабоғ қишлоғидаги Ёдгор Валлома(*m*) мадрасаси ҳаробаси. Бутун қолган икки кошинли минора уч хил рангда, нақшлари ҳам ҳамоҳанг эмас. Ўишт терилиши, пардозларда нағислик етишмайди, лойиҳаси ўзига хос (*нишабликда қурилган*). Шўро даврида ҳаммом, ароқ дўкони, военкомат бўлган ёдгорлик жуда аянчли ҳолда, мадраса ҳужралари бузи-

либ кетган, ҳовли ташландиқ супринди хонага айланған. Яккабоғликлар уни Темур салтанати илк даврида (*ёки ундан ҳам олдин*), ҳали олий иморатлар қуриш тажрибаси бўлмаган пайтда бунёд этилган, деб ҳисоблашади. Бу гапда қанчалик ҳақиқат бор, билмадим. (*Яна афсус: етти аср гувоҳи емирилиб, йўқ бўлиб бораяпти. Қанисиз маданиятга тааллуқли бўлса отнинг тақасини ҳам сақловчи ҳалқлар?!*)

Ёки Темурнинг оқсоқлиги ҳақида ҳам турли тахминлар айтилди. Оёқ синишини қароқчиликда, жангда деб ўқигандик, Шаҳрисабзда Қиёмхон ҳожи китобларда кўрганлари асосида Темурнинг оёғи Бухоро яқинида хандаққа қулаб синган (*ўсмирликда*) ва Қалмоқ деган кампирникида ётиб даволанган, шу ерда атала (*шавла эмас*) еб оғзи куйган, деб қолдилар. Яккабоғда эса болалигига ҳам оқсоқ бўлганини, тепага чиқишда кимўзарга қувлашмачоқ ўйнашса, орқада қолиб кетар, лекин ҳар доим қалпоғини отиб, биринчиликни олганини, ўртоқларига «бош оёқдан улуғ, менинг бош кийимим маррага биринчи келди», деб важ айтганини сўзлаб беришди.

Албатта, бу ҳикоялар асл таржимаи ҳол олдида ёлғон, бироқ ҳалқнинг ўз фарзандини эъзозлаб, шундай нақллар ижод қилгани, уларнинг авлодлар оша яшаб келаётгани эътиборга молик. Ҳолбуки, жаҳонгир ҳақида юзлаб ривоятлар, маталлар тўқилганки, улар деярли тўпланмаган, ўрганилмаган. Бу – буюк аждодимизга нисбатан совуқ муносабат, уни ҳалқ хотирасидан ўчириб ташлаш истагининг ифодаси эди. Энди айбни ювиш фурсати келди.

ТЕМУРБЕК ИЗИ БИЛАН

... Автобусни тоғ олдидағи Калтақұл қишлоғида қолдиришга түғри келди. Яна ҳомийларимизнинг ҳиммати асқотди. Улар кучли юқ машинаси топиб беришди. Маълум бўлишича, бизни лаш-лушларимиз билан битта машина тоққа олиб чиқа олмас экан. Иккига бўлинишга түғри келди. Олдинда кетдим, эртароқ бориб, ул-булни тайёрлаб туриш керак.

Тоғ йўли тик, ўнқир-чўнқир бўлишдан ташқари ниҳоятда тор – бир изли. Карши тарафдан машина келиб қолса, нима бўларкан? Мотор гувиллайди, зўриқади, баъзан ғилдирак жойида айланиб қолади, юрагимизни ҳовучлаб, бортга қапишганча юқорилаймиз. Ҳа деганда, тубсиз дара, унинг қаърида оқаётган дарё кўринаверади. «Лочин» бўлмасак майли эди, ишқилиб худо асрасин. Баъзан қисқа текисликлар түғри келиб қолади, машина ғизиллаб чопади, тоғ шамоли соchlарни тарайди, димоққа уфор ҳидлар урилади. Юқорилаган сари одам ёруғлик денгизида гарқ бўлаётгандек сезади ўзини. Тоғларда ўзгача муనавварлик, мусаффолик бўлади. Димоқ куйишади, бу ҳавонинг сийраклашаётганидан, юрак тезроқ ура бошлайди.

Кўзлаган манзилимиз – Тошқўрғон қишлоғи, у худди чинни пиёланинг тубида жойлашгандек. Ҳозир 4–5 километр баландликка чиқамиз, сўнгра 2–3 километр пастга тушамиз. Қишлоқ кунчиқар тарафда, нақд Қашқадарё чегарасида. Нари томон – Сурхондарё, Бовурчи чўққисидан Тўполондарё ирмоқлари бошланади, дейишади.

Республикамиз харитасида Тошқўрғон деган қишлоқларанча-мунча. Уларнинг, шубҳасиз, ўзига хос тарихи бор, лекин умумий томонлари бор-йўқлиги номаълум. Балки бу сўз түғри маъносида – «тош ай-

лантирилган қўргон» шаклида ясалгандир. Бундай жойлар ҳар қадамда учрайди. Иккинчи эҳтимол эса бу қишлоқларнинг асоси бир, ягона уруғдан тарқалган бўлиши ҳам мумкинdir, негаки, Афғонистонда шундай отли катта шаҳар бўлган (*ҳозирги номи – Хулм*). Мана бу қишлоқдагилар ўз аждодларини асли Афғонистондан кўчиб келган, деб нақл қилишади. Аҳолиси, асосан, ўзбек халқининг турк-қатағон уруғи, оқчепкан (*оқ чекман?*) тармоқчасидан.

Қишлоқда жуда қадимги тарих излари бор, масалан, тошдан оҳан (*металл*) ажратиб олишдан ҳосил бўлган чиқиндилар – ғовак қоп-қора мух (*шлак*)ларга ҳар қадамда дуч келасиз.

Биз ўрмалаб юраётган йўлни тиришқоқ тоғликлар ҳашар йўли билан қура бошлаган эди. Ўша йил (1975) кўкламида вазият ўзгарди – Қизилсув қўрикхонасининг барпо этилиши одамларни тирикчилик воситалари (*ўтин, хашак каби*)дан маҳрум қилди ва кўчишга мажбур бўлишди. Шундай қилиб, яхши ният билан авлодлар хизматига ярайди, деб қурилаётган йўлдан кўч-кўронлар ортиб ўтилди, қишлоқнинг неча минг йиллик тарихи битди. Ҳозир бу ерда «адашиб қолган» йигирмага яқин хўжалик яшайди. Биз улардан бириникида қўноқ бўламиз.

Кишлоқнинг экспедицияга тааллукли томони шундаки, унинг юқорисида Амир Темур номи билан аталувчи ғор бор. У маҳсус ўрганилмаган ёки материаллар жамоатчиликка маълум қилинмаган. ўорда қадимги ҳаёт излари сақланган: тош тахлаб, катта супа қилинган, зинапоялар бор.

Шундай қилиб, уруш ва меҳнат фахрийси Бозор бобо Ёрбеков хонадонига тушдик. Отахоннинг ўн бир фарзанди, кўплаб набиралари бор. Катта ўғли Назар – ўқитувчи, у бизга Юрий Аракчеевнинг «В поисках Аполлона» деган китобини кўрсатди. Унда табиат

ишқибозининг қизил холли оқ капалак – Аполлонни излаш саргузаштлари баён қилинган. Шу қишлоқ манзараларининг рангли суратлари берилган. Тафсилоти кўп, самолётга билет олиш олди-қочдисини икки сахифада ифодалайди. Москвадаги «Мысьль» нашиётидан чиқсан бу китоб пишиқ қоғозда, чиройли рангли муқовада босилган. Бизда ҳам шундай китобларни чиқаришармикан?!

Тун файзли ўтди. Эрталаб ғорга отландик. Беш эшак ва икки отга кўч-кўронни юкладик. Кўриқхона бўлим бошлиғи Ёдгор ва Назар ҳамроҳлик қиласиган бўлишди. Дарё бўйига тушиб, токқа ўрладик. Бу йўллардан кўп юрганман, ҳар бир сўқмоқ таниш. Ҳамроҳларда ишқибозлик ошгандан-ошган, кўпларига бундай сафар янгилик. Эшакка ҳам эплаб миниша олмайди, бироқ иштиёқ кучли.

Газақўтонга чиққунча бўлганимиз бўлди. Йўл жуда тик, илонизи, ҳатто эшакларнинг тўқиму ю克拉ри тушиб қолди (*албатта, қайта ортдик*). Текислик бошланди, кейин яна ўр, нишаб. Азимбулоққа етиб, дам олдик.

Кўчишдан кейин бу томонларга инсон қадами кам теккан, бироқ йўллар бекилиб кетмабди. Атроф ўт-ўланга бурканган. ўўлмарашадан чиқадиган шоти тушиб кетибди, тош ташиб кўтардик-да, уловларни ўтказдик. Қалъаи шеронга ўтиладиган кўприк ўрнида 2–3 чириган хода турибди. Топқир Назар дарёдан ўтишни таклиф қилди. Юкларни кўтариб ўтдик-да, от-эшакларни битталаб дарёга итариб тушириб, нариги қирғоққа тортиб олавердик. Ҳайвонлар сирпанчиқ қояда оёғини тираб олар, қамчи ёки таёқ зарбидан иложсиз бир метрлар пастга, шовуллаб оқаётган тоғ дарёси гумига сакрарди. Бу жойдан қайтишда асло чиқиб бўлмайди – бу ҳақда ўйлаш фурсати эмас, йўлда давом этиш керак.

Ўсиқ буталар, дараҳт шохлари юришни қийинлаштирар эди. Манзил ҳам негадир бу сафар анча узоқ туюлди. Кун оққанда Хўқизбурун шаршасига етиб келдик. Сочилиб оқувчи Байталдуми фавораси куриб қолибди. Ундан бир километрлар юргач, узоқдан ғорнинг оғзи кўринди. Дарё бўйидаги текисликда тўхтадик.

Соҳибқирон ҳақида нима ўқиган бўлсам, ҳеч бирида унинг ғорда бўлгани ҳақида батафсил маълумот йўқ. «Темурнома»да Балхни кўлга киритаётганда бир муддат тоғ-тошларда, ғорларда яшаб юрганига ишоралар бор. Бизнинг бу саволга аниқлик киритишга курбимиз етмайди, ниҳояти ғорни бориб кўришимиз мумкин. Кексалар Темур бу ерда узоқ вақт яшагани, мислсиз юришларига тайёргарлик кўргани ҳақида ишонч билан гапиришарди.

Ғўлмараша дарасида икки қоя (*ораси 50–60 метрдан 150–200 метргача бор*)га арқон тортиб аскарларини осилтириб ўтказар экан. Бундай машқни, ҳатто, Қалъаи шерон дарасида (*оралиқ 2 километрлар чамаси, баландлик 500 метрдан кам эмас*) ҳам такрорларкан. Бовурчида шундай текис майдонлар борки, минг лашкар ҳам от суриб жанг қила олади. Хўқизбурун олдида яқинларгача тегирмон тошлари (*одатдагидан кичикроқ*) туаркан. Дара табиий жиҳатдан жуда қулай, тўсатдан ҳеч ким бостириб кела олмайди. Узоқ-яқинни кўрган экспедиция аъзолари бундай манзаралар бетимсол ва такрорланмас эканини тан олдилар.

Кўпчилик шу сайҳонликда тунаш ва ғорга эрталаб жўнаш таклифини билдиришди. Чунки тепада сув йўқ, фақат яёв бориш мумкин. Бир гуруҳ «жанговар қисм» (*олти киши ажралиб чиқди*) супада ухлаш истагини изхор қилишди. «Бўлинманлар, бўри кўп», дейишли бошқалар. Ташаббускорлар эса «Низомда «Муборак

супада тонг оттирилади», дейилган. Биз буни бажармас эканмиз, келажак авлодлар кечирмайды» деган даъвони қўйишиди. Буни рад этиб бўлмади. Мен ҳам улар билан кетдим.

Бир соатлар тик қиялиқдан тирмашиб йўл юрдик. Нихоят, силлиқ терилган тошларга кўзимиз тушди, узунлиги 18–20, баландлиги 3–5 метр. Ёввойи қоялар орасида инсон қўлининг излари иссиқ ва мададкор туюлди. Сула юзида бесаранжомлик, олов қолдиқлари, тошлар сочилиб ётибди, иргитилган, синдирилган шишалар кўзга ташланади. Кўлбола супурги ясаб, обдон тозаладик, тош териб ўчоқ ясадик. Атрофда қари дараҳтлар роса йиқилиб ётибди, мўл-кўл ўтин ҳозирладик. Худди ёзги таътилдан уйига қайтган шаҳарликдек, ҳафсала билан бир зумда ҳамма нарсанни муҳайё қилдик. Энди тонг оттирса бўлади.

Кимдир ерни бир метрлар чукурлиқда кавлабди, гўнг ва сомонли лой қатлами кўриниб турибди. Супага тик равишда уч жойда кўмилган устуннинг ўринлари бор. Супадан шипгача 15 метр келади. Эҳтимол, бир вақтлар хоначалар бўлгандир. Форга кириш жойи улкан харсанглар билан тўсилган. Коронғулик чўка бошлади, ҳарорат – мўътадил.

Ўтин тўплаб, олов ёқдик. Гулхан атрофида ярим тунгача гаплашиб ўтиридик, пастда, дарё бўйида ҳам эрталабгача ўт ўчмади.

Тонг ғира-ширасида пастдагилар ҳам шовқин-сурон билан этиб келишиди. Қисқа машваратдан сўнг синоатли ғор сафари бошланди. У икки қисмдан иборат. Отхона деб аталувчи қисм 70 метрлар узунликда, жуда улкан, баланд. Тошга шунаقا нақшлар ўйилганки, улар табиат ижодидан кўра иқтидорли уста санъатига ўхшайди. Ичкаридан бир парча со-пол топиб олдим, у ярим сантиметрлар қалинликда, тирноқнинг юзидан каттароқ, ботик шаклда, сирти

яшил рангда сирланган. Қандай келиб қолди экан, ёғор шипларида безак берилган жойлар бўлганми? Айниқса, Отхонадан чиқишда, шигда инсон қўлининг излари аниқроқ қолганга ўхшайди. Асосий ғорга кираверишда айланма зиналар ясалгани билиниб турибди. Ичкари қоронғу бўлишидан ташқари нам, бирон ҳид сезилмайди. Деворлар тош сумалаклар билан шундай безангандеки, фақат кучли чироқ ёруғлигиде уларнинг бутун сехрини кашф этиш мумкин. Вакти келиб, бу жой музейга айлантирилса, шунда одамлар ашёлардан кўра кўпроқ ғор деворларини томоша килишса, ажаб эмас.

350 метрлардан кейин қилкўприкдек синовдан ўтказувчи қисилма келади. Барваста одамлар шу ерда қолди. 30–40 метр фақат эмаклаб юрилади. Намлик ортиб боради, дарё шовқинидек кучли гувлаш қулоқقا чалина бошлайди. Ниҳоят, кўлгача етдик. Бу жойга олдин ҳам 3–4 марта қадамим теккан. Назаримда, кўл атрофи манзараси ўзгарган, чап тарафдаги тош уюмлари олдин йўқдек эди. Бу сафар сув бўйига 2 метрлар тепадан келиб қолдик. Зеҳним ишламайди – кўлдан кейинги тешик – ғорнинг давоми қаерда? Тош уюмларидан судралиб, ўнг тарафга юрдим. Чироқ ёруғида таниш манзара кўринди, фақат сув сатҳи баландроқ эди.

Кечиб ўтишга тўғри келди, сув совук, этни жунжиктиради. Тиззамдан ошиб кетди. Майда тошли, қора тупроқли жойга чиқиб олдим. Кавак бўрининг уясига ўхшарди. Эмаклаб юқориладим, сўнгра қиялаб юриш имкони бўлди. Изимдан Жуманазар ва Нураги етиб келди. Ниҳоят, тўрга яқинлашдик, унинг шифти жуда баланд, каваклар кўринади, ҳатто боши тўқмоқли қозикдек тош ҳам бор. Эҳтимол, пастдан арқон отиб, юқорига чиқиш мумкиндири.

Бу марра экспедициянинг чўққиси ҳисобланади, йўлга чиққанимизнинг еттинчи куни унга эришдик. Хат қолдирмоқчи бўлдик. Учовда ҳам қофоз-қалам йўқ экан. Майда тошлар (*улар ғорга кўтаришган одамлар сонига тенг – 21 та*) билан «Ёш-91» деган шартли сўзларни ёздиқ, кўриниб турсин учун белбоғдан йиртиб, оқ сурп билан ўраб қўйдик. «Тантанали» маросим тугаб, орқага йўл олдик.

«Одам, инсон каби яшаб ўт!» ўор оғзидағи дафтарда шу сўзлар бўрттириб ёзилган, XX аср одамининг ноқис панжаси хилват ғор қаърига ҳам етиб келибди. Ичкарида чайналиб ташланган суюклар, майдалангандишиша синиклари тез-тез учрайди. Ҳатто энг тўрда шундай манзара. Бу – замондошимиз ички дунёсининг ифодаси, барча муқаддас нарсалар устидан кулиш, бошига миллат шарафини эмас, ароқ шишасини кийиб олганлиги рамзидир. Наҳотки камдан-кам одамнинг қадами етадиган хилват гўшага бошқа ниyatни туғиб эмас, ароқхўрлик қилиш учун келадилар? Алкоголь вужуднигина эмас, онг-тушунчаларни ҳам заҳарлаган.

Бу ғор бундан ўттиз йиллар олдин ҳозиргидан анча бой, латофатли бўлган. Кейинчалик ғузорлик кекса педагог Абдураҳмон Азизов 50-йилларнинг ўрталарида китобларни кўрганлигини, қозиқлар, охурларнинг ўрни сақланиб турганини айтиб берди. Энди эса улар йўқ, ташриф буюрганлар уларни талаган (*бу ерга чет элдан ҳам қайсиdir йўллар билан келиб туришади*), ташиб кетган. Ҳатто чиройли сталактит-сталакмитлар ҳам қолмапти, уларни синдириб олиб кетишяпти. Демак, ғорни ўрганишгина эмас, уни муҳофаза қилиш ҳам долзарб масала бўлиб туриди.

МУНОЖОТ

Қайтишда киночилар гурухи чўққини айланиб ўтишга аҳд қилди. Бу йўлни кўрмаганим учун қизиқиб мен ҳам қўшилдим. Асосий тўда билан маълум жойда кўришишга келишиб, хайрлашдик.

Коя бўйлаб кетган из қиялаб боради-да, юқорига ўрлайди. Йўл йўқ, фақат унинг белгилари қолган. Қадимда шу из орқали отда қатнаганларини нақл қилишарди, ростдан, онда-сонда кўндаланг ташланган йўғон ёғочлар учрайди. Тошлар орасидан ўтган йўл тугаб, этлам (*тупроқли*) ерга чиқдик. Пастлик кўзга ташланади, ерни читирлар пайвас қоплаб олган.

Обдон чарчаган ҳамроҳлар ёнлаб юришни таклиф қилдилар. Менимча, йўлни чўққига қараб тикка олиш керак. Оғир бўлса ҳам шундай қилиш шарт, бўлмаса, қозикда айлангандек юраверилади. Бир километрлар тикка кўтарилишга тўғри келди. Тер чиқмайди, бироқ кучли толиқасиз. Бош кийим ҳам оғирлик қилиб қолди, бизда эса кино ва видеоаппаратлар, яна анча лаш-лушлар бор.

Бу жойларга, эҳтимол, биринчи марта шундай кишилар қадам қўяётгандир. Максадимиз – холис, ниятимиз – эзгу. Нима бўлса-да, кино ишлаб, мақола (*китоб*) ёзиб, сурат чиқариб, табиатнинг бу унутилган гўшаларига жамоатчиликнинг назарини тортиб, бебаҳо хазинани халқимиз манфаатига хизмат қилдиришга ҳисса қўшиш. Зора, вақти келиб ватандошларимиз чет элдаги машҳур курортлардан воз кечиб, маҳаллий оромгоҳларга интилсалар. Бу ерларда ҳам энг юқори талаблардагидек хизмат кўрсатадиган саломатлик ва маданият масканлари курилса, деган умиддамиз.

Қаерга дуч келишимизни ҳеч ким билмасди, қирга тирмашиб чиқдик. Шундан кейин Бовурчи чўққиси бағридаги Ошхона деган зиёратгоҳ кўринди. Бу ер менга таниш, бир неча марта бўлганман. Енгил тин олиб, ҳордик чиқаришга ўтирдик.

Куёш ҳар куни шу чўқки орқасидан чиқиб, Тошқўргонга салом берарди. Бугун унга кўл етгудек жойдаман. Қорнинг эпкини сезилиб турибди, ундан бошланган булоқ ёнгинамдан жилдираб оқаяпти. Узокда, кунботиш тарафда она қишлоғим ҳарир парда ортидан кўринмоқда. Киндик қони томган, бош илк марта ерга теккан жой ҳақида фарзандлар қалбида илиқ хотиралар яшайди.

Мен Тошқўргоннинг бир ойлаб узлуксиз тўй бўлган шодон дамларига гувоҳман, йигирма икки ёшимгача яхши-ёмон кунларим унинг қучоғида ўтди. Қадимий қабристонда отамнинг муборак хоки унинг тупроғига қўшилиб ётибди. Бугун одамларни сиғдира олмаган кўчалар, майдонлар хувиллайди, уйларнинг ўрнида ола кўзли чақиртика нақлар ўсган. Кулбаларнинг қолдиқлари мозорни эслатади.

Баланд чўққидан мавҳумлик сари тикилиб турарканман, мискин туйғулар қалбимни эзди, фақат Оллоҳнинг иродаси билан бу гўшалар қайта обод бўлиши мумкинлигини эслаб, таскин олдим.

Тошқўргонни вилоятда яхши билишади, ўзига хос ширингина таърифи – тарихи бор. «Босмачи»лар унга кўл тегизмаганлар, чунки ҳимматли бойлари – Гофир оқсоқол, Мамашариф ўз хазинасидан уларни рози қилиб турган. Мадрасада таҳсил олган Эсон домулло, мулло Абдураҳмонлар ҳақида «Бухоронинг яrim илмини олиб кетди» деб гапиришар, илм ахли ўртасида ечилмаган масала бўлса, «тошқўргонлик Касал домуллодан сўра» деган иборалар юрар экан.

Кекса ўқитувчи Жаббор Мұхаммадиевнинг хикоя қилишича, қишлоққа келган илмий ходим унга 1895 йилда чиққан китобни кўрсатган. Унда сайёҳ хотиралари келтирилган. Жумладан, у Тошкўргонда дуч келган кишидан нари-бери ўзбекчалаб «ўор қаерда?» деб сўраган. У одам русча жавоб қайтарган. (*Ажаб, маҳаллий одамлардан рус тилини билган ким?*)

Уруш йиллари чекка қишлоқ доруломонликда яшаган, унинг «тупроғи ҳам дон бўлиб кетибди» деган гап тарқалган. Урушдан кейин кўп ўтмай сув электрстанцияси қурилиб ишга туширилган, бу пайдада вилоят марказида ҳам доимий электр манбай бўлмаган. Далаларида турли экинлар, айниқса, картошкадан мўл ҳосил олинган. Картошка мислсиз кўп бўлар, ташиб олишга Термиздаги ҳарбий гарнizonдан машиналар (*ҳар сафар ўттизтагача*) келаркан. Одамларнинг ғайрати шундай кучли бўлганки, оддий иш қуроллари – бел ва кетмон билан автомобиль йўли қурган (*қарийб 70 километр*). Тўрт метрдан кам бўлмаган кенгликда, ўн метрлаб қияликтаги чўнг тоғ заминини қиркиб тушириш осон эмаслигини тасаввур килинг.

Яна кўплаб мақтovларга лойиқ қишлоқ эндиликда ўрнида йўқ. Бор бўлиш ҳам, йўқ бўлиш ҳам қийин эмас экан. Таниш сўқмоқлардан зилдек хотираларни юклаб, қоронғу тушганда қишлоққа қайтдик.

Ҳамроҳлар билан йўлда учрашиш имкони бўлмади. Уйда худди адам сахросидан қайтгандек кўришдик. Маълум бўлишича, Назар Қалъадарё ўзани бўйлаб йўл бошлабди, унга Ёдгорнинг (*у биз билан эди*) ўргатишлари ёқмай, ўзича йўл тутибди.

Ҳаммаси соз, гашти давом этаркан. Фордан эсон-омон чиқиши, қийин давр ўтди, бу ёғи тез кетади. Одамларда ғолибона кайфият, ҳайвонларда... Манави айғир анави байталга хуштор бўлса керак,

ҳайвоний ишқ билан севади чоги – тезагини исказб чунонам нашъя қиладики, түхтаб қолса, ўлса – юрмайди. Тойчоқнинг отаси ҳам ўзимикан? Бирдан... оёғи дарахт томирига кириб қолган от гурсиллаб дарёга қулади. Кўлига арқон илашиб қолган одам ҳам сийрилмадан сувга тушиб кетди. Бор бўйи шалаббо бўлди. Кўтариб қирғокқа чиқаришди. «Тани-жони соғ» экан. Ҳуши ўзига келгач, кўзларига ёш қуйилди. Дарёда «жанг» давом этарди, ҳамма сув ичида, юк халталар қалқиб юрибди.

Қора тўнли киши қўлини беихтиёр саланглатиб оқиб бораяпти, ҳойнаҳой у бехуш ёки... бўлса керак. Қирғоқдаги одам ёшли кўзлари билан уни аниқ кўрди ва бор овози билан «кетди, ҳо-кетди» деб бақирди. Тоғлар жаранглади, ота-онаси, болалари бир зумда нигоҳидан ўтди-да, баралла ўкириб йиғлаб юборди. У узок дийда гирён қилди, «кетган»ни ҳам тутиб олишди. У, аслида, оддий юк халтаси бўлиб, йиртилган жойидан чопоннинг енги чиқиб қолган экан... Бу кураш ҳаммани чарчатди, толиқиб манзилга қайтишди.

Эртасига чарчоқларни чиқариш, табиат қўйнида дам олиш учун Кўхнақишлоқ оромгоҳига бордик. Отабоболаримиз покиза, гўзал жойларни зиёратгоҳларга айлантирганлар. Бу ер ҳам шунақа. Узоқдан қараганда сутдек туюладиган Оқсув бир кечада отилиб чиқади ва бир кечада курийди. Бу мўъжизани ҳеч ким «тутиб олгани» йўқ. Бошқа бир булоқ бўйида Турсунхўжа эшоннинг қабри бор. Ўзлари Қарши тарафлардан бўлган ул зот шу атрофдагиларнинг пири эканлар. Сурхондарё томонлик бир шайх билан тортишиб, олов ёқилган лаҳмда намоз ўқийдилар, жойнамознинг бир чети сарғаяди, холос. Нафаси ўткир, илми зўр киши бўлганликларини нақл қилишади. «Худодан қўрқаман, бўлмаса, дарёни тескари оқизардим», дерканлар...

Август ойининг ўрталарида гилос, ўрик энди пишибди.

9 август эрталаб уста Мейлиқул Салоҳиддинов (у «Рулни ушлаб қаридим», дейди) тоғ йўлларидан авайлаб, текисликка тушириб қўйди.

МАЪРИФАТ ШУЪЛАЛАРИ

Сафарнинг навбатдаги босқичи Китоб ноҳияси ҳудудидаги меъморий обидалар – Хўжаиспорос ва Хўжайнканаси (Хўжаилемкони) қишлоқларидаги ёдгорликларга ташриф буюриш билан бошланди. Шуни мамнуният билан қайд этиш керакки, сафар давомида қайси аҳоли пунктида бўлмайлик, зиёлилар бу ердаги барча тарихий ашёлар ва иморатларни Темур, Темурийлар номи билан боғлаб талқин қилишарди. Бу нарса шунчаки нисбат бериб гапириш эмас, балки ҳар бир шарҳнинг замирида қандайдир ҳақиқат бор эди. Жумладан, шу ерлик Жўрахон Кудратовнинг таъкидлашича, Хўжаиспорос қишлоғидаги қабристонда жаҳонгир бобомиззинг пири Шайх Шамсиддин Парранда дафн этилган эмиш. Бир пайтлар бу ерда 18 ҳужраси бор мадраса қад ростлаб турган, кейинчалик уни бузиб, ғиштларини завод қурилишида ишлатишибди. Ўрнида ғаригина саждагоҳ кўнқайиб турибди, аҳоли пул тўплаб устини тунука билан ёпибди. Қабристонга кираверишда азим тутга дуч келасиз, бунақаси ҳеч жойда йўқ, айланасини 7 киши кўл ушлашиб, аранг ўраб олишди. Ҳовли тинч, салобатли сукунат ҳукмрон, тиловат садолари ўзгача тарзда янграйди.

4–5 километр наридаги Хўжайнканаси қишлоғида чинакам мўъжизага дуч келдик. Бу мўъжиза одатдагидек вайрона ҳолида эди, бироқ шу тарзда ҳам жуда улуғвор ва мағур туюларди. Нақл қилинишича, у Ту-

ронзаминдаги энг катта кутубхонанинг қолдиқлари экан. Унинг кунчикиш тарафида 6x8x2 метрлар ҳажмдаги сағана бор. У сидирға мармар билан қопланган. Шу қишлоқлик фозил зот – 78 ёшли отахон Иззатулло Назар ўғлининг ҳикоя қилишича, мавлоно Дарвишнинг (ул бузрукворнинг қабрлари **Хужаиспоросда эмиш**) ўғиллари мавлоно Абдубоқи, мавлоно Абдулмажид, мавлоно Абдулвоҳид шу ерда дағн этилган эканлар. Иззатулло ота ишончли тарзда илмий далилларни ҳам келтирдилар. Мавлоно Дарвеш ҳисорлик, мавлоно Абдулбоқи ҳижрий 1008 йилда, Абдулмажид 1022 йилда вафот этган. Хонақоҳ Бухоро хони Абдуллахоннинг ўғли томонидан XVI асрнинг 40–50 йилларида курилган деган таҳминлар бор. Бухорода дорулфунун, бу ерда ўрта ўкув юрти бўлган...

Албатта, бу фактлар илмий изоҳланиши керак. Ахир тилга олинган исм-шарифли алломалар фан тарихида қандай ўрин тутганини олимларнинг аксарияти ҳам билмайди-ку! Худди соқов тарих каби қаршимизда улкан иморат мунгайиб, сукут ичида турибди. Унинг шикаста деворларига «мангулика даҳлдор» енгилтак замондошлар ўз исмларини ўйиб ёзишган, таъмирлаш ҳақида ҳеч ким бош қотирмаяпти, аксинча, унинг ҳужралари бузилиб, гиштлари «Ленин 100 йиллиги» мактабига ишлатилган, пойдевори қўпорилиб, йўл ўтқазилган...

Ҳақиқатни эса текислаб бўлмайди, у оддий бир тарҳда, нозик бир чизгида яшаб келмоқда. Дўппимиз ерга тушгудек бўлиб кошинларни кузатар эканмиз, боболар заковатининг нақадар буюклигини ҳис этиб, ўзимизнинг анча кичик ва ожизлигимизни тан оламиз. Ўтмишимиз ўз жароҳатлари билан ҳам улуғвор.

Мезбонлар изтироб билан бизни қаровсиз ва қадрсиз дарахтлар – қишлоқдаги икки ноёб чинор

томон бошладилар. Кўчанинг юзароғида кўкарган чинорлардан бирининг танаси худди қояга ўхшайди. Ургутда ҳам, Сайрамда ҳам бунақаси йўқ эмиш. Иккинчиси эса 30 йиллар олдин ўз-ўзидан ёниб кетибди. Ўрнида 30–35 киши чордана қуриб ўтиради, кесими 10 метрлар бор. Икки чинор ҳам, нариги қишлоқдаги ноёб тут ҳам давлат муҳофазасига олинмаган, алоҳида маҳсус рўйхатга киритилмаган. Бу «бепарволик»нинг сабаби ҳам номаълум.

ИККИНЧИ ҒОР

Эътироф этиш керакки, сафаримиз биз кутганчалик осон кечмаяпти. Аввало, Тошқўрғонда пиёда кезишларнинг чартоғи шундоқ билиниб турган шароитда ҳавонинг ҳарорати-ю, тушлиқда мириқиб овқатлана олмаслик каби кичкина омиллар ҳам қўшилиб, жисмоний толикиш сезила бошлади. Бироқ шикоятга ўрин йўқ. Сафар энди яримлади. Иккинчи ўн кунликнинг дастлабки икки куни Чироқчи ноҳиясидаги «Қалқама» давлат хўжалиги ҳудудида ўтди. Тарагай, Лангар қишлоқлари, Амир Темур номи билан боғлиқ ғор шу ерда жойлашган. Тарагай (у *Паст, Юқори деб иккига ажратилар экан*) қишлоғида жаҳонгирнинг отаси Мухаммад Баҳодир туғилганини ишонч билан эътироф этишди. Говхона, Бузовот деган жойларда молхоналари бўлгани, сойга сиғмас подалари шу далаларда ўтлагани ҳақида айтиб беришди.

Бизнинг дастлабки мақсадимиз ғорни кўриш эди. Унга қўл етгудек жойга бориб кўч-кўронни ташладик. Ғорнинг жамолини кўриш учун икки ярим соат тиришиб-тирмашиб, йўл босишга тўғри келди. Оғзи (*кириш жойи*) узоқдан деярли сезилмас, чўққи бўйлаб келгач, айик инидек бир кавакка тирмашиб

чиқилди. Чўккалаб 30 метрлар юрилгач, тик қоянинг ўртасидан чиқиб қолинди. Пастлаб кета бошладик. Илонизи йўл четларида ёввойи бодом, гарғанак каби бутасимон дараҳтлар, равочнинг қуриб қолган «панжа»лари учрар, ерда майда тошлар кўп эди. Сирпаниб кетиш мумкин, арқон жуда аскотар экан. Деярли тошларга сўйкалганча 25 метрлар пастга тушдик ва ғорнинг асосий қисмига етиб келдик. Унча катта эмас, бир киши чўккалаб аранг юради. Тобора кенгайиб боради ва зинапоялар билан (*албатта, табиий*) мунтазам пастга қараб кетилаверади. Шипдан сув томиб турибди.

Юз метрлардан сўнг орқага қайтдик. Айтишларича, бу ғорнинг тубига ҳали ҳеч ким етмаган, Самарқанддан чиқар эмиш. Форда узлуксиз одам яшаган излари йўқ, бироқ у жуда қулай жойда, узок-узоқлар бемалол кўриниб туради, 40–50 километрдан кейин Самарқанд бошланади. Албатта, тарихий ва жуғрофий манбалардан бу ғор ҳақида маълумот тўплаш, уни татбиқ қилиш кечиктирилмас вазифадир.

Лангар қишлоғида Темурийлар даврини эслатувчи икки хонақоҳ ва бир масжид сақланган. Қишлоққа кираверишда Қадамжо ота зиёратгоҳи мавжуд. У ҳақда шундай ривоятни айтиб беришди: қишлоқ валийси Абул Ҳасан Ишқия масжид деворини тиклаётган, ҳалфалар унга лой узатётган эди. Устоз узатилган лойни олмай туриб қолади. Сабабини сўралганда «Бизга Маккаи мукаррамадан хирқаи муборакни олиб келаётган карвон Амударёга чўкиб кетаётган эди, шуни тортиб олдим. Ишонмасанглар, елкамни кўринглар, арқони ботиб кетган», дейдилар. Ростдан, елкада арқоннинг изи бўлади. Элчилар Лангарга келишда шу ерда тўхтаган. Кичкина уйча бор, унда оёқ изи тушган тош сақланади. Ишқия ўткир илми билан

ислом оламида донг таратган эди ва у хирқаи муборак билан мукофотланган. Хирқа 1956 йилгача (?) Қамашидаги Лангарота масжидида сақланган. Ҳозир йўқ.

Лангар (*Чироқчи*)даги масжид деворлари оҳакланган, шифти жуда чиройли безатилган. Ичкарида 4 устун мавжуд, саҳни кенг, баҳаво. Қишлоқ юқорисидаги хонақоҳларнинг бирида 5, иккинчи сида 8 қабр бор. Дағн қилинганларнинг кимлиги номаълум. Айтишларича, бир пайтлар мармар лавҳа бўлиб, унда исм-шарифлар ёзилган экан. Лавҳа йўқолган.

Шу нарса эътиборни тортадики, маданиятимиз фақат камситилган, зинданга солинган эмас, балки таланган, ғорат қилинган. Биз бўлган қишлоқларда одамлар сағана ва хонақоҳлардаги эсталик тошлиари, ёдгорлик буюмлари олиб кетилганини афсус билан эслашади. Бундан ташқари, ҳар қадамда ривоят, ҳар бир сўз, ҳар бир воқеа тилда муҳрланган. Фақат уларнинг ҳаммаси диний либос билан ўралган. Шундай экан, бизнинг ўтмиш маданиятимизни диндан ажратиб тушуниб ҳам бўлмайди, диний илмларни билмай, тушунтириб ҳам бўлмайди.

ЛАНГАР ДУРДОНАСИ

Муносабат... У кўп нарсани ҳал қиласи. Агар уч бирлик: бўй, эн, баландлик ва ундан маълум масофа узоклиқдаги кузатув нуқтаси орасидаги нисбатни солиштиrsак, жисмни (*демак, борлиқни*) турлича кўриш мумкин. Олайлик, қаршимиздаги гугурт қутисига назар солганда, бирор суратини, бошқаси ўтиқадиган томонини, учинчи киши эса ҳеч нарсани илғамас экан. Бизнинг сафаримиз ҳам мезбонларга турлича таъсир этибди.

Мақсадимизни тушуниб, ҳаяжондан йиғлаган кишиларни ҳам, «Яна комиссиями?» деб қочишларни ҳам күрдик. Сезимларда шу ҳақиқат акс этиб турарди: одамларни қаттиқ қўрқув исканжаси ҳали ҳам тарк этмаган, «юқори»дан келган ҳар қандай зот уларга олабўжи бўлиб кўринади. Шу туфайли деярли ҳар бир учрашувда ниятимиз холис экани, барча тадорикни кўриб чиққанимиз, ҳатто кўрпа-тўшакларимиз борлигини таъкидлашга тўғри келарди.

Маршрутимиз ўтадиган бир қишлоқ оқсоқоли очиқча оғриниш билан истиқболимизга чиқди. Чамамда, уни меҳмонлар безор қилиб юборган, негаки, қир бағрида қўшқаватли шийпон, ёнида гўзал фаввора бор. Ноҳияга ташриф буюрганларнинг кўпчилигига уни манзират этишар, шу туфайли но-тинчлиги бисёр экан. Бахтга қарши бизга ҳам шу ерда тушлик ҳозирлашибди. Тансиқ таомларнинг бир зумда чангини чиқардик. Оқсоқол ташвишга тушиб қолди ва биздан қутулиш йўлини излай бошлади. Бизнинг эса... юрадиган ҳолимиз йўқ. Мақсадимизни обдан тушунтиришга тўғри келди. Йўқ, қалбида миллат шаъни ўлмаган экан, сўнgra шундай парвона бўлдики, бу оқшом анча дилкаш кечиб, толиқишлиар бир оз ёзилди.

Камашида эса бизни «Буюк ипак йўли» сайёҳлари сифатида қабул қилишди ва, менимча, шу тасаввур ўзгармай қолди. Бироқ туман ҳудудида жойлашган Лангар ота зиёратгоҳида бўлгач, энг нодир нарсалар қўл етмас жойларда яширинишига яна бир карра ишондик. Кўрганларимиз эртаклардаги шоҳ саройларидан кам эмасди.

Иккинчи Лангар Қарши-Шаҳрисабз йўлидаги Кизилтепа қишлоғи бекатидан 40 километр қуёш чиқар томонда, дарё бўйидаги қишлоқ. Анча хилват, бегона назарлардан холи жой бўлганиданми, улкан

жомеъ масжиди аслича сақланганга ўхшайди. Айвони кунгай тарафда, 9-10 метрли ўнта устуни бор. Устунлар икки қатор қўйилган. Намозгоҳ ҳам хийла кенг, беш устуни бор. Девори ердан 2 метрлар чамаси рангин сополлар билан безатилган. Нақшларнинг ўртасида чуқурчалар бўлиб, кексаларнинг эслашича, кечаси ёнадиган тошлар қўйилган экан. Масжидга қатағон йиллар қўй қамалган, фалла омборхонаси бўлган. Ўша пайтда қимматбаҳо нодир тошлар ўғирлаб кетилган. Шифтида тилсимли нақшлар бор. Айтишларича, уларда 38 мамлакатнинг рамзлари акс этган эмиш. Булар қандай давлат экани, нега 38 талиги ҳозирча сир. Масжид тарихига 650 йиллар бўлган дейишади, у Муҳаммад Содик шайхга хос экан. 68 ёшли отахон Мадулло Ҳайит ўғлининг маълумотига қараганда, ул зотнинг шажараси – Илёс шайх – Муҳаммад шайх – Худойкул шайх – Абул Ҳасан (*Ишқия*) шайх – Муҳаммад Содик шайх (1460–1545 йиллар.) (*Махсус таҳсил кўрмаган бу кишининг айтганлари ҳазрат Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридаги даилларга яқин*).

Масжид шикастланган, таъмиранган, бироқ бу иш ўлда-жўлда. Фалла омборхонаси бўлганда нишаб томонга сурилиб кетган, 20 йиллар олдин 7-8 метр баландликда зинапоя шаклида таянч қўйилган, ўтган йил усти тунукаланган.

Бир сой нарида мақбара мавжуд, унинг теварагида 200 тупга яқин хандон писта бор, шиғил мева қилган. Мақбаранинг тарҳи Самарқанддаги машҳур Амир Темур мақбарасига ўхшаб кетади. Эшикнинг икки тарафида 9 та улкан, силлиқланган, оятлар битилган тошлар қўйилган. Улар 1,5–2 метр узунликда, 30–40 сантиметр баландлик ва кенгликда. Ҳақиқий мўъжиза ичкарида. Шифтдаги гумбазга тўқ қизил фонда оқ ранглар билан нозик нақшлар ишланган. Бу

ерда бешта қабр бор. Уларнинг учтасида икки метрлар чамаси 10–15 сантиметр қалинликдаги мартарошлар тик қўйилган. Иккитаси сариқ рангда (*эҳтимол, тилла сувидир*), бири оқ рангда (*кумуш сувидир*). Тик тошларга араб имлосида каттагина матн ёзилган. Уларнинг учтасини Абул Ҳасан шайх, отаси ва ўғлига, эшик олдидағисини халфага, чап тарафдагисини Балх маликасига (?) тегишли дейишади. Қабр тошлари (*ердагиси*) қора мармардан, жуда чиройли нақшланган. Устига кирмиз ранг бахмал ва оқ сурп ташлаб қўйишибди. Шу ерда 2 та туғ (*у 3 метрлар узунликдаги билакдек ёғочга ўрнатилган, оқ жездан ишланган, очик турган беш бармоқ кўринишида*) ҳам турибди.

Лангар масжидида Абул Ҳасан шайх (*Ишқия*)га тақдим қилинган хирқаи муборак сақланган. У китоб, кулоҳ ва чакмондан иборат бўлган. Хирқаи муборак маълум одамлар томонидан яқинда олиб кетилган, тақдири номаълум.

Бу ерда кўп нарса ҳайратли. Аввало, хонақоҳнинг ўзи бетимсол. Ташқарида улкан тошлар борки, уларни бу тоғ ичкарисидаги қишлоққа қандай келиб қолгани сирли. Айтишларича, энг катта қабртоши шу ерда экан. Кўрдик, қора рангли, тахминан 250x50x40 сантиметр ўлчамда.

Атроф-теваракда бу жойнинг мавқеи жуда баланд бўлган, етти марта зиёрат қиласа, ҳаж сафарига тенг бўлади, деган гап бор. Лангар Буюк ипак йўлида жойлашган, дейишади. Темур ва Темурийлар даврида гуллаб-яшнаган, мадраса ва мақбараларда ўша давр меъморчилигининг услуги аниқ билиниб турибди. Бу мулоҳазалар илмий тадқиқотлар билан янада аниқлаштирилиши шарт. Шундагина дурдонанинг сири маълум бўлади.

КАЙФИЯТ

Бу сафар ўз мохияти билан «халқ ичига юриш», жонли, ҳақиқий ҳаёт ила юзма-юз бўлиш эди. Ҳар бир сония – янгилик, ҳар қадамда қайтарилилмас мўъжиза. Бизни нималар ҳайратга солмади, дейсиз. Ўлкамизнинг нақадар кенг, бепоёнлиги, одамларнинг танти, дангаллиги, миллий рух, ислом дини шуурига енгилмас куч билан талпиниш, тоғларнинг салобати-ю, боғларнинг малоҳати. Йигитлар мағрур, қизлар гўзал эди. Яккабоғда Насиба соchlарини майда ўриб, дўппи кийиб чиқди. Унга гап отмаган, суратга туширмаган киши қолмади. Шахрисабзда ёши ўтиб қолган Зоир шоир шундай пишқириб куйладики, ҳамма чинакам санъат қаршисида лол бўлди. Янги термага овози ва созини келтира туриб, «Бугун Темур бобомнинг руҳи мадад бераяпти, кўрасанлар, чарчамайман», деди.

Ҳар гўшада ҳаёт давом этар, халқ ўз удумлари, урф-одатлари доирасида яшарди. Бизнинг ташрифимиз бутун улусни бепарво қолдирмагани каби, маъракаларнинг иштирокчиси бўлишимизни астойдил исташар, тўйхонанинг тўрига таклиф қилишарди.

Қамашида баҳт тўйига ташриф буюришга тўғри келди. Менимча, кечанинг энг муҳим воқеаси экспедиция аъзосининг табриги бўлди. Шундан кейин ўзгача жонланиш бошланди, икки сўзнинг бирида Темур номи тилга олинди, ҳатто ёш келин-куёвни илик фарзанди ўғил бўлса, Соҳибқирон номи билан, қиз туғилса Тегина деб аташга дуо беришди.

Шайтонқишлоқ (*Шахрисабз*)да катта тўй учун тузалган дастурхоннинг энг обрўли жойига бизни ўтқазишли. Дастурхон шунчалар серобки, қўлни қўйишга ўрин йўқ. Шу ерда барча бизга миннатдорчилик билдириб, табриклаб, эзгу истаклар изҳор

қилишди. Жумладан, Сурхондарёдан келган меҳмон қадимий Бақтрия давлати тарихини ўрганиш учун ҳам шу ҳолдаги сафар зарурлигини таъкидлadi.

Миракида бизнинг ташрифимиз шарқона кураш бўйича Ўрта Осиё турнири очиладиган кунга тўғри келиб қолибди. Албатта, тантанали қисмда буюк боғомизнинг номи бир неча бор тилга олинди. Бизнинг экспедиция аъзолари қатнашаётгани эслатилди, Малик Муродов мусобақага муваффақият тилаб, нутқ ирод этди. Кечқурунги зиёфат чоғида бу мусобақага анъанавий тус бериш, Амир Темур номида соврин таъсис этиш истаги изҳор қилинди.

Аммуғон қишлоғидаги баҳт кечасида ёш оиласа га эзгулик рамзи сифатида тақдим қилганимиз Соҳибқироннинг сурати энг қимматли совға сифатида қабул қилинди.

Чироқчида худойига таклиф қилишганда ҳам рад этмадик, бориб фотиҳага қўшилдик.

Ургутда тўйнинг маслаҳат ошига қатнашдик.

Азбаройи шуҳратпастлик эмас, холисанилло дилдан шуни истар эдикки, бизнинг Амир Темур излари бўйлаб юрганимизни кўпроқ одам билсин, рўшноликдан, кеча тақиқланган нарсалар бугун рўёбга чиққанидан ҳамма одам хабардор бўлсин. Зотан, автобусимиз пешонасига кучли мегафон ўрнатиб олиш эсимизга келмаганидан афсусландик. Шаҳар ва қишлоқлардан ҳайқириб ўтганда, балки ғафлат уйқулари бузилган, ўзлигини англаш ва уни қадрлаш мавриди келганидан сергакланиш бошланган бўлармиди?

Биз нималарни орзу қилмайлик, қандай эзгуликлар тиламайлик, ҳалқ ўз азалий йўриғида кун кўраётган, меҳнат қилаётган, аччиқланаётган, кулаётган бўлади. Сиз билан мен баъзан тўрсайиб турамиз, ҳалқни бебошлиқда айблаймиз, тажанг бўламиз-

да, зум ўтгач, ўзимиз ҳам унга қўшилиб кетамиз. Ҳаёт барибир гўзал, яшаш барибир тотли! Бир нарсани сезганмисиз, ҳалқимиз кулгига нақадар ўч. Ҳар бир кишлоқнинг ўз Афандиси, ҳар бир оиланинг ўз латифаси (*латифалари*) бор.

Чамбил қишлоғида қирқ қишилик супада бир оқшомни кутдик. Қалқама сув омборидан тутиб келтирилган гулмоҳи балиқлари пайдарпай пишиб турибди. Мезбон Кудрат ака, қўшни Тошпўлат шофёр ичакузди гаплардан олаяпти.

Кандайдир йигит бўлар экан, номи лақаби билан – Эшқобил палтара. Умри сурув орқасидан ўтган. Бир кун «озиб-жозиб» Чироқчига тушиб қолибди. Бекорчиларга қўшилганми, бирор қистаб борганми, ичишни бошлабди. Ўттиз коса пиво, 5 ароқни ичгач, ўзини нохуш сезибди. Яна 2 ароқдан сўнг феъли бузилиб, жанжаллашиб қолибди. Кошки бирор эплай олса? Ўн чоғли милиционер қўлини қайриб, бўйнига миниб, олиб кетибди. Кетатуриб, «Бормайман, билмайсанми, тоғда қўйлар эгасиз қолиб кетган», деб бакиравмиш. Унинг хархашаларига қарамай, қамаб қўйишибди. Эшикни қулфлаётган миршабга қараб: «Ҳали кунингни кўрасан, менинг пешонамдан Рашидов ўпиди кетган», дебди.

Янгибий полвон 2 винодан бас бойлашиб, бир чолни эшаги билан елкасида кўтариб, магазиннинг олдигача олиб борган экан. Ўз ўрнида афсусланиб, ана шундай паҳлавон йигитлар ҳозир учрамаётганини эслаб ўтишди.

Кулги ҳар қадамда бизга ҳамроҳ. Дераза ойнасими тез-тез тозалаб туришга эҳтиёж сезилганидек, дил шишасини ҳам бот-бот ғуборлардан фориғ қилиб туриш кўнгил эҳтиёжи. Баъзан кулгили воқеалар ўйлаб топилади, баъзан қаҳқаҳага сабаб бўлувчи олди-кочдилар рўй бериб туради...

Хотам бобонинг келинларидан бири адашиб пахта ёғининг устига керосин солиб қўяди. Анчагина нарса исроф бўлишини кўзи қиймаган келин кўпни кўрган қайнотасига маслаҳат солади. Бобо «Бунинг йўли осон» деб ишга киришади. Ҳовлига катта қозон куриб, тагига олов ёқишади-да, аралашмани солиб, қизита бошлашади. Бобонинг «кашфиёти» бўйича, қозон қизигач, керосин бугланиб чиқиб кетиши, пахта ёғи ажralиб қолиши керак эди. Иссиклик ортавергач, бирдан қозондан «лов» этиб олов кўтарилади. Ҳаммаси ёниб кетади. Ҳар қанча харакат қилишмасин, ўчириб бўлмайди.

... Шахрисабзга жума куни ташриф буюрдик. Шу куни жомеъ масжидига атроф-теваракдан минглаб намозхонлар келишади. Масжидни кўриш истагини билдиридик. Ҳали ибодат тутамаган экан. Эшик – қибла томонда, кириш нокулай (*ҳамманинг юзи шутарафга ўғирилган*). Кута бошладик, бироқ киночиларнинг сабри чидамади, кичкина даричадан ичкарига кириб кетишли. Катта ҳовлида минг чоғли одам намоз ўқияпти. Атрофни кузатдик, аммо кириб олган ҳамроҳларимиз кўринмасди. Синчиклаб қарасак, улар ҳам сафда туриб намоз ўқишаپти. Ёпирай, таҳоратсиз? Саждага бош қўйилди. Тиззалари букилмайди, ҳаммадан дўнграйиб қолишли. Тиззалаб тиловат қилиш бошланди. Чидаша олмади, чордона қуриб олишли. Юzlари бўғриқсан, ҳарсиллашарди. Ибодат тутагач, ҳамма қўшилиб кетди, уларни ҳеч ким сезмади.

... Тарагай қишлоғидан ғорга чиқиш айни туш пайтига тўғри келди. Силламиз қуриб, ярим йўлда тўхтадик-да, пайпоқларни ечиб, оёкларга дам бердик. Тоҳир ака кедадан оёғини сугурар экан, патак билан қўшилиб... паспорт ҳам ерга тушди. Унинг вараклари титилиб кетганди. Автобусда кийимлар-

ни алмаштираётіб, «Паспортим йўқолиб қолди», деб юрувди, пайпоқ билан қўшиб кийиб юборган экан, З соат юрибди ҳам, сезмабди.

Гузорда шамоллаб қолдим, ёнига тиш оғриғи қўшилди. Дехқонободга кетаяпмиз-у, вужудим ёнади. Мезбон ифор, пудина, кашнич қўшилган қатиқли ош келтирди. Бир коса ичдим-да, ухладим. Терлагач, ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб уйғондим.

ДЕБДУРЛАРКИ...

«Юрган – дарё» деганларидек, сафар давомида бошқа мўъжизаларга ҳам кўплаб дуч келдик. Айниқса, ривоятлар ва бошқа ҳикоялар кишининг ҳайратини оширади. Уларда тасвиrlанган воқеалар ақлдан ташқари, ўта фантастик бўлса-да, қандайдир ички куч ишонишга ундаиди.

Шайх Шамсиддин Парранда намозининг фарзини Маккада ўқиса, суннатини Китобда адо этаркан.

Лангар ота аzonда туриб, таҳорат олмоқчи бўлганда шогирдлари сувни иситиб қўяркан. Бир қиши куни обтобага қарға қўниб, тўкиб юборибди. Устози олдида хижолат бўлишдан қўрқсан шогирд идишни сувга тўлдириб, қўлтиғида иситиб турибди. Шайхнинг қўли куйибди – сув қайнаб кетган экан. Шунда жаҳллари чиқиб «Ҳа, тирноққа зор бўлгур», деб қарғабдилар. Жаҳлларидан тушгач, «Энди айтилган сўзни қайтиб олиш йўқ. Яхшиси, сизга Қамаши тарафнинг шайхлигини ҳадя этаман», деб дилар. Қамашидаги Лангар ота Чирокчидаги Лангар отанинг шогирдлари бўлади.

Имом Ҳусан (ул зот Язид билан бўлган жангда шаҳид бўлганлар)нинг бошлари ўраб келинган жойнамоз Китобдаги Ҳазрати Султон ғорида сақланган. Ўғирлаб кетишган. Ҳозир Эрмитажда эмиш.

Хўжайлмконида Матендаран (*Арманистон*) даги-
га ўхшаш катта кутубхона бўлган (*унинг вайронала-
рини кўрдик*).

Омонқўтонлик мулло Абдухоликда катта, кичик
тариҳ (*китоб*) бор.

Тарағайдаги Дунётепадан зиндан топилган. Буль-
дозер сураётганда оғзи очилиб қолган. Бадбўй хид
чиқиб кетган. Ҳеч ким ўрганмайди, қизиқмайди
хам. Тепа текисланганда мис косалар, узук тақилган
бармоқ суяги топилган.

Темурбекнинг отаси Мухаммад Тарағай дастлаб
Бузовотдаги қабристонга дафн этилган, сўнгра хоки
Шахрисабзга кўчирилган.

Кишмиштепа – Кеш шаҳрининг қадимги ўрни.
Одамлари жуда бузилган. Ҳазрати Жаброил бир ке-
чада чаппа қилган. Энг катта мулласининг уий очиб
курилса, келини билан ялангоч ётган бўлган.

Темур даврида ўгрининг бармоғини қирқиб,
кўлини қайнаб турган ёқقا тикишган.

Чиллахонага кириб, қирқ кун ёлғизликда яшаса
(*узлатга чекинса*), Худонинг васлини кўриш мум-
кин.

... «Бизнинг бурчимиз – ривоят сўзлаш, ишониш-
ишонмаслик – сизнинг ишингиз», деди бир ровий.

МУНОСАБАТ

Албатта, икки томоннинг бир-бирини нечоғлик
тушуниши кўп нарсани белгилайди. Бизни ҳамма
жойда самимий қабул қилишди, эътибор билан
қарашди. Шахрисабзнинг Тўдамайдон, Мираки
қишлоқларида меҳмон бўлдик. Тарағай (*Чироқчи
ноҳияси*)да анграйиб кутиб олишган бўлса-да, сўнгра
чиқишиб кетдик. Кудрат aka (*Чамбилда*), Намоз aka
(*Қизилтепада*), Эшқувват Қиличев (*Деҳқонободда*)

ўз хонадонларидан жой беришди. Раҳбарлар зарур ишларини ташлаб, ҳамроҳлик қилишди. Бундай пайтларда биз тариқча ғайирликни сезганимиз йўқ. Зеро, биз ҳам юрган йўлимизда ҳеч кимнинг шаъни шарафига тегадиган бирор оғиз гап қилмадик. Вазият нозиклигини, истаган пайтда бизни тўхтатиб кўйишларини билардик. Шундай бўлса-да, ғайирлар ҳар қадамда бор экан.

Вилоят марказидаги йиғилишларнинг бирида бизга шубҳа билдиришибди ва иложи борича жамоатчилик билан юзма-юз қилмаслик ҳақида кўрсатма бўлибди.

Тарағай қишлоғида барлос уруғининг вакиллари билан учрашиш, улар билан дилдан сұхбатлашиш истаги бор эди, бизни эса «чой ичдириш» баҳонасида лақиллатиб, ҳеч ким йўқ чекка бир сойликка бошлаб боришид. Гузорда карнай-сурнайлар билан кутиб олишди-ю, тунашга пахтазорлар ичидаги олис шийпонни таклиф этишди. Дехқонобод фирмә котиби ҳеч кимга тайинламай, узоқ тоғ қишлоғига кетиб қолди.

Қаршида умуман эътибор бермадилар, биз «тутиб олган»лар ҳам турли баҳоналар билан жўнаворишиди (*улар келажак авлодга «Темур экспедицияси келганда бурилиб ҳам қарамаганмиз» деб мақтанишлари мумкин*).

Албатта, бизнинг таъна қилишга, танбех беришга маънавий ва «юридик» ҳаққимиз йўқ, фақат бу бир нарсани яна бўрттириб кўрсатади: олти юз йил қозиқ атрофида айланган фил кишан олиб ташланганда ҳам яна тўрт юз йил (*ўлгунча*) қозиқ атрофида айланаверадими? Бизга нима учун таҳдид қилмоқчи бўлишганини биламиз. Ҳали кўркув шарпаси бутунлай кўтарилгани йўқ. Ҳали ватанни, миллат шарафини севиш мансабдек лаззатли бўлган эмас. Қолаверса,

«даврнинг ақл-идроқи ва виждони» – қизил фирмә ҳали ҳаракатда! (Бу сатрлар ёзилганда КПСС ва унинг жанговар отряди – Ўзбекистон Компартияси сўнгги кунларини яшаётган эди).

Барибир Қашқадарё билан хайрлашув оқшоми жуда файзли ўтди.

ТОҒ ВА ЧҮЛ МЕХРИ

Касби қишлоғи жуда кўп қадимий манбаларда қайд этилган, йирик қишлоқ (*арабча «қасаба» – кичик шаҳар*) сифатида изоҳланган. Анъанавий ҳунармандчилик излари бор, у ҳамон давом этмоқда – Касби кулолларининг санъати воҳада яхши маълум. Кўхна тарихга дахлдорлигининг яна бир шоҳиди – кунботар томонда қадимий қабристон мавжуд. Унда бир қанча хонақоҳ ва саждагоҳлар бор. Энг йириги – Султон Мирҳайдар Амир Шамсиддин (*вафоти – 1366 йил*)га мансуб. Шу ерда таъмирлаш ишлари олиб бораётган қурилиш участкасининг бошлиғи, мозий ихлосманди Олим аканинг ҳикоя қилишича, мажмуани икки метрлар қалинликда тупроқ кўмиб қолган экан (*бу миноралардаги излардан ҳам билиниб турибди*). Қазиш ишлари ниҳоясига етмаган. Кейинроқ қўйилган бир қабр тагидан очилиб қолган қадимий қабрни кўрсатишиди, у бешик шаклида ғишт билан терилиган, туйнуғи бор, ундан қўл тикиб кўрганларида аёл кишининг соchlари илашиб чиқсан. Ҳа, ҳали тупроқ қаърида кўплаб синоатлар бор.

Қазиб очилган иморатлар ўзига хос меъморчилigi ва жуда батартиблиги билан ажралиб туради. Қабрларда тарих битилган тошлар сақланган.

Ривоят қилишларича, Султон Мирҳайдар асли урганчлик бўлган, Бухорода таълим олган. Унинг тиришқоқлигига тан берган домла қизини бермоқчи

бўлади, бироқ иғвогарлар ишни бузгач, бош олиб Касбига келиб қолади, қирқ устунли мачит қурдиради. Шундан бошлаб работ пайдо бўлибди. Ҳикоя қиласидиларки, Темур ташриф буюрганда оти сув ичиб турса, унинг танглайидаги холни кўриб қолишади. Кейин эса ўғирликда тухмат қилишади. Исбот сўралганда, «отимизнинг танглайида холи бор эди» дейишади. Жаҳли чиқиб, қабилани саҳрога қувғин қиласиди. Йўлда давом этади-ю, уч кун ҳам юриб-юриб шу ерга келиб қолаверади. Шунда Мирҳайдар ота қувғин қилингандарни кечиришни сўрайди.

Мажмуанинг шимол томонида Абдуллахон даврида қурилган ёпиқ сардоба сақланган, ичиде муздек суви бор, бироқ ичишга яроқсиз. Гумбазининг кесими 30 метрлар, сув сатҳидан шифтига 15 метрча чиқади. Жануб томонда очиқ сардоба излари бор. Бу ер, афтидан, катта шаҳар ёки карвонсарой бўлган.

Кейинги рўшноликлар туфайли эътиқод ҳурлигига қайтиш, руҳий покланиш масканлари – масжидларни тиклаш, янгиларини барпо этишга катта эътибор берилаяпти. Имонли кишиларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли гўё чанг қоплаган япроқлар устига оби кавсар ёғмоқда.

Ғалаба қишлоғида (*бу мавсканда тоғдан кўчирилган тошқўрғонликлар келиб жойдашган*) ҳашар йўли билан катта «Тошқўрғон» жомеъ-масжиди қурилиб, бир йилдан бўён ишлаётган экан. Асосий қисми тошдан (*у Самарқанд тоғларидан ташиб келинибди*) тикланган, замонавий бетон плицалар билан бирга анъанавий дурадгорлик ишлари уйғунлашиб кетган. Бино кишининг баҳрини очадиган иморат бўлибди. Арча устунлари биз қадам қўйган тоғлардан келтирилган. Бундай масжид Муғлон қишлоғида ҳам қуилаётган экан.

Кечқурун «Галаба» хўжалиги ёшлари билан экспедиция қатнашчиларининг учрашуви бўлди. Таасуротлар баҳам кўрилди, шеърлар ўқилди, мусиқа оҳангларига рақсга тушилди. Кеча анча дилкаш ва савмимий ўтди, у ўн беш кунлик сафар якуни, Қашқадарё билан хайрлашув рамзига айланди.

ТУПРОГИ – ТАРИХ УРВОГИ

Бухоро ва Амир Темур!

Одатда, қадим тарих учун улуғлик тимсоллари қиёсланмайди. Дейдиларки, ўнта бўлса, ўрни бошқа. Агар мутлақ «қўл етмас» чўққилар ҳақида гап кетгудек бўлса ҳам улар тарозининг икки палласига қўйилмайди.

Бу икки исм бизнинг қадриятларимизни, ўзлигимизни ифодаловчи икки тушунчадирки, улар фақат ёнма-ён ва бақамти яшаши, бир-бирини тўлдириб туриши керак. Истиқболга чорловчи кўплаб нурли маёклар сафида яна бир жуфт ёруғ юлдузнинг борлиги қандай соз!

Бухоро йиллар шиддатини енгиб, бардам яшамоқда, асрлар ва йиллар бу кўхна заминга ўзига хос дастхатни турли шаклда чеккан: бугун ёнма-ён жойлашган ўн икки минг киши намоз ўқиши мумкин бўлган Мачити Калон ёки шунча кишини бир йилда ақлдан оздириши мумкин бўлган видеosalон.

Буюк жаҳонгир ҳам асрлар тўғонини писанд қилмай бардам яшаяпти. Не бахтки, ундан қанча узоқлашсак, йўллар унга шунча яқин олиб бормоқда. Мангу барҳаёт руҳга ҳазор бор салламно!

Ҳали Қашқадарё баҳш этган рангин туйғулар қалб мулкига айланмай туриб, «ислом оламининг қуввати» остоноадаёқ бетимсол ҳикмат билан қарши олди. Остона – Когон шаҳрида барча динлар ва мазҳаблар

учун муқаддас бўлган (*халқаро аҳамиятга молик дейиши мумкин, бунақаси кам топилади*) Баҳоуддин Балогардон ҳазратларининг ёдгорлик мажмуасини четлаб ўта олмадик.

Айтиш мумкинки, бу соҳир гўшага қадам қўйиш насиб этгунча ҳам дил ифтихор ҳисларига лим-лим тўлиб кетганди. Ҳар бир янги манзилда яна бир янги мўъжиза (*ҳатто қашфиёт*)га дуч келинар экан, бе-ихтиёр энтикасан, дийдангга, мижжаларингга ёш қалқади: ҳар бир қаричи маърифат хазинаси бўлган бундай азиз тупроқ яна қаерда бор?!

Олайлик, бир қадам орқада қолган Муборак шахрида олдимизни тўсиб худди Амриқо президенти ўзгаргандек бир янгиликни сифдиромай тўкиб солишиди: Темур болалигига сув тортган Занжирли қудук қўл етгудек жойда, марҳамат қилинглар (*Бир учрашува «Темур бобомизнинг ўзи ном қўйган Ҳусен қишлоғига бўлдингларми?*» деб сўрашиди. *Шундай пайтда мен Қашқадарёни яхши билмаслигимдан, гуруҳимиз аъзолари эса танланган манзилларимиз харитаси жуда қашшоқлигидан ўкиниб кетамиз*). Қаранг, одамзод 2 минг йиллик тарихида яратган беш алпнинг бири Буюк Темур билан боғлиқ жойлар фаранг ёки олмон тупроғида эмас... Муборакда! Кўнгил, ифтихор кавсарини томчима-томчи сиғдир ва наъра тортки, ўтмишинг гўзалдир, унга меросхўр ва лойик бўлмасанг – уят!

Ҳазрати Баҳоуддин зиёратгоҳида ихлос билан келганларни ҳар куни учратиш мумкин, улар табаррук қудукдан сув ичиб, жонлиқ сўйиб, кенг, баҳаво айвонларда, ҳовуз бўйида, хос ҳужраларда тунаб қолаверадилар. Бу жойнинг руҳи чинакам маърифат масканини эслатади.

Чап қўлдаги улкан хонада болалар савод ўрганмоқда, у намозгоҳга туташиб кетган. Асосий ма-

чит ҳам ёнма-ён. Ёнлаб ўтиб ҳовлига кирасиз, азбаройи ихлос туфайли пойабзалингизни ечиб ташриф буюрсангиз, яна ҳам соз. Ҳовли анча кенг, 30 метрлар ичкарида қари тут тагида нуроний отахон кўрпачада оғир чўкиб ўтирибди, у тинимсиз Куръон тиловат қиласи. Бир қадам нарида эса сағана – Баҳаво ҳаққул ва дин Нақшбандий ҳазратлари ва яқинларининг қабри. Гарчи қўл теккизиш ва ўпиш савобдан эмас, деб ёзилган бўлса-да, мармартошлар ялтираб кетган, эҳтимол қанчалаб кўз ёшларнинг излари қолгандир.

Бундай жойларга, одатда, «кўзи очилган»лар келади ва ўзларини руҳан поклайдилар. Покланиш сидқидилдан тавба-тазарру қилиш ёки имон келтириш ёхуд «кўнгил ойнасини шўр кўз ёшлари билан ювиш» орқали бўлиши мумкин.

«Дил – ба ёру, даст – ба кор» шиори ҳазрат Нақшбандий тариқатининг асоси. Ўзини ҳақ йўлига армуғон қилиш, қалб гумбазига муқаддас Куръони каримни нақш айлаш ва дилни Оллоҳга банд этиш – биринчи шарт шундан иборат.

Таклифимиз билан имомхатиб Мухтор ҳожи Абдулло сұхбатимизга қўшилдилар. Мукаммал тарбия, чуқур таълим, истиқболли таҳсил, фикрни банд қилган маъно салмоғи бу кишининг нуроний чехрасида, юз ифодасида акс этган, ул зот ҳали сояди қолиб кетаётган янгича ўзбек зиёлиси вакили. Мусоҳаба ихлос, руҳ озуғи, олам лаззати каби мавзуларда давом этди.

Ривоят қиласидиларки, Темурнинг элчилари келиб, ҳазрат Баҳоуддинга хазина тугаб қолганини айтишибди. Ҳазрат мачит деворининг тубидан бир қоп тупроқ олиб кетишни буюрибдилар. Хулоса – ихлос қилсанг, тупроқ ҳам олтинга айланади.

Ниҳолнибошдан, болани ёшдан тарбия қилинглар – боболаримиз шундок демишлар. Писта, мағиз, хурмо

чайнаб, гўдакнинг тили остига кўйилса, у сут билан бирга ютилгай ва бола пок бўлиб ўсгай.

Кўз кўради, қулоқ эшитади, тил... Бироқ барча аъзоларнинг подшоси – қалб. Қалбнинг истагига кўра кўз бошқачароқ кўриши, қулоқ... Шул сабаб ислом динимизнинг бутун борлиги қалб тарбиясига қаратилган. Овқат – жасад озуқаси, қалб озуқаси эса эътиқод, унинг суви – Оллоҳга муҳаббат, лаззати Оллоҳга хизмат...

Мана бу исм-шарифларнинг салобатли эшитилишини қаранг: Бухорода ҳазрат Сайд Мир Кулол ўтган, ул зотнинг 104 забардаст шогирди бўлган. Шулардан Бобо Самосий, ул зотнинг икки кучли шогирди: мавлоно Ориф Деггароний ва Баҳоуддин Нақшбандий бўлганлар.

Ушбу маълумотлар яна ҳам қизиқ: Швейцариядаги дорулфунунларнинг бирида тасаввуф куллиёти бор, унда Нақшбандий тариқати ўрганилади. Амриқода Нақшбандия жамияти тузилганига кўп йиллар бўлган.

Биз, ниҳоят, чорак соат ҳожи жаноблари сұхбатида бўлдик. Ҳаммаси янги, гард қўнмаган, инсоний тарбияга дахлдор гаплар. Азалий тарбия усулларимизни, йўрикларимизни халқа етказиш вақти келмади-микан?!

... Бухорода бизни «Буюк ипак йўли» халқаро туризм акционерлик жамияти вакиллари кутишарди. Бу жамият янги истаклар ҳосиласидан бунёд бўлган, эзгу мақсадлари бисёр. Ҳали ёш, жузъий камчиликлардан қатъи назар, истиқболи порлоқ. У жаҳон туризмининг супермаркетларидан бўлиб қолади. Вилюят ёшлар ташкилоти ҳам сафаримизга катта рағбат билдиришди, қўллаб-қувватлашди.

Қадимий шаҳар ўз дарвозаларини очди. Юракда эса бир хис тугён уради: Бухоро Темурнинг онаси

Тегина бегим Моҳ шахри, жаҳонгир бу заминга асло тиғ кўтариб қадам қўймаган, аксинча, ҳар сафар пиёда кириб келган, тупроғини ўпган, сифинган. Жами фарзандлар йўлини ёритиб турувчи қуёш – она, Онажон! Салтанатинг мангубўлсин.

Сайёҳлар орасида «Бухорони юз кун томоша қилиш керак», «Бухорони тунда кўрмоқ лозим», деган нақллар юрар экан. Икки чошгоҳлик сафаримиз давомида Эски шаҳарнинг 3–4 жин кўчасини базур айландик.

Бухорода учинчи дафъа бўлишим. Илк марта Шарқнинг бу қадимги шахри мўйсафид алломадек тасаввур қолдирганди: муҳитда ўзгача салобат хукмрон, кўзинг ё минорага ёки қалъанинг асрий деворларига тушаверади, уларда эса сирлилик ва виқор. Ҳа, Бухоро – аллома, бу ерда дунёning бор илми жамланган. (*Ўшанда Самарқанд шеъриятдек жилвагар ва нафис туюлганди*). Иккинчи бор эса шаҳарнинг турмуш ташвишларига шерик бўлдим. Бу сафар йўриқчи (*гид*) Сайдакром aka (*Сергей Сергеевич эмас*)нинг саъй-ҳаракатлари билан чинакам танишувга киришиш имкони бўлди.

... Мана, Лаби ҳовуз, зинапоялардан бирида ўтирида, кечгача хаёл сур. Хоҳла кўчанинг нариги бетидаги Кўкалдош мадрасасининг услубий бета-корлигини, унинг бугунги кунда меҳмонхона сифатида фойдаланаётганлигини, иста жездан қуюлган Насриддин тимсоли манзарага қанчалик мазмун қўшгани-ю, овқат қолдигининг бурунни тешгудек ҳиди қаердан келаётганини зеҳнингдан ўтказ. Нега ҳовуз четига кўпроқ тут экилган ва уларнинг сони нечта? Бугун ҳовуз суви ичишга яроқсиз, ўтмишда фаросатли мешкобчилар ундан қандай фойдаланишган?

Нодир девонбеги ёки Абдулазизхон мадрасаларининг пештоқи (*гумбази*) еттига, Улугбек мадрасасида эса бешта. Бирор синоат борми?

Минораи Калон (1127 йилда қурилган)нинг баландлиги 46 метр. Шунча нарида усто Бақо мангу уйқуда ётибди. Ул зотавлодларга айтиб қолдирмишики, Минораи Калон рўзи қиёматгача собит турғусидир. Мабодо, ўшал тўфон бошланса, иморатим қабрим сари қулайди ва мени уйғотади. Мен гўрдан чиқиб, бу-хоролик юртдошларимга нажот йўлини кўрсатаман.

Сайдакром ака Бухоро ҳақида муҳтасар ва теша тегмаган гапларни айтди. Эътироф этишича, бу муқаддас шаҳар тарихини ипидан-игнасигача билувчи кишилар кўп (*улар «халқ тарихчилари» деб аталади*), ҳикояларини ёзив олиб, нашр қилиш керак. (*Эсимиз кирса, шундоқ қиласиз*).

Жин кўчаларда, ариқ бўйларида, ҳар бир ғиштда ўтмиш бўзлаб ётибди – эътиборсизликдан, ғайри расм-руsumлардан. Ҳамма тартиблар адолат, инсоф, саховатга қаратилган эди, улар поймол қилинди.

Мир Араб мадрасасининг муazzзам деворлари орасидан ғишт қалаб беркитиб ташланган бир тешикни кўрсатди йўриқчи. Таркиб топган анъанага кўра, муҳтоҷ одам тирқишининг олдига келиб, ўз тилагини айтиб шивирлаган (*масалан, «менга ўн сўм керак»*), бир зум ўтгач, ғойибдан қўл узатилиб, ўша истакни сўраганга тутқазади. Одам кўринмаган, бир оғиз гапирмаган, негаки, муҳтоҷлик сезган одам хижолат бўлмасин, ўз камчилигидан эзилмасин. Ва яна анъанага кўра қарздор одам ўша пулни, албатта, қайтарган. Мир Араб мадрасаси 1533–36 йиллар очилган ва шундан бошлаб «кўринмас одам» марҳаматидан баҳра олиб келишган. Шўро келгач эса туйнук тақа-тақ ёпиб қўйилган. Янгича муносабат, давр қиёфаси бу.

Оlam сир-синоатга тўла, ҳар бир гап ҳикматдан холи эмас. Кимдир «Бирвали 73 йилдан сўнг рўшнолик бўлишини каромат қилган» деганида унчалик ишонмадик, бироқ мана бу мўъжизага ишонмаслик мумкин эмасди. Абдулазизхон мадрасасидаги масжидларнинг бирига ташриф буюрганимизда мезбон меҳрода ишора қилиб, «Нимани кўряпсизлар?» деди. Ярим гумбаз шаклида ўйилган девор тоқи бўртик нақшлар билан безатилган, тиниқ оқ рангда эди. «Ҳозир шу ердан муazzин чиқиб келади», деди Сайдакром ака. Нукул жиддий гаплардан айтиб келган бу одамнинг ҳазили танг қолдирди. Ҳамма мўъжиза илинжида тикилди. Даҳлизга чиқдик, барча чироқлар ўчирилди, 25 метрлар узоқдан меҳробга тикилдик, ростдан оқ, катта салла ўраган, чўқи соқол нуроний бизга қараб турарди, лаб, кўзлари ҳам аниқ билинарди. Ёқамизга туфлаб, изоҳ сўрадик. Бўртик нақшлар шунчалар симметрик ишланган эканки, ташқаридан тушган ёруғлик синиб, сояда одам тасвири ҳосил бўларкан. Бу закий ижод ҳамон боқий, йўлингиз тушса гувоҳ бўлинг.

Ҳайрат ичра орқага ўгирилдим, мени нақшинкор девор суяб турарди. Унда шундай ёзув бор экан:

*Оlamни пиёда кезиб чиққанлар,
Икки дунё сўзин дилга тукканлар...*

Бухорода кўриб турганларимиз: Чашмаи Аюб, Исмоил Сомоний мақбараси, Арк, Ҳовузи боло мачити, Намозгоҳ ва охирида Ситораи Моҳи хоса – Юлдузлар ва Ой маскани. Бу маскан муболагадан ташқари ҳайратли эди: унда энг илғор Оврупо ва классик (*нодир*) Шарқ меъморчилиги уйғунлашиб кетган. Курилиш тугалланган йили – 1918. Агар бинолар тарҳи, ганж ва ёғоч ўймакорлиги Шарқдан, курсилар, пол, қандиллар, мунаққашда кўзгудан фойдала-

нилганини Овруподан дея тушунсак, бу обида минг йиллар давом этиши тайин бўлган санъатга доя бўлиши мумкин экан. Афусски, инқилоб...

Ситораи Моҳи хоса – Шарқ ва Ғарб нодир санъати қўшилувининг ҳозирча биринчи ва сўнгги намунаси.

Оғир хаёлларни елга сочай, деб ёзги кўшкка кўтарилимиз. Ёғоч зиналар ўттизтами, қирқта. Кўзимиз тушган манзара эса... кўл бўйидаги шир яланғоч хотинлар. Маълум бўлишича, ёдгорлик ҳудудида санатория бор, унда кийимларни ечиб, гарданни Ўзбекистоннинг сахий қуёшига тоблаш мумкин экан. Бу тадбир ижодкорларининг фаросатига тан бермадик.

Дарвоза олдида товуслар кузатиб қўяди. Улар камалак қанотлари билан хуфтон бўлган дилингизни овлайди. Кимdir шивирлайди: «Бу ғиштларга амир Олимхоннинг қадами теккан». Енгил тин олиб, газсув дўконига кўл чўзасан.

Мабодо, зулматдан зериксангиз, қалбингиз нур истагида бўлса, Бухорога боринг!

Юз кунда ҳам кашф этиб бўлмас шаҳар ҳақида бир чимдим ҳикоя – шу.

СОҲИБҚИРОННИНГ ШОҲ АСАРИ

Сафар тизимида навбатдаги манзил – Самарқанд белгиланган. Шу ерда биз маррага етиб келган бўламиз, ўз саёҳатимизнинг савобини Соҳибқирон рухига бағишлиб, мантиқан экспедициянинг биринчи босқичини тугаллаймиз. (Холбуки, ҳали икки кун бор. Темур дарвозасида «XX аср варварлари билан жанг қилиш»имиз, ҳомийларимиздан бири – Жиззах трикотаж фабрикаси жамоаси ҳузурига ташриф буюришимиз керак).

Ўзбекистонда Самарқандни кўрмаган ёки у ҳақда билмаган эсли-хушли одам топилмас. Икки ярим минг йилдан зиёд тарихга эга, асрий мезонлардан «ер юзининг сайқали» деган улуғвор шуҳрат билан ўтиб келаётган бу бебаҳо маскан ҳар куни минглаб одамларни қабул қиласи, кузатиб қўяди.

Биз бир чодирхаёлга – Самарқанднинг биринчи рақамли фуқароси жаҳонгир Буюк Темур фаолияти изига тушган 13 нафар зот тортанакдек қадим шаҳарга интилардик, эҳтимол, шу илинжда 18 кунни тоғу тошларда ўтказишга тўғри келгандир. Бизни у ерда ҳеч ким кутмасди, шаҳар оламшумул юмушлар билан банд, бунинг устига бугун якшанба, дам олиш куни. Биз Темур пойтахтининг азиз меҳмони эмас, балки «атойи» (*халқ ибораси – худо ато этган, куттилмаган*) меҳмони бўлишни, бу муқаддас даргоҳга тиланчилардек саодат, иқбол умидида кириб бориши ни эп кўрдик. Зоро, унинг тарихий шон-шавкати шунга ундейди, бизнинг қалбларимизда пайдо бўлган илоҳий тимсол шуни талаб қиласи: буюк Соҳибқирон даргоҳига оёқ билан эмас, бош билан юриб борса арзиди.

Қадрдон Бухоро тонгги соат 4 да кузатиб қолди. Ҳамманинг руҳи тетик, айтилган вақтдан ҳеч ким кечикмай автобусда ҳозир бўлди.

Умуман, сафар давомида бизни кўзга кўринмас бир ғайрат тарк этмади. Ҳамма юмуш – юк билан тоққа кўтарилиш, суви қочган нонни булоқ сувига бўқтириб ейиш, тунда юқа уйқу-қопда тап-такир ерда дилдираб тонг оттириш, 4–5 соатлаб автобусда кезиш – ҳаммаси гаштли эди. Гўё ўткир бир назар бизни кузатиб тургандек, унинг олдида тайсаллаш, чарчашиб мумкин эмасдек туяларди.

Манзиллар ҳам жуда тифиз жойлаштирилган, бир кунда ўтиб кетган жойларни 2–3 кун ўрганиш

керак экан. Ижодий ишга, ҳатто хотира дафтари-га бирор нарса қайд этиб күйишга вақт етмасди (*бу хулосалар келгуси юришларда ҳисобга олинади, деб орзу қиласман*). Учрашувлар, жонли мuloқотлар кам бўлди, демак, маърифий вазифалар тўла бажарилмади. Ташкилий ишлардаги номутаносиблик баъзан панд берди.

Шу кун тортишувлар билан нонуштани Катта-кўргонда қилишга келишдик, бироқ на ошхона, на чойхона маълум эди. Наҳорда тановул қилган овқатимиз шунчалар bemaza эканки, кўнгилни айни-тиб, бехузур қилди.

Регистонга етишда икки километрлар қолганда эса... бензин тугаб қолди. Тақчиллик замонида куни билан қолиб кетиш ҳеч гап эмасди.

Хайрият, иш осон кўчди. Энг яқин хонадон соҳиби кимлигимизни билгач, шахсий машинасидан сўнгги томчи бензинни ҳам олиб бизга берди. Боз устига астойдил чойга таклиф қилди, бирга юриши шартлигини, бироқ уйида ҳашар борлигини айтиб, самимий узр сўраб қолди. Бор бўлсин ҳамият!

Дастлаб Шоҳизинда мажмуини зиёрат қилдик. Бу жой ўзига хос марҳумлар шаҳри. Жаҳонгирнинг энг яқин кишилари мангу макон тутган гўша. Мақбараларнинг ишланишида такрорийлик йўқ, шакллар, ранглар марҳумнинг тириклиқдаги сурату сийратини акс эттириб тургандек. Кўпчилиги хотин-қизлар марқадига бино қилинган, бу, эҳтимол, аёл олдидаги сўнгсиз қарзларни узиш истагидандир.

Одам кўп, турли тоифа ва диндан. Юз ифодалари ҳам, демак, таъсирланиш ҳам ҳар хил: кенг кўйлак кийиб, рўмол ўраган опалар шундоқ пахтазордан келган бўлса керак, лаблари тинмай пи chir-лайди, азиз-авлиёларга сиғинади, бироқ рангларга, нақшларга бепарво. Зангор кўз, кумуш соч аёл эса

рангин кошинларга нозик бармоқларини босиб, ўз тилида нималардир дейди. Шунчалар ҳаяжондаки, кўзларидан оқаётган ёшга ҳам эътибор бермайди. Бир қадам, икки қадам қўяди-да, деворларни силаб, йиғлайди, гапиради. Унинг ҳаяжони менга ҳам кўчди, ток ургандек бир титроқ вужудимни тебратиб ўтди. Ўз кечинмасини яширолмай ошкор баён этаётган, борлиқни унугтган аёлни суратга олдим. У, эҳтимол, Самарқанд билан танишувни Шоҳизиндан бошлаган, гапнинг рости, бу жой амир саройи эмас, қабристон – шу туфайли камтар. Мабодо, у Тиллакори масжидини ёки Амир Темур мақбарасини кўрса, қай ахволга тушаркин?

Мажмуанинг тўрида XI асрда қурилган даҳмалар мавжуд. Пастроқда пайғамбаримизнинг амакиваччаларидан Кусам ибн Аббос мақбараси ва қабри мақон топган. Кираверишдаги қайрақчдан ясалган мўъжаз эшикни 1405 йилда эронлик уста Шерозий ясаган, у ҳамон шакл-шамойилини бузмай, рангари ўчмай турибди, ҳали ҳам таъмирга муҳтоҷ эмас экан.

Қабр тоши нозик нақшлар билан ороланган, сўзлар битилган. Мезбон улардан бирини айтиб берди: «Мусулмонлик йўлида ҳалок бўлган одам ўлган эмас, у муслимлар қалбида яшайди». Ва айтишадики, қабрнинг кунчикиш тарафида қудук – ер қаърига йўл бўлган. Уни 50-йилларда беркитиб ташлашган. Демак, биз бўлган икки ғор Самарқанддан чиқади, деган гап уйдирма эмас, унинг замирида ҳақиқат бор экан-да.

Чиллахонага тушдик, салқин ва сокин... Ташқарида ҳарбийлар навбат кутиб туришарди. Зиёратгоҳга одам танлаб қўйилмас экан, шунданми, ёзувлар, синиклар. Ҳолбуки, 60-йилларгача Шоҳизиндага фақат мусулмонлар қўйилган, улар-

га ҳам обдон таҳорат олгач, рухсат берилган. Ҳозир эса... «санъат – халқники»-да...

Регистон – дунёдаги гўзал шаҳарларнинг энг гўзал гўшаларидан. Мен бу ердаги иморатларнинг инсон қўли билан бунёд этилганига кўп-да ишонмайман. Улар бутунлигича, гўё дараҳтдек, гўё тоғ қоясидек униб чиқсан ёки осмондан тушган. Улуғбек, Шердор, Тиллакори мадрасалари, мағрурлик туғи сифатида кўкка урлаган минорлар.

Бу сафар мен ана шу жойда буюк тоғлар маҳобатини, улуғворлигини ҳис этдим. Табиат – тенгсиз меъмори аъзам. У билан баҳслашиб бўлмайди, фақат тақлид қилиш мумкин. Қани, ҳар бир меъмор табиатнинг мингдан бир заковатини ўз иморатига кўчира олса, одамзот бунчалар ваҳшийлашиб кетмасмиди?

Эсимга тоғлар орасидаги Амир Темур ғорининг улуғворлиги тушиб кетди. Муборак супада деярли ухламай тонг оттирган тунда маҳобатли қояларга термулиб, Регистонни ўйлаган эдим, тоғлар мамлакати қанчалар салобатли бўлмасин, майнин ва меҳрибон тюлганди – ҳозир шу ҳис қайтди. Хилват макондаги она табиатнинг нодир ижоди билан бетимсол Регистон мажмууда уйғунлик, ҳамоҳанглик сездим. Буюк меъморнинг тафаккури чўққилар викори ва улуғворлигини сингдира, гавдалантира олган. Биз ҳаммамиз табиатнинг фарзандларимиз. У ўз амри билан бунёд этади, ўз хоҳиши билан йиғиштириб олади.

Самарқандда табаррук, муқаддас жойлар кўп, лекин уларнинг юраги Амир Темур ва Темурийлар мақбаси. Бу ерда Туронзаминнинг шавкати, буюк жаҳонгир Амир Темур ибн Тарагай мангу макон топган. Ҳудудсиз мамлакатларда адлу имонни устувор этган зот, «Куч – адолатдадир» деган шиорни байроқ

қилган одил подшо, ер шарига сиғмаган қалб бир парча қора нефрит остида сокин уйқуда ётибди.

Күшлар бу зиёратгоҳни айланиб учадилар, одамлар бу даргоҳга хоҳлаб ва хоҳламай тавозе билан кирадилар.

Мақбара шифти сидқидилдан таъмирланибди. Уни 20 йиллар олдин, мактаб бола пайтим кўрганман. Шунда ходалар қалаштириб ташланган, кутган мўъжизамга дуч бўлмаган ва ҳайратим тўзиб кетганди. Энди эса – қойил, истеъдод тадрижи, чинакам меросхўрлар бор экан-ку!

Соҳибқирон қабрига қўйилган қора нефрит фақат Амир Темурники бўлгани учун маҳобатли.

Пастга, қабрлар ёнига тушдик. Муборак Куръон суралари яна бир гуруҳ бандалар ташриф буюрганидан хабар беради. Сукунат. Бобомизнинг абадий уйларига тикиламиз. Ўша машъум «очиш» излари билиниб турибди. Оқ тош уч жойдан дарз кетган.

Таъналарнинг мавриди эмас, хилхонадан чиқайлик, очик ҳавода гаплашайлик. Бир савол чарх уради: Соҳибқироннинг азиз бош суяги қаерда? Либослар, ҳарбий хос ашёлар олиб кетилганини билдик, ҳатто бобомизнинг қошлари тилла қутичада сакланаётганини, у Эрмитажнинг энг нодир буюмларидан эканини эшитдик. Ҳўп, булар эгасига қайтариладими? Ҳамма жим, сур одамлар узокроққа қочади.

Бизни маъзур тут, Самарқанд – қўриклай ва улуғлай олмаганимиз учун. Ҳақдан тилаган муродига етади, дейдилар, ҳаммасини жой-жойига қўювчи фарзандинг, эҳтимол, бешикдадир, эҳтимол, эшикдадир. Сен барибир бетимсолсан. Сендан фалакка нур кўтарилади. Бу нурни дунёning нариги тарафидан илғайдилар, унга интиладилар, биз эса кўзи қамашган одам ҳолидамиз. Сенинг шавкатинг бокий

ва илло Амир Темур ҳам мангу барҳаётдир. Зеро, асарни унинг муаллифисиз тан олмаслар. Сенга бутун ишқини баҳшида этган, қадами теккан жойдан жами усталарни, моҳирларни келтириб, оролатган, обрўйингни бошида тутиб, дарвозаларингга дид-бонлар кўйдирганча, бу шаҳардан ҳеч кимнинг дили хижил бўлиб кетмаслигигача таъминлаган ўғлингни унутиб бўладими? Йиллар хотираларни хиралаштиради, замон йўриғи билан воқеаларни турлича талқин қиласилар, лекин сен ўз борлиғингча турасан. Буюк Темурнинг кимлигини асрлар оша авлодларга сўзлайверасан.

Жаҳонгир она шаҳри Шахрисабзда қурдирган Оқсарой деворларига, «Мин шакка фи валаятино ва караматино фанзар ила имаратино» деб ёздирганди. Ҳамоҳанг тарзда шундай демоқчиман: «Кимки Темурнинг буюклигига шубҳаланса, Самарқандни бориб кўрсин».

УРГУТДА

Бухоро ва Самарқанддаги уч кунлик саёҳатдан сўнг Ургутга йўл олдик. Агар ҳар бир жойнинг рамзлари танланадиган бўлса, чинор Ургут тимсолини аниқ ифодалайди. Бу музофот азалдан фаровонлиги, элининг бойлиги билан машхур. Шаҳарда кейинги икки йилда амалга оширилган қурилишларнинг кўлами ва ўзига хослиги диққатни тортади. Кулол Маҳкам Облоқулов хонадони эса «ўзига хос»ликнинг янги қирраси – боболардан қолган уч юз йиллик хумдон ва 8 ёшли ўғилнинг дастлабки мустақил иши – жажжи лаганча.

Ургутда азалий ва барқарор ҳаёт бир маромда давом этади. Бу тупроқда Темур ва Темурийлар бир неча марта бўлганига шак-шубҳа йўқ. Афсуски, минг

йиллик чинорлар сўзлай олмайди. Уларнинг «ўзига хос» қўриқхонасида бўлиб, табиатнинг буюк ижодига ва марҳаматига яна бир марта таҳсин айтдик.

Танасининг айланаси – 42, баландлиги – 30 метр, 1050 ёшли дараҳтнинг илдиз кавагида 20 киши бемалол жойлашиб ўтирас экан. Тепангда ўн асрлик тарих гувоҳи турганини ҳис қиласкермайсан.

Зилол булоқ бўйидаги мана бу дараҳтнинг ниҳоли жаҳонгир вафотидан 25 йил кейин ўтказилгани (*балки уни шикордан қайтаётган қайсиdir шаҳзода эккан*), наригисининг эса Темур ҳаётлигига кўчати қадалганига 65 йил бўлгани (*ёши 710 да*) дабдурустдан хаёлга келавермайди. У зотлар аллақачон фано бўлган, хотираларни чанг босган, оқ бадан чинорлар эса кўр тўкиб турибди, улар яна шунча яшashi мумкин. Умрингни чинорларга ула, шу баҳт насиб этгандарга юракдан ҳавас қил, зоро, тириклик сахнасида бир чиқиб ғойиб бўлишдек қисқа бўлса-да, инсон умри чинорлар ҳаётича давом этиши мумкин. Бу ҳикматни жаҳонгир Амир Темур каби буюк зотларнинг мангу ўчмас шухрати бугун ҳам тасдиқлаб турибди. Яхши ниятларни дилга жо қилиб, ихлос билан чинор таналарини тавоф қилдик, муаззам булоқ сувига юз-қўлларимизни ювиб, тўйиб-тўйиб ичдик. Ҳозирча шу баҳт насиб этган экан, уни ҳам бой бериб қўймайлик.

Ёғоч меъморчилигининг ажойиб намунаси – Гавсул Аъзам масжиди Ургутнинг кўрки, ташрифимизни мамнунлик билан кутиб олишди.

Қалин дараҳтзорлар оғушидаги чойхонада ўтган тун ҳам файзли бўлди. Алламаҳалгача маҳаллий ёшлар, кексалар билан сухбат давом этди. Одамлар ҳар хил юмуш билан жуда банд бўлишар экан, тонггача қадамлар тингани йўқ. Ургутнинг сирли эртаклари кўп.

Сафар оёқлаб қолди, ҳисобимизда охирги кун ва тун, ундан кейин Тошкент. Эрталаб эшигтан биринчи хабаримиз – Горбачевнинг бўшагани бўлди. Тушуниб бўлмайди: ахир у икки вазифада эди-ку, озод қилишдими, истеъро бердими? Мен хафа бўлдим, кимдир «Энди Ўзбекистон мустақилликка эришади, биз унинг биринчи аскарлари бўламиз», деб шовқин солди. Ҳамма ўз муносабатини изҳор қилди, фикрлар бир хил эмас эди. Тўғриси, бу янгилик тезда унутилди, ўз ташвишларимизга шўнгигб кетдик. Навбатдаги манзил – Темур дарвозаси, сўнгра – Жиззах.

ДАРВОЗА

Ривоят қилишларича, Соҳибқирон Амир Темур Самарқанддан шимолга йўл олганда Фаллаоролдаги тоғ тизмаси ёрилиб иккига ажралган ва унга йўл берган экан (*бу бобомиз кучининг илоҳийлигига, унинг асло қайтмас ва енгилмас эканига ишора*). Эндиликда икки қоя икки тарафга мангу ажралган, ўртадан Санѓзар дарёси, автомобиль ва темир йўл ўтган.

Кирғокларда қарама-қарши манзара намоён, чап тарафдаги қояда Мирзо Улуғбек ва Абдулахон (*XVI аср*)нинг зафарли юришлари таърифи ёзилган бўлса, ўнг тараф вужудидаги доғлардан фарёд чекиб ётибди. Бу ерда шундай хатти-ҳаракат қилинганки, уни тасодиф деб бўлмайди. Чўнг қояга исмлар (*аксари ят европача ва жуфт – аёл-эркак*) турли бўёкларда ёзилган, ерда, автомобиль йўлидан ичкарига тиғдек кетган кавак сахнида шиша синиклари. Синиклар ичимлик, кўпроқ шампань виноси идишлариники бўлиб, ерни бир қаричлар қалинликда қоплаган.

Бу жой кимларгадир зафар майдонига айлангани, эҳтимол, аждодлари истило қилган заминда эсономон қовушганлари, энди уларнинг янги авлоди

давру даврон суриб яшашига пойдевор қўйилгани, бир кун келиб улар ҳам жуфтини топса, шу ерда ота-оналарини эслаш учун келиши шарафига шишалар билан «мушакбозлик» қилингани ҳақиқатга яқин. Бундан ҳам баттар даҳшатли воқеалар, ҳақоратлар содир бўлгандир. Бироқ ўз исмини ёзган маҳаллий ёшлар бу қилиқнинг моҳиятига тушундилармикан? Ахир бу ер Пётр ёки Наполеонга эмас, Темур бобомизга алоқадор муқаддас жой-ку!

Истило, мустабидлик – унинг изларини ҳам ҳар қадамда учратиш мумкин. Бор гап – нариги қирғоқда ёнма-ён қолдирилган зафарномалар устида яна бир «зафарнома» бўлган, у фақат қояга ўйиб ёзилмаган, кўчма лавҳа (*эҳтимол, мармар*)га дарж этилган, тошга михлаб ёпиширилган. Пастидаги иккаласидан фарқ қилиш учун тепасига электр чироқ (*фонар*) ўрнатилган. Афсуски, ёзув ҳам, чироқ ҳам йўқ, балки улар туриши керакмиди, ҳар кўрган ўзбекнинг бағри куйиб, бир сесканарди...

Биз ҳеч ким қилмаган ишни бажардик, чангга бо-тиб, кетмон ва белкурак билан обдон ишладик. Бадбўй ҳид анқирди. Чиқиндилардан катта тепа ҳосил бўлди, унга фон Кауфман қабри устидаги белгини қўйиб, Жиззахга йўл олдик.

Шаҳарда нотинчлик сезилиб турарди, Москвадаги воқеалар – давлат тўнтаришига уриниш нима билан тугашини ҳеч ким билмайди. Фалак чархи тескари айланисиб, эркин фикр тарафдорлари қувғин қилиниши ҳам мумкин. Бизнинг қилиб юрган ишимиз учун уч йил олдин ҳам қамаб қўйишлари тайин эди. Шунаقا андишалар туфайлими, Жиззах трикотаж ишлаб чиқариш бирлашмасидаги учрашув номигагина, тайёргарликсиз ўтди. Бир томонлама шуниси ҳам яхши бўлди: бизга энг кераги – ҳордик, жуда чарчаганмиз.

Тошкентга элтувчи кунга гўзал сарлавҳа қўйиб тонг отди. Оралиқ 4–5 соатлик йўл. Яна қайноқ ҳаёт ўз бағрига олади. Ўша толғин ва соғинчли кунлар бошланади. Турмушнинг минг битта икирчикирлари орасида мунаvvар туйғуларга ҳар доим ошно бўлавермайсан. Биз эса йигирма кун ҳамма ташвишлардан воз кечиб, фақат бир тушунча асири бўлдик: Соҳибқирон Амир Темур!

Турлича завқ, сажия ва меъзожга эга бўлган, мақсадлари ҳам ҳар хил кишилар қалбида бу кунлар ранг-баранг акс этгани шубҳасиз. Агар кўнгилдаги суратларни бир мажмуага тўплаш имкони бўлса эди, мислсиз рангин ва гўзал манзара ҳосил бўларди. Отабоболаримиз изи мангу турфа гулларга ўранган.

Бекаму кўст нонушта қилиб олгач, автобусга – бизнинг йигирма кунлик ҳаракатдаги уйимизга чиқиш бошланди. У обдон безанган – пешонасига араб имлосида экспедиция номи, биқинида мўлжалланган манзиллар харитаси ва сафар унвони туширилган. Уни «Тошхаҳарийўловчиташиш» идораси (*бошлиғи Равшон Файзуллаев*) ҳомий сифатида ихтиёrimизга берган эди. Ҳамматингга балли, яхшилар!

Бирлашма вакиллари билан самимий хайрлашдик, мулоқотларимиз абадий ва узлуксиз бўлишини умид қилдик. Ҳамма ўз жойини эгаллади. Ҳеч ким жанговарликни тарқ этмаган, менимча, сўнгги минут – тантанали кутиб олишгача сафдагидек бўлишга аҳд қилганди. Автобус Жиззах кўчаларини ортда қолдириб, асосий трассага чиқиб олди.

Иншооллоҳ, шу кунларга етдик, мақсадимизга эришдик. Аслида, ҳеч нарса бўлмаслиги, ҳаммаси қофозда – газета юзида қолиб кетиши мумкин эди.

Йўқ, Яратганинг ўзи оқ йўл берди, кичкинагина жамоа уюшдик, соғ-саломат белгиланган тадбирларни кутилганидан ҳам зиёда адо этиб, маконга қайтаяпмиз.

Сафар муваффақиятининг яна бир жиҳати – у нақадар мазмунли ва эсда қоларли бўлди. Бизларга тасодифан шундай омад кулиб бокдики, ўтган жойларимизни катта пул эвазига ҳам кўриш қийин ёки ҳозиргидек мазмунли бўлмаслиги мумкин.

Тушунчаларимиз – халқимиз ҳақида бутунлай янгиланди, ҳатто ўзгариб кетди. Одамларимиз биз ўйлаганчалик гўл ёки ювош эмас, яхшидан ёмонни, асидан ноасилни жуда тез ажратади. Агар ногаҳон қитиқ патига тегиб қўйсанг, тириклай еб қўяди. Уларнинг қонида жаҳонни лол қолдирган авлодларининг ғурури, шаън-шавкати, фаросати кезмокда, боболаримизнинг енгилмас мағурур руҳи халқимиз руҳига пайванд. Ўзбекистон халқи ҳар доим ҳал қилувчи овозга эга бўлиб келган ва бугунги долғали кунларда ҳам шундай бўлиб қолади.

Экспедиция давомида турмушда учрайдиган катта-кичик турили муаммоларга дуч келдик. Улар кўлами жиҳатидан паст-баланд: баъзилари хўжалик миқёсида, айримлари туман ёки вилоят даражасида ҳал бўлади.

Жумладан, Ҳисор давлат қўриқхонаси худуди ўтўланга шунчалар беланганди, сомонхона дейсиз. Йўл очиб юриб бўлмайди. Нега шу ерларда ҳар 3-4 йилда чорва молларини ўтлатиб, тозалаб бўлмайди?

«Қалқама» хўжалигида етиштирилган лалми узумлар тилни ёради, ажойиб майиз бўларкан. Ер – бисёр, одамлар – ишсиз, шу соҳани ривожлантиришга нима тўsicк бўлаяпти? Ёки сув омборидан тутилган гулмоҳи балиқлар ниҳоятда хушхўр. Уни кўпайтириш, савдога чиқариш йўлларини кўрса бўлади-ку!

Моҳиятан шундай муаммолар борки, уларнинг ечими бутун республика, ҳатто жаҳон миқёсидағи саъй-ҳаракатларни талаб қилади.

Амир Темур ғори (*унга энг яқин аҳоли манзили Тошқўргон қишлоғи*) ва унинг атрофидаги манзаралар ҳар қандай кишини лол қолдиради. Бу жойни жаҳон туризми олтин ҳалқасига киритиш, у ерга ажнабий сайёҳларни таклиф этиш иқтисодий ва маънавий жиҳатдан катта наф келтиради. Мабодо, Қизилсув дарёси ўзани – дара бўйлаб автомобиль йўли қурилса, Тошқўргон қишлоғида санаториялар, дам олиш уйлари барпо этилса, йил бўйи одам оёғи узилмайди. Мусаффо ҳавоси, зилол сувлари, бой наботот ва ҳайвонот олами билан бу жойлар кўпларнинг қалбига завқ бағишли мумкин. Ҳатто шу худудда миллий парк барпо этиш, уни Соҳибқирон Амир Темур номи билан аташ ҳал қилиб бўлмайдиган жумбоқ эмас. Шахрисабз ҳалқаро туристик шаҳар, унинг тармоғини Амир Темур номли миллий парккача давом эттирасак, яхлитлик юзага келиб, нур устига аъло нур бўлади.

Қолаверса, жаҳонгирнинг она шаҳри – Шаҳрисабзда ҳал қилиниши лозим бўлган кўплаб юмушлар тўпланиб қолган. Оқсанойни тиклаш – асрий орзу бўлиб қолаверадими? Шаҳар юбилейини нишонлаш, бу ерда Амир Темурга аталган меморлик мажмуни барпо этиш тарихимизга кўрсатилган эътибор бўларди.

Бу қадим дунёда мантиқан олиб қаралса, ер остида ер устидагидан кўп одам «яшайди» – қабристонлар – марҳумлар шаҳри. Экспедиция давомида кўплаб ёдгорликлар қабристонларда экани ёки ёдгорликлар атрофи қабристон қилинганининг гувоҳи бўлдик. Мабодо, бу жойларни муҳофаза қилиш, таъмирлаш, ободонлаштириш ва ўрганиш мақсадларини кўзда

тутувчи ҳукумат дастури ишлаб чиқилса, маблағ ажратиласа, халқимиз қалбидаги гап бўларди. Дунёнинг тараққий этган мамлакатларида бу иш аллақачон таъминланган.

Хозиргacha бўлган бир томонлама муносабат туфайли азиз-авлиёларга нисбат берилган даҳмалар, масжидлар қаровсиз қолдирилди. Аслида тарихимизнинг бир парчаси бўлган бу обидалар энди рўйхатга олиниши, тарихий ёдгорлик сифатида қўриқланиши, ўрганилиши, бундай жойларни акс эттирувчи харита тузиб чиқилиши кечиктириб бўлмайдиган вазифадир.

Самарқанду Бухоро, Шахрисабзу Касбидаги нодир меъморий дурдоналарни кўз қорачиғидек сақлаш, уларнинг абадий яшаб қолишини таъминлаш келаҗак олдиаги энг катта қарзимиздир.

Шубҳасиз, бу юмушлар катта куч-ғайрат талаб қиласи. Агар иштиёқ бўлса, ҳаммасини бажариш мумкин – бугун ўз вазифасини уддалаб келаётган, қалбида музaffer аскардек ифтихори бор киши сифатида ишонч билан шундай деяпман.

...Салонда ёқимли сукунат ҳукмрон. Ҳамма чукур хаёл оғушига ғарқ, юзлардан қон қочиб, ранглар оқариб кетган. Фақат ҳайдовчи Шоилҳом рулда событ турибди. У сафар давомида ҳалол хизмат қилди, болафеъл, очиқкўнгил йигит экан. Бошқалар ҳам ўзаро яхши таассурот қолдирдилар, деб ўйлайман.

«Эртага роса соғинсак керак-а», дейди бирор тинчликни бузиб. Ростдан, ҳозир тарқаб кетамиз. Қайта тўпланиш насиб бўлармикан? Бу одамларни бирор эслармикан? Эҳтимол, шарт эмасдир, бироқ уларнинг ҳар бири энди бу ҳисни тарқ этолмаслиги аниқ. Энди бу ҳис кимларнингдир эътиқодига айлангани ҳам шубҳасиз.

Гавжум күчадан келиб, үнгга бурилдик. Матбуот саройининг айвонигача кўтарилиганимизда ҳам ҳеч ким йўқ эди. Тўхтагач, ойнабанд эшик очилди-да, бизни кутаётган дўстлар пўртанадек отилиб чиқишиди.

... Янги манзилларда кўришгунча!

1991 йил, 20–30 сентябрь,
Галаба қишлоғи.

ТУРКИСТОН ТОМОНЛАРДА

(«Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» сафар,
2-босқич. 1992 йил, 13–20 октябрь)

1. ЯНГИ МАНЗИЛЛАР САРИ

Кузнинг намчил ҳавосидан тўйинган Тошкент осмони тўла ёришмай, келишилган жойга етиб бордим. Ҳар ҳолда, мендан олдин келгандар ҳам бор экан, майдонда оғзи очик қолган қопчиқ яралиб ётарди. Бироқ ҳеч қандай тантанадан дарак ҳам, бунақа руҳ ҳам йўқ, ҳатто созини қўлтиғига қистириб олган карнайчига бирор парво қилмайди. Рости, бу сафарги юриш жуда кўп мулоҳазалардан кейин, шунчаки, орият учун уюштирилаётгани ҳам сир эмас.

Гарчи иқлим ўзгарган, ўтмишга, айниқса, Амир Темурга муносабат илиқлашган бўлса-да, бизнинг камтарона саъй-ҳаракатимиз бирон доирада эътироф этилмади, аксинча, уни сояда қолдириш учун ҳаракатлар бўлди... Аллақачон расмий тан олинган маърифий жамият дадил ҳаракатлар қила бошлади, лекин бу ташаббуснинг биринчи қалдирғочи бўлган бизнинг экспедициямиз эсга ҳам олинмасди. Бундай муносабатлар чўққини ҳар ким ўз сўқмоғи билан кашф этишга уринишга ўхшаб туюлади. Хайрият, кеча «Туркистон» газетасида бўлган йиғилишда барча гина-кудуратга чек қўйилди, йирик тарихчи олим Бўрибай Аҳмедовнинг ўzlари сафаримизга оқ йўл тиладилар.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда мустақиллик эълон қилиниши билан муносабатлар кескин ўзгарди. Кечаги золимлар бугун жабрдийда бўлиб қолганидек,

ҳақиқатни пичирлаб гапирғанларнинг оғзига элак тутиб келганлар бугун ўша гапни мис карнайлардан бақириб эълон қилмоқда. Бундай шовқин-сурон ичида одми, табиий овозлар эшитилмайди ҳам. Нима бўлса-да, турли мақсад ва муддаоларни кўзда тутган бўлса-да, жаҳонгир бобомиз Амир Темурнинг муҳлислари кундан-кун кўпайиб бормоқда. Бундан фақат хурсанд бўлиш керак.

... Куёш Матбуот саройи пештоқларини заррин нурлари билан жилвалантира бошланганда майдонга анчагина одам тўпланиб қолганди. Нихоят, шундок ойнаванд эшикнинг тагида туриб олган машшоқлар ҳавони титратиб, карнай-сурнай садоларини янгратишарди. Артист Теша Мўминов, рассом Неъматжон Ҳакимов ва яна бошқа кўплаб муҳлислар эзгу тилаклар ила кузатиб қўйишиди.

Бахтили тасодифни қарангки, пойтахтдан Амир Темур кўчаси бўйлаб чиқиб кетдик. Гавжум Тошкентда одатдаги иш куни бошланган, одамлар, транспорт ҳаракати жуда тифиз. Айниқса, эрталаб ҳамма қаергадир шошади. Олой бозори, телеминора, Юнусобод даҳасидан ўтган узун ва кенг-равон кўча Чимкент йўлига туташар экан. ўишткўприк – Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳудудлари ўртасидаги кичик қўналға. Шу жойда бир зум тўхтаб ўтилди.

Бу сафарги ҳамроҳлар сафида янгилар ҳам бор, «фаҳрий»лардан тарихчи Мурод, яна Ашрафхўжаев ва Султон ака, холос. «Туркистон» газетасидан Ахрор Аҳмедов, Рўзимбой Ҳасан, радиожурналист Анвар Абдуллаевнинг қўшилиши жамоа нуфузини ошириди. Номаълум юртда ишонганимиз – Искандар, у – иқтисодчи, мен уни «Туркистон йўлбарси» деб атадим. Билмадим, бу «йўлбарс» йўлбошловчиликни қандай эплайди?! Суратчи Алмуродга энг шарафли

юмуш – сафарни тарихга муҳрлаш вазифаси юкландын. Бу гал кино, видео – йўқ.

Ўтган йилги ўша автобус яна бултурги суратлар, либослари билан бизни бағрига олиб, силлик асфальт йўлдан қийналмай олиб бормоқда. Йўл аллақачон қозоқ замини узра давом этмоқда. Мен бу жойлар билан она юртим ўртасидаги фарқни сездим. Адирларнинг чексизлиги, бепоёнлик ортидаги кимсасиз сахролар мен ўрганган «қир ортида ҳам қишлоқ» қабилидаги сезимларга ўхшамасди. Нигоҳинг ҳеч жойда кўним билмайди, чексизлик. Бу худди мангумликка, абадий бедор-бетинимликка ўхшайди.

Куз рангларига бўялган ўркач қирларда бўйсунмас отуюрлари елиб юрса ёки сочтоласидек сўқмоқлардан туялар букчайиб ўтиб қолса, бу хусн чинакам нодир хаёлот бўларди. Қирдан узилганча йўлга дўлайиб тушган тепаликда «чол-кампир» шер ва шербачча изғиб юрибди. Эркагининг оғзи катта очилган, ичида олов ёниб тургандек. Мавҳум таъсирдан бадан жунжикади. Гарчи ҳайвонлар подшоси билан на якка, на умумий тарзда дуч келмаган бўлсанг-да, нафасинг чуқурга тушиб кетади. Даشت хазинасига ярашган қўлдан ясалган тимсолларда ҳам чинакам қўрқув яширинган.

Баъзан учрай бошлаган ҳовлилар, уйлар атрофини ўраб турган деворларга боқиб, эгаларининг ҳафсала билан, бардам яшашини тасаввур қиласан. Уйларнинг олдида ҳар хил нарса уйиб ташланмаган, бинолар баланд кўтарилиб солинган, деворлар силлик урилган, андаваланиб, оқланган.

Бу жойларда яшаётганлар, балки бизнинг умри далада кечадиган темирбардош дехқонларимиздан кўра турмушдан завқланишни яхши биларлар. Балки улар меъерида ишлаб, муносиб ҳордиқ олишар. Ҳар ҳолда, бизнинг эгри-буғри гувала деворлар би-

лан «безанган», ҳовли тұла ё ғүзапоя, ё үтін-чўп бўладиган, пастак, нимқоронғи уйларни кўрганды бу жойларда ҳаёт ниҳоятда эзгин, омонат, одамлар ўта чарчоқ эканини сезасан. Қозоқ овуллари эса обдон парваришиланган бедовдек йилтираб турарди.

Чимкент шаҳрига етгунча турли манзараларни ортда қолдириб анча йўл босилди. Орада тарвуз ва тандир нон билан тушлик ҳам қилишга тўғри келди. Сафар йўриғи бўйича бугун Темурлановка деган манзилга етиб бориш керак. Баҳолиқудрат, бир маълумотли одам сифатида, шунаقا жой (*қишлоқ, овул, шаҳар*) борлигини билмас эканман. Уни тасаввур кила бошлайман: европача қурилган 3-4 ёғоч уй, ўрислар...

Чимкентни айланиб ўтиб, йўлда давом этамиз. Шаҳар четидан дарё оқиб ўтар экан, унинг шундоқ ёқасида заводлар қурилган, бири кўмир билан ишлайдиганми, ишлаб чиқарадими, осма сим йўлдан ташилган кукун тоғ бўлиб кетибди. Албатта, дарё сувидан ичиб бўлмаса керак. Чимкентда цемент, шифер, автомобиль кавуши чиқарадиган заводлар бор, дейишади.

Яна яйдоқ дала бошланади. Яна Мухтор Аvezov, айниқса, Чингиз Айтматов асарларида тасвириланган Бетпақ (*Бадбахш*) дала ҳақидаги тасаввурлар жонланади. Бироқ бугун бу далалар ризқ-рўзга тўла. Элга қут-барака улашмоқда. Ҳосили йиғишириб олинган пайкалдаги поя-чўплар, хашаклар, шу далалар бағридан ўтган йўллардан ғизиллаб елевчи оғир юк ортган машиналар буни тасдиқлаб турибди.

2. ЎРДАБОШИ ОҚШОМИ

Тепадан борган йўл чиройли манзара касб этиб, айланма ҳосил қилди-да, дарё бўйига чиқиб қолди.

Тахтадаги ёзувдан унинг Арис дарёси эканини билб олдик, хотира панд бермаса, бу дарё номи кўплаб тарих китобларида қайд қилинган. Кўприкдан ўтгач, 4–5 км ичкарида Темурлан (*Темурлановка*) қишлоғи жойлашгани маълум бўлди. Сўраб-суриштириб, марказни ҳам топиб олдик.

Бизнинг кимлигимизни мақсадимизни билишгач, дўстона кутиб олишди, илтифот кўрсатиши. Темурлан Будун авдони (*райони*) маркази экан. Ҳоким (*глава*)нинг биринчи муовини Умеров бизни қабул қилиб, самимий сухбатлашди. У Самарқандда бўлганини, Амир Темур қабрини зиёрат қилиб, Куръон ўқиганини айрича ифтихор билан таъкидлаб ўтди. «Соҳибқиронни барчамизнинг, жами туркӣларнинг бобоси», деди. Ёрдамчиси Янгибояга меҳмонларга етарлича хурмат кўрсатишни тайинлаб, керакли барча нарсаларни қилинглар, менингномидан иш тутинглар, деб кўрсатма берди. Албатта, бундай марҳамат кўнглигимизни кўтариб юборди.

Мезбонларнинг бири эътироф этганидек, улуғ кишиларнинг оти бехосият жойларга қўйилмайди. Қишлоқ теварагидаги Ўрдабоши, Қораосмон, Арис каби номлар кўплаб достонларда, илмий манбаларда қайд қилинган. Қозоқларнинг афсонавий ҳаҳрамонларидан бири – Қобландиботир ҳақидаги эпосда унинг Қораосмон деган ерда дағн қилингани айтилади. Ўрдабошида хитой (*жунғор*) қирғинини даф қилиш учун қозоқнинг уч йирик уруғи бирлашган. Тулебай, Арданабей, Қарлиғочбей бошлиқ қўшин умумий ҳолда босқинчиларга шу ерда катта зарба берган. Ўрдабоши Куликово, Бородино сингари улкан муҳориба бўлган тарихий жой, ҳолбуки, бу воқеани эслатадиган тошлавҳа ҳам йўқ, деб афсуслашиди мезбонлар. Улар айтган «ўзбекнинг энг сўнгги хони ҳам Ўрдабошида ўтирган» деган маълумотни

эса ўрганиш керак. «Ўғизнома»да Арис (*Аруз*) сўзи билан боғлиқ шундай шарҳ келтирилган эмиш. Ўғиз бошлиқларидан бирининг ўғил фарзанди бўлмаган. Бир тўйда фарзандли одамларни оқ ўтовга жойлаштириб, оқ қўй, фарзандсизларни қора ўтовга тушириб, қора қўй берадилар. Ўтовлар ҳам дарёнинг қарама-қарши икки қирғоғида тикилган бўлади. Қаттиқ изза еган ўғисиз ўғиз бир болани асраб олади, унга Арис (*Аруз*) деб исм қўяди. Шундан бери оққўйлилар билан қорақўйлилар бир-биридан қиз олмайди.

1964 йил март ойида ташкил топган Будун авдонининг 77 минг аҳолиси бор, уларнинг 92 фоизи қозоқлар. Худудида 14 хўжалик, 10 қишлоқ кенгаши жойлашган. 12 минг га ерга пахта, 40 минг га ғалла, 3 минг га майдонга маккажӯҳори экади. 160 минг қўйи, 10 минг қорамоли, 1,5 минг бош йилқиси бор. Авдонда 370 млн. куб об-ҳаётни сифдирадиган Будун сувташламаси қурилган, Арис-Туркистон канали шу ердан ўтган. Номини Ўрдабоши деб ўзгартириш юзасидан ҳаракатлар бўлаётган туман бизнинг Ангрен шаҳримиз билан биродарлашган экан. Мезбонлар мустақиллик байрами куни совғага от олиб, Ангренда бўлганларини қувонч билан айтиб бердилар.

Марказда иккита қишлоқ кенгаши бўлиб, бири Темурлан, бири Ҳожимуқон деб юритилар экан. Ҳаёт йўли, такдири бир-бирига ўхшамаган бу икки шахснинг ёнма-ён «яшаши» жуда қизиқ. Қишлоқда машҳур полвон, ҳатто чор подшонинг сарой паҳлавони Поддубнийни енгган, Франция, Олмония чемпионларини таслим қилган, Япония чемпионининг жонини олган Ҳожимуқонга эътибор кучли экан. Унинг қабри шу ерда, уй-музейи бор. Юртдошларининг шаънини авайлаб сақлашар экан. Яқинда Россиянинг нуфузли газеталаридан бири «Ҳожимуқон дарбадарликда ўлган» тарзида мақола берган экан, туман газетаси

«Үрдабоши ўтлари» бир ярим йил баҳлашибди ва охири кечирим сўрашга мажбур қилишибди.

Биз зиёратимизни паҳлавоннинг уй-музейидан бошладик. Унинг кираверишида баланд қоя устида мушаклари ўйнаб турган мужассама. Шоҳсупага «Ҳожимуқон Мукантпасов. 7/IV 1871 – 16/VIII 1948» деб ёзилган. Экскурсовод қиз жуда мароқли ҳикоя қилди, ашёлар ҳам бой экан. Айниқса, икки гапнинг бирида «Ҳожимуқон отамиз...» тарзида лутф қилинишида ўзгача меҳр, ҳарорат бор эди.

Кишлоқ четидаги қабристонга етгунча таассуротлар жўшиб бораверди. Қайрилишда полвоннинг узок қариндошларидан бири, қари чолни миндириб олдик. У акаси ҳақида маълумотларни сўзлаб берди. Бўйи 190 см, елкаси 145 см. бўлган алпеклабатли Ҳожимуқон курашга тушса, қорни ичига тортиб, ихчам бўлиб қолар экан. У Қопландиботирнинг ё түкқизинчи, ё ўн биринчи авлоди. Турли мусобақаларда ғолиб бўлиб, 48 та олтин-кумуш медаль олган. Иккинчи жаҳон уруши йилларида шахсий маблағи ҳисобига битта ҳарбий самолёт ясаттирган. Олти марта уйланган бўлиб, завжалари орасида поляк, татар, қозоқ миллатига мансуб аёллар бўлган. Учинчи авлодидан вакиллари бор.

Найман ариқнинг нариги қирғоғидаги қабристоннинг атрофи ўралмаган, баъзи қабрлар устида ҳайбатли миноралар ўрнатилган. Ҳожимуқон мангуга макон топган жойда мақбара кўтарилиган. Зиёратчилар тез-тез келиб туриши билинади. Сағана – оддийгина, мақбара деворига марҳумнинг таржи-маи ҳоли рус тилида ёзиб қўйилибди. Куръон тиловат килиб, рухига сокинлик тиладик-да, орқага қайтдик.

Дунё ишлари қанчалик суронли бўлмасин, барчанинг борар жойи бир. Худди шундай фикр умрининг сўнгги йиллари бу ерга ташриф буюрган Мухтор Аvezов хаёлидан ҳам ўтган экан. Шу воқеа билан боғлиқ

бир хикояни айтиб беришди. Унинг тўғрилигига гувоҳлар ва ровийларнинг виждани шоҳид. Дунё тилсимотларга тўла эканини яна бир эслатиш учун унинг баёнини келтираман.

Мухтор оға мақбарага етгач, қабрга қараб писандага қилгандек, «Дунёнинг ярмини кезиб, келиб ётар жойинг шу ер экан-да» қабилида гап қотган, тиловат ҳам қилмаган. Чиқаверишда бехосдан бир мункиб кетган. Кўтариб кўйишган, 1–2 қадамда яна ва яна йиқилиб тушган. Кўнгли хижил бўлган ёзувчи машинага чиқавериб, «Нега менга тош отасан, оёғимдан тортдинг» деб йиғлаб юборган экан. Орадан кўп ўтмай Мухтор оға дунёдан ўтди, дейишади арвоҳнинг кучига ишонч келтириб қишлоқдошлар.

Сафарнинг биринчи куни ниҳоятда сермазмун бўлди. Айниқса, Россия газетасини «тиз чўқтирган» «Ўрдабоши ўтлари» рўзномаси ва унинг муҳаррири Нормахан Бегалиев унутилмас таассурот қолдирди. У биринчи дақиқада ёк бизга ҳамроҳ бўлди, саёҳатнинг мазмунли ва ёқимли бўлиши учун елиб-югурди. Уддабуронлик, ишбилармонлик ҳар қадамда асқотади. 5400 нусхада чоп этиладиган рўзнома қошида унинг марҳум муҳаррири, машҳур ёзувчи ва журналист Кўшжон Мусрепов номида тўгарак фаолият кўрсатади.

1968 йилда тузилган ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси ишни календарлар, ранги суратлар, таклифномалар чиқаришдан бошлаган эди. Қозогистонда ўшанда кам, ҳозир ҳам ягона бўлган бирлашма молиявий жиҳатдан бақувват ташкилотга айланди. Ўтган йил 582 минг сўмга 6 га майдонни эгаллаган санатория-профилакторияни бутунлай сотиб олишди. Ҳар йили уларнинг ташаббуси билан шу ерда уч кунлик айтишув мусобақалари ўtkазилади.

Ўтган йил бош совринга «Москвич» машинаси қўйишганди.

Маданият уи қаршисида кейинги 150 йилда ўтган энг машхур оқинлар, шоирлардан етти нафарига қўйилган ҳайкалларни ҳам улар ўрнатишган. Оқинларнинг аввали Мойлихўжа Султонхўжани Жамбулнинг пири, устози дейишиди. Темурланда маданиятни шунчалик қадрлашар экан, бунга фақат ҳавас қилиш мумкин.

Албатта, бу хайрли юмушларнинг бошида Нормахан оға бош-қош. қирғиз қалпоғи ва қоп-қора мўйлови ўзига ярашган, нурли чехрали, бир оз бўғик овозда гапирувчи муҳаррирнингишchan, будли-шудли одамлардан экани кўриниб турибди. Устидаги жинси костюмини Ўзбекистондан эсдалик, деди. Маълум бўлишича, Ангренда Австрия билан ҳамкорликда аллақачон шундай кийимлар чиқаришаётган экан. Ижод ҳақида гап кетганда, уюшма аъзоси эканини, китоблари нашр этилганини, табиат мавзусида лирик шеърлар ёзишини айтиб ўтди. Қандай ажойиб?

Оқшомни газетанинг «хусусий» мулки ҳисобланмиш санаторияда ўтказадиган бўлдик. У бир йўла 30 кишини қабул қила олар, путёвка баҳоси ҳозирча 6 минг сўм экан. Мезбонлар бизнинг кўнглимизни овлашга сидқидилдан киришдилар. Чиройли дастурхон тузилди, Манзура ва Темур исмли ўланчиларни таклиф этишиди.

Муомала-муносабатлар самимий ва дилкаш бўлса, ўргадаги ҳурмат, қадр-қиммат кўп самаралар бериши мумкин. Сухбат мавзуси ҳам ўзбек ва қозоқларнинг азалий қардошлиги, ҳозирги мураккаб шароитда бо боларимизнинг хайрли удумларини ёдда тутишимиз, мустакил мамлакатларимиз олдида турган вазифалар ҳақида бўлди. Биродарларимизнинг бизга чуқур

Эҳтиром саклаб муносабатда бўлаётганини сезиш қийин эмас.

Гап асносида Ўзбекистоннинг Осиёга маданий таъсири Византияning Европага таъсиридан кам бўлмагани ҳақидаги тарихий ҳақиқат эслаб ўтилди. «Пахта иши» қатағонида бизнинг ҳам бағримиз қон бўлди, деди Нормахан оға. Узоқ тарих силсиласида елкадош бўлиб келган икки улуғ ҳалқ тақдирининг муштарак томонлари ёдга тушди. Кейинги асрда қозоқлар бошига тушган офатлар – 30-йиллардаги очарчилик ва уруш даврида ўзбеклар бизни қучоғига олиб сақлаган, деди мезбонлар меҳр билан. Аслидабиз бир дараҳт шохларимиз, ўртадаги сунъий тўсиқлар бизни ажратса олмайди, деб жавоб қайтардик.

Даврада беғараз, ҳароратли руҳ мужассам. Шунда ҳалқлар ва давлатлар ўртасидаги муносабатларни йўлга қўйишда сиёsat ягона йўл эмаслигини ўйлаб қоласан. Бир қарашда расмий қиёфага ўранган сиёsat бир-бирини чўчитиш, тан олдириш тамойилига асосланган. Ҳалқда «Болага сиёsat қилма» деган ибора бор, бу «Болани қўрқитма», дегани. Дилларни яқинлаштирувчи воситалардан муҳими ҳозирчалик дўстона ташрифлар, саёҳатлар, тури мусобақалар уюштириш эмасми? Ҳар қандай манфаат ва сиёsat васвасаларидан холи бундай тадбирлар асосий ўринга чиқса, ажаб эмас.

Суҳбат авжида, айниқса, тандирдек қизиган мўрча (*сауна*)да ўтириб, маъданли сувда ювиниб олгач, енгил тортиб, кайфият яна очилиб кетди. Шу ерда биринчи марта бешбармоқ отлиқ таърифли овқатдан истеъмол қилдим. У биз тарафларда бўладиган шилпилдок (*лахшатуппа*) устига қовуриб димланган гўшт, картошка, сабзи ва зираворлар қўшиб тайёрланар экан.

Дил сўзлари дўмбира садоси ва ўланга уланиб кетди. Кўшикларга ҳам бепоён сахро рухи кўчган, навода от дупурларининг садоси эшитилиб туради. Ўланлар Олмаота, Қоратов ҳақида, халқ оҳангларидан – «Қора қош», «Усмон, ёри жоним», «Яллалашайлик». Манзура «Бегона аёл» деган қозоқча ашула айтди, унда эрининг хиёнатидан изтиробга тушган аёлнинг нолиши таъсирили ифодаланган. Шу мазмундаги замонавий ўзбекча қўшиқ борлигини эслай олмадим. Бастакор Султон Анваров ижрочилар маҳоратини юқори баҳолади, ўзи ҳам дўмбира чалиб, хиргойи қилди.

Бу оқшом нақадар файзли ўтди. Саёҳат – янги юртлар, одамлар қалбига ташриф – қандай гаштли. Бизга шундай омадни насиб этган буюк бобомиз хотирасига тинимсиз шукроналар айтдик.

Тарих ўзича яшаб қолаверади. Ҳозирда туман маркази бўлиб турган жойга бобокалоннинг номи нақш этилган экан, бунинг ҳам қизиқ тафсилоти бўлса керак. Буни изоҳлаш жиддий илмий изланишни талаб этиши муносабати билан олдиндан бир нарса дейиш кийин. Қурбимиз фақат – лан қўшимчасига эътиroz билдиришга етди. Мезбонлар, аксинча, қозоқчада бу – «буюк, улуғ» маъноларини билдиради, дейишди. Бўлса – бордир. Ҳар кимнинг таъби – ўзгача.

3. ҲАЗРАТ ЯССАВИЙ МЎЖИЗАЛАРИ

Эрталаб биринчи қозоқ космонавти Тўхтар Авбакировнинг номига қўйилган кўчада дўстлар билан хайрлашдик. Туркистон шахрида бизни кутишапти. Бу жой фақат туркийлар орасида эмас, ислом оламида машҳур. Бу, албатта, дунёга ўз кўзи билан қарай олган буюк зот, янги бир тариқат асосчиси Кулхожа Аҳмад Яссавий (*Ҳазрати Султон*) хилхонасининг шу ердалиги билан изоҳланади. Инсон зоти

борки, яхши яшашга, бойлик тўплашга интилади. Ҳатто дунёнинг ўткинчилигини, умр беш кунлик қиска фурсат эканини буткул унутиб юборганлар – сон минг. Аҳмад Яссавий молпастлик, дунё лаззатига муккасидан берилиш, умрни енгил ҳаваслар йўлида қурбон қилишга қарши ўз таълимотини яратди. Унинг моҳияти шундан иборатки, бу дунё – ўткинчи, балки ҳақиқий ҳаёт – нариги дунёга бориш олдидан синов. Мол-дунё, бойлик – ҳаром, уни талашибиши эса гумроҳликдир.

Киши умрини тоат-ибодатда, дилида Оллоҳ ишқини туғиб, унинг висолига тезроқ етишни ният қилиб яшаши керак. Авлиёнинг шиори – «Ўлмасдан бурун ўлинг!» бўлган. Ўз эътиқодига амал қилган шоир 63 ёшдан кейин дунёдан воз кечган ва қолган умрини танҳоликда, ер остида ўтказган. ўояларини «Ҳикматлар»да ифодалаган.

Соҳибқирон Амир Темур Яссавийни маънавий пирларидан бири деб билган. Бу ўринда чиройли но-мутаносибликка дуч келасиз: беҳисоб бойлик ва мамлакатлар эгасининг таркидунё қилган дарвишни пир тутиши бобокалоннинг қалб уммони бағоят кенглигидан далолат. Эҳтимол, дунё чопқинида чатнаб кетган қиличини Яссавий нафаси илиа тобига келтириб олгандир. Эҳтимол, бу муносабат Соҳибқироннинг ўзи таъкидлаганидек, нима иш бўлса дини ислом ривожи учун қилганининг, жаҳонгирлик даъвоси бўлмаганининг исботидир.

Йўл яна бепоён далалардан ўтди. Дараҳтлар кам, онда-сонда тентираб юрган туюлар кўзга ташла-нади. Қатнов кўп, оғир юқ машиналари тинимсиз ўтиб-қайтади. Йўл четида баъзан ярим ой ёки хоч кўтарилган хотира лавҳалари учрайди, айримларига автомобиль чамбараги суюб қўйилган. Булар йўлда аварияда нобуд бўлган ҳайдовчиларнинг қаблари

экан. Таомилга кўра марҳумни жойида дафн этишаркан. Денгизчи ўлимини денгизда топади, деганлари шу бўлса керак-да.

Жамоанинг кайфияти байрамона. Чақчаклашиб йўлда давом этаяпмиз. Султон ака бир ишнинг дардига чалинган: экспедиция мадҳиясини яратиш шарт. Бунинг учун яхши шеър лозим. Баъзан ҳолижонингга қўймай ёзиб бер, деб туриб олади. Қани тезроқ қофиялар уйқашиб кела қолса? Нихоят, бугун унинг истаги амалга ошди чоғи. «Шеър тайёр, муаллифи – Темурийлар», деди ғолибона. Ҳатто жўр бўлиб айтдик ҳам.

(*P.S. Афсуски, ўша шеърни топиб бўлмади. Шунингдек, Туркистон шаҳрида Қозогистон Президенти Нурсултон Назарбоевга телеграмма жўнатиб, сафар мақсади баён қилинган, мадад ва ҳамкорлик истаги изҳор этилган эди. Шу телеграмма матни ҳам сақланмаган экан. – Муаллиф. 2005 йил*).

Ажойиб шоир Миртемир домла таваллуд топган Иқон қишлоғидан ўтдик. Бу ердаги уй-музейни қайтишда зиёрат қилишни мўлжалладик, чунки белгиланган вақтдан кечикаяпмиз. Бир оз ўтгач, уфқда улкан қоядек иморат тархи кўзга ташланди. Бу – машҳур мақбара. Ашрафхўжаев «Покланинглар, таҳорат қилиб олинглар», деб ҳаммани автобусдан қувиб чиқарди. Бунга бажонидил рози бўлдик, бироқ атрофдан сув топилмади.

Шаҳар маъмуриятининг биносига етиб борганимизда бизни кутаётганлар кетиб қолган, икки соат кечиккан эканмиз. Ҳокимнинг ёрдамчиси Ҳаким карвонсаройга бошлаб борди. Уни ширкатчилар ўз маблағлари ҳисобидан курган экан, ёнида меҳмонхона ҳам бор.

Шавгар (*X асргача*), Ясси (*XIV асргача*), Туркистон номлари билан маълум бу шаҳарни айни пайтда туркийларнинг рамзий руҳоний пойтахти деб тан олишади. Ҳозир теварак-атрофи билан қўшиб ҳисобланганда 82 минг аҳолиси бор экан, унинг 33 фоизи ўзбеклар. Яқинда Туркистон Тошкентнинг Юнусобод тумани билан биродарлашибди.

Аҳмад Яссавий мақбараси Туркистоннинг таянч нуқтаси, уни 1397 йилда бобомиз Амир Темур фармони билан қурилиши бошланган, вафотларидан кейин иш тўхтаб қолган, XVI асрда Бухоро хони Абдуллахон қурилишни охирига етказган. Бу ҳол икки давр сурати сифатида иморатда ўз аксини қолдирган: қуий қисми миллий нақшларга бўянган, рангдор, юқориси эса сидирға ғиштдан терилган, рангсиз. Баландлиги – 41 м, ичи – 39 м, гумбази – 18 метр экан. Унинг маҳобатини Бибихоним масжиди ва Оқсаройга тенглаштириш мумкин. Кираверишда, ойна ичида тарихий ҳужжат сифатида Соҳибқирон фармони билан ёзилган ва тасдикланган вақғнома осиб қўйилган. Унда хазинадан муттасил ажратилиши кўзланган маблаг ва унинг сарф-харажатлари белгилаб берилган. Шу жойда машҳур 40 кулоқ қозон ҳам турибди, у 1399 йилда уста Абдулазиз раҳбарлигига Қарнокда қўйилган экан. Оғирлиги – 2 т., бўйи – 167 см., эни – 247 см.

Бу – мақбаранинг энг катта хонаси, худди шундай 35 та хона бор ва улар турли мақсадларда фойдаланилган, масалан, ошхона, кутубхона, мачит, қудуқхона, хилхона, Оқсарой каби. Йўғонлиги одамнинг белидек, 2 метрлик чамаси узунликдаги тол ёғочидан ўйиб тайёрланган улкан товоқлар одамнинг диққатини ўзига тортади. Уларда дарвешларга ҳалим тортилган экан. Белига кашкул ва носқовоқлар осиб

олган, соchlари ўсик қаландарларнинг бир идишдан талашиб овқат ейишлари ўша даврнинг хос манзара-си бўлса ажаб эмас.

Яссавий ҳазрат мангу макон топган хонани биз учун маҳсус очиб кўрсатиши. Кишини ҳаяжон қоплади, ўзгача салобат елкадан босади. Яшил рангли улкан нефрит тош жасаднинг устига эмас, ёнига ўрнатилган. Уни бобокалонимизнинг фармони билан Ҳиндистондан келтиришган экан. Ҳозир таъмирталааб жойларига ишлатиш учун бунақасини ҳеч жойдан топа олмаётган эмишлар.

Ёндаги хонада замонасининг машҳур кишилари қабр тошлари сақланар, ҳатто улар дафн қилинган ҳам экан. Овчи Йўлбарсхон отган архар шохлари ҳам деворга тармаштирилганча турибди. Мирзо Улугбекнинг Жўжи авлодидан бўлган Даشتி Қипчоқ хони Абулхайрхонга узатилган қизи Робиясултонбекимнинг сағанаси ҳам шу ерда.

Тарих ва маданиятдан сўзловчи жихозлар кўп. Булар – кумуш шамдонлар, муҳрлар, қадимиј Куръон, «Девони ҳикмат» нусхалари, папирус қоғозлари, мармар лаганлар, турли совғалар. Вакт ҳар хил йўсинда ўз изини қолдирган. Босқинчи Черняев қимматбаҳо тошлар билан безанганд олтин нақшинларни кўчириб олган, бошқа бири тўрга тутган.

Йўлбошловчи Моҳидил 40 устунли мачитни кўрсатмокчи бўлди. У бир оз тепаликда жойлашган экан. 1982 йилда тасодифан топилган чуқурлик кавлаб кўрилганда бутун бошли улкан иморат қолдигига дуч келинибди. Ҳатто хилватхонага олиб тушадиган туйнук ҳам топилибди. Ҳозиргача ер остида 4 хона аниқланган, улар 42 та деган тахминлар бор. Ер ости йўли Сайрамгача давом этган, дейишади. Маълумки, улкан тасаввуф шоири Аҳмад Яссавий хилватда олт-

миш йилча умр ўтказган, 4500 ҳикмат ёзган, деган фаразлар бор.

Хозир музейга айлантирилган Шарқ ҳамоми қадимда одамларга майший-коммунал хизмат күрсатиш аъло даражада бўлганини кўрсатиб турибди.

Рости, мақбара ва унинг атрофини ораста, доимий эътибордаги жой деб ўйлаган эдим. Аксинча, қаровсизлик, бепарволик аломатлари яққол сезилиб турибди. Ҳатто таъмирлаш баҳонасида меъморчиликнинг азалий миллий услугига шикаст етказилган. Айтишларича, бу ерда қурилиш ишлари олиб борган бешта гуруҳ ҳам суистеъмолда қўлга тушиб, ишини судда кўришибди. Мана, қадриятларга замонавий муносабат намунаси.

Шаҳар ҳокимлигига бўлган учрашувда ўз фикрларимизни билдиридик. Унда яқинда Олмаотада «Ипак йўли» миллий қўмитаси тузилганини, унга Буш вазир етакчилик қилаётганини маълум қилишди. Ундан умидлари катта экан.

4. ҚАРНОҚДА АЗИЗ ҚЎНОҚ

Бу қадим тупроқнинг ҳар қаричида бир неча қат тарих яшириниб ётганига Қарноқда яна шоҳид бўлдик. Қишлоқ кўриниб турадиган тепаликда мезбон Саидаҳмад Ёқубов VII асрда қалъа, расталарнинг бугунги ўрнини кўрсатар экан, бу жой пахта даласидан фарқ қилмас эди. Йиллар юки, чанг-ғуборлари ҳар қандай буюкликни ҳам маҳв қилишга қодир. Қадимий халқлар эмас, ўз ўтмишини авайлаб-асраганлар мангаликка дахлдор.

Кишлоқдаги Шомат эшон мадрасасини кўриб, анча хижолат бўлдик. Ёғочдан оригинал ишлан-

ган гумбаз, чиллахона, дарсхоналари бўлган обида қаровсиз ҳолда ётарди. Ёдгорликларга муносабатда юқори раҳбарлик билан маҳаллий аҳоли ўртасидаги ихтилофни ҳар қадамда сезиш мумкин. Одамлар мадрасани таъмирлаш йўлидаги саъй-ҳаракатлар на-тижасиз кетганини афсусланиб айтиб беришди.

Мезбонлар Қумайлитош қирлари бағрида жойлашган, 16 км. наридаги саҳоба Укоша ота зиёратгоҳига йўл бошладилар. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бу зот ҳақида «Тирик жаннати одамни кўраман десанглар, ҳазрат Укошага боқинглар», деган эканлар.

Асосан, фарзандталаблар ихлос билан тавоғ қиласиган бу жой икки қир туташган сойликда экан. Узокда дарахтлар кўриниб туради. Уларни дунёдан ёлғиз ўтган, сирли фазилатлари кўп, отдан ҳам илдам Комилқори ва синглиси кўкартирган, дейишади.

24 қадамли узун қабр атрофи тош девор билан ўралиб, усти ёпилган, кириш жойида кичкина гумбаз ва туғ кўтарилиган. Қабрнинг узунлигига сабаб – душманлар саҳобани қатл қилганларида бу ерларга қон сачраган ва бошлари думалаб узокдаги қудукқа тушиб кетган эмиш. Бу гапларни ҳикоя қилиб берган мужовул қариянинг ҳам дунёга ўз назари, фалсафа-си бор. У қўйилиб келган тофнинг сой бўйида тўхтаб қолишини ҳазратнинг кароматидан, деб билса, Амир Темур ҳақида «Кўрагон – Каъбани кўрадиган, дегани. Намозга турганларида қалблари билан сажда қиласиган тарафни аниқлар эканлар» деди.

Автобусга кузатар экан чол: «Энди қозоқларимга бориб қаққиллай», дея бизни тарк этди.

Кудук бир ярим чақирилмалар беридағи қоянинг белида. Унга 130 зинадан чиқиб бордик. 40 метрли арқондан ташланган челакка ҳар доим сув

чиқавермас экан. Оғзи тор, ичида тошлар туртиб чиққан, худди парманинг қолипига ўхшаган қудук фақат гуноҳсизларга марҳамат қиласар экан. Бизга, ҳар ҳолда, унинг суви насиб этди.

Қарнокда энг яйраган Искандар бўлди. Бу жой унинг ота юрти, падари бузруквори – машҳур ёзувчи Одил Ёкубов шу қишлоқда туғилган. Уларнинг ҳовлиси Ирмоқ дарёси ёқасида, илон изи сув йўли бўйида. Минглаб толлар шоҳларини тарвақайлатиб кўр тўкиб туришибди. Шу манзарада бир ажиб сеҳр бордек туюлди. Яна қимматли томони шундаки, етти хил маъдандан Қарнокда қуийлган дошқозоннинг усталари сафида қарнокликлар ҳам бўлишгани тарихдан маълум. Агар Амир Темур унча-бунча одамга ишонч билдиравермаганини ҳисобга олсак, бу ерда қадимда ҳунармандчилик ривожланганига шакшубҳа йўқ.

Кишлоқ мактабидаги учрашув жуда таъсирли ўтди. Биз ўқувчиларга Ўзбекистоннинг қайноқ меҳрини етказдик. Она ҳалқимиз тарихини чуқур ўрганишга, унинг унсурларини кўз қорачигидек асрарашга рухлантиридик.

Бир пайтлар шу қишлоқлик зиёли Абдулла Абдухоликов Қарнок тарихини ёзган экан. Қандай ибратли иш. Унда яшаётганларнинг 41 авлоди (*улар тўпларга бўлинган*) шажараси тузиб чиқилган. Мактаб жамоаси ташрифимиздан миннатдорчилик изҳор этдилар. Келгуси йил шу ерда «Туркистон» газетаси кунларини ўтказиш таклифи билдирилди.

5. БУЮК ҲАЁТ ШОМИ

Уммон қанча теран бўлса, унинг тубида жавоҳирлар ҳам шунча кўп бўлиши табиий. Бизнинг миллий фахримиз, ифтихоримиз саналмиш буюк

бобокалонимиз Амир Темурни ҳам тубсиз уммону жавоҳирлар сандигига, ҳатто мангу порлаб турувчи осмон ёритғичига, абадий нур ва ҳарорат манбаи-га қиёслаш мумкин. Маърифатсизлик, жаҳолатдан ортиқ гумроҳлик йўқ. Зар қадрини заргар билади, деганларидек, маданият дурдонаси ҳисобланмиш кичкина қутича билан ўчоқقا ёқиладиган ўтинни фарқлаш учун кишининг қалбида бир чимдим гўзаллик туйғуси бўлиши шарт. Асрлар давомида мисқоллаб йигилган тафаккур хазиналарини жаҳолат гулханида ёқиб, тафтига исиниб келганлар одамлар-нинг маърифатсизлигидан, ҳақиқатни билмаслиги-дан манфаатдор эди.

Мабодо, йиллар бўйи Темурнинг «золим»лиги ҳақидаги ваъзни тўтиқушдек такрорлаб келган домла Ибн Арабшоҳ ёки Ҳерман Вамберининг Соҳибқирон ҳақидаги ҳайрат тўла хикояларидан бирини ўқиганда, уятдан юраги ёриларди. Афсуски, бу китобларни бизнинг авлодлар ўқиш баҳтига мұяссар бўлишмади. «Амир Темур тарихи», «Бухоро тарихидан лавҳалар», «Зафар йўли» сингари китобларнинг чоп этилиши, «Зафарнома» (*Шарафиддин Али Яздий*)нинг таржимаси ва бошқа ҳайрли ҳаракатлар бобокалонни яқиндан билишга туртки бўлмоқда, йўл очмоқда.

Ҳайратланарлиси шундаки, биз қанча кўп маълумотга эга бўлсак, ҳурматимиз шунча ошиб, ифтихор туйғулари кучайиб боради. Жумладан, бобокалоннинг қутлуғ изларини тавоф қилиб, бундай ҳисни яна бир чандон кучлироқ кечириш мумкин бўлмоқда.

Дилларни чароғон, йўлларни равон, тилларни бийрон этувчи бу бетимсол ҳикмат соҳиби азиз ва мўътабар Шахрисабз (*Кеш*) заминида дунёга келди. Шахрисабз – ислом оламининг Соҳибқиронига бешик бўлган муқаддас тупроқ. Қолаверса, Турон заминнинг сарвари – қуёши ўз сафарини шу жойдан бошлади. Бу

буюк ҳаёт, барча инсонлар учун ўлим ҳақ бўлганидек, тарих китобларида ёзилишича, Ўтрорда ўз сафарини қаритди. Шахрисабз – машриқ бўлса, Ўтрор – мағриб. Бизнинг бу тарихий жойга сафаримиз мўлжалланган кун ҳаво булутли, ёмғир ҳам ёғиб ўтган, изғирин шамол эсади.

Бугунги кунда Ўтрор туман номи сифатида сақланиб қолган, ҳув нарида 200 гектар майдонда қадимий қалъя ўрни ҳам мавжуд. Туман маркази қадимги Фороб, ҳозирги Шаулдер деб аталадиган қасаба соchlарини шамол тараган чўл одамларини эслатади.

Ривоят қилишларича, ишқи тилларда достон бўлган Шомил исмли йигит ва Дур отли қиз ошик-маъшукликнинг тўсикларини енгиб, шу жойда учрашган, уларнинг шарафига шаҳарча номи Шомилдур (*кейинчалик – Шоулдер*) бўлиб қолган экан.

Кутилмаган совуқ шошириб қўйди, сафар йўриғи тезлашди. Шу ерда буюк бобокалонларимиздан аллома Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ибн Ўзлуғ ал-Форобий ат-Туркий (*870 йил, Ўтрор – 950 йил, Дамашқ*)нинг уй-музейлари бор экан. Бино қозоқ қалпоқлари каби чўққили, ўзига хос. Ичкариси қимматбаҳо ашёлардан ишланган. Миллий либос – каштали камзул ва узун кўйлак кийиб олган Шарқгул хоналарни айлантириб, роса қизиқ ҳикоя қилди. Энг қадимги замондан ҳозиргача бўлган давр буюмлар, суратлар, диарама воситасида акс эттирилган. Айниқса, майший турмушни кўрсатишга кенг ўрин берилган. Қозоқ хонадони, уй анжомлари, ошхона идишларининг барча туридан қўйилган.

Музейда илмий ходим бўлибишлайдиган қозоқийигити Мухтор Хўжаев ўзига хос тарих ишқибози, Амир Темурнинг чинакам муҳлиси экан. У Соҳибқиронга бағишлиланган алоҳида бўлим очмоқчилигини билдири-

ди. Маълумот учун бир пайтлар Олмаотадаги энг катта музейда Амир Темур сурати қўйилганини, бу жой ташриф буюрганлар, айниқса, чет элликлар билан кун бўйи гавжум бўлишини, буни кўра олмаган ичи қора одамлар суратни олдириб ташлаганини айтиб берди. Ойни этак билан тўсиб бўлармиди, нодонлар? Бундай қилмоқчи бўлган одамнинг этаги кўтарилиб, ўзи шарманда бўлади-ку!

Мухтор яқинда бир туш кўрибди. Унинг мазмунига қараганда, Амир Темур вафот этган жойда Куръон ўқиш керак экан.

Яссавий мақбарасини зиёрат қилишни ният қилган кишиларнинг шундай таомили бор экан: сафарни Сайрамдан бошлаб, Арслонбобда тунашар, кейин тонгда Туркистонга йўл олишаркан. Халқимизда «Арслонбобда – туна, Яссавийдан – тила» деган нақл бор.

Яна ривоят қилинишича, Аҳмад Яссавий мақбарасини тиклашга киришилганда бир ҳўқиз келиб деворни ағдариб кетаверибди. Таъбир қилибдиларки, шоирнинг устози Арслонбобнинг қабри ҳам қаровсиз (*худди шундай ҳикоят Тошкент яқинидаги Зангиота зиёратгоҳига нисбатан ҳам айтилади*). Соҳибқирон қабрни излаб, отда кетаётганларида ердан бир қўл чиқиб, отларининг оёғидан ушлаб тўхтатибди. Кейин шу жойдаги хароба мақбара таъмирланибди. XII асрда қурилган, кейин бир неча марта тикланган, 1907 йилда қайта барпо этилган муҳташам иморат яйдоқ даштда, эски қабристон ўртасида жойлашган. Унда Европа меморчилигининг изи билиниб турибди.

Манбаларда пайғамбаримиз Муҳаммад алайхиссалом 300 ёшли Арслонбобга бир омонат топшириб, уни тилининг остида сақлашини, бир замон келиб, ёш бола шу омонатни сўрашини, шунда унга

топширишини тайинлаганлари ёзилган эмиш. Орадан 500 йил ўтгач, 11 ёшли Аҳмад Арслонбобнинг йўлини тўсиб, худо тилига соганидек, омонатини талаб қиласди...

Боб (*бобо*) бир олий унвон бўлиб, диннинг қоқпаси (*эшиги*), билимдони ва ҳимоячиси маъноларини билдирар экан. Ўтмишда бундай зотлар бисёр бўлган. Шу туфайли одамлар орасида «Ўтрорда – ўттиз боб, Туркистонда – туман боб, Самарқандда – сонсиз боб» деган нақл юаркан.

Баданни тешгудек изғирин шамол кузатувида Ўтрор томон юрамиз. Оқшом чўкмоқда, атрофда кулранг сукунат. Автобусдан тушиб, анча пиёда кетдик. Қалъа ўрни симтўрлар билан ўралган, киришда қулфланган дарвоза. Ўтрор – энг қадимий китобларда ҳам дарж этилган, бошидан қанчалаб сиру савдо ўтказган шаҳар тупроқ уюмлари остида дўппайганча қанча асрорларни яшириб ётибди. Буғдойдек сочилиб ётган қизил тошчалар майдаланган пишиқ ғишт ушоқларими? Ердан худди ёғ сизиб чиқиб ётгандек.

Бу жойда мўғул қирғини жуда даҳшатли бўлгани китобларда ёзилган. Тепаликнинг у ер-бу ери ковланган, кимдир номзодлик ёки докторликка етадиган улушни олган-у, кетган. Батафсил ўрганилмаган. Тепадан бир оз суриб очилган жойдан улкан иморат деворларининг излари чиқди. У ердан анча баланд қисми бўлса керак, устунлар ҳолида яккамяккам. (*Бу Соҳибқирон қурдирган улкан масжид қолдиқлари экан*). Тупроклар орасидан сұяклар, сопол идиш парчалари кўзга ташланади. Афсуски, улар гунг, биз эса ҳайронмиз. Бу тилсимотлар қачон маълум бўлади?

Бир парча жойни кўриб хаёлдан қанча гап ўтади. Ҳолбуки, Ўтрор кўриқхонаси 200 гектарни ташкил

этади. Қуръон тиловат қилиб, тақводорлар нафил назозини ўқиб, орқага қайтдик.

Шаулдерга беш чақиримлар етмасдан «Темур» деган жой ҳам борлигини йўлда билиб қолдик. Жаҳонгир сўнгги соатларини ё ўша жойда, ё хон саройи жойлашган тепаликда ўтказган, деган тахминлар бор. Булар қатъий аниқланиши лозим. Ҳали бу борада талай ишлар навбатда турибди. Амир Темур шарафига арзирли ёдгорлик ўрнатиш, музей очиш кейинги йилларда амалга ошар, иншооллоҳ!

Негадир, Ўтрорда таъбимиз хира бўлди, дунёга сифмай қолдик. Қоронгу тушиб қолган бўлса-да, Сайрамга қайтишга аҳд қилдик. Қарийб 200 км йўл босишга тўғри келди. Афсуски, Сайрамда ҳам бизни ҳеч ким кутиб турмаган экан. Тажанг бўлиб ўтирган туман ҳокими қўлинин силтаганча, уйига кетиб қолди. Кўчада қолдик. Автобусда тонг оттириб бўлмайди, ҳаво совук.

Мусоғирхонани топиб, унинг хўжайнини – корейс қизга ялинишдан бошқа илож қолмади. Бироқ биронта ҳам бўш жой йўқ эди. Валянинг раҳми келдими, бизни тушундими, хоналарни тақиллатиб, «ортиқча кўрпаларни беринглар» деганча ҳаммани уйғотиб чиқди. Йўлинини қилиб, мажлисхонада жой тайёрлаб берди. Шу кеча полда думалаб, тонг оттиридик.

Эрталаб ҳокимликка «тишимизни қайраб» борган эдик, муовин Анатолий Кенжаев шаштимиздан туширди. У сайрамликлар ҳам меҳмондўст бўлишини таъкидлаб, илтифот билан муомалада бўлди. Ҳатто нонуштага таклиф қилди.

1930 йилда ташкил топган туманда 44 миллатга мансуб 200 минг аҳоли яшар экан. Уларнинг 57 фоизи ўзбеклар, 23 фоизи қозоқлар. Бизнинг Қибрай билан мусобақадош. Дўстлик ришталари жуда маҳкам боғланган.

Оқсув, ундан кейин Қизилсув бўйлаб кетган йўл баландликка кўтарилиб боради. Атрофда токзорлар, боғлар, пахта далалари. Узоқдан тоғларнинг қорли боши кўринади. Сайрамга кираверишда сизга Иброҳим ота мақбараси пешвоз чиқади. Фотима она авлодига мансуб бўлган бу зот Ахмад Яссавийнинг падари бузруквори.

6. ТЕРАН ТАРИХ ХИЛХОНАСИ

Баъзи манбаларда ёши 7 минг йил деб, Сарём, Ис-
фижоб, Мадинат ул-байзо, Ўринкент, Сайрам номла-
ри билан машхур бу маскан ҳақиқатан табаррук жой
экан. Унда 80 га яқин улуғлар, азиз-авлиёлар билан
боғлиқ тарихий обидалар мавжуд. Деярли ҳар бир
кўчасида бир мачит ёки хонақоҳга кўзингиз туша-
ди. Сайрамнинг тупроғида Мовароуннаҳрдан чиқсан
барча алломаю буюкларнинг оёқ изи бор, десак ян-
глишмаймиз.

Идрис пайғамбар қурган мақбара яқингача бор
экан, уни 1967 йил бузиб ташлашибди. Сайрам – Тур-
кистон орасида ер ости йўли ўтган, деган маълумот-
лар учрайди. Сузук отага 3 км.ли бундай йўл борлиги
рост.

XVIII аср тарихчиси Мусо Сайрамий бу шаҳарни
ҳозиргача 13 марта вайрон қилишганини, бироқ тас-
лим бўлмаганини ёзади. Сайрамда ҳеч қачон очарчи-
лик бўлмаган.

Амир Темур бу заминга илк бора 1366 йил, ҳали
Самарқанд таҳтини эгалламасданоқ қадам қўйган,
дайишади. «Сайрам» сўзи саркарда Мирзо Бобурнинг
ҳарбий парол (*урон*)ларидан бири бўлган.

Сайрам тарихи музейида бир илмий текшириш
инс-титутига манба бўладиган ашёлар сақланмоқда.
Унинг ходими Мираҳмад Мирхолдор ўғли жонли та-

рих, бу мавзуда рисолалар ёзган. Бизни мусулмончикликин жорий қилишга сафарбар этилган лашкарбoshi, оташпаратларга қарши урушган, 71 жойидан ўқеган боблардан Азизбоб мақбар-сига бошлаб борди. Аҳмад Яссавий Арслонбодан омонат – тил остидаги хурмони қабул қилиб олган жой – Хонкўприкни узокдан кўрсатди.

Шунда оғзига хурмони соган Аҳмад ҳолсизланиб, бехуш бўлиб қолган. Кейин ўзига келган экан. Мактабдан қайтишда Қуръонни бошига қўйиб, орқаси билан ҳовлидан чиқаркан. Устози Оқота бобо талабаларини текшириш учун «Эртага биттадан хўрозни худо кўрмайдиган жойда сўйиб келасизлар», дейди. Шогирдларидан бири оғилнинг ичидаги, бири кўприкнинг тагида сўйиб борибди. Аҳмад эса хўрозни тирик келтирибди. Сабабини сўрагандаги: «Қаерга беркитиб, сўймоқчи бўлмай, худо кўриб турганини сездим», деб жавоб берган экан.

Аҳмад Яссавийнинг волидаи муҳтарамаси Қорасоч она – Ойша Хотуннинг қабрлари ҳам шу ерда. Ул зоти олия насл-насаби жиҳатидан имом Аъзам ҳазратларига тақалар эканлар. Шу ерга яқин жойда муazzам масжид курилаётган экан, муборакбод қилдик.

Сайрамда ўн кун бўлса ҳам камлик қилади, бироқ вақт зик. Қолаверса, қиши ўчоги тор, деганларидек қимматчилик замонида ортиқча эркалий ҳам кетмайди.

Истироҳат боғидаги тантанага ташриф буюриб эса барча тақчилликларни эсдан чиқаргандек бўлдик. Бу ерда бир нечта хайр-саховат ва меҳроқибат оқимлари бирлашганга ўхшайди. Жамбулдаги вертолётда юк ташиш ҳарбий полки учинчи мактаб-интернатга сафдан чиқсан вертолётни

совға қилишибди. Үнда Аңвар Ҳайитметов бошлиқ кичик корхона «Бўтакўз» деган кафе ташкил этибди. Шунинг очилиши муносабати билан беш жуфт келин-куёвга гувоҳномалар топшириш маросими бўлаётган экан. Албатта, атрофда байрам кайфияти, ҳамма шод. Биз ҳам хурсандчиликка шерик бўлдик...

7. ТОШКЕНТТА

Жанубий Қозоқистон ҳудудида кечган кунларимиз ранг-баранг ва сермазмун ўтди. Биз яна бир марта сирли сўқмоқларда гузар этдик, ўз эътиқодимизни мустаҳкамладик ва имонимизни покладик. Бу сафоли кунларнинг шукухи бир умрга татийди.

Харитада бир қур назар ташлаш ёки таниш сўзларни газетадан ўқишдан нарига ўтмаган тасаввур жонли, бой хотиралар билан лиммо-лим тўлди. Иккинчи босқич дастлабкисининг давоми сифатида унинг такрори эмас, балки тадрижи, ривожи бўлди.

Рости, ҳаяжонлар, мақтовларнинг ҳаммаси шу эмас. Кашф қилинадиган, айтиладиган синоатлар, гаплар кўп. Булар ҳали олдинда. XIV–XV аср осмонининг энг ёрқин, лекин кам ўрганилган сирли юлдузларидан бири Соҳибқирон Амир Темур буюклигини эътироф этиш учун йўл очилган экан, иншооллоҳ, бизларни нурли кунлар кутажак.

1992 йил, октябрь.
Тошкент.

ГОРЯЧЕЕ ДЫХАНИЕ ХОЛОДНЫХ СКАЛ

Однажды мне пришлось лететь самолетом из Ташкента в Термез, чему я был очень рад, потому что никогда прежде не приходилось бывать в этом городе, считающимся южными воротами республики, хотя много слышал о нем. По историческим сведениям, город в древности снискал вполне заслуженную славу центра философской и научной мысли, был колыбелью двенадцати мыслителей Востока, взявшим себе имя «Термези». Собираясь в путь, я загадал желание: если удастся, первым делом посетить мавзолей незабвенного Хакима ат-Термези, почитаемого «третьим халифом». Словом, охваченный волнением и ожиданием новых впечатлений, я сел в самолет.

Было начало апреля, стояли теплые солнечные дни. Природа пробуждалась и являла прекрасную картину: зима отступала, сдавала свои позиции, и весна уверенно вступала в свои права.

Вершины гор, сверкающие снежной белизной и объятые голубоватой дымкой, медленно проплывали под нами. Все с жадностью прильнули к иллюминаторам и пристальноглядывались в проплывающие внизу картины природы. То там, то здесь, словно притаившись, лежали белые шапки нерастаявшего снега: легкий ветер ласково поглаживал первую зелень. Кругом прозрачно, чисто, и кажется, что можно увидеть даже иглу, упавшую с высоты.

Казалось, отара овец и жилище чабана, словно необычная лодка, затерявшаяся среди волн, и дымок,

вьющийся из трубы, находятся рядом, на расстоянии вытянутой руки. И это картина напоминала далекую, тихую обитель. На душе тихо и спокойно – нас ждут теплые встречи, искренние рукопожатия друзей.

Начинаю вспоминать знакомые эпизоды: мы летим над прекрасным Самаркандом, а впереди близкий, дорогой сердцу Шахризабз. Не удивительно, что дымок, вьющийся из жилища чабана, навевает приятные воспоминания. Там, где сливаются Памирская и Гиссарская горные гряды, под снежным покровом мирно лежит горное селение. В здешних местах еще не настало время пробуждения природы: только в конце мая, когда дехкане начнут вспахивать свои земельные участки, все почувствуют, что пришла весна.

Трудолюбивые, мужественные горцы покинули эти места давно, лет двадцать назад. Они ушли в долину. К горлу подступает ком: сколько прошло времени с тех пор, как Номозгох, Торкуль, Чакил погрузились в оглушающую тишину, как перестали слышать горы и ущелья крики ребятишек, с нетерпением ожидающих, когда же наконец сойдут снега, и можно будет выбежать на улицу босыми и попрыгать с камня на камень, взбираться на горные вершины, укрываться в горных ущельях.

Вспоминаю, как каждое утро, выйдя из дома, начинаю до боли в глазах искать горную вершину Бовурчи, не сомневаясь, что безошибочно найду ее среди многих горных вершин. Вон она возвышается, словно знамя, над остальными, простираясь с севера на юг. Издалека она похожа на брови застенчивых девушек этих мест. От вершины Бовурчи горная цепь снижается и дальше сливается с другими вершинами. В автобиографии нашего великого предка Амира Темура, написанной им самим, «Зафар йули» («Путь к триумфу») упоминаются «горы Аррафот». У меня

лично нет ни малейшего сомнения в том, что речь идет именно об этих горах. Ведь можно разрушить, сравнять с землей города, высушить реки, но горы стереть с лица земли невозможно. И еще один бесспорный довод: чудо природы, называемое в народе и научном мире пещерой Амира Темура, находится именно здесь, на склоне вершины Бовурчи...

* * *

Наверняка многим известно, что на склоне Гиссарских гор, простирающихся от Кашкадарьинского оазиса до Сурхандарьи, в долине, похожей на жемчужину на дне моря, притаился кишлак Ташкурган. Если вам хоть раз доведется побывать здесь, вы будете гордиться этим всю свою жизнь, рассказывать об этом другим. Кишлак отдален от других населенных пунктов, и добраться сюда стоит немалых усилий. Вероятно, по этой причине здешние жители сохранили обычай, особенности быта, одежды и даже способы приготовления некоторых блюд, которые уже не встречаются в других местах. Из-за большой удаленности от «большой земли», неудобного географического расположения кишлак по административно-территориальному делению в разные времена относился к Кукабулакскому, Камашинскому, Гузарскому, Яккабагскому районам Кашкадарьинской области.

Река Кизилсув (*древнее название Сурхоб*), протекающая через кишлак Яккабаг, берет свое начало высоко в горах, среди вечной мерзлоты. Горные речушки из ущелий с диковинными названиями Мезайгов, Шилхазор, Сартугай сливаются с рекой Калъасуви, берущей свое начало в ущелье Калъай Шерон, и дальше несет свои воды в равнины. В том самом месте, где соединяются два горных течения, и расположен кишлак Ташкурган. Он напоминает, говоря

образно, пиалу с нанесенными на ней красивейшими узорами. Края пиалы – окружающие кишлак горы, а красивые узоры на дне пиалы – и есть кишлак.

Кизилсув, изрезав горы, пробила себе путь. Она считается «дорогой жизни» этого кишлака. В полном безмолвии идешь по едва видимой тропинке вдоль реки, наконец проходишь в первый обитаемый кишлак Тотор (*возможно, происходит от словосочетания «Тог тор» – «гора тесная, узкая»*). Кстати, эта «дорога жизни» внешне представляет собой совершенное инженерное сооружение. Природа проложила такую узкую дорогу, что на ней ни за что не поместится второй путник. Но какими бы трудными ни были эти переходы, горцы, на протяжении тысячелетий жившие здесь, не покидали родные места. У них был свой неповторимый мир, и роднились они с соседними кишлаками Вори, Зармас, Кизилтом.

Возможно, где-то есть книги, рассказывающие о жизни в таких кишлаках, но мне, к сожалению, их не довелось читать. А история кишлака Ташкурган довольно-таки интересная. Многих интересует, как в таком отдаленном месте смогли поселиться люди и остаться жить надолго. Найденные там предметы свидетельствуют, что жизнь здесь существовала еще много веков назад. Старожилы говорят, что их предки были балхцами. Другие же утверждают, что деды и прадеды местных жителей родом из афганского города Ташкургана. В этих предположениях, похоже, есть доля истины, потому что живущие здесь горцы принадлежат к катаганскому роду тюрских племен.

Но делать окончательные выводы трудно, не имея достоверных источников. Думаю, это дело историков, этнографов – подробное описание исторического прошлого кишлака, обозначенного на карте родины едва видимой точкой, пролило бы свет на многое.

* * *

Караваны лет уходят, оставляя едва заметные следы на земле. Возможно, в оглушающей тишине, прислушавшись к звукам далекого прошлого, можно услышать и зов далеких предков. Ведь жили они здесь еще тысячи лет назад. Представляя свое далекое прошлое, мы чаще опираемся на легенды, предания, вмешая их в наши сегодняшние представления. А может быть, это и есть эволюция знаний, путь к просвещению?

Как известно, все сущее на земле имеет свое название. При выезде из Ташкургана по направлению в Бовурчи есть возвышенность под названием «Дулдулнинг изи» (**«След мифического коня»**). На вопрос, откуда такое название, обычно следует ответ, что этот след оставлен конем одного из четырех первых халифов, сподвижников Мухамеда – почтенного Хазрата Али. Конечно, доводы местных жителей мало убедительны, но главное в другом. В низовьях есть впадина, спускающаяся прямо к реке. И там действительно есть следы размером с блюдо. Их 23, расстояние между ними 1,2–1,5 метра. На камне четко просматриваются углубления, напоминающие фаланги, когти крупного животного. Так и представляешь себе, как некое гигантское существо, будто испугавшись чего-то, в панике промчалось, оставляя следы на свежем растворе. В действительности же это следы динозавров, живших в мезозойскую эру. Согласно научным данным, в период извержения вулканов и образования новых материков Гиссарская горная гряда омывалась водами древнего океана. Это происходило предположительно несколько миллионов лет назад. Если вы хотите представить исторический период продолжительностью в несколько миллионов лет, хотите увидеть свидетельства древности, приез-

жайте в величественные и неповторимые Гиссарские горы. А человек – самый юный «гость» на этой древней земле.

Увидев следы нашей далекой истории на камнях, умоляю вас, не прерывайте своего путешествия. Соберитесь с силами и преодолейте эту гору. Вы попадете в места, где наш великий предок Амир Темур провел свою юность.

В сущности о возрасте кишлака Ташкурган можно судить не только по следам динозавра на застывшей лаве. Мы можем гордиться, что по этим горам ходил Амир Темур и в здешних реках он утолял свою жажду.

О подростковом и юношеском периодах жизни Сохибкирана до нас дошло чрезвычайно мало сведений. Читателю известно лишь о его более зрелом периоде. Возникает вопрос: а где же проходили подготовку его воины, поражавшие противника своим мужеством и искусством владения оружием? Ответ может быть один – конечно же, в укромном, скрытом от глаз месте. Об этом военном полигоне упоминает и сам Амир Темур. Кстати, здесь же находятся горы Аррафот (от слова арра – пила) и ущелье Амира Темура со следами лап динозавра.

Самая высокая отметка гор Аррафот – вершина Бовурчи. В некоторых словарях это слово передается как «ошпаз» («повар»). Интересно, что на вершине горы есть священное место, называемое «Ошхона». Внешне его можно сравнить с небольшой чайханой, вокруг которой невысокая каменная ограда, редкие деревья, кустарники. Здесь же высится мусульманская хоругвь. Люди приходят сюда для совершения обряда жертвоприношения. Тут вы можете узнать, что вас ожидает впереди – надо только подойти к каменной насыпи, засунуть руку в углубление и до-

стать, что попадется. Возьмешь зерно – станешь земледельцем, шерсть – чабаном. Свои древние традиции народ чтит на протяжении многих веков. В своих «Уложениях» наш великий предок неоднократно отмечал, что в различных жизненных обстоятельствах пытался таким образом предугадать свое будущее. В голове проносится мысль, что, возможно, трогательный обычай предсказывать свою судьбу здесь, на этой вершине, перешел от нашего великого предка.

Это удивительные по своей красоте горы, высота которых достигает трех-четырех тысяч метров над уровнем моря. Королева гор – арча – не растет на такой высоте, а, раскинув ветви, остается внизу. Человек, оказавшись на этой вершине, чувствует себя необыкновенно сильным, способным покорить весь мир. Быть может, именно такие чувства обуревали и великого полководца перед вступлением в большую жизнь, давали ему силы на протяжении всей жизни, наполненной великими свершениями. Думая о нашем славном предке, невольно пытаешься найти истоки его духовных сил, мудрости, необходимых для строительства мощного государства с непобедимой армией, покоревший мир (*оикумена человечество*). И тут важен каждый, даже малозначительный факт.

Если у вас появится желание подняться на вершину Бовурчи и для этого достаточно сил в мышцах, огня в сердце – пожалуйста, попробуйте. Старцы, оказавшиеся в здешних святых местах, пожелают вам доброго пути. Не так-то просто покорить вершину. К месту, куда, казалось бы, можно дотянуться рукой, вы идете 6–7 часов по едва заметной, словно след змеи, тропинке. Вас окружает чудесная картина. Где-то прокричал кеклик, а вот вышел из норы суслик и, забыв об осторожности, насмешливо озирается по сторонам. Наконец вы почти добрались до нужной

высоты, но чтобы достичь ее, нужно преодолеть еще некоторое расстояние по совершенно гладкой дороге. Поднявшись на скалу, дальше вы видите только горы, горы. Как необъятна наша земля! На этих вершинах – царство вечных снегов. Только когда в долине температура воздуха достигает наивысшей для этих мест плюсовой отметки, под снегом начинают оживать... черви. В дороге вам может встретиться человек, устанавливающий на вершине горы своего рода памятник из камней родным и близким. По преданию, такой знак поможет исцелить больного, поправить дела тех близких, которым не очень везет в жизни. Вот и стоят, продуваемые всеми ветрами, каменные символы любви и уважения. А поднявшись на вершину, вы увидите могилу святого. В нескольких шагах от этого священного места – бездонная пропасть. Паломнику, набравшись смелости, нужно трижды обернуться и, взяv в руки камень, коснуться им глаз. Когда-то 17–18-летним юношей я без страха стоял у края пропасти и любовался открывавшейся взору картиной. Мой односельчанин, покойный Карши бобо, читал здесь аяты из Корана, просил Все-вышнего послать ребенка его брату Кучкару. И через года два у того действительно родился сын.

* * *

Кто-то из писателей сказал: «Мои впечатления не поддаются словесному описанию, их надо переложить на музыку». Я тоже чувствую, что слова мои блекнут перед этим великолепием природы. И если вы, прочитав эти строки, побываете здесь, то можете быть уверены, что навеки останетесь пленником красоты этой местности. Вам непременно захочется вернуться сюда еще и еще раз. Что ж, чем больше поклонников здешнего чуда, тем лучше для всех нас.

А пока мы вернемся к священному месту «Ошхона». Спустившись вниз мимо зарослей дикого кука, хрустальных горных ручьев, густых кустарников, осторожно ступая по размытой оползнями тропинке, мы окажемся у пещеры Амира Темура. Если идти туда, огибая Кальясуви, то надо будет подниматься по горному проходу Кальяи шерон, а если от Бовурчи, то надо спускаться вниз.

Пещера эта, даже по словам очень сдержаных, хладнокровных людей, – неповторимое зрелище. У входа высотой с трехэтажное здание расположена поляна, на которой могут разместиться 100–150 человек. Различные знаки, обнаруженные внутри пещеры, свидетельствуют о том, что тут долгое время жили люди. По историческим документам известно, что здесь укрывался народный мститель Хошим ибн Хаким – Муканна, поднявший людей на борьбу с захватчиками. Великий Амир Темур начинал свой путь полководца, не знавшего поражений, именно отсюда. Спасибо и низкий поклон тебе, убежище дедов и прадедов наших, взлелеявших в своем сердце мечту о свободе Родины, национальном достоинстве!

Скрытые от взора неприятеля, эти места представляли собой настоящий природный военный полигон. Уже с первого взгляда нетрудно понять, что здесь проводились военные занятия, воспитывались настоящие воины, создавался мощный военизованный султанат. Кажется, что просторные гладкие площадки, вертикальные перекрытия, траншеи и переходы являются немыми свидетелями топота конских копыт, лязга оружия, криков солдат. Здесь хотелось бы напомнить о таком факте. В поход в Китай Амир Темур отправился с восьмисоттысячным войском. Это были отборные, отлично подготовлен-

ные воины. Где же изготавливались доспехи, обмундирование для них?

Чтобы найти ответы на этот и другие вопросы, прояснить многие домыслы и предположения, думаю, необходимо снарядить сюда авторитетную научную экспедицию. И если бы известный кинорежиссер Али Хамраев снял свой фильм «Буюк Темур» (*«Великий Темур»*) не в искусственных павильонах киностудии, а в местах, где эти события действительно происходили, то все увидели бы удивительные, чудесные уголки нашего края.

* * *

Достоверных сведений о том, как пришли сюда люди, нет. Один из религиозных служителей, ныне покойный мулла Рахматулла (*пусть земля ему будет пухом!*), в последней беседе со мной сказал: «Я сравнил традиции и обычай жителей нашего кишлака с тарикатами ислама. У нас утвердились истинные исламские обычай. Это свидетельствует о том, что здесь жили незаурядные ученые, религиозные деятели». Можно предположить, что у жителей этого небольшого селения, затерявшегося среди гор, утвердился свой образ жизни.

Как вспоминают здешние старожилы, становление советского строя в кишлаке проходило трудно. Кстати, мятеж народа против угнетателей, носивший название «Каракалтак» (*«Черная палка»*), начался в этих горах. Это движение, ставшее темой специального научного исследования, было направлено против поработителей. В свое время Ташкурган был убежищем для участников национально-освободительной борьбы. Кстати, среди добровольцев было немало юношей из этого кишлака. По воспоминаниям очевидцев, «басмачи» не наносили

никакого вреда местным жителям. Были сами платили им налоги, имущество простолюдинов никто не трогал. О пребывании здесь «красных» напоминает просторная гладкая площадка – Кулдаши, где проводились военные учения. До сих пор в языке местных сохранились прямые заимствования из русского, такие как «атрад» (*отряд*), «петух» (*пехота*). Затем началась коллективизация. Решения об отмене частной собственности, обобществлении средств производства вызвали недовольство среди населения. Тех, кто не желал вступать в колхоз, облагали непосильным налогом. Рассказывают, что у одного селянина было семь мельниц. Так его обложили таким налогом, что он вынужден был шесть мельниц разрушить. Но и одна вскоре была обложена налогом. Односельчане посоветовали ему сжечь мельницу, на что он ответил решительным отказом: «Или я одолею эту власть, или она меня». Его объявили «кулаком».

Годы Второй мировой войны не нанесли особого урона этому «малому государству», затерявшемуся среди гор. Напротив, говорили, что земля Ташкургана стала настоящей житницей. Сюда стекались все обездоленные и голодные. В детстве мы наслушались рассказов о том, как работали от зари до зари наши матери.

После войны здесь произошли большие перемены. Под руководством инженера по имени Давид построили электростанцию, с кетменями и киркой – автотрассу на «большую землю». Соорудили также школу, больницу, в кишлак пришло радио. С благодарностью вспоминают жители колхоза своего председателя, ныне покойного Мамарасула Ахмедова, стоявшего во главе всех этих перемен.

Специальным решением областного исполнительного комитета в 1976 году жители кишлака Таш-

курган были переселены в долину. Нелегко им было бросать насиженные места, свой родной кишлак, имеющий тысячелетнюю историю. Через 3–4 года кишлак опустел, осталось несколько семей, в основном старики. Обветшали мосты, опустели дороги, дома, в которых некогда звенели детские голоса.

Высказывались предложения сохранить кишлак как открытый музей на природе. И даже по заданию Шарафа Рашидова о кишлаке был снят кинодокументалистом Маликом Каюмовым киносюжет.

Но несмотря на то, что кишлак опустел, неповторимая красота природы продолжает радовать людей. Я уверен, придет время, и снова начнет бить ключом жизнь в здешних местах, как было в прошлом, когда месяцами не смолкала свадебная музыка в домах. Здесь можно построить зоны отдыха, которым не будет равных во всем мире. В этих местах сохранились некоторые виды растительного и животного мира, занесенные в «Красную книгу». А почва по своему составу хороша для выращивания картофеля. Кстати, сейчас здесь из года в год получают хороший урожай этой культуры. А начинать возрождение кишлака надо с главного – строительства дороги. Сюда бы легендарного Фархада со своим чудо-кетменем, он мигом бы рассек гору и открыл путь воде, находящейся в 25–30 километрах! Надеюсь, что это время тоже настанет.

Самосознание – это и любовь к своему дому, родной земле. Порядки, царившие до обретения Независимости у людей многие годы вынудили оторваться от корней, соединяющих с историей. Вместо того чтобы разделить с ней боль, быть ее защитником, мы обращали свои взоры к дальним чужим уголкам. Ташкурган стал жертвой такого легкомысленного отношения к родным местам, а красота здешней при-

роды оказалась не понятой и не оцененной в свое время по достоинству. Сегодня, когда возрождается наша история и культура, немеркнущая слава великого Амира Темура эхом отзывается в этих далеких горах. И каждый из нас сегодня явственно ощущает горячее дыхание холодных скал.

Я рассказал лишь об одном небольшом уголке нашей славной и великой Родины. Между тем таких прекрасных мест на карте Узбекистана много, и у каждого своя неповторимая история.

Скажите, разве можно не любить такую Родину?

Моя Отчизна, хочу как сын обнять тебя, но ты так необъятна!

«Народное слово», 1 марта 1994 года.

ТАМЕРЛАН, КОТОРОГО ЗНАЛ МИР или до каких пор будет продолжаться ложь?

Перед началом обсуждения данной темы хотелось бы напомнить одну истину: на современном этапе развития свойства, особенности, признаки многих явлений в основном выявлены и раскрыты. Человеческий разум, не ограничиваясь достигнутым, интересуется недрами земли и бесконечным космосом, стремится изучить все доступное его взору.

К большому сожалению, в настоящее время на Западе, в других странах дальнего и ближнего зарубежья люди не владеют объективной информацией об одной из выдающейся, исторической личности центральной Азии – нашем соотечественнике Сахибиране Амире Темуре Курагани. Если не считать малочисленных, объективно написанных там трудов, в

преподносимой нам огромной массе литературы, пестрящей названиями типа «Тамерлан», «Темурланг», «Хромой Темир», отображается не истинный образ нашего великого предка, а его противоположность – выведенная в кривом зеркале личность. (*Парадокс: «На зеркало нечего пенять, коли рожа крива!» – а вдруг зеркало все же кривое?*). Уже, к сожалению, на протяжении столетий общественное мнение воспринимает его именно таким. Подобное положение дел сохраняется и сегодня. Но не черная тень наговоров и лжи, а образ великой личности, несмотря ни на что, привлекает людей.

Вообще могут быть две причины имеющегося заблуждения. Первая – возможно, есть желание говорить на эту тему искренне и честно, однако не хватает соответствующих материалов. Тех, кто пошел по такому пути и допустил ошибку, можно сравнить с непросвещенным другом: умный враг лучше глупого друга. Следовательно, не имея достоверных источников, лучше сохранять молчание. Конечно, исключение здесь составляют исследования, основанные на сопоставлении ряда материалов.

Вторая причина – необъективный подход или нежелание объективного подхода. До недавнего времени использовался именно такой подход, в результате чего в обществе сформировалось одностороннее представление. (*В эпоху царизма и власти Советов очернение Сахибкирана было организовано на уровне государственной идеологии; в результате был создан образ страшного человека, порождающего конфликты между народами, уничтожающего культуру и искусство, кровопийцы и жадного до богатств.*)

Для уяснения масштабов искажений приведу конкретные примеры. Конечно, автор опирается на книги, написанные на основе объективного подхо-

да в годы независимости. Ведь, если у человека нет представления о чем-то, все предлагаемое он воспринимает в той форме, в которой ему это преподносится (скажем, если человек никогда не видел яблока, а ему предлагают картофель и называют его яблоком, он поверит этому).

В изданном в 2005 году в Москве энциклопедическом сборнике «Кто есть кто?» содержатся сведения о тысячах известных людях. Формат книги уникален – размер сравним с экраном телевизора, а вес составляет 4–5 килограммов. Стоимость – 75 долларов.

Обладатель книги – патриот, интеллигентный человек, – вручая мне книгу, с тяжелым вздохом указал на статью «Тамерлан». Прочитал статью, занимающую более страницы (относительно большой объем), и, признаюсь, на несколько мгновений потерял дар речи. Как следует из статьи, Тамерлан якобы родился инвалидом – одна нога короче другой, вследствие чего хромал (*на самом деле, в 1362 году во время захвата крепости Зуранж в Сеистане он был ранен выпущенной из лука стрелой. Впоследствии, в 1382 г., встретился с этим лучником – Маматкувом из Мекрона...*). Далее – еще интереснее: будто Тамерлан вел борьбу за восстановление в Средней Азии империи Чингизхана и в 1370 году после тяжелого боя захватил Самарканд. В конце статьи – те же старые сказки: в Афганистане смешал с глиной и камнями заживо 20 тысяч человек и возвел стену, в Индии уничтожил 1 миллион человек...

Сторонники аналогичных взглядов в своих рассуждениях о Сахибкиране с ужасом говорят о жертвах, минаретах из людских голов. Конечно, нельзя оправдывать убийство. Но история человечества состоит из бесчисленных войн и конфликтов. Нынешний прогресс подобен деревьям, выросшим

на крови миллионов людей. Какой же властелин не-запятнан? Ведь отсечение головы человека в те времена было подобно обезглавливанию курицы. Вот несколько примеров из истории средних веков.

В конце XV века испанцы достигли американских земель и безжалостно истребили местное население, уничтожили его многовековую культуру. Их девизом было: «За одного убитого европейца убить сто индейцев». Однако никто с ужасом не вспоминает о Кортесе или Писаррони, стоявших во главе кровопролития. Испанцы, обретя мощь и контролируя море, стали угрожать Англии. Насчитывающая 130 кораблей «Непобедимая армада» в 1588 году сразилась с английским флотом в проливе Ла-Манш. Две недели продолжался жестокий бой на море. С двух сторон в бою принимали участие почти 50 тысяч человек, и лишь немногим посчастливилось остаться в живых. Законы войны безжалостны.

Когда в марте 1799 года Наполеон осаждал египетский город Яффу, в окружении находились 4 тысячи человек. Они сдали оружие с условием, что им сохранят жизнь. Однако полководец не сдержал своего слова – все были убиты. В целом в армии Наполеона к смерти были приговорены миллионы людей. В Россию он вторгся с 700-тысячным войском, а при возвращении его армия насчитывала менее 30 тысяч солдат...

История знает еще немало кровожадных, жестоких полководцев. И несправедливо выделять только некоторых и проклинать их. Даже сейчас люди читают далекие от истины материалы и верят им.

На Западе, да и во всем мире, наблюдается определенная последовательность в формировании одностороннего подхода. Люди почему-то более верят лжи, нежели правде, и ложь распространяется быстрее,

существует дольше. (*Индийский философ Ошо так определяет это состояние: «Ложь – часть времени. Время постоянно в действии, поэтому ложь распространяется постоянно. А истина подобно вечности постоянно стоит на месте»*). Воспоминания Иоганна Шильтбергера (*коротко – Шильта*) могут служить основой для возникновения и существования лжи.

В московском издании «Тамерлан» 1992 года приводятся отрывки из воспоминаний Шильты. По признанию автора, во время битвы в Анкаре (**1402**) он сражался в рядах войска Баязета, попал в плен и затем 6 лет служил в войсках Тамерлана. Затем перешел к Шахруху. Когда Мирзо Шахрух освободил Курдистан от Кора Юсуфа и сдал Мираншаху, остался в рядах армии Мираншаха. На самом деле так оно и было.

Известно, что после захвата Австрии Баязет женился на дочери короля Лазаря, и в бою в Анкаре сербские рыцари под началом Стефана воевали против самаркандского войска. После поражения Баязета было много пленных, среди которых находился и немец Иоганн Шильтбергер.

Вернувшись на родину после службы, Шильта пишет вызвавшие у многих интерес рассказы, а его воспоминания издаются в виде книги. Однако Шильта, обладавший ограниченной информацией, не мог подробно и правдиво отобразить действительность. Но кому это нужно знать на Западе? Европейцам требовались легенды о «довольно хороших» азиатах. Немецкий солдат с духом сказочника обеспечивает распространение, с одной стороны, мнения о немыслимом авторитете Сахибкирана среди народов Европы (*его действительно признавали как настоящего освободителя*), а с другой – своих воспоминаний, и таким образом в Европе появляется представление о некоем Тамерлане. Если мы, соотечественники вели-

кого Сахибирана, сравним наши нынешние представления и понятия с воспоминаниями человека, который лично был свидетелем событий и дал им оценку, то в нашем сознании «оживет луна, отображенная в луже». И хотя они основаны на реальных событиях, все же не полностью соответствуют истине. Это лишь фрагментарные заметки очевидца.

В сочинениях Иоганна Шильбергера много преувеличений, которые в дальнейшем стали присущи распространенным в Европе повестям и романам о рыцарях (*можно допустить мысль, что подобного рода воспоминания послужили толчком для создания таких образов, как Гулливер, Дон Кихот, Санчо Панса – героев западной литературы*).

«С миллионным войском Тамерлан повел наступление на Сивосе, – пишет Шильта. – Достигнув города, взял в плен много людей, среди которых были девять тысяч девушек». В бою в Анкаре войско Тамерлана якобы состояло из одного миллиона шестисот тысяч солдат. Баязет же выступил против него с войском в один миллион четыреста тысяч человек. Это во много раз больше того, что указывается в исторических книгах. Например, в своих «Уложениях» Сахибиран пишет: «Кайсар выступил против меня с четырьмя сто тысячами всадников и пеших солдат».

Такое преувеличение Шильта допускает для гиперболизации безжалостности Тамерлана: «После девятидневной осады сдался город Айтоб. Затем путь был взят на город Бегесна (?) – самый большой город Сирии после Дамаска. Там была большая мечеть с сорока воротами. В пятничные дни там зажигались 12 тысяч свечей, а в другие – 9 тысяч. Подсвечники были изготовлены в основном из золота или серебра». «С наступлением атаки около 30 тысяч людей спрятались в мечети... Рассерженный Тамерлан закрыл все

ворота и поджег мечеть. После этого с миллионным войском идет против Вавилона. Город сдается после месячной осады, он разрушается и засевается ячменем. Из дворца, окруженного ровом с водой, выносят три, а затем – четыре кованых сундука, заполненных золотом и серебром».

Все это – выдумки Шильты, так как на карте не существовали указанные им города и такие события не упоминаются ни в каких летописях.

Фантазии предлагаются и в другой форме. Якобы после возвращения из Вавилона Тамерлан приказывает подданным готовиться к походу в Малую Индию, расположенную от столицы на расстоянии, которое можно пройти за четыре месяца. А между тем индийский поход был совершен намного ранее битвы в Анкаре – в 1398 году. В воспоминаниях читаем: «Король Индии начал с ним переговоры и обещал выплатить два центнера индийского золота (*лучше, чем арабское*)». Как можно верить этому? Однако люди верили...

Шильта пишет, что после возвращения из Индии в погоне за богатством направляются послы в Султани и Мозондарон. Затем начинается поход в королевство Исфаган (*в 1387 году произошла казнь бунтовщиков Исфагана*). После захвата города были казнены граждане старше 14 лет, дети до 7 лет были собраны на площади и затоптаны всадниками. Город был подожжен, затем вернулись в Самарканд. Прошло 12 лет (?) со времени, как он покинул столицу. Естественно, человек со здравым рассудком вряд ли поверит этим легендам.

Более того, разрушение, жестокость абсолютно противоречили сути и убеждениям Сахибкирана. Целью его походов были не богатство и кровопролитие. Сам хазрат писал: «Я заботился о распро-

странении религии Бога и закона Магомеда, этого избранного Богом сосуда: я поддерживал ислам во всякое время и во всяком месте». По крайне мере, надо быть единомышленником, чтобы понять содержание такой благородной цели, оценить деятельность Сахибирана.

Да, по отдельным словам, высказываниям, написанной строчке можно судить о том, кем был этот повествователь. Как христианин не мог принять каноны ислама, так и европейцы не понимали норм и правил азиатских народов. В противном случае, автор не впал бы в такой бред. По его предположениям, Тамерлан после возвращения в Самарканд узнал, что самая молодая из трех жен изменила ему. Якобы ставшая жена сказала: «Если не верите, проверьте ее сундук, где лежат подаренное любовником кольцо и любовное письмо». Таким образом, будто бы после возвращения из Китая от холодов и страданий из-за измены жены Тамерлан умер. Затем, оказывается, его радостно похоронили. Однако в течение года из его могилы были слышны ужасные крики. Муллы, посоветовавшись, освободили всех пленных, после чего голос из могилы смолк.

Вот такие сведения распространяются на Западе о самой яркой личности нашей истории. Эта ложь распространяется в больших масштабах, а книга переведена на многие языки (*в частности, на русский язык в 1866 году*). Пожалуй, не следует уж очень и обижаться по данному поводу. Ведь в то время (XV век) культурные связи между народами не были развиты. На Западе мало знали о Сахибиране. Наконец, имелись попытки объективно отразить события и действительность.

А на Западе, в мире в целом, тогда интерес к личности Великого Темура был огромен. Причина про-

ста – Европа стояла на коленях перед стремительным Баязитом, лучшие ее войска были бессильны перед ним. А Темур спас Европу от этой напасти. По представлениям европейцев, на Земле не было силы, которая могла бы сравниться с Баязитом. Однако произошло чудо. И всех стал интересовать вопрос: что это за чудо?.. Поэтому произведения на эту тему быстро распространялись, создавались новые, переводились на другие языки.

Как писали академик Э. Ртвеладзе и профессор А. Сайдов, уже в 1415 году служитель итальянской католической церкви Бернардо де Мигнанелли написал на латинском языке брошюру «Жизнь Тамерлана», однако она до сих пор не изучена. С 1582 года в Мадриде Гонсал Арагат де Молино стал публиковать дневники Клавихо.

В Англии в 1587–1588 годах Кристофер Марло создал драму «Великий Темур». Книга Ибн Арабшаха «Перепетии судьбы в истории Темура» была переведена на латинский в 1636 году, на французский – в 1658 году. Безусловно, уровень этих произведений и переводов различен, отношение авторов к событиям также было не одинаковым.

Поскольку произведение Ибн Арабшаха нам знакомо, можно на этом примере продемонстрировать придуманную им интерпретацию. Несмотря на то, что Ибн Арабшах, поддавшись эмоциям, не жалел черных красок, он все же признает истинную силу и величие этой личности. Однако некоторым читателям интересны выдумки и наветы. А в «Перипетии судьбы» их достаточно. В частности, Ибн Арабшах пишет: «Темур и его отец были чабанами, невежественными людьми, без ума и убеждений». Еще, как он утверждает, «отец Темура был сапожником». Далее читаем: «Однажды ночью он (*Темур*) украл одну

овцу и взвалил ее за спину. Тогда чабан выпустил в него стрелу и ранил плечо, а другой стрелой поранил бедро, и он упал обессиленный». Для сравнение переведём: В русской народной книге «Повесть о хромом Темуре» написано: «По профессии он был кузнецом, нрава был жестокого – был безжалостным разбойником, насильником, вором. В юности от голода он выкрадал овцу. Люди поймали его и сломали ему ногу».

В сущности, такой разговор «вокруг да около» применим по отношению к вымышленному герою. Но не в отношении полководца, объединившего под одним знаменем 27 стран мира, установившего на этих территориях мир и благополучие, ставшего покровителем науки и культуры. Еще при жизни он назывался «сайф-уд-дин» (*меч религии*), «сайф ул-Аллох» (*меч Аллаха*), и поэтому этот великий человек не заслужил в свой адрес досужих вымыслов и измышлений.

Несомненно, что прошлое – урок для будущего. Говорят, что в мире ничего не бывает нового, «все новое – это хорошо забытое старое». Если мы хотим, чтобы будущее было свободным от всевозможных зигзагов и диспропорций, нужно честно оценивать прошлое. Ибо, как гласит одно мудрое изречение, «если ты будешь стрелять в прошлое из пистолета, то будущее ответит тебе из пушки».

Сколько бы ни занижали значения Сахибкирана, сколько бы ни навешивали на него ложных обвинений, история не примет ничего лишнего и не изменится, она будет вершить свой вечный суд. Иначе говоря, память о Сахибкиране не померкнет. Непризнание величия личности, сумевшей продемонстрировать всю силу человека, не изменит ровным счетом ничего. Но непризнание истины – это безнравственно. К сожалению, заслон на пути этого процесса все еще не поставлен, очернительная кампания про-

должается. Стало быть, и в XXI веке нравственность человека не достигла того уровня, чтобы признать истину. Правда, Амир Темур действовал как представитель и правитель своего времени. Никто и не пытается представить его ангелом, но то, что некоторые современники видят его только с негативной стороны, опираясь на ложь, весьма печально.

Есть тут и другая сторона. Эта тема настолько раздута, что с первого взгляда трудно отделить белое от черного. Недавно в мои руки попала книга, изданная на русском языке в Нью-Йорке (**США**). На обложке дано изображение человека в царских одеждах на белом коне. Книга озаглавлена «Я – Тимур, правитель Вселенной. Жизнь и деятельность Тимурлэнга, описанная им самим». Дополнительные данные обеспечивают ее неприосновенность в качестве имущества: составитель Марсель Брион (**Франция**) совместно с Забихулло Мансурий; все права по изданию книги реализованы и защищены библиотекой Мостауфи; издатель – Абдул Жалил Абдурашид. Это, оказывается, седьмое (!) издание книги, вышедшей в 2004 году.

Подробно ознакомиться с книгой не оказалось возможным. Она состоит из 500 страниц, похоже, что растиражирована путем снятия копий с одного экземпляра. Как и в других подобных изданиях, здесь содержится немного правды – соответствуют действительности некоторые элементы, связанные с именами его детей, их биографиями. В частности, в книге приводятся такие сведения: «Тимурлэнг женился на принцессе Чигатая, она родила ему трех сыновей». Это неверно. На том же уровне и достоверность другой информации. Книга содержит религиозные сведения (*в ней освещены споры Тимурлэнга с учеными по поводу Корана*). Похоже, она написана

религиозным человеком, плохо осведомленным о реальной жизни Сахибкирана. Но публикуется как жизнеописание, сделанное собственной рукой Амира Темура. Не совсем понятно, в чем состоит цель издания, тем более седьмого. Возможно, это коммерческий проект. И в этом проявляется своеобразный подход.

А раз имеется интерес к личности Сахибкирана, как и ко всем великим людям, то настал момент прийти к единому мнению в этом вопросе. Общественность, как и всегда, желает знать правду и только правду. И связывать всевозможные вымыслы с личностью Сахибкирана – дело недобросовестное. Ведь у человека бывает один-единственный образ. Как низкорослого человека нельзя назвать высоким, так и вора не назовешь праведником.

Если мы пропустим через сито точки зрения, формировавшиеся на протяжении столетий, то все отношения к вопросу сконцентрируются вокруг двух полюсов: 1) вымыслы и 2) действительные факты. В соответствии с этим возникают два образа: «Тамерлан», украшенный качествами, о которых мы говорили выше, и только теперь становящийся известным Амир Темур, великий Темур. Ясно и то, что Тамерлан – это не Амир Темур, родившийся в Кеше и умерший в Утрапре, нашедший вечный покой в Самарканде. Тамерлан – это вымышленный образ, созданный людьми разных убеждений. Давайте признаем границу, прочерченную между этими двумя именами, и будем следовать этому принципу в своих последующих действиях. Добросовестно подошедшие к теме учёные В. Бартольд, Г. Вамбери, Т. Грановский, Л. Зимин, М. Иванин, Л. Лянглэ, А. Якубовский и многие другие исследователи называли своего героя Темуром. Следовательно, смешивание имен Темур и

Тамерлан, толкование их как одной личности, представляется неверным. *Иначе говоря, граница между двумя именами должна быть четкой.*

Мир на разных языках слышал достаточно рассказов о Тамерлане. Большинство этих рассказов было основано на лживых измышлениях. В соответствии с этим у миллионов людей сформировались неверные представления об Амире Темуре и такое положение продолжает иметь место. Все это, конечно, следствие непросвещенности, неосведомленности. Если расстелить на столе карту мира и подсчитать путь, который прошел Сахибкиран на своем боевом коне, то, невольно почувствуешь его силу. Кто-то представляет его всадником наподобие Дон Кихота, кто-то уподобляет другим героям. Но стоит только представить Темуридов, которые властвовали почти шестьсот лет, – целую вереницу сотен принцев, принцесс, то понимаешь, насколько это непростая личность.

Во всяком случае, мы верим в силу просвещения. Настоящая правда о великом Темуре только теперь стала звучать во весь голос. Ежегодно издаются десятки книг, пронизанные реальными историческими фактами. Их распространение по всему миру поможет людям представить объективный облик нашего великого предка.

БҮЮК ТАРИХГА ДАХЛДОРЛИК (Биринчи китобга якуний сўз)

Мана, бир китоб мутолаасини охирига етказдингиз. Шундан кейин тасаввурингизда, кўз олдингизда калейдоскопдек манзара намоён бўлган эса, бу ажабланарли эмас. Воқеалар қамрови ер юзининг тарақкий этган жами ҳудудларини қамраб олади, унда иштирокчиларнинг аксарияти ҳам инсоният тарихида қай даражададир из қолдирган зотлар. Ҳа, шавкатли бобокалонимизнинг умр тарзлари ана шундай теран ва ҳудудсиз кечган эди, бу бепоёнлик ҳамон давом этмоқда. Бир ҳолат аниқ кўзга ташланади: тараққиёт ривожланган, тури соҳаларда фантастик натижалар кўлга киритилаётган даврлар сисиласида Амир Темур шахсига қизиқиш кучайиб бораяпти. Тури муаммолар гирдобида қолаётган одамзот ечим излаб, ўтмишга, ўз тажрибаларига мурожаат этаётганда, шуурда беихтиёр ўша нурли кунлар «Лаббай» деб жонланмоқда, ривожланишнинг барча жабҳалари баравар таъминлан кунлар сабоғи асқатмоқда.

Бундай қизиқишнинг асосий сабабларидан бирин давлат мустақиллигидан кейин, аввало, миллатнинг ғурури уйғонаётгани, кейин эса нурли тарихимиз, жумладан, Соҳибқирон Амир Темур ва Темурийлар даври изланишлар туфайли ёрқинроқ намоён бўлаётганидир. Очиги, бу бой мероснинг кўп қирралари ҳозиргача маълум эмас ёки нотўғри талқин этилган эди. Холисона ва ватанпарвар-

ларча ёндашув туфайли янги бир манзара намоён бўлмоқдаки, у бутун инсониятнинг маънавий мулки сифатида бугунги кунларимиз учун хизматда қўл келиши мумкин.

Теран тарих ҳақиқатининг тўлароқ намоён бўлаётгани юртимиз ҳаётининг турли жабҳаларига ўзига хос тезланиш ато этаётири, муқаддас заминимиз ҳар қаричида пинҳон ётган ўтмишнинг бебаҳо мероси маънавий мулкимизга айлананаётир. Шу йўналишда баъзи мулоҳазалар.

Мамлакатимиз туризм салоҳиятини тўла истифода этиш учун қилинаётган саъй-ҳаракатларни жаҳон жамоатчилиги қониқиш ва ҳайрат билан кузатиб турибди. Жумладан, Самарқанд шаҳрида ўtkазилган БМТ Бутунжаҳон туризм ташкилоти ижроия кенгашининг 99-сессияси катта воқеа бўлди. Умуман, Ер юзининг сайқали сифатида эътироф этилган Самарқанд шаҳри ўз мавқеига мос равища кейинги пайтда кўплаб халқаро анжуманлар марказига айланиб қолмоқда. 2014 йил 15–16 май кунлари бўлиб ўтган «Ўтган асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти» мавзусидаги халқаро конференция ҳам юксак даражада ўтган эди. Унинг очилиш маросимиiddа Президент Ислом Каримов нутқ сўзлаб, жумладан, шундай деган эди: «Бугун ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкин ва буни алоҳида қайд этмоқчиман, Ўрта асрлар Шарқ даҳоларининг буюк кашфиётларидан иборат илмий мероснинг чуқур қатламлари ҳали тўлиқ ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчиларини кутмоқда». Шундан кейин фақат Ўзбекистондаги китоб фондларида 100 мингдан зиёд қўллэзма

асарлар сақланаётгани, уларнинг асосий қисми ЮНЕСКОнинг Маданий мерос рўйхатига киритилгани, бундан ташқари аждодларимиз яратган нодир асарлар дунёнинг энг нуфузли кутубхоналари хазиналарини бойитиб тургани таъкидланади. Ҳақиқатан, ўз вақтида ва кейинчалик ҳам шундай китоблар бўлганки, уларнинг баҳосига мамлакатларнинг бир йиллик хирожи ва божи етмаган. Улар шударажада мұтабар бўлган ва муносиб қадрланган.

Ёки бошқа бир эътироф. Нобель мукофотига сазовор бўлган Кьюрилардан бири шундай деган экан: «Кордовада минглаб қўлёзмалар аёвсиз ёндирилди. Шулардан тўрттаси тасодифан бизгача етиб келган экан. Биз уларни тадқиқ қилиб ўрганганимизда, топган кашфиётларимиз уч бора Нобель мукофотини олишни таъминлади». Маълумки, азалдан маърифат масканларидан бўлган, гот епископларининг қароргоҳи ҳисобланган Кордова (*Куртоба*) 711 йилда араблар томонидан эгаллаб олинган ва 755–1031 йилларда халифаликнинг пойтахти ҳисобланган. Шу йилларда бутун дунёдан, жумладан, Мовароуннаҳрдан йиғиб келтирилган қўлёзма асарлар Пиренея ярим оролидаги Андалузия, Арагона, Гранада, Каталония каби шаҳарларда ташкил этилган илмий марказларда ўрганилган, лотин ва бошқа тилларга таржима қилинган. Бу саъй-ҳаракатлар туфайли алоҳида фанлар – астрономия, география, физика, медицина ривожланган, дастлабки университетлар очилган. Шундан сўнг дengiz сайёҳлиги йўлга қўйилиб, янги қитъалар, ороллар кашф қилинган. Ички ёнув двигатели ихтиро қилинган, меъморчилик ривожланган. Хуллас, цивилизация тўлқинини Осиёдан Европага ўтиши таъминланган Кейинчалик истилочилик

урушлари туфайли ҳукмронликнинг Европа вакиллари қўлига ўтиши оқибатидан олдинги тараққиёт вайрон қилинган, инчунун, қўлёзмалар йўқотилган. Кьюри шу талотўмлардан омон қолган ва физика, химия соҳасида улкан кашфиётларга сабаб бўлган битиклар ҳакида сўзламокда.

Ҳақиқатан, юртимиз нодир маънавий ва моддий бойликларга шунчалик конки, уларни ўрганиш, тадқиқ этиш ҳакида гап кетгандан бир ақида ёдга тушади, унда «Қанча кўп ўқисам, шунча кам билишимни тушуниб етавераман» дейилади. Худди шундай, ўз тадқиқочиларини кутиб ётган хазиналар қатидаги асрорлар билан танишиб борган сари бу борадаги ишлар ҳали етарли эмаслигини тушуниб етаверасиз. Бир мўъжиза бошқа мўъжизага йўл очади, бир хикмат бошқасининг маъносини тўлдиради ёки янгисини излаб топишга туртки беради. Таъбир жоиз бўлса, бу хазина муборак юртимизнинг худудларида сочилиб ётибдики, ҳар бир қадамда бир улуғ зотнинг изи қолгандек, ҳар бир ҳудудда бир минора ёки масжид бўй чўзиб тургандек туюлади.

Бир сафар давомида Ширкент қишлоғига боришига қатъий аҳд қилдик. Бунинг ўзига хос сабаби бор эди. «Темур тузуклари»да шундай жумлани ўқиймиз: «Ширкент мавзесига етдим ва ўша ерда бир кеча-кундуз тўхтаб, яна йўлга тушиб, Қарши қалъасидан бир фарсанг масофага келиб тушдим». Агар «Тузуклар»нинг мавқеидан келиб чиқадиган бўлсак, унда унча-бунча киши ёки жой номлари тилга олинавермаганини, шундай шарафга эга бўлиш эса буюк тарихга дахлдорликни таъминлашини тушиниш қийин эмас. Очиғи, ҳозиргача бу қишлоқ ҳакида мавхум таассуротлар қарор топган, 1991 йилда чоп

этилган «Темур тузуклари»дан бошлаб Ширкент – Қарши туманинг маркази Бешкент деб изоҳлаб келинганди. Бу маълумотдан кўнгилда бир иштибоҳ бор эди ва «наҳот Бешкент билан Ширкент бир жой бўлса?» деган гумон оралаб юарди. Қизик тарафи – шунча йилдан буён бирон киши бунга эътиroz билдирмаганди.

Суҳбатлардан бирида шу масала муҳокамага тушиб қолди ва ўтирганлардан кўпчилиги Қарши туманида Ширкент деган алоҳида қишлоқ борлиги, у ҳар жиҳатдан Бешкентдан фарқланишини айтиб қолди. (*Аслида истиқлолдан олдин нашр этилган Ўзбек қомусида ҳам бу аҳоли пункти ҳақида алоҳида маълумот бор*). Кейинчалик шу қишлоқда туғилиб, шу жойдаги Faфур Fулом номли мактабни тутатган кишилар билан учрашиб ҳам қолдик. Хуллас, қизиқишлиаримиз бизни шу қишлоққа бошлади. Қаршидан кун ботарга қараб, Бешкентни ҳам ортда қолдириб, яна ўн чақиримлар юрилгач, Ширкентга етдик. Қишлоқ оқсоқоллари, муаллимлар билан мактабда қизиқарли суҳбат бўлиб ўтди. Очиги, ҳеч ким қишлоқлари мұтабар бир манбада қаламга олинганини билишмас экан. Факат хотираларда боболарнинг «Амир Темур бир кеча қўниб ўтган» деган икрори яшаб қолган. Баъзи далиллар билан қизиқдик. «Ширкент» сўзи бир мусоғирга (*у авлиёсиғат зот бўлган экан*) сув ўрнига сут тутилганидан келиб чиққанини, бу жой азалдан кўкаламзор, чорвабоп маскан бўлганини эътироф этишди. Боғдорчиликда ҳам ўз анъаналари, ўзига хос мева навлари бор экан.

Қишлоқнинг яна бир эътиборли томони унинг яқинида Муин ота тепалиги бор ва унинг бағрида қабристон бўлиб, қўшни Қовчин қишлоғига ҳам

умумий. Даҳмаси шу жойда боқий бўлган «Муин ота» эса, манбаларда таъкидланганидек, Абул Муъин ан-Насафий (1027–1114)га тегишли, ул зоти шариф ўз даврининг йирик алломаларидан ҳисобланган, калом илмида асарлари машҳур бўлган, фақих ва усулиётчи олим сифатида шуҳрат қозонган. Профессор Убайдулла Уватовнинг қайд этишича, унинг тўртинчи бобоси Макҳул ан-Насафий (*вафоти 930 йил*)дан бошлаб, сулоланинг давомчилари ҳадисларни ўрганиш (*тӯплаш*) ва бошқа диний илмлар билан шуғулланганлар, шогирдлар тайёрлаб келганлар. Демак, бу зот ниҳоятда табаррук шахс, мұтабар сулола вакили.

Суҳбат жараёнида бой меросимизни ўрганиш, уларни ёш авлодга етказиш, бу борада илғор мамлакатлар тажрибаси юзасидан мулоҳазалар айтилди. Тўрт юз нафарга яқин бола тарбияланаётган мактаб жамоаси ўз масъулиятларини ҳам ҳис этгандек бўлишиди. Ахир мактабда қишлоқларининг мұтабар «Темур тузуклари»да тилга олинганини қайд этиб, бирор тарихий лавҳа ўрнатиб кўйиш мумкин-ку. Шундан кейин йиллар ўтди, билмадик, нима ўзгаришлар бўлди. Ҳолбуки, хабарлашиб туришга, янгиликларни баҳам кўришга келишгандик, шу мақсадда телефонларни алмашган эдик

Ҳар ҳолда мозий қатларига сингиб, мавхумлашиб кетган, бугун маъносини чақишига унча-бунча ақл ҳам ожизлик қилиб қоладиган ўтмиш бойликлари ни истифода этишда кўпчиликнинг саъй-ҳаракати жуда аскотади. Биз буюк тарихга дахлдорлигимизни қанча тушуниб етсак, уни юзага чиқаришда ҳам зиммамиизда шунча масъулият ҳис қилмоғимиз шарт. Худди катта дарё жилғалардан тўлиб боргани-

дек, тарқоқ тарихий маълумотлар ҳам кўпчиликнинг саъй-ҳаракати билан мукаммаллик касб этиб кетаверади. Мана, жонли мисол. Ангор туманида бўлиб ўтган бир тадбирда Соҳибқирон Амир Темурнинг шу ҳудудларда маънавий устози, пири Сайид Барака билан илк бора учрашгани ҳақида гап бўлди. Бу йиғилганлар учун янгилик эди ва ҳеч ким унга қўшимча қилишга ботинмади. Фақат «Камолот» фаоли Дилшод ўзгача қизиқиш билдириб, бу воқеа айнан қаерда бўлганига тарих ишқибози отаси аниқлик киритиши мумкинлигини изҳор қилди. Кейинги кун у мамнун бўлиб:

– Бу воқеа Қоракирда бўлган экан. Отам боболаридан эшитган экан, – деди. Суҳбатга гувоҳ бўлиб турган ҳайдовчи эса:

– Ҳақиқатан, яқин-яқинларгача бутун ангорликлар шу тепа атрофида Наврӯз байрамини ўтказарди, катта халқ сайли бўларди, – дея қўшимча қилди. Шундай қилиб, муҳим тарихий далилга аниқлик киритилгандек бўлди.

Яна бир мулоҳаза.

Ҳисор тизма тоғларида бошини йил бўйи қорқоплаб ётадиган чўққилар кўп. Шулардан бири Хўжапирпир деб аталади. Уни Бовурчи чўққисидан туриб кўриш мумкин: қуёш чиқиб келишида ғубор ичиди элас-элас кўзга ташланади. Сариосиё тумани ҳудудидан эса Хўжапирях чўққиси шундок кўзга ташланиб туради. Унинг ҳам боши йил бўйи муз (**ях**) ва кордан аримайди, узоқлардан «Чиқолмайсан!» дегандек мағрур қўр тўкиб туради. Хўжапирпир ва Хўжапирях битта чўққими ёки уларнинг икки хил аталишими – буни билмадик, бироқ Мирзо Бобур шу атрофларда бўлгани, ҳатто «Ким кўрибди, эй

күнгүл, ахли жаҳондин яхшилиқ» деб бошланувчи машхур ғазалини айнан ўша кунларда яратганини «Бобурнома»да қайд этган. Энди «Бовурчи» деган сўзга эътибор берсак, гарчи луғатларда «бовурчи – ошпаз» деб изоҳланса-да, халқ ўртасида уни «Бобурчи – Бобур юрти» деган талқини ҳам бор. Бунга асос эса шу чўққи пойида «Мирзовуланг – Мирзонинг ўланги (яйлови)» ва «Шоюрти» (*шоҳ юрти*) деган улкан қўриклар ястаниб ётиби. Шу жойларнинг жануб тарафида эса Қалъаи шерон дараси ва машхур Амир Темур гори... Бу далилларда ички мантикий боғланиш борга ўхшайди.

Умуман, қадимда шу худудлардан ўтадиган катта карвон йўли мавжуд бўлганини тахмин қилишга асос бордек. Негаки, тарихларда Александр Македонский-нинг Термиздан Самарқандга тўғри ўтганлиги қайд этилган. Бу йўл тоғлар орасидан бўлиши ва шу изларга тўғри келиши эҳтимоли бор. Яна бир мулоҳазали гап. Ҳозиргача гўзал малика Руҳшонанинг қароргоҳи (*қўргони*) қаерда бўлгани аниқ эмас.

Энди Тошкўргон қишлоғининг рўпарасидаги «Кўргон» деган манзил эътиборни тортади. Бу жойда атрофда учрамайдиган тошлардан тагзамин кўтарилиб, иморат солингани излари сақланиб қолган. Тонгда Бовурчи чўққисидан кўтарилган қуёш елкасини силаб ўтувчи Кўргондан минг метрлар чамаси пастда кўл бўлган. Албатта, ёвдан муҳофаза мақсадида бўлса керак, сув олиб чиқиш учун ёпиқ лаҳм кавланган. У йиллар ўтгач, чўкиб кетган, излари ҳозир ҳам сақланиб қолган. Халқ тилида бу кўргонни бир золим ҳукмдор курдиргани, жами эркакларни сафарбар қилиб, узоқ-узоқлардан елкаларида тош ташиттиргани, уларни ҳатто ишнинг оғирлигидан

хотинлари билан учрашишга ҳам рухсат бермагани ҳақида хикоя юрарди. Кўргондан кўлга тушган лаҳмнинг чўккан ўрни тилимлангандек бўлиб қолган, уни кўз билан аниқ пайқаса бўлади. Аммо ҳеч ким уни ўрганишга жазм этмаган.

Аслида ўрганишга лойик қанча синоатлар бор.

Тошқўргондан кун чиқар тарафга Қизилсув дарёси бўйлаб 60–70 чақирилмлар йўл кетади. Бу сирли масканни «Кийик дара» деб аташади. Унинг ҳар бир ўрамида қанча синоатлар яшириниб ётибди?! Одамлар қояларнинг тагларида уюм-уюм китобларни кўришган. Айнан «Бум» деб аталадиган жой рўпарасида қўй боқиб юрган Рустам ва Нусрат чакалакзор, бутазор бир қиялиқдаги ўнгирда одам бўйидан ҳам баланд тахланиб ётган китобларнинг устидан чиқиб қолишади. Бунга ҳам қирқ йил бўлиб қолди. Ўша пайтлар қўлёзма китоблар борасида шаклланган салбий қарашлар туфайли болалар бу манзарадан қўрқиб кетишади ва кўрганларини ҳеч кимга айтишмайди. Рустам Назар ўғли ва Нусрат Тошев энди олтмиш ёшни қоралаб қолди. Ҳамон гурнгларда ўша дамларни эслашади. Энди истиқлол йилларида у китоблар тўтиёдек қадрланаётганини таъкидлаб:

– Ўша ўнгирни топа оласизларми? – деган саволга,

– Шунчалик қўрқсан эканмизки, ўша жойни унтишга, яқинидан ўтмасликка интилганмиз. Бироқ китоблар кўз ўнгимизда турибди, шипга тирмаштириб тахтланган, анча кўп эди. Аммо тахминлаб топса бўлади, – дея жавоб беришади.

Бир қарашда афсонадек бўлиб туюлувчи бундай гаплар заминида катта ҳақиқатлар яширинган. Энди ўз

тариҳимиз, ўтмишимиң юзасидан қўрқмай мuloҳаза юритиш имкони юзага келган экан, ҳозиргача одамлар тилида сақланиб қолган, тупроқ остида кўмилиб ётган катта тариҳга доир далилларни илмий ўрганиш фурсати етишди. Зеро, буюк ўтмишга дахлдорлик барчадан масъулият талаб этади. Ватанпарварлик бурчи ҳам шуни тақоза қилди.

Балки ушбу китоб мутолаасидан олган таассуротлар ҳам қалбдаги эзгу амалларга суръат бағишилар. Зеро, аждодларимиз зарралаб тиклаган каҳкашонни ҳаммамизнинг саъи-ҳаракатларимиз билангина дунёга кўз-кўз қилишимиз мумкин.

2014 йил, октябрь.

МАНБА АДАБИЁТЛАР

Ислом Каримов. «Амир Темур ҳақида сўз». «Ўзбекистон», 1996 йил.

Ислом Каримов. «Юксак маънавият – енгилмас куч». «Ўзбекистон», 2008 йил

«Темур тузуклари». «Faфур Гулом» номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1991 йил ва 1996 йил.

Низомиддин Шомий. «Зафарнома». Форсчадан Юнусхон Ҳакимжонов таржимаси. «Ўзбекистон», 1996 йил.

Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома». Форс тилидан Муҳаммад Али Бухорий таржимаси. «Шарқ», 1997 йил.

Муъиниддин Натанзий. «Мунтахаб-ут тавориҳи Муъиний». Форс тилидан Гулом Каримов таржимаси. «Ўзбекистон». 2011 йил.

Захириддин Муҳам мад Бобур. «Бобурнома». «Шарқ». 2002 йил.

Ибн Арабшоҳ. «Амир Темур тарихи». Араб тилидан Убайдулла Уватов таржимаси. 1-2 китоб. «Меҳнат», 1992 йил.

«Зафар йўли». «Нур». 1992 йил.

«Тамерлан». Тўплам. Москва. «Гураш». 1992 йил.

Рустан Рахмоналиев. «Амир Темур Великий». Москва. «Туркестан». 1999 йил.

Салоҳиддин Тошкандий. «Темурнома». «Чўлпон». 1990 йил.

Турғун Файзиев. «Темурийлар шажараси». «Ёзувчи». 1995 йил.

Убайдулла Уватов. «Соҳибқирон араб муарриҳлари нигоҳида». «Шарқ». 1997 йил.

«Сомон йўли». «Камалак». 1992 йил.

Бўрибой Аҳмедов. «Амир Темур». Абдулла Қодирий номли нашриёт. 1995 йил.

М. Иванин. «Икки буюк саркарда». «Фан». 1994 йил.

«Самарқанд тарихи». «Фан». 1971 йил.

Поён Равшанов. «Қашқадарё тарихи». «Фан». 1995 йил.

Жумабой Раҳимов. «Туроннинг шерюрак баҳодири». «Ўқитувчи». 1999 йил.

Ҳерман Вамбери. «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи». Гафур Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти. 1990 йил.

Азамат Зиё. «Ўзбек давлатчилиги тарихи». «Фан». 2001 йил.

Омонулла Бўриев. «Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё». «Ўзбекистон». 1997 йил.

«Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида». Тўплам. Абдулла Қодирий номли нашриёт. 1997 йил.

Хильда Ҳукҳэм. «Етти иқлим сultonни». «Адолат». 1999 йил.

Люсъен Кэрэн. «Амир Темур салтанати». «Маънавият». 1999 йил.

Тезисы международной научной конференции «Амир Темур и его место в мировой истории». «Ўзбекистон». 1996 йил.

Ойдин Тонарий. Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. «Шарқ». 1999 йил.

Руи Гонзалес де Клавихо. «Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги». Рус тилидан профессор Очил Тоғаев таржимаси. «Ўзбекистон». 2010 йил.

Поён Равшанов. «Амир Темур сулоласи». «Янги аср авлоди». 2014 йил.

Хусан Иброҳимов. «Соҳибқиронни англаш». «Фан ва технология». 2013 йил.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. «Тарихи Рашидий». «Ўзбекистон». 2011 йил.

«Темур қиссаси». «Фан». 2008 йил.

«Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида». «Бобур энциклопедияси». «Шарқ», 2014 йил.

КАРТАЛАР

1. Илк юришлар (1360–1370 йиллар)	85
2. Мовароуннахр чегараларини мустаҳкамлаш учун кураш (1370–1380 ва 1385–1389 йиллар)	112
3. Уч йиллик юриш (1386–1388 йиллар)	142
4. Тўхтамишхонга қарши юриш (1391 йил)	162
5. Беш йиллик юриш (1392–1396 йиллар).....	192
6. Ҳиндистон фатҳи (1398–1399 йиллар).....	208
7. Етти йиллик юриш (1399–1404 йиллар).....	272

МУНДАРИЖА

Истиқлол адолати	3
Муаллифдан	9

Шавкатли умр баёни

Хақ сўз истагида	14
Муқаддима	14
Таваллуд айёми	22
Дунё	25
Туронзамин	28
Оила	31
Балоғат	37
Мақсад сари	55
Хукмдор	93
Жаҳонгир	120
Соҳибқирон	157
Жавоб юриши	157
Беш йиллик сафар	170
Ҳиндиштон фатҳи	201
Етти юлдуз ёғдуси	227
Жаннаторо Самарқанд	286
Қорли Ўтрор	303
Эврилиш	315
Амир Темурдан сўнг	315
Ташвишли бир ой	316
Парокандалик	321
Барқарорликнинг ўрнатилиши	329
Иқрор (Хотима ўрнида)	331

Сафарномалар

Чинор кунлар	340
Туркистан томонларда	445
Резюме	471
Буюк тарихга дахлдорлик	496
Манба адабиётлар	506
Карталар	508

Адабий-бадиий нашр

ҲАКИМ САТТОРИЙ

**ҲАЗРАТ
СОҲИБҚИРОН**

I

*Тўлдирилган ва қайта ишланган
иккинчи нашри*

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2016

Муҳаррир *Б. Эшпўлатов*
Бадиий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Сахифаловчи *Д. Габдрахманова*
Мусахҳих *М. Зиямухамедова*

Нашр лицензияси: АI № 201 28.08.2011.

Босишга рухсат этилди 18.03.2016. Бичими 84x108 ^{1/32}.
«PT Serif» гарнитураси. Шартли босма табоғи 26,88.
Нашриёт-хисоб табоғи 20,17. Адади 5000 нұсха.
Буюртма № 4203. Баҳоси шартномада келишилган.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси,
100000, Тошкент шаҳри, Буюқ Турон кӯчаси, 41.**

25000c

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОН

ISBN 978-9943-26-469-4

9 789943 264694